

***Маҷаллаи илмӣ-омӯзишии
муҳаққиқони ҷавон***

МУҲАҚҚИК

МУАССИС:

***Донишгоҳи давлатии омӯзгории
Тоҷикистон ба номи
Садриддин Айни***

№ 2 (63)

Душанбе – 2024

Сармуҳаррир: Хочазод С.

Муовини сармуҳаррир: Ҷаматов С.

Котиби масъул: Валиев Ҷ.

Муҳаррири техникӣ: Мардонов С.

ҲАЙАТИ МУШОВИРОН:

- Ибодуллозода А.** - ректори Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни, доктори илми таърих, профессор
- Сангинзод Д.** - муовини ректор оид ба илм, доктори илми ҳуқуқшиносӣ,
профессор
- Қурбонзода Р.** - муовини ректор оид ба робитаҳои байналмилалӣ
доктори илми филология, профессор
- Нуъмонов М.** - доктори илми педагогӣ, профессор
- Бандаев С.** - доктори илми химия, профессор
- Раҳматуллозода С.** - доктори илми филология, профессор, узви вобастаи АМИТ

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

- Худойдодов А.** - доктори илми филология, профессор
- Сулаймонов И.** - номзади илми филология, дотсент
- Ҳусейнов А.** - доктори илми таърих, профессор
- Мачидова Б.** - доктори илми педагогӣ, профессор
- Умаров У.** - номзади илми педагогӣ, дотсент
- Назариёв Р.** - доктори илми фалсафа, профессор
- Ҷумаев М.** - номзади илми химия, дотсент
- Сатторов Т.** - доктори илми биология, профессор
- Муҳаббатова Х.** - доктори илми география, профессор
- Пиров Р.** - доктори илми физикаю математика, профессор
- Ғафорова Ҷ.** - номзади илми иқтисодӣ, дотсент

**Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон 1 майи соли 2023 таҳти
шумораи 287/МҶ-97 сабти ном гардидааст.**

**Дастхату аксҳои ба идораи маҷалла воридшуда баргардонида намешаванд.
Саҳеҳияти далелҳо ва маълумоти илмӣ бар уҳдаи роҳбарони илмӣ ва
кафедраҳои марбута вогузор мегардад.**

ФЕХРИСТ

ЧАҲОНИ ЗАБОН

1. Валиев Ҷ.А.	Забон яке падидаҳои муҳимми шуури миллӣ ва афкори ҷамъиятӣ.....	6
2. Вадутзода И.А.	Мафҳуми тип, таснифи сохторӣ-типологӣ ва хосияти забонӣ.....	9
3. Олимзода Л.Д.	Воситаҳои алоқаи тобеъкунандаи ҷумлаи пайрави шарт	12
4. Асророва Н.	Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пасванду пешвандҳо	16
5. Абдурахим Н.	Хусусиятҳои семантикии феълҳои «ҳаракат» дар забони англисӣ.....	18
6. Раҳимова Л.Ш.	Пайвандҳои тобеъкунандаи замонӣ ва истифодаи онҳо дар забони тоҷикӣ ва англисӣ	21
7. Қурбонов Ш.	Бо префиксҳо сохта шудани феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ.....	25
8. Сангзода Р.М.	Шинохти сифаҳои феъл дар забоншиносӣ	28
9. Салимшоева Ф.М.	Термин «топонимика» в лингвистических исследованиях	31
10. Саъдуллоева З.	Артикл ва ҳолатҳои истифода нагардидани он дар забони франсавӣ.....	36
11. Суфиева О.	Суффикси зарфсози «-ment» дар забони франсавӣ	39
12. Файзуллозода Ф.	Ҷонишинҳои саволӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ.....	43
13. Турдиева Ш.М.	Воҳидҳои фразеологии фаронсавӣ бо таркиби шумора ва муқоисаи он дар забони тоҷикӣ	47
14. Ходжаева М.Н.	Формально-стилистические характеристики способов передачи чужой речи (на материале англоязычных художественных произведений).....	50
15. Хушматов Қ.Т.	Истиора ва истифодаи бамавриди он дар забонҳои таҳқиқшаванда (тоҷикӣ ва англисӣ)	54
16. Шарипова М.	Нақши пайвандҳои тобеъкунанда дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	57

ГУЛШАНИ АДАБ

17. Ганҷинамоҳи Б.Ш.	Усмон Каримов муҳаққиқи адабиёти асри XVI.....	61
18. Ниязова Ш.	Баъзе аз баҳрагирҳои Абушақури Балхӣ аз ашъори Одамушшуаро Рӯдакӣ	65
19. Ибронова Б.	Образи Золи Зар дар «Шохнома»	68
20. Ибронова Б.	Образи Рудоба дар достони «Зол ва Рудоба»	72
21. Гулваши И.	Ҷойгоҳи «Ёддоштҳо» дар насри муосир.....	78
22. Сулаймонова Ҷ.	Марҳилаҳои ташаккули устураи Сиёвуш	81
23. Сулаймонова Ҷ.	Баъзе ғазилатҳои тасвири образи Сиёвуш дар достони Фирдавсӣ	84

ТАЪРИХ, ФАЛСАФА, СИЁСАТ ВА ҲУҚУҚ

24. Иқромзода М.	Пешвои миллат ва ташаккули худшиносии миллӣ	87
25. Воҳидов К.	Агентии сиёсии Русия дар Бухоро аз нигоҳи Садриддин Айни	90

26. Оймахмадова Н.С. Дастовардҳои расомони тоҷик дар замони Истиқлол	93
27. Раҳматӣ Г. Мавқеи одоби касбӣ дар фаъолияти хизматчиёни давлатӣ	96
28. Мастова З.С. Тавсифи умумии ҳуқуқи озодиҳои шахрванд ва маҳдудкунии конститусионии он	100
29. Норзода Д.А. Шаклиҳо ва намудиҳои ҳуқуқи моликият	105
30. Одинаҳмадзода Ш.Ш. Ҳуҷҷатҳои таъкилӣ – ҳуқуқӣ	107
31. Саидова М.Д. Таъбабӯсҳои ҚМЧ дар минтақаи ОҚШ дар доираи АСЕАН	110
32. Сафарова М.Р. Состояние и перспективы сотрудничества Китая в Центральной Азии	112
33. Ҷомадова Ф.Ф. Намудиҳои ҳуқуқвайронкунии	119
34. Шодиёва З.М. Тарзҳои ба амал баровардани ҳуқуқҳои граждони	124

ИЛМ ВА ФАНОВАРӢ

35. Бобиев Х.А., Курбонбеков Р. Синтез изолейцил-триптофана азидным методом	127
36. Ҳазратқулзода Н. Гамма-функсияи Эйлер ва тадбири он барои муодилаҳои функционалии дзета-функсияи Риман	131
37. Джашилова Н.М. Влияния 3-этил-4-метил-1,2,4-триазолтиола-5 и комплекса $[\text{geo}(\text{oh})\text{l}_2\text{cl}_2]$, на электризуемость диацетатцеллюлозы	135

ТАБИАТ ВА МУҲИТ

38. Алиева Ф.П. Нишондиҳандаҳои физиологӣ оид ба ҳолатҳои руҳию эмотсионии донишҷӯён	139
39. Ҳайдаров Ҳ. Таъсири офатҳои табиӣ ба иқтисодиёти водии дарёи Варзоб	145

ИҚТИСОД ВА РУШД

40. Қориева Н. Хизматрасониҳои техникаи системаи озӯқадиҳии муҳаррикҳои дарунсӯзи дизелӣ	150
41. Ҷонакова Г.А., Собирова М. Нақши бӯҷети давлатӣ дар рушди иқтисод	155
42. Джонакова Г.А., Самадзода Б. Вклады населения и их влияние на уровень жизни	158

ОМУӢЗИШ ВА ПАРВАРИШ

43. Абдолбекова А.О. Таъсиротҳои гуногуни муоширати интернетӣ ба наврасон	162
44. Ғуломова И. Тарбияи наврасони «душвор» дар муҳити мактаб	166
45. Салимова Г. Инкишофи қобилияти дарки маъно аз рӯйи матн дар синфҳои ибтидоӣ	169
46. Абдуғаниева Н. Марҳилаҳои бунёдшавии малақаҳои гуфтор ҳамчун воситаи инкишофи нутқи муқоламавии хонандагон дар дари забони англисӣ	172
47. Ғаффулова Н. Забон воситаи асосии муоширати байниҳамдигарӣ дар раванди таълиму тарбия	176
48. Ғоибзода Ҳ. Хусусиятҳои омодагии психологии ҷавонон ба бунёди оила	181
49. Ғуломзода Г.М. Ҷойгоҳи адабиёти бадеӣ дар инкишофи нутқи алоқаноки хонандагони синфҳои ибтидоӣ	184
50. Давлатзода З.Р. Омузиши фишори равоӣ ҳангоми сессияи имтиҳонотӣ дар донишҷӯён	188

51. Давлатова М.	
Марҳилаҳои ташаккули худбаҳодихӣ	191
52. Муминова С.	
Рушди ақидаҳои психологӣ дар Шарқ дар асрҳои Миёна	194
53. Нусратхон Н.	
Карен Хорни аз психоанализ то феминизм	196
54. Отимова М.Р.	
Тайёрнамоии психикаи кӯдак ба мактаб	198
55. Ҷураева Д.А.	
Ҷанбаҳои психологию педагогии ташаккули талаботи зебопарастӣ кӯдакони лакнатзабони таҳсилоти томактабӣ дар машғулияти мусиқӣ	201
56. Сафарова Д.	
Муносибати кӯдакон ба ҷудошавии волидайн	204
57. Сангова Ҳ.	
Мушкilotи майпарастӣ дар оила ва таъсири он ба фарзандон	207
58. Сулаймонова Ш.	
Ҷудошавии барвақти кӯдак аз модар ва оқибатҳои он	211
59. Ҷумазода Ф.	
асосҳои назариявии омӯзиши робитаи худбаҳодихӣ ва агрессивии шахс дар наврасӣ	214
60. Сухробова М.	
Танҳой ва таъсири он ба инсон	217

РАВИШИ ТАДРИС

61. Кенчаева С.М.	
Истифодаи маҳорат ва малакаҳои ҳалли масъалаҳои матнӣ дар курси математикаи синфҳои ибтидоӣ	219
62. Ахмедзода П.	
Истифодаи самарабахши фаъолияти эҷодӣ дар таълими забони англисӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ	223
63. Илҳозода Ш.М.	
Роҳҳои ташаккул додани системаи мафҳумҳои асосии химиявӣ	227
64. Қобилҷони М.	
Усулҳои таҳлил ва ташҳиси камхунӣ	231
65. Ризоева М.Н.	
Усулҳои назариявии таълими морфема ва калимасозӣ дар синфҳои ибтидоӣ	234
66. Саиди Ҷ.	
Нақши воситаҳои техникӣ дар таълими грамматикаи забони англисӣ	237
67. Тилякова Н.	
Методикаи ташкили раванди таълими нутқи шифохӣ бо истифода аз усулҳои фаъол дар зинаи поёнии тадриси забони англисӣ	240

*Валиев Ҷамшед Абдурасулович,
доктори фалсафа (PhD) аз рӯйи ихтисоси 6D020500 – Филология (6D020502 – Забони
тоҷикӣ), муаллими калони кафедраи назария ва амалияи забонишиносии
факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айний*

ЗАБОН ЯКЕ ПАДИДАҲОИ МУҲИММИ ШУУРИ МИЛЛӢ ВА АҲКОРИ ҶАМЪИЯТӢ

«Миллати тоҷик дар тӯли таърихи деринааш худро маҳз ба шарофати афқору андеша, забон, илму фарҳанг, расму оин ва дигар арзишҳои ғоявӣ ба оламиён ҳамчун халқи фарҳангсозу башардӯст, сулҳпарвару озодихоҳ ва хайрхоҳу таҳаммулгаро муаррифӣ кардааст».

*Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат,
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон*

Аз таърихи башарӣ бармеояд, ки арзишмандтарин муқаддасот барои миллат дар радифи истиқлолу озодӣ, забон ба ҳисоб меравад. Бо дарназардошти аҳамияти ҳоссааш Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон забонро сарчашмаи ҳастии миллат номидааст. Воқеан, дар ҳама давру замон ягонаи нишонаи инъикосгари миллату халқиятҳо забон мебошад. Вақте ба таърихи миллатҳо назар меафканем маълум мегардад, ки маҳз забон дар равандҳои тақдирсозу мураккаб қарор гирифтааст. Дар робита ба ин бояд таъкид кард, ки забони тоҷикӣ ҳамчун қуҳантанрин забон дар минтақа дар тамоми марҳилаҳои сарнавиштсози таърихӣ барои миллати мо нақши сипарро иҷро намудааст. Ин забони тамаддунофар тавассути чехраҳои мондагори миллат, ки бо хираду ҷаҳонбинии хеш ба фарҳанги башарӣ саҳм гузоштаанд, то имрӯз моро ҳамчун миллати фарҳангофару тамаддунсолор муаррифӣ намуда истодааст.

Дар ин радиф забон яке аз воситаҳои муҳимтарини инъикоси таърихи ҷаҳонро фарозӣ миллат маҳсуб ёфта, чун оина роҳи сипарикардаи ниёкони моро инъикос менамояд. Таҷрибаи давлатдорӣ ниёкони тоҷиконро мо нишон медиҳад, ки аксар сарварони сиёсӣ талош менамуданд, ки ҷиҳати таҳкими арқони давлатдорӣ ва ваҳдати ягонагӣ аз унсурҳои забонӣ истифода намоянд. Чун ба таърихи ташаккул ва рушди забони тоҷикӣ назар меафканем маълум мегардад, ки ниёкони мо ҷиҳати рушду раванг ва мақоми устуворро касб кардани забони модарӣ ҷиҳати талошҳои нақардаанд. Наъустин маротиба аҷдоди тоҷикон дар аҳди шоҳаншоҳии Ҷаҳоманишиён таҳти роҳбарии Қуруши Кабир (550–529 т.м.) ва пасон дар замони ҳукумати Қушониён таҳти роҳбарии Қанишқай Кабир забони қадимаи форсӣ-тоҷикиро ба сифати забони расмӣ қорғузурӣ қабул намуданд. Бояд гуфт, ки унсури марказии тамаддуни аҷдодии моро дар замони сулолаҳои ҳукумрони Вароруд, Хуросон ва Эрон забон ташкил медод, ки он решаи забони имрӯзаи тоҷикӣ маҳсуб меёфт. Аз замони ҳукумати Ҷаҳоманишиё сарнавиштаҳои то имрӯз боқӣ мондаанд, ки инъикосгари арғузурӣ ба забони модарии худ буд. Ба ин мисол шуда метавонад қатбаҳои «Бесутун», «Қуруши Кабир» ва «Эълумияи ҳуқуқи инсонии Қуруши Кабир», ки ба забони қадими форсӣ-тоҷикӣ ҳаққӣ шудаанд.

Бо ташаббуси сиёсати фарҳангпарваронаи сулолаҳои ориёитабор минбаъд забони форсӣ-тоҷикии миёна мавқеи назаррасро соҳиб гардид. Дар аҳди ҳукумати Ашқониён ва Сосониён аз шарқи Чин то Осиёи Хурд ва аз Қарқоз то соҳили Уқёнуси Ҳинд забони форсии миёна чун забони расмӣ ва илму фарҳанг эътироф шуда буд. Забони форсии миёна дар муносибатҳои тичоратӣ дар заминаи шоҳроҳи Бузурги Абрешим ва дар муносибатҳои дипломатӣ нақши аввалиндараҷаро касб карда буд, ки аз ҳашомати сиёсати фарҳангпарваронаи шоҳаншоҳони Сосониён хабар медод. Ёдгориҳои ноҳии хатӣ аз ҷумла «Дарахти асурик», «Ёдгории Заррирон», «Худойнома» ва амсоли инҳо аз ҷойҳои устувори забони форсии миёна хабар медиҳад.

Баъди инқирози ҳукумати сулолаҳои маҳаллӣ ва забт кардани минтақа аз ҷониби арабҳо муддате забони арабӣ маъмул буд, вале заминаи устувори забони тоҷикӣ, ки забони илму адаб ва тичорат буд, боис гардид, ки аз нав эҳё шавад. Тибқи маълумоти муаррихи асримиёнагӣ Абубакри Наршаҳӣ амирони арабтабори Хуросон маҷбур шуданд, ки баъзе аз сураҳои китоби муқаддаси дини Ислом «Қуръон»-ро дар солҳои 740-742 ба забони тоҷикӣ тарҷума намоянд. Ҳарчанд муддате забони арабӣ дар доираҳои илмӣ ва адабӣ маъмул буд, вале дар аҳди сулолаи

Саффорӣён, махсусан замони ҳукумронии Яъқуб ибни Лайс забони тоҷикӣ аз нав эҳё шуда, ба сифати забони расмӣ-коргузорӣ қабул гардид. Шоҳи арҷгузор ба арзишҳои миллӣ – Яъқуби ибни Лайс чунин гуфта буд: «Чизе, ки ман андар наёбам, чаро бояд гуфтан?».

Қудрату тавоноӣ ва рақобатпазирии забони тоҷикиро Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бисёр бо тафсил иброз намудаанд: «Вақте ки забони арабӣ ҳампояи футухот ва густариши ислом дар як қисми бузурги ҷаҳон фотехона қадам зада, забони бисёр давлатҳои муктадири дунёи қадим, ба монанди забони маҳаллии Испания, лаҳҷаҳои романи Ситилия, забонҳои барбарии соҳилҳои Африқои Шимолӣ, забони қибтии Миср, забон ва ғӯйишҳои оромии Сурия, Фаластин, Ироқ ва ғайраро аз феҳристи забонҳои ҷаҳон набуд мекард, муҳим он аст, ки забонҳои дар ҳоли ташаккул ва ҳатто беҳати эронии мардуми Хуросону Мовароуннаҳрро фуру бурда натавонист. Ба иборати дигар, дар миёни миллатҳои зиёди мутеи араб мо ягона мардуме будем, ки забони худро ҳифз карда, аз истиклоли адабӣ маҳрум намондаем».

Дар муқобили фарҳангу забони арабӣ аксар забонҳои қисми шимолии Африқо ва Шарқи Наздик аз байн рафтанд. Айни замон бо сабаби аз даст додани рукни муҳими миллат, яъне забони модарӣ ин халқҳо дар Миср, Либия, Ироқ, Марокаш ва Сурия, араб номида мешаванд. Маҳз забони тоҷикӣ дар муқобили чунин як раванди бисёр таъсирпазир ҳастии худро аз даст надод, ки ин аз амалӣ гардидани рисолати бузурги соҳибони он хабар медиҳад.

Наҳзати фикрии шуубия, ки дар сарғаҳи он мутаффакирони барҷастаи тоҷик бо ашъору эҷодиёти худ меистоданд, бо мақсади ҳифзи фарҳанги миллӣ ва забони миллат ба амал омад. Дар заминаи хидматҳои намоёндагони мактаби шуубия забони тоҷикӣ мақомашро устувор намуд. Яке аз марҳалаҳои «тиллои»-и рушди забони тоҷикӣ ва устувор гардидани ҷойгоҳи он ба аҳди ҳукумронии нахустин давлати миллии тоҷикон Сомониён рост меояд. Амӣрони сомонӣ дар радифи арҷ гузоштан ба арқони исломӣ, ҳамчунин ба унсурҳои фарҳанги миллӣ ва эҳёи онҳо диққат меоданд. Ҳамин буд, ки бузургтарин пешвоёни забон ва адабиёти тоҷик Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосими Фирдавӣ ва барҷастатарин олимони асрҳои миёна чун Абурайҳони Берунӣ, Ибни Сино, Носири Хусрав ва пайравону шогирдонии онҳо маъруфтарин осори илмӣ он давраро ба забони модарии хеш навиштаанд.

Пас аз инқирози ҳукумати Сомониён дар манотиқи Мовароуннаҳру Хуросон ҳарчанд сулолаҳои тоҷиктабор аз истиклоли сиёсӣ муддате маҳрум гардиданд, вале истиклоли фарҳангии онҳо пойбарҷо буд. Фаъолияти барҷастаи олимони ва шуарои тоҷик дар асрҳои минбаъда боис шуд, ки забони тоҷикӣ чун забони расмӣ ва илму адаб аз ҷониби сулолаҳои дигар қабул гардад. Дар аҳди Ғазнавиён, Салҷуқиён, Хоразмшоҳиён, Темуриён, Шайбониён, Аштархониён, Манғетиҳо, ки дар сарзамини тоҷикон ҳукумат доштанд, забони тоҷикӣ дар натиҷаи талоши абармадони илму ирфон ба монанди Абулфазли Байҳақӣ, Абулқосим Фирдавӣ, Умари Ҳаём, Абдурахмони Ҷомӣ, Аҳмади Дониш ва даҳҳо тан аз дигар мутафаккирон ба сифати забони давлатӣ қабул шуд.

Муддати асрҳои вопасини наҷандон мусоид ва гоҳе ниҳоят фоҷиабор соҳибони ин забон яке аз ғанитарин адабиёт, шеър ва тулонитарин ҳамосаи миллии ҷаҳонро офариданд. Аз лиҳози миқдор, рангорангии мавзӯ, вусъати андеша, матлаби ҳакимона ва ғайра низ он дар дунё камназир аст.

Новобаста аз он ки сиёсати баъзе аз ҳокимони асрҳои охир боиси тақсими қаламрави пахновари интишори забони тоҷикӣ шуданду миёни ҳамзабонон бо сабабҳои муҳталиф ҷудой андохтанд ва ё мамониату маҳдудиятҳои дар роҳи тақомули забон эҷод намуданд, вале онро набуд ва ё дигаргун сохта натавонистанд.

Бояд гуфт, ки дар ибтидои асри XX баъди 1000-соли ба сифати забони давлатӣ амал кардани забони тоҷикӣ аз боиси таъсири идеологияҳои зиддитоҷикӣ, махсусан пантуркизм муддате забони тоҷикӣ мақоми худро аз даст дод. Дар замони ҳукумати шуравӣ низ мавқеи забони тоҷикӣ то ҷое коста гардид, вале талошу эҷодиёти зиёиёни арҷгузор ба фарҳангу забони миллат боис шуд, ки соли 1989 забони тоҷикӣ ба сифати забони расмӣ қабул гардад.

Истиклоли давлатӣ ба миллати куҳанбунёду тамаддунофари тоҷик имкон дод, ки дар заминаи соҳибхитиёрии миллӣ ба арзишҳои миллию фарҳангӣ арҷ гузорад. Имрӯз дар заминаи сиёсати хирадмандона ва фарҳангпарварони Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон забони тоҷикӣ чун яке аз арқони муҳими давлатдорӣ дар роҳи рушду тақомул қарор дорад. Пешвои миллат забонро чун қафили ҳастии миллат дониста, дар самти устувор намудани мақоми ин арзиши олии миллат як қатор ташаббусҳои саривақтӣ ва муҳимро дар амал татбиқ намуданд. Сарвари давлат дар сатҳи

байналмилалӣ бо ташаббусу пешниҳодҳои хеш забони моро муаррифӣ намуда, онро ба забон сулҳу субот ва ба ҳам овардани мардумони ҷаҳон мубаддал гардониданистадааст.

Дар айни замон миллати куҳанбунёди тоҷикро зарур аст, ки дар пайравӣ аз нисбати хеш ва сиёсати фарҳангпарваронаи Пешвои муаззами миллат ба ин арзиши милли арҷ гузошта, онро ҳифз намояд. Ҳифзи забон кафолати мондагории миллат аст. Зарур аст, ки забони тоҷикиро чун воситаи аз худ кардани забонҳои хориҷӣ истифода намуд. Дар ҳоле, ки мо забони хешро ба сатҳи лозима намередонем ҳеҷ гоҳ дар роҳи омӯзиши забони дигар муваффақ намешавем. Қишри зиёи ҷомеа низ зарур аст, ки тавассути осори хеш ва таълифи он бо забони ноби тоҷикӣ дар устувор гардидани забони миллат саҳмгузор бошанд. Дар сатҳи оилаҳо низ зарур аст, ки бо забони ноби тоҷикӣ муколама кард. Мутаассифона имрӯзҳо мо мушоҳида менамоем, ки баъзан дар дохили оилаҳо ба ин арзиши милли арҷ гузошта намешавад ва бо забони дигаре муколама менамоянд, ки чунин ҳолат паёмади манфӣ дорад. Зарур аст, ки дар дохили оила бо насли наврас ба забони ноби модарӣ ҳарф заду муҳимияти арҷ гузоштан ба ин унсуре меҳварии миллатро шарҳу тавзеҳ дод. Фарзанди тоҷик аз оила бояд ба ҷомеа бо забони тоҷикӣ ва фарҳанги милли ворид шавад. Дар раванди бунёди давлатдорӣ милли яке аз шартҳои асосӣ ва меҳварӣ ҳифзу гирифтани забони милли махсуб меёбад.

Адабиёт:

1. Айни С. Маъноӣ калимаи тоҷик // Тоҷикон дар қаламрави Ориёно. – Душанбе, 2009. – С.53.
2. Ғафуров Б. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 976 с.
3. Маҳдӣ М. Заминаҳои рушди забони форсӣ дарӣ то асри сомонӣ. – Душанбе, 1999. – С.190-198.
4. Раҳмон Эмомалӣ. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ. – Душанбе, 2006.
5. Раҳмон Эмомалӣ. Ориёӣҳо ва шинохти тамаддуни ориёӣ. – Душанбе: Ирфон, 2006.
6. Раҳмон Эмомалӣ. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. Иборат аз ҷаҳон китоб. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 704 с.
7. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби I. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с.
8. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби II. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432 с.
9. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна. – Душанбе, 2001.
10. Суханҳои ҳикматомӯзи Президент Эмомалӣ Раҳмон дар бораи забон (Мураттиб ва муаллифи пешгӯфтор Зафар Шералӣ Сайидзода). – Душанбе: Бунёди забон, 2015. – 116 с.

Калидвожаҳо: забон, забони тоҷикӣ, рушди ҳудудиносии милли, иртиботи байнифарҳангӣ, фарҳанг, тамаддун, миллат, густариши забони модарӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, давлат.

Маълумот дар бораи муаллиф: Валиев Ҷамшед Абдурасулович, доктори фалсафа (PhD) аз рӯйи ихтисоси 6D020500 – Филология (6D020502 – Забони тоҷикӣ), муаллими калони кафедраи назария ва амалияи забоншиносии факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: (+992) 907048591. E-mail: valiev_jamshed@mail.ru; jamshedvaliev93@gmail.com

Сведения об авторе: Валиев Джамшед Абдурасулович, доктор философии (PhD) по специальности 6D020500 – Филология (6D020502 – Таджикский язык), старший преподаватель кафедры теории и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ. Телефон: (+992) 907048591. E-mail: jamshedvaliev93@gmail.com; valiev_jamshed@mail.ru

About the author: Valiev Jamshed Abdurasulovich, doctor of philosophy (PhD) on specialty 6D020500 – Philology (6D020502 – Tajik language), senior teacher in the Department of Tajik Philology of the Tajik State University named after Sadridin Any. Phone number: (+992) 907048591. E-mail: jamshedvaliev93@gmail.com; valiev_jamshed@mail.ru

*Вадутзода Истам Арбоб,
магистранти соли аввали факултети забони англисӣ ва забонҳои шарқ*

МАҲҶУМИ ТИП, ТАСНИФИ СОХТОРӢ-ТИПОЛОГӢ ВА ХОСИЯТИ ЗАБОНӢ

Яке аз вазифаҳои марказии типологияи муқоисавӣ таснифоти типологияи забонҳо ва аз ин рӯ яке аз асосҳои маҳҷумҳои типологияи муқоисавӣ маҳҷуми забоншиносӣ мебошад. Истилоҳи тип дар бисёр илмҳо васеъ истифода мешавад, вақте ки таснифоти ходисаҳои гуногун ва ҳамчун умумишуда фаҳмида мешавад, шакл ё гуногунии ашё ё падидаҳо. Консепсияи намуд бо равандҳои гурӯҳбандӣ, системасозӣ фаро гирифтани тамоми равандҳо ё падидаҳо сарлавҳаҳо ё синфҳои муайян мебошанд. Гурӯҳбандӣ ва системасозӣ аз вазифаҳои асосии шуури инсон мебошанд, зеро мо оиди олами гирду атроф омӯхта, тамоми гуногуниро ҷамъбаст мекунем ва падидаҳои ҷаҳонии берунӣ ва дохилӣ таҳти сарлавҳаҳои муайян, категорияҳо ва синфҳо ҷудо мекунем.

Таърифҳои зиёди типи забон вучуд доранд. Чунон ки қайд карда шуд В.Г.Гак, истилоҳи тип дар забоншиносӣ ба ду маъно истифода мешавад: васеъ ва танг. Ба маънои танг, худ тип аст шакли ифода, татбиқи забони умумӣ ва падидаҳо мебошад. Инак, сухан дар бораи намудҳои тип меравад чун ибораҳо ва ғайра мебошад. Ба маънои васеъаш навъ, маҷмӯи хусусиятҳои умумии гурӯҳҳои забонҳо мебошад. Ин маҷмӯи хусусиятҳои умумӣ, хоси як қатор забонҳо буда, барои сохтани он асос хизмат мекунад ва таснифи типологияи забонҳо баён менамояд. Таърифе, ки ба ин наздик аст типи забонро ҳамчун маҷмӯи хусусиятҳо тавсиф мекунад, ки умумӣ барои баъзе зергурӯҳҳои маҷмӯи умумии забонҳо мепояд.

Таърифи муфассалтари типи забон он аст, ки як навъи забонро чун «маҷмӯи устувор фаҳманд хусусиятҳои пешбарандаи забон, ки бо ҳамдигар муносибати муайян доранд алоқаҳо ва мавҷудият ё набудани ягон нишона мавҷуд будан ё набудани хусусияти дигар ё дигар хусусиятро муайян мекунад инчунин нишонаҳо. Дар бораи вазифаҳои типологияи муқоисавӣ сухан ронда, қайд кардем, ки онҳо муайянкунии умумӣ ва махсусро дар бар мегиранд ва баёнгари забонҳои муқоисашаванда мебошанд. Зикр кардан ба маврид аст, ки таҳқиқоти типологӣ муҳим нест танҳо хусусиятҳои хоси забони алоҳидаро доранд, балки чи тавр баъзе хосиятҳоеро, ки ба ҳамаи забонҳо хосанд, бекор мекунад. Маҳз ҳамин далел аҳамияти типологияи ҷунинҳоро муайян мекунад, ки маҳҷумҳои асосӣ, аз қабيلي универсалии забонӣ ва беназир аст. Муқоиса забонҳо аз рӯи маҷмӯи хусусиятҳои типологӣ мувофиқ имкон медиҳад аломатҳои умумӣ ва мушаххасро муайян мекунад.

Аввал номи умумиятро гирифтанд ва дуҷум беназир. Умумият моликият ва намуна аст, барои ҳама ё аксари забонҳо маъмул аст. Якҷанд меъёрҳои таснифоти универсалӣ вучуд доранд. Пас, аз рӯи дараҷаи умумӣ мутлақ ва қисман ҷудо карда мешаванд. Умумияти мутлақ ҷунин зухуроти мавҷудиятро дар бар мегиранд, чун садонок ва ҳамсадоҳо, номҳои хос ва исмҳои умумӣ, қисмҳои нутқ, фарқи байни исм ва феъл, мавҷудияти бисёрмаъноии лексемаҳо, пасвандҳо, ҷонишинҳои шахсӣ, категорияҳои адад исмҳо (гарчанде ки шакл ифодаҳои он дар забонҳои гуногун метавонанд ба таври назаррас фарқ кунанд). Чӣ ҳел аз рӯйхати боло دیدан мумкин аст, умумият нигоҳ медоранд ҳамаи сатҳҳои системаи забон. Дар байни универсалҳои қисман мо метавонем мавҷудияти ба номро дар бар мегирад қисмҳои асосии нутқ (исм, феъл, сифат ва зарф) дар тамоми забонҳои аврупоӣ, ҳузури роҳҳои грамматикӣ ифодаи вақт дар аксари забонҳо ҷаҳон мавҷудияти мақола дар бисёр забонҳо мебошад.

Илова бар ин, умумияти синхронӣ ва диахронӣ мавҷуданд. Аввалинҳо типологияи забонро дар синхронӣ муайян мекунад, дуҷум равиши ҳаракат ё инкишофи забонро тавсиф мекунад. Тавре ки мо аллакай қайд кардем, аввалин кӯшишҳои типологӣ таснифоти забонҳо дар асоси меъёрҳои морфологӣ мебошад ва таснифи пурраи морфологияи забонҳо, ки гум нашудааст аҳамияти он ба имруза, инкишоф ёфта истодааст. Қайд кардан ба маврид аст, ки қор намуди забон: инфлексиналӣ, аглютинативӣ, аморфӣ (изолятсия) ва намудҳои дохилшаванда. Биёед дар бораи онҳо таваққуф кунем дар тафсилот. Дар забонҳои флексиналӣ, воситаҳои ифода маънои грамматикиро морфемаҳои грамматикӣ муайян месозанд, аз ҷумла пешояндҳо, суффиксҳо ва пасвандҳои дохилӣ. Мо ҷунин мешуморем, ки ин номро низ дарбар мегирад яъне морфемаҳои фосилавӣ, бо ки бо ёрии он шаклҳои грамматикӣ аналитикӣ ба вучуд меоянд. Чун қоида, ин морфемаҳо метавонанд дар як вақт якҷанд қизро ифода кунанд маъноҳои грамматикӣ, яъне синкретикӣ мебошанд. Дар забонҳои аглютинативӣ маънои

грамматикӣ низ вучуд дорад бо истифода аз суффиксҳо ифода карда мешаванд, вале фарқи асосӣ аз забонҳои инфлексиналӣ ин аст, ки дар забонҳои навъи агглютинативӣ суффикс танҳо як маънои грамматикиро ифода мекунад ва баён кардан якчанд маъноҳои грамматикӣ дар як калима «созиш» -ро талаб мекунад, инчунин суффиксҳо, ки бо навбат ба реша пайваست мешаванд. Дар забонҳои навъи аморфӣ ҷудокунада, ки надоранд морфемаҳои флексивӣ, маъноҳои грамматикӣ ифода ёфтаанд, истифодаи тартиби калима, таъкид ва тарзи дурусти талаффуз мебошад. Бале, дар забонҳои хитой ва вьетнамӣ, ҳамон калима метавонад вобаста ба муқаррарот дар бораи калимае, ки онро муайян мекунад ва чӣ тавр гуфтан атрибут ва ҳамчун предикат таркиби ягонаи морфологӣ-синтаксисӣ бошад.

Махсусан бояд таъкид кард, ки ҳангоми сохтани морфологии таснифи забонҳо, ки фарқиятҳои байни забонҳо фарқияти ҷаҳонбиниро инъикос мекунад ва намудҳои гуногуни забонҳо роҳҳои гуногуни бастабандиро ифода мекунад, инчунин фикрҳо, ки аз тафовути ҷаҳонбинии гуруҳҳои этникӣ ба амал омадаанд. Ин ақидаҳо дар забоншиносии когнитивӣ боз ҳам инкишоф ёфтанд, этнолингвистика ва лингвокултурология арзи вучуд дорад. Қобили зикр аст, ки ҷумла ҳамчун воситаи ифодаи фикр аз он иборат нест калимаҳои алоҳида, балки дар ибтидои пайдоиши фикр меистад. Гап задан аз зарурати баёни фикр ба миён меояд, на аз шахси алоҳида суханӣ танҳо дар ҷараёни ташаккули тафаккур ғоянда онро ё пора-пора мекунад ба калимаҳои алоҳида табдил дода, ба онҳо қоидаҳои грамматикӣ мувофиқат медиҳад. Шакл, ҷунон ки дар забонҳои флексивӣ ва агглютинативӣ мушоҳида мешавад сохтан, ё ҷойгир кардани калимаҳо дар ҷойҳои муайян, ба монанди забонҳои системаи изолятсия, ё онро бо ёрии як баробар наздик ифода мекунад муттаҳидшавӣ ба монанди ҳуди фикр, пайваст кардани калимаҳо ба як маҷмӯи ягонаи морфологӣ-синтаксисӣ, ба монанди воридкунии забонҳо омадааст. Таснифи навъҳои забонҳо дар асоси меъёрҳои синтаксисӣ тартиб додааст, ки дар асоси инкритерия забонҳои системаи номинативӣ, забонҳои системаи ғайрифаъолро муайян карданд ва забонҳои эргативӣ мебошад.

Хусусияти фарқкунандаи забонҳои системаи номинативӣ, ки ҳинду-аврупоиро дар бар мегиранд, туркӣ, мугулӣ ва дигар забонҳо аст, ки истифода бурдани предмет дар сурати номинативӣ новобаста аз он дар бораи гузарандани ғайригузарии феъли предикат аст. Ба забонҳои системаи ғайрифаъол, ки забонҳои дохилшаванда ба он тааллуқ доранд, на предмет ва на шакли грамматикӣ надорад, ва ба комплекси ягона муттаҳид карда шудаанд. Дар забонҳои эргативӣ, ки дар забонҳои кавказиро дар бар мегирад, сохти эргативии махсус мавҷуд аст бо феъли гузаранда, монанд ба русӣ «боми аз шамол вазида шуд», ки дар он маънои предмети амалро ифода мекунад. Баррасии таснифоти мавҷударо ҷамъбаст намуда, қайд мекунем, ки ягон намуди забонҳои «тоза» вучуд надоранд. Ба ҳар забон, ҷунон ки хоҳад буд, бо истифода аз забони англисӣ ҳамчун намуна, ҳамеша руҳонсӯроҳои ҳосил дигар навъҳои забон ва мансубияти забон ба он ё навъи дигари забон дар асоси доминант сурат мегирад ҳислатҳои ба ӯ хос аст. Ғайр аз ин, фактор низ бояд ба назар гирифт, ки забон дар равиши тағироти ҷиддӣ ба амал ояд инкишофи таърихӣ он амиқтараст. Ҳамин тариқ, таърихи инкишофи забони англисӣ нишон медиҳад, ки дар тӯли таърихи худ забони англисӣ аз забони одатан синтетикӣ ба забоне меравад, ки асосан аналитикӣ мебошад. Аз даст додани системаи маъмур ва пасвандҳои феъл ва тасдиқи тартиби калимаи собит боиси конвергенсияи забони англисӣ бо ҷудошавии реша гардид забонҳо, ки дар онҳо роҳи асосии ифодаи грамматикӣ мебошанд маъно бо тартиби калима муайян карда мешавад.

Адабиёт:

1. Ажеж, К. Человек говорящий. Вклад лингвистики в гуманитарные науки / К. Ажеж; пер. с фр. Б. П. Нарумова. – Москва: Едиториал УРСС, 2003. – 304 с.
2. Анохина, М. А. Элементы инкорпорации в системе английского глагола: монография / М. А. Анохина. – Барнаул: АлтГПА, 2012. – 160 с.
3. Аракин, В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков / В. Д. Аракин. – Ленинград: Просвещение, 1979. – 259 с.
4. Аракин, В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков: учеб пособие для пед. вузов / В. Д. Аракин; под ред. М. Д. Резвезовой. – 4-е изд. – Москва: Физматлит, 2010. – 232 с.
5. Кубрякова, Е. С. О путях изучения типологических особенностей языка в области словообразования / Е. С. Кубрякова // Структурнотипологическое описание современных германских языков. – Москва: Наука, 1966. – С. 74–113.
6. Нелюбин, Л.Л. Сравнительная типология английского и русского языков / Л. Л. Нелюбин. – Москва: Флинта; Наука, 2012. – 152 с.

7. Стернин, И. А. Контрастивная лингвистика. Проблемы теории и методики исследования / И. А. Стернин. – Москва: АСТ; Восток– Запад, 2007. – 288 с.

Калидвожахо: мафхум, тасниф, типологӣ, хосият, истилоҳ, надид, равандӣ, шуур таъриф, навъ, умумӣ, муқоисаванда, мутлақ.

Аннотация

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ТИПА, СТРУКТУРНО-ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ И ЯЗЫКОВЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Употребление предложения в конкретной ситуации общения превращает его в единицу коммуникации, и при этом на первое место выходит вопрос об актуальном, или коммуникативном, членении предложения, т. е. о способах подачи наиболее значимой информации в процессе коммуникации. Этот вопрос постоянно находился в фокусе внимания лингвистов, выделявших в предложении, наряду с синтаксическими подлежащим и сказуемым, компоненты, выполнявшие разные роли в передаче информации, которые, в зависимости от направления, в котором работали лингвисты, именовались как логический, психологический, лексический субъект и предикат, топик и коммент, тема и рема. Последние термины – тема и рема – закрепились в метаязыке теории актуального членения, внесшего весомый вклад в разработку данной теории и показавшего важность теории актуального членения предложения для сопоставительного изучения языков.

Ключевые слова: понятие, классификация, типология, свойство, термин, явление, процесс, тариф, новое, общее, сопоставимое, абсолютное.

Annotation

DEFINITION OF TYPE, STRUCTURAL-TYPOLOGICAL CLASSIFICATION AND LANGUAGE CHARACTERISTICS

The use of a sentence in a specific communication situation turns it into a unit of communication, and at the same time, the question of the actual, or communicative, division of the sentence comes first, i.e., about the ways of presenting the most significant information in the communication process. This issue was constantly in the focus of attention of linguists, who identified in a sentence, along with the syntactic subject and predicate, components that performed different roles in the transmission of information, which, depending on the direction in which the linguists worked, were called logical, psychological, lexical subject and predicate, topic and comment, theme and rheme. The last terms - theme and rheme - were fixed in the metalanguage of the theory of actual division, which made a significant contribution to the development of this theory and showed the importance of the theory of actual division of sentences for the comparative study of languages.

Keywords: concept, classification, typology, property, term, phenomenon, process, tariff, new, general, comparable, absolute.

Маълумот дар бораи муаллиф: Вадутзода Истам Арбоб, магистранти соли аввали кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи С. Айни. Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рудакӣ, 121. Телефон: +992 936666929, E-mail: vadutzoda.istam0408@gmail.com

Рохбари илмӣ: н.и.п., дотсент Сангинова М.Б.

Сведение об авторе: Вадутзода Истам Арбоб, магистрант первого курса кафедры языкознания и сопоставительной типологии Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудакӣ, 121. Телефон: +992 936666929, E-mail: vadutzoda.istam0408@gmail.com

Научный руководитель: к.п.н., доцент Сангинова М.Б.

About the author: Vadutzoda Istam Arbob, 1st year master of the department of linguistics and comparative typology of Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni. Address: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki ave, 121. Phone: +992 936666929, E-mail: vadutzoda.istam0408@gmail.com

Scientific adviser: c.p.s.docent Sanginova M.B.

ВОСИТАҲОИ АЛОҚАИ ТОБЕЪКУНАНДАИ ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ШАРТ

Чумла чунин воҳиди муҳимтарини забон аст, ки фикрро ифода мекунад. Чумла аз калима ва ибора ташкил меёбад. Калимаҳои мустақилмаъно дар сохтори чумла ва ифодаи фикр нақши бузург доранд, зеро онҳо ба вазифаи аъзоҳои чумла меоянд. Калимаҳо бо ҳамдигар алоқаманд шуда ибора месозанд, дар айни ҳол калимаю ибораҳо дар алоқамандӣ чумларо ташкил медиҳанд. Агар чумларо ба сохтори як бино шабоҳат диҳем, калимакҳо масолеҳи бинокорӣ ва ибораҳо қисматҳои яклухтро мемонанд, ки чанд узви ба ҳамдигар васлшударо дар бар мегиранд [5, с.87].

Чунон ки танҳо аз масолеҳи зиёти бинокорӣ ҳуди биноро тасаввур кардан мумкин нест, калимаю ибораҳои бешумори пароканда ҳам бо сари худ чумларо ташкил намениҳанд. Калимаҳо бо якдигар алоқаи маъноӣ ва грамматикӣ пайдо намуда, ибора ва чумла месозанд. Ҳарчанд ибораҳо аз ду зиёда калимаҳои мустақилмаъно дар бар мегиранд, фикрро ифода карда наметавонанд, балки мафҳумҳои нисбатан мукаммалро мефаҳмонанд, бинобар ин аз калима ва чумла фарқ мекунанд. Тафовути чумларо аз ибора академик В.В. Виноградов равшан кардааст: ибора воҳиди номбаркунандаи (номинативии) забон аст, аммо чумла ки ба ифодаи фикр қодир аст ва бо ин васила мубодилаи афкорро дар байни аъзоёни ҷомеа имконпазир мегардонад, воҳиди иртиботӣ ё алоқа (коммуникативӣ) ба шумор меравад [4, с.113].

Чумлаи пайрави шарт дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ омада, шарт ба вуқӯ омадан ё наомадани амали сарчумларо мефаҳмонад. Чумлаи пайрави шарт иҷрои фикри сарчумларо ба ягон шарт вобаста мекунад. Чумлаи пайрави шарт одатан тамоми сарчумларо эзоҳ медиҳад. Дар чумлаи пайрави шарт амали шарт ифода меёбад, вобаста ба он амали сарчумла воқеъ мегардад ё худ аллакай воқеъ гардидааст ва ё ин ки иҷро намегардад.

Дар «Очерки мухтасари грамматикаи забони тоҷикӣ»-и В.С. Расторгуева чунин маълумот оид ба чумлаи пайрави шарт дода шудааст. Муаллиф махсусан қайд кардааст, ки дар ду ҳолат чумлаи пайрави шарт бо сарчумла бе пайвандак тобеъ шуда меояд, ки ин маврид роли шакли феълиро қайд менамояд: 1) дар чумлаҳои пайрави шартӣ имконпазир (реалӣ) (чумлаи пайрав дар ҷои аввал меистад; хабарӣ он бо яке аз шаклҳои сифаи шарт-хоҳишмандӣ ифода мешавад); 2) дар чумлаҳои пайрави имконнопазир (ирреалӣ) (пайрав дар ҷои аввал, хабарҳо ҳам дар сарчумла ва ҳам дар чумлаи пайрав дар шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ (мерафтам) меояд). Дар ҷои дигарӣ ҳамин асар менависад, ки тобеъ шудани чумлаи пайрави шарт ба воситаи пайвандакҳои «агар», «ва агар», «ҳаргоҳ» ба амал меояд, дар ҳолати реалӣ феъл-хабарӣ чумлаи пайрав дар шакли а) аорист (агар амалу ҳолат ба замони оянда дахл дошта бошад), б) замони гузаштаи сифаишарт-хоҳишмандӣ (агар амалу ҳолат ба замони гузашта дахл дошта бошад), в) дар шакли ҳикоягӣ сифаи шарт-хоҳишмандӣ меистад. Дар ҳолати ирреалии феъл дар сарчумла ва чумлаи пайрави шарт дар шакли замони гузашта меистад [7, с.39].

Дар китоби М.Н. Қосимова «Чумлаҳои пайрави шарт дар забони тоҷикӣ» чунин оварда шудааст: «Чумлаи мураккаби тобеъ аз сарчумла ва чумлаи пайрав иборат аст. Сарчумла чумлаи асосӣ ва мустақил буда, чумлаи пайрав бар эзоҳи сарчумла ва ё пайрави дигар меояд. Воситаҳои алоқаи синтаксисии тобеъкунанда, монанди пайвандакҳои тобеъкунанда, мутобиқати шаклҳои феълӣ, интонатсия ва дигарҳо, чумлаи пайравро ба сарчумла тобеъ мегардонанд [5, с.88].

Пайвандакҳои тобеъкунанда дар чумлаи мураккаби тобеъ яке аз муҳимтарин ва асоситарин воситаҳои синтаксисии алоқаи чумлаҳои дохили он мебошад. Дар чумлаи пайрави шарт амали шарт ифода меёбад, вобаста ба он амали сарчумла воқеъ мегардад ё худ аллакай воқеъ гардидааст. Дар чумлаи пайрави шарт ба имконияти иҷрои ягон ҳодисаи муайян изҳори шубҳа карда мешавад. Амали чумлаи пайрави шартҳолатҳои имконпазирӣ, имконнопазирӣ ва тахминиро ифода менамоянд, ки ин ҳолатҳо ба воситаи шаклҳои феълии забони тоҷикӣ ифода мешаванд.

Амали чумлаҳои пайрави шартӣ реалӣ (имконпазир), ирреалӣ (имконнопазир) ва тахминӣ мешаванд, ки ин ҳолатҳо ба воситаи мутобиқати шаклҳои феълӣ ифода мегарданд.

Шартӣ реалӣ чунин амалу ҳолатро мефаҳмонад, ки амалу ҳолати дар чумлаи пайрав зикр кардашуда дар ҳақиқат имконпазир ва иҷрошуданист: *Агар ба гапӣ ту бовар накунад, ба вай гӯӣ аз дарвоза баромада ба ман ниғаҳ кунад, ман «дода фиристон» гуфта ишорат мекунам* [1, с.45]. *Агар мо бе шикаст бароем, ман ба шумо назри дуруст медиҳам* [2, с.115].

Амали ин чумлаҳои дар боло овардашуда реалӣ, имконпазир ва иҷро шуданист. Дар ифодаи шарт реалӣ мутобиқати шаклҳои феълӣ бисёр муҳим аст. Барои он ки фақат аз мутобиқатишаклҳои феълӣ гунагии амали чумлаи пайрави шартмуайян мегардад: *Агар рӯза дошта тавонӣ, доштан гир, ман чӣ кор дорам, гуфт. Агар дуруст навишта бошӣ, ба ту сархати дигар медиҳам* [1, с.101].

Шарти ирреалӣ мефаҳмонад, ки амалу ҳолати сарчумла имконнопазир аст. Дар шарти ирреалӣ хабарҳои чумлаи пайрав одатан бо шакли феълии замони гузаштаи ҳикоягии сиғаи хабарӣ ифода мешавад.

Барои ифодаи амали шартии ирреалӣ шакли замони гузаштаи ҳикоягии сиғаи хабарӣ серистеъмолтарин аст: *Ман ҳам мадрасаро агар хатм мекархам, аҷаб набуд, ки ягон чиз мешу ҳам. Агар баъд аз мурдани модарам падарам зинда мебуд ва зани дигар мегурифт, дар он вақтчи кор мекархам?* [2, с.155].

В.С. Расторгуева қайд кардааст, ки амали шартии ирреалӣ ба шакли замони гузаштаи ҳикоягии сиғаи хабарӣ ифода мешавад. Дар ҳақиқат амал ва ҳолатҳои имконнопазир дар забони тоҷикӣ ва англисӣ бо ҳамин шакли феълӣ ифода шуда меоянд. Фактҳои забони тоҷикӣ нишон медиҳанд, ки шакли феълии замони гузаштаи ҳикоягии сиғаи хабарӣ ба вазифаи асосии худ-ифодаи амали давомнок омада, амалу ҳолати шартии имконпазирро низ мефаҳмонад [7, с.113]: *Агар ҳаминвоқеарӯй намедод, ман аз сайри Дарवेशобод чизеро тамошо накарда мерафтам. Агар ӯ дар вақти кофир шудани аробакаи ҳозир намебудаст, он кори бади аробакаи монанди «об ба хошк» номаълум шуда мерафтааст. Агар часорат намедошт, аҳли ӯ дар ин ҷо ба вайфоида намерасонд ва дар пеши аминҳои худписанд омада ба ман маслиҳат дода наметавонист* [2, с.174].

Чумлаи пайрави шарт бар эзоҳи сарчумла чумлаи пайрави шарт ба кадом шарт воқеъ гардидани амалу ҳолати сарчумларо эзоҳмедихад: *Ман аз падарам ба сабаби ба як танга харида додани ин қаламдон чиқадар хурсанд шуда бошам, аз ин оҳами ношинос аз вай зиёдтар хурсанд ва миннатдор шуда буҳам. Агар ту се рӯз рӯза дорӣ, ба ҳар рӯз як тангагӣ ба ту медиҳам, ки се танга мешавад, бо ин пул Дарवेशобод рафта тамошо карда омада метавонӣ. Агар Иброҳим пайғамбар барои ризогии Худо писараи ро қурбон карда бошад, ту барои танбалият падаратро қурбон кардӣ* [5, с.38].

Чумлаи пайрави шарт монанди дигар навъи чумлаҳои пайрав бо сарчумла ва чумлаҳои пайрави дигар бо ёрии воситаҳои алоқаи тобеъкунанда, монанди интонатсияи тобеъ, пайвандакҳо, мутобиқати шаклҳои феълӣ, тартиби чумла, бандакчонишиҳо, чонишинҳо алоқаманд мешавад. Воситаи алоқа ду навъ мешаванд. Интонатсияи тобеъ, пайвандакҳо, мутобиқати шаклҳои феълӣ ба гурӯҳи воситаҳои тобеъкунандаи асосӣ ва тартиби чумлаҳо, бандакчонишинҳо, чонишинҳо ба гурӯҳи воситаҳои тобеъкунандаи ёридиҳанда дохил мешаванд.

Воситаҳои алоқаи тобеъкунандаи асосии чумлаҳои пайрави шарт ва сарчумла аз интанатсияи тобеъ, пайвандакҳо, мутобиқати шаклҳои феълӣ иборатанд. Дар ташаккули чумлаҳои пайравӣ пайвандакҳои тобеъкунанда, ки қисмҳои чумлаи мураккабро бо ҳамдигаралоқаманд мекунад, роли калон мебозад. Пайвандакҳои тобеъкунанда дар байни қисмҳои чумлаи мураккаби тобеъ гуногунтарин алоқаи маъногиро ифода карда метавонанд. Пайвандакҳои тобеъкунанда яке аз воситаҳои асосии алоқаи тобеъкунандаи чумлаҳои пайрав бо дигар чумлаҳо ба шумор мераванд. Пайвандакҳои шартии «агар» (ва ихтисоршудаи он «гар», «ар»), «ба шарт ки» пайвандакҳои номбаршуда пайвандакҳои асосии чумлаи пайрави шарт мебошад. Ба ғайр аз инҳопайвандакҳои «ки», «то», пайвандакҳои замони «вақте ки», «ҳар гоҳ ки», «модоме ки», «гӯё», пайвандакҳои хоҳишмандӣ «кошки» ва монанди инҳо, дар чумла ба маънои шарт омада метавонанд [4, с.128].

Дар мисолҳои боло хабарӣ чумлаи пайрав ва хабарӣ чумлаҳои эзоҳшаванда замони ояндаро ифода мекунад. Хабарӣ чумлаи пайрави шарт бо аорист ва хабарӣ чумлаи эзоҳшаванда бо шакли замони гузаштаи сиғаи шарт-хоҳишмандӣ ифода мегардад: *Агар як коса гандум меоданд ҳам, ту ба зиёда талаб кардан ҳақ надошти* ва қасами ин кас бо ҳамон ба ҷояш меомад [2, с.45].

Хабарӣ чумлаи пайрави шарт бо аорист ва хабарӣ чумлаи эзоҳшаванда бо шакли замони ояндаи сиғаи хабарӣ ифода мешавад: *Агар ба ин кор комёб нашавам, дар он вақт худро хоҳамкушт. Агар мо ба ҳарифони худ, ки вобандиҳо мебошанд, дар тарғибозӣ голиб бароем, барои мо давлати бузург хоҳад буд. Агар як курпачаро гирифта ба ту диҳам, ӯ норозӣ мешавад ва худаш аз беморӣ нав хестааст, аҷаб нест ки қанда шавад* [2, с.154].

Хабари ҷумлаи пайрави шарт бо аорист ва хабари ҷумлаи эзоҳшаванда бо шакли замони гузаштаи сиғаи хабарӣ ифода мегардад: *Агар ягон талаба бемор шавад, албатта бемордори ӯ буд, ба бемор ҷою оби ҷӯш тайёр карда меод [2, с.198].*

Хабари ҷумлаи пайрави шарт бо аорист ва хабари ҷумлаи эзоҳшаванда бо шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ сиғаи хабарӣ ифода меёбад: *Агар ҷаноби оӣ саркашӣ карда хироҷ ва молиёти подшоҳӣ надодагонро танбех, накунад, рузи амир ҳам, вазир ҳам, дозикалон ҳам ва дар қатори онҳо рузи мову шумо ҳам ба гадоӣ меафтад. Растаи толор рафта ба як айвончаи зебои гачқорӣ мепайваст, ки болои ин айвонча як болохонаи айвончадор буд нишинандаи он ҷо, агар рост ниғаҳкунанда, ҳама ҷои бозчаро тамошо мекард [2, с.238].*

Хабари ҷумлаи пайрав бо аорист ва хабари ҷумлаи эзоҳшаванда бо шакли замони гузаштаи дури сиғаи хабарӣ ифода мешавад: *Агар ҳамин воқеа рӯй намеодод, ман аз сайри Дарвешобод чизеро тамошо накарда мерафтам. Агар даъвои тағоим аз авҷихараҷоти мурдаи модарам бошад, ӯ он хараҷотро аз мо тамоман ва ба ҳисоби мо ҳатто барзиёд рӯёнда гирифта буд [2, с.247].*

Хабари ҷумлаи пайрав бо аорист ва хабари ҷумлаи эзоҳшаванда бо шакли сиғаи амрӣ ифода мешавад: *Агар боз бо роҳи ҳамон одаҷои наст ва бади худ рафтан гирӣ, ба дидани шармандагии аз ин ҳам бадтар ва сахтар ҳозир бош. Агар шумобо шунидани дарду алами ҷонгудоз мотамдошта бошед, ман ба нақши саргузашти сиёбахтии худ таёрам [2, с.329].*

Шакли замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ дигар аз замонҳои сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ, ки дар ҷумлаи пайрави шарт кор фармуда мешавад, замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ мебошад. Шакли хабари ҷумлаҳои пайрави шарт замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ бошад, пас шакли хабари ҷумлаҳои эзоҳшавандаи онҳо аорист мешавад: *Агар дар мадрасаи Мири Араб мағали муллоҳоро тамошо мекарда бошам, дар ин ҷо онҳам набуд [2, с.140].*

Хабари ҷумлаи пайрав бо замони гузаштаи сиғаи шарт-хоҳишмандӣ ва хабари ҷумлаи эзоҳшаванда бо шакли замони ҳозира-ояндаи сиғаи хабарӣ ифода мешавад: *Вақте, ки ту дар сар нияти рӯзадорӣ накарда боӣ, аз баски хурдсол ҳастӣ, рӯза хӯрда гардӣ, зарар намекунад [2, с.102].*

Хабари ҷумлаи пайрав бо замони гузаштаи сиғаишарт-хоҳишмандӣ ва хабари ҷумлаи эзоҳшаванда бо шакли замони гузаштаи сиғаи хабарӣ ифода мешавад: *Хӯрда надида боӣ, бамаза будани вайро аз кучо фаҳмидӣ? Ман аз падарам ба сабаби ба як танга (15 тин) харида додани ин қаламдон чи қадар хурсанд шуда бошам, аз ин оҳами ношинос аз вай зиёдатар хурсанд ва минатдор шуда бӯхам [2, с.99].*

Хабари ҷумлаи пайрав бо замони гузаштаи сиғаишарт-хоҳишмандӣ ва хабари ҷумлаи эзоҳшаванда бо шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ сиғаи хабарӣ ифода мешавад: *Агар хурсандии ту бо нест шудани ман муяссар мешуда бошад, ман тайёрам, ки дарҳол худро ҳалок намуда нест кунам. Талаба дар мадрасаҳои Бухоро, агар пул дошта бошад, хучраеро хари да ҷойгир мешуд... [2, с.178].*

Хабари ҷумлаи пайрав бо замони гузаштаи сиғаишарт-хоҳишмандӣ ва хабари ҷумлаи эзоҳшаванда бо шакли замони гузаштаи нақлӣ ифода мешавад: *Агар шумо ҳамин тарз пиндошта бошед, хато кардаед. Агар шумо бекор бошед, - бо қаҳр гуфт ӯ, - чизе дигаре фикр мекардед, вақтро беҳуда ғум намекардед [2, с.240].*

Хабари ҷумлаи пайрав бо замони гузаштаи сиғаишарт-хоҳишмандӣ ва хабари ҷумлаи эзоҳшаванда бо хабарҳои номӣ дар замони ҳозира, феъли ёридиҳанда, бандакҳои хабарӣ ва бе онҳо ифода мешавад: *Агар шумо ба шунидани дарду алами ҷонгудоз тоқат дошта бошед, ман ба нақли саргузашти сиёбахтии худтайёрам. Агар дуруст нависта боӣ, ба ту сархати дигар медиҳам. Агар хурсандии ту бо нест шудани ман муяссар мешуда бошад, ман тайёрам, ки дар ҳол худро ҳалок намуда нест кунам [2, с.328].*

Омӯзиши синтаксиси ҷумлаҳои мураккаби тобеъ хело муҳим аст.

Ҷумлаи пайрави шарт яке аз мавзӯҳои пурпечутоб ва баҳсталаби синтаксис ба шумор меравад. Ҷумлаи пайрави шарт дар дохили ҷумлаи мураккаби тобеъ омада бо сарҷумла ба воситаи пайвандак, мутобикати шаклҳои феълӣ интанатсия ва ҷонишинҳо ҳамроҳ мешавад, Ин ҳолат дар ҳарду забон ба чашм мерасад. Ҷумлаи пайрави шартӣ амалҳои гуногунро ифода мекунад [7, с.19].

Амали ҷумлаҳои пайрави шартӣ реалӣ, ирреалӣ ва шубҳаангез мешаванд. Амали ҷумлаҳои пайрави шартӣ реалӣ ва ирреалӣ дар ҳарду забон (тоҷикӣ ва англисӣ) кор карда

шудааст, вале амали шубҳаангез бошад, дар забони тоҷикӣ хуб ба назар нарасид, аммо дар забони англисӣ ин ҳар се амал хуб шарҳ дода шудааст. Гарчанде ки М. Қосимова дар китобаш амали сеюмро яъне тахмини гуфта оварда бошад ҳам, ба таври васеъ оварда нашудааст. Ба ҳар ҳол дар ҳар ду забон ин се амали ҷумлаи пайрави шартӣ омадааст [6, с.89].

Ҳамин тариқ, ҷумлаи пайрави шартӣ тамоми сарҷумла ва дигар ҷумлаи пайравро эзоҳ медиҳад. Ин намунаи ҷумла метавонад пеш аз сарҷумла, дар байни сарҷумла ва дар охир омада онро шарҳу эзоҳ диҳад. Мавқеи ин ҷумла дар ҳарду забон хеле васеъ ҳаст. Дар бобати омӯхтани ҷумлаҳои пайрави шартӣ муайян намудани воситаҳои алоқаи тобеъкунанда хело муҳим аст. Воситаҳои алоқаи тобеъкунанда ду навъ мешаванд: Воситаҳои тобеъкунандаи асосӣ, ки ба он пайвандакҳо, мутобиқати шаклҳои феълӣ ва интанатсияи тобеъ дохил мешаванд.

Адабиёт:

1. Айни С. Ёддоштҳо. – Душанбе: Адиб, 1992. – 245 с.
2. Айни С. Кулӣёт. Т.3. – Душанбе: Нашри давлатии Тоҷикистон, 1960. – 606 с.
3. Беляева М. А. Грамматика английского языка. – М., 1984. – 306 с.
4. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения (на материале русского языка) // Вопросы грамматического строя. – М., 1955. – С.410-440.
5. Қосимова М.Н. Ҷумлаҳои пайрави шарт дар забони адабии тоҷик. Муҳаррир Д.Т. Тоҷиев. – Сталинобод, 1961. – С.87-90.
6. Поспелов Н.С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы. – 1959. №2. – С.19-27.
7. Расторгуева Е.А. Краткий очерк грамматики таджикского языка. Приложение к «Таджикскому-русскому словарю». – М., 1954. – 570 с.

Калидвожаҳо: ҷумла, ҷумлаи мураккаб, ҷумлаи пайрави шарт, ҷумлаи мураккаби тобеъ, воситаҳои синтаксисии алоқаи ҷумлаҳо, ҷумлаи пайрави шартӣ, хабари ҷумла.

Аннотация

ПРИДАТОЧНОЕ СРЕДСТВО СВЯЗИ В ПРЕДЛОЖЕНИИ, СЛЕДУЮЩЕМ ЗА УСЛОВИЕМ

Предложение состоит из слова и словосочетания. Самостоятельные слова играют большую роль в построении предложения и выражении мысли, поскольку выступают членами предложения. Слова связаны друг с другом, образуя фразу, а слова и фразы, связанные друг с другом, образуют предложение.

Придаточное предложение является частью сложноподчиненного предложения и объясняет условие наступления или ненаступления действия придаточного предложения. Средства подчинительной синтаксической связи, такие как подчинительные союзы, согласование глагольных форм, интонация и другие, подчиняют придаточное предложение главному.

Подчинительные союзы в сложном придаточном предложении являются одним из важнейших и основных синтаксических средств соединения входящих в него предложений.

Ключевые слова: предложение, сложноподчиненное предложение, придаточное предложение, придаточное сложноподчиненное предложение, синтаксические средства связи предложений, условное придаточное предложение, новость предложения.

Annotation

SUBORDINATE MEANS OF COMMUNICATION OF THE SENTENCE FOLLOWING THE CONDITION

A sentence consists of a word and a phrase. Independent words have a great role in the structure of the sentence and the expression of thought, because they act as members of the sentence. Words are related to each other to form a phrase, while words and phrases in relation form a sentence.

A subordinate clause is part of a complex subordinate clause and explains the condition for the occurrence or non-occurrence of the action of the clause. Means of subordinating syntactic communication, such as subordinating conjunctions, agreement of verb forms, intonation, and others, subordinate the subordinate clause to the main clause.

Subordinating conjunctions in a complex subordinate clause is one of the most important and basic syntactic means of connecting the clauses within it.

Keywords: sentence, complex sentence, subordinate clause, subordinate complex sentence, syntactic means of connection of sentences, conditional subordinate clause, news of the sentence.

Маълумот дар бораи муаллиф: Олимзода Лайло Дилмурод, магистранти соли аввали кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқи ДДОТ ба номи С. Айни.

Сведения об авторе: Олимзода Лайло Дилмурод, магистрантка первого курса кафедры языкознания и сравнительной типологии факультета английского языка и восточных языков ТГПУ имени С. Айни.

About the author: Olimzoda Laila Dilmurod, last name, patronymic, first-year Master of the Department of Linguistics and Comparative Typology of the Faculty of English and East Languages of TSPU named after S. Ayni.

ИМКОНОТИ КАЛИМАСОЗИИ ИҚТИБОСОТИ АРАБӢ БО ПАСВАНДУ ПЕШВАНДӢ

Калимаҳои сохта ба ҳиссаҳои дорои маъноӣ луғавию грамматикӣ тақсимшаванда мебошанд. Ҷузъҳои дорои маъноӣ луғавӣ ин калимаҳо дар забон ҳамчун воҳиди мустақили лексикӣ мавҷуданд. Бо ёрии унсурҳои калимасоз – пасванду пешвандҳо аз ҷунин воҳидҳои мустақили луғавӣ калимаҳои нав сохта мешавад, ки ин яке аз роҳҳои асосии ғанӣ гардидан ва тақмил ёфтани таркиби луғавӣ забон ба ҳисоб меравад. Ҳарчанд пасванду пешвандҳо ҳамчун унсурҳои морфологии калимасоз аз маъноӣ луғавӣ маҳрум мебошанд, вале дар маъно бахшидан ба калимаҳои сохта нақши онҳо калон аст. Аз ин рӯ ҳангоми таҳлили таркиби морфологии калимаҳои сохта на танҳо ба маъноӣ реша, балки ба маъноӣ аффиксҳои калимасоз низ эътибор додан зарур аст, зеро барои маъноӣ нави луғавӣ бахшидан ба калимаҳои сохта, нақши аффиксҳои калимасоз ниҳоят калон мебошад. Дар ин маврид муҳаккиқ С.Низомова таъкид меорад, ки: «Ба қадом маънӣ омадани калимаҳои сохта ҳангоми таҳлили таркиби морфологии калима барҷаста аён мегардад» [3, с.183]. Ба ин ибораи дигар, ҳам решаи калимаҳо, ки дорои маъноӣ луғавӣ мебошанд ва ҳам аффиксҳои калимасоз, ки дар алоҳидагӣ ба ягон маъноӣ далолат намекунанд бо решаи калима омада, маъноӣ нав ва мафҳуми наву мушаххасро мефаҳмонанд, аз унсурҳои асосии калимасозӣ ба ҳисоб мераванд [3, с.183]. Забоншинос Ш. Рустамов маҳз дар таркиби калимаҳои мухталиф омадани аффиксҳо баёнгари сермаъноӣ ин унсурҳои морфологӣ меҳисобад. Ба андешаи ин муҳаккиқ, «на танҳо асосҳо, балки аффиксҳо ҳам сермаъноӣ ва омофон мешаванд» [4, с.21]. Аз ҷунин гуфтаҳо бармеояд, ки ҳам маъноӣ вазифаи калима (реша) ва ҳам маъноӣ вазифаи аффикс ҳангоми таҳлили морфологии калима равшан зоҳир мешавад.

Дар забони тоҷикӣ калимаҳои мавҷуданд, ки таркиби морфологияшон танҳо аз як решаи аффикс (пешванду пасванд) иборат аст. Ҳамчунин калимаҳои ба назар мерасанд, ки аз пешванду реша ва пасванд иборатанд, яъне морфемаҳои калимасозии ин гуна вожаҳо аз ҷаҳт зиёд буда, бо тарзҳои гуногуни калимасозӣ сохта шудаанд [1, с.110; 2 с.127]. Ҳангоми баррасии ҷунин тарзи калимасозӣ ва таҳлили калимаҳои, ки таркибашон аз пешванду реша ва пасванд иборат аст, имконияти калимасозии пешванду пасвандро ба эътибор гирифтани мумкин аст.

Дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо аз иқтибосоти арабӣ бо пешванду пасвандҳои тоҷикӣ сохтани калимаҳо ҳодисаи назаррас нест. Ҳамагӣ якҷанд калима ба назар мерасад, ки аз иқтибосоти арабӣ бо пасванду пешвандҳои тоҷикӣ сохта шудааст. Ин гуна калимаҳоро ҷунин тасниф кардан мумкин аст:

Пешванди бе- + исми маънӣ арабӣ + пасванди -ӣ. Дар ин қолаби калимасозӣ вожаҳои *бевафой, бетамай, беҳурматӣ, беадабӣ, бесифатӣ, бесабрӣ, беқарорӣ, беризой, бешуурӣ* сохта шудаанд. *Ин ҷӣ вақоҳату бешармист ва бевафошо беозармӣ, ки домани суҳбат аз ӯ дарҷидӣ ва пойи иродат аз ӯ дарқашидӣ?* [5, с.403]; *Ман аз ҳирсу тамаъ дурам ва ба бетамашо қаноат машхур...* [5, с.478]; *Акнун ҷамоате ибҳоҳату таҳовуни шаръ ва зиндақаву беадабӣ ва беҳурматӣ пеш гирифтаанд, ки маломат аст* [6, с.95]; *...қамоли ҳол ва ниҳояти дараҷоти авлиёро дар бесифатӣ ва беишонӣ гуфтаанд* [6, с.169]; *Ҳар муриде ва мубтадое, ки вайро бидидӣ, асир ва гирифтори вай шудӣ аз қасрати ибодату гиря ва бесабриву ҳирқат...* [6, с.267]; *Дар ин беқарорӣ онро бикӯшудам, дар вай дидам, ки ҳаргиз надида будам...* [6, с.720]; *...бар бисоти қурб беризоиву нохушнудӣ набошад* [6, с.294]; *...вайро аз мақоми ҳузур ва шуур ба ин олам ба кайфияти беҳудӣ ва бешуурӣ мерасонидаанд...* [6, с.494].

Пешванди бе- + исми амали арабӣ + пасванди -ӣ. Дар ин қолаб танҳо калимаи *бетааллуқӣ* ба назар мерасад:

...аз гоҳати инқитоъ ва қамоли бетааллуқӣ, ки дошт, дар охири ҳаёт ба яке аз тимҳои Бухоро даромаду анвои савдоҳо кард... [6, с.479].

Вожаҳои мазкур ду марҳилаи калимасозиро аз сар гузарондаанд: аввалан, бо пешванди **бе-** аз исмҳои маънӣ ва исми амал сифати аслӣ, баъдан ба воситаи пасванди **-ӣ** аз сифати аслӣ исми абстракт сохта шудааст. Ин гуна калимаҳои сохта бо феъли ёвари *кардан* омада, ба феълҳои таркибии номӣ маъно бахшидаанд:

Қўдаке аз бани Ҳошим бо яке аз арбоби макорим беадабӣ кард [5, с.372]; *Мазори 1072 а Чашт манзили муборақ ва мақоми муттабарик аст. Раво набошад, ки он ҷо беадабӣ кунанд* [6, с.380]; *Устод Абулқосим Қушайрӣ пас аз вафот вайро ба хоб дид, ки бисёр беқарорӣ мекарду мегирист* [6, с.380].

Пешванди ҳам- + исми моддии арабӣ + пасванди -ӣ. Бо ин қолаби калимасозӣ нависанда вожаҳои **ҳамрикобӣ** ва **ҳаминони**ро ба кор бурдааст:

...Қубод вайро аз одоби **ҳамрикобии** мулук ва **ҳаминонии** салотин суол кард [5, с.362].

Пешванди ҳам- + исми маънии арабӣ + пасванди -ӣ. Бо ин қолаб ҳамагӣ як калимаи **ҳамсуҳбатӣ** ба назар расид. Ин вожаи сохта ҳамчун чузъи маънодори феъли таркибии номӣ бо феъли ёвари **кардан** омада, ба феъли таркибии номӣ маъно бахшидааст:

Чун асри баъдӣ омад, он қасон, ки бо эшон **ҳамсуҳбатӣ карданд**, номи тобеъинро гирифтанд... [6, с.53].

Калимаҳои **ҳамрикобӣ**, **ҳаминонӣ** ва **ҳамсуҳбатӣ** низ ду пояи калимасозиро паси сар кардаанд: аввалан, аз исмҳои модии **рикоб**, **инон** ва аз исми маънии **суҳбат** бо пешванди **ҳам-** исмҳои шахси **ҳамрикоб**, **ҳаминон** ва **ҳамсуҳбат**, баъдан, аз исмҳои шахси зикршуда тавассути пасванди **-ӣ** исмҳои абстракти **ҳамрикобӣ**, **ҳаминонӣ**, **ҳамсуҳбатӣ** сохта шудааст.

Чунон ки дида мешавад, аз иқтибосоти арабӣ бо пешванду пасвандҳои тоҷикӣ сохтани калимаҳо дар асарҳои мавриди таҳқиқи мо беаҳсул мебошад. Бо ин роҳ тавассути пешванди **бе-** ва пасванди **-ӣ** бештар ва ба воситаи пешванди **ҳам-** ва пасванди **-ӣ** ниҳоят кам калима сохта шудааст. Бо вучуди ин аз иқтибосоти арабӣ бо пешванду пасвандҳои тоҷикӣ сохтани калимаҳо гувоҳи он аст, ки нависанда дар асарҳои насрии худ аз имконоти калимасозии забони тоҷикӣ ҳуб истифода бурдааст.

Адабиёт:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Фонетика ва морфология / Мухаррирони масъул: Ш. Рустамов, Р. Ғафоров. – Душанбе: Дониш, 1985. – Ҷ. 1. – 356 с.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика, морфология. Китоби дарсӣ барои факултети филологияи мактабҳои олий. – Душанбе: Маориф, 1982. – Ҷ. 1. – 464 с.
3. Низомова С.Ф. Калимасозӣ дар насри бадеӣ ва публицистии Садриддин Айни. Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори илмҳои филология. – Душанбе, 2019. – 328 с.
4. Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 92 с.
5. Ҷомӣ Абдурахмон. Баҳористон / Осор. – Душанбе: Адиб, 1989. – Ҷ. 7. 544 с.
6. Ҷомӣ Абдурахмон Мавлоно Нуриддин. Нафҳот-ул-унс мин ҳазарот-ил-қудс. Таҳиягарони матн, муаллифони муқаддима ва феҳристҳо М. Окилова, Б. Мирсаидов. – Душанбе, 2013. – 866 с.

Калидвожаҳо: калимасозӣ, имконоти калимасозӣ, иқтибосоти арабӣ, пасванд, пешванд, забониношӣ, забони тоҷикӣ.

Аннотация

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ АРАБСКИХ ЦИТАТОВ С СУФФИКСАМИ И ПРЕФИКСАМИ

Хотя суффиксы и предлоги как морфологические элементы словообразования лишены лексического значения, они играют большую роль в придании значения составленным словам. Поэтому при анализе морфологического состава вымышленных слов необходимо обращать внимание не только на значение корня, но и на значение словообразовательных аффиксов, поскольку роль словообразовательных аффиксов чрезвычайно важна для придания им значения. новое лексическое значение вымышленных слов.

Ключевые слова: словообразование, варианты словообразования, арабские кавычки, суффикс, приставка, языкознание, таджикский язык.

Annotation

WORD-FORMING POSSIBILITIES OF ARABIC QUOTES WITH SUFFIXES AND PREFIXES

Although suffixes and prepositions, as morphological elements of word formation, are devoid of lexical meaning, they play a big role in giving meaning to made-up words. Therefore, when analyzing the morphological composition of fictitious words, it is necessary to pay attention not only to the meaning of the root, but also to the meaning of word-forming affixes, because the role of word-forming affixes is extremely important for giving new lexical meaning to fictitious words.

Keywords: word formation, word formation options, Arabic quotes, suffix, prefix, linguistics, Tajik language.

Маълумот дар бораи муаллиф: Асророва Нигора, магистранти соли дуҷуми факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Роҳбари илмӣ: дотсент Раҳмонов Б.Н.

Свидения об афтора: Асророва Нигора, магистранка второго курса факультета таджикской филологии Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Аини.

Научный руководитель: доцент Раҳмонов Б.Н.

About the author: Asrorova Nigora, a first-year master student of the Faculty of Tajik Philology, State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadriddin Aini.

Scientific adviser: Associate Professor Rahmonov B.N.

ХУСУСИЯТҲОИ СЕМАНТИКИИ ФЕЪЛҲОИ «ҲАРАКАТ» ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Феълҳои ҳаракат ба яке аз гурӯҳҳои сербор ва функционалии луғати забони англисӣ мансубанд. Тибқи таърифи Т. А. Майсак ва Е. В. Рахилина, «бо ибораи феълҳои ҳаракат, аниқтараш, ҳаракат лексемаҳоеро дар назар дорем, ки вазъиятеро ифода мекунанд». Феълҳои ҳаракат дар забони англисӣ ба гурӯҳи алоҳидаи лексикӣ-семантикӣ ҷудо карда шудаанд, ки онҳоро Б. Левин, Р. Лонгакр, Г. Миллер ва Ф. Чонсон-Лэйрд, М. Мерфи омӯхтаанд.

Масалан, М. Мерфи далел меорад, ки феълҳои ҳаракат (motion verbs) тағйирёбии мавқеъро ифода мекунанд, яъне онҳо феълҳои динамикӣ мебошанд, ки барои тавсифи ҳодисаи ҳаракат кумак мекунанд. Масалан, *Sheril went to town on foot; Wilma left*. Муаллиф инчунин қайд мекунад, ки феълҳои ҳаракатро бо феълҳои ҷойгиршавӣ (location verbs) муқоиса кардан мумкин аст, ки барои нишон додани мавқеи ҷиҳзе хидмат мекунанд, аммо тағйирёбии ҷойгиршавиро дар макон нишон намедиханд. Масалан, *The monument stands beside the fountain*.

Ҷ. Миллер ва Ф. Чонсон-Лэйрд дар асарҳои худ мавзӯҳои муҳтавои омӯзиши забоншиносии когнитивӣ, аз ҷумла мафҳуми муносибатҳои фазоӣ, сохторҳои лоқативӣ ва дарки ҳаракатро баррасӣ мекунанд. Ҳамин тавр, Ҷ. Миллер ва Ф. Чонсон-Лэйрд бар ин назаранд, ки нақши созмондиҳии мафҳумҳои фазоӣ дар сохтори майдонҳои семантикии феълҳо, махсусан феълҳои ҳаракат баръало зӯҳур меёбад. Умуман, муаллифон бо хоҳиши худ ба таҳлили вожаҳои шифохӣ муроҷиат мекунанд, ки омӯхтани он захираҳои лексикӣи забони англисӣ, ки дар нутқ бештар маъмуланд ва мафҳумҳоеро, ки барои ҳама забони модарӣ, аз ҷумла фазо ва ҳаракат дар он муҳиманд, баён кунанд.

Т.А. Майсак қайд мекунад, ки яке аз роҳҳои маъмултарини истифодабарии феълҳои ҳаракат дар забонҳои ҷаҳон ин ифодаи ориентатсияи шифохӣ бо ёрии онҳо мебошад. «Дар бисёр забонҳои ҷаҳон феълҳои ҳаракат кодиранд конструксияҳоеро ташкил диҳанд, ки дар онҳо (пеш аз ҳама) бо феълҳои дигари ҳаракат ё тағйирёбии ҷойгиршавии фазоӣ (ба монанди давидан, парвоз кардан ё бурдан) муттаҳид мешаванд ва нуктаи ибтидоӣ ё ниҳони рушди вазъияти дода ё самти умумии инкишофи онро нишон медиҳанд».

Феълҳои ҳаракат дар забони англисӣ дорои семантикаи мураккаб мебошанд, ки тавассути ҳаракатҳо дар робита ба макони мушаххас интиқол дода мешаванд. Ҳангоми тавсифи вазъияти ҳаракат хусусиятҳои фазоӣ ҳаракати объектҳо ба назар гирифтани лозим аст.

Л.А. Абдюкова қайд мекунад, ки феълҳои ҳаракати забони англисӣ ба мақсад нигаронида шудаанд, зеро онҳо расидан ба мақсадро дар назар доранд. «Ин ҳадафест, ки ба ҳаракат маъно медиҳад. Мақсад гузоштан пеш аз ҳаракат аст, мақсад макони таъинот, марҳилаи ниҳони ҳаракат аст».

Пас аз Л. Абдюкова, И.В. Логинова қайд мекунад, ки «давраи ҳаракат/ ҳаракат дар фазо, пеш аз ҳама, нишондиҳандаи нуктаҳои оғози анҷоми он ба ҳисоб гирифта мешавад. Нуктаи ибтидоӣ ҷойгиршавии объектҳо дар фазо пеш аз оғози ҳаракат / ба нуктаи дигари фазо муайян мекунанд, масалан: *to leave the city, to go out of the house* / аз шаҳр рафтан, аз хона берун шудан ва ғайра. Нуктаи ниҳони ҳаракат/ кӯчидан (ҳадаф) макони таъиноти предмет мебошад, ки ба мисли нуктаи ибтидоӣ дар ҷумла ба воситаи илова ифода мешавад: *to arrive in the city, to come to school* / ба шаҳр омадан, ба мактаб омадан. Вазъиятҳои забонӣ ҳангоми нишон додани ҳарду нуктаи ниҳонӣ низ қобили қабуланд: *to come home from school, to move from the old house into a new one* / аз мактаб ба хона баргаштан, аз хонаи кӯҳна ба хонаи нав кӯчидан».

Д. Н. Шмелев қайд мекунад, ки «маънои умумии ҳаракат, ҳаракат дар фазо дар забонҳои гуногун дар байни феълҳои алоҳида «тақсим шудааст». Масалан, мувофиқатҳои наздиктарин ба феъли рафтан дар як қатор забонҳои Аврупои Ғарбӣ бо ибораи «ҳаракат ба» ва «ҳаракат аз...» алоқаманданд.

Муҳаккиқи чинӣ Чунронг Ванг қайд мекунад, ки феълҳои деиктикӣ, ки ҳамчун феълҳои деиктикий ҳаракат низ маъруфанд, ҳама гуна феълҳоеро дар бар мегиранд, ки самти ҳаракати ашъро нишон медиҳанд, масалан, *come* ва *go* (омадан ва рафтан).

Ба ақидаи муаллиф, баъзе феълҳои ҳаракат ба он ҷиҳат деиктикӣ мебошанд, ки онҳо самти ба амал омадани ҳаракатро ифода мекунанд ва ин гуна ҳаракат дар фазо — маркази деиктикӣ асос ёфтааст. Бинобар ин, маркази деиктикий ягон феъли ҳаракат ҳамчун буриши

чузъҳои схемаи мураккаби САРЧАШМА-РОҲ-ҲАДАФ фаҳмида хоҳад шуд ва маркази деиктикий пешбинишаванда гӯянда ва макони гӯянда дар лаҳзаи баён аст. Масалан, феълҳои come, arrive, reach, bring метавонанд ҳаракат ба сӯи гӯяндаро ифода кунанд, дар ҳоле ки go, leave, depart, take ҳаракатро аз гӯянда гирифтани ва феълҳои move, pass, travel табиатан роҳи ҳаракатро ифода мекунанд, ки метавонад бо ҷойгиркунии суҳангӯ алоқаманд бошад.

Қисмҳои Ҳодисаи ҳаракатро мувофиқи тафсири Л. Талми дида мебароем. Навъи асосии Ҳодисаи ҳаракат аз чузъҳои зерин иборат аст: «Тасвир ин объектест, ки нисбат ба объекти дигар ҳаракат мекунад ё локализатсия шудааст - объекти истинод ё Замина. Замина як объекти истинодист, ки нисбат ба он ҳаракат анҷом дода мешавад ё ҷойгиршавии объекте бо номи Шакл муайян карда мешавад. Роҳ, ё масир, ки дар он ҳаракат мекунад. Расм, ё ҷойгиршавии Расм нисбат ба Замина. Ҳаракат чузъест, ки мавҷудияти ҳаракати воқеӣ ё маҳаллисозии статикиро дар Ҳодиса тавсиф мекунад. Илова ба чузъҳои дохилӣ, Ҳодисаи ҳаракатро метавон бо як ҳодисаи ҳамроҳи беруна (ҳамкористии беруна) алоқаманд кард, ки метавонад ҳамчун Метод амал кунад - яъне нишон диҳад, ки чӣ тавр ҳаракат / мавқеи расмро нишон диҳад».

Мафҳуми дигари муҳими «феъл»-ро Л. Талми дар хусусиятҳои барои тавсифи он ҳолатҳое, ки маълумот дар бораи роҳи ҳаракат на дар ҳуди феъл, балки дар унсурҳои паспозитивӣ мавҷуд аст, пешниҳод кардааст. Л.Талми моҳвораро ҳамчун «чузъи грамматикӣ ғайриномӣ, ки ба феъл алоқаманд аст, муайян мекунад, яъне, ҳама гуна намуди тағйирдиҳандаи феъл ба ғайр аз таркиш, феълҳои ёридиҳанда ва далелҳои номӣ».

Л. Талми қайд мекунад, ки «маҳвораҳо бо решаи феъл ба сифати тағйирдиҳанда алоқаманданд ва решаи феълӣ ҳамроҳи сунъӣ «комплексӣ феълро» ташкил медиҳад». Дар умум, маҳвораҳо метавонанд ҳаракатро нишон диҳанд, ки лексемаҳои махсуси ифодакунандаи самт буда, дар забони англисӣ бо лексико-семантикӣ ифода ёфтаанд. Маънои ҳаракатро дар фазо ҳуди феъл ва самти ҳаракати иҷрошавандаро ҳамроҳи сунъӣ ифода мекунанд.

Гурӯҳҳои феълҳои ҳаракат дар забони англисӣ, ки дар асарҳои олимони муайян шудаанд ва хусусиятҳои онҳо далели боварибахши муносибатҳои махсуси локативӣ буда, метавонанд барои тадқиқоти минбаъда дар соҳаи типологияи забонҳо ва махсусан барои тавсифи системаи воситаҳои намоиш аз муносибатҳои фазой дар забони англисӣ, ки асли он чун дар бисёр забонҳои дигар аз феълҳои ҳаракат иборат аст, истифода шаванд.

Адабиёт:

1. Murphy M.L. Lexical Meaning / M.L. Murphy. – Cambridge [et al.]: Cambridge University Press, 2010. – 276 p.
2. Language and perception by Miller, George A. (George Armitage); Johnson-Laird, P. N. (Philip Nicholas).
3. Chunrong Wang. Deictic Verbs in Modern Linguistics. International Conference on Contemporary Education, Social Sciences and Ecological Studies (CESSES 2018).
4. Talmy L. Toward a cognitive semantics. Vol. 2. Typology and process in concept structuring / L. Talmy. – Cambridge [et al.]: The MIT Press, 2000. – 504 p.

Калидвожаҳо: феълҳои ҳаракат, чузъҳои Ҳодисаҳои ҳаракат, хусусиятҳои феълҳои ҳаракат, семантикаи феълҳои ҳаракат, ҳаракати фазой.

Аннотация

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ГЛАГОЛОВ ДВИЖЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В статье рассматривается семантика глаголов движения в английском языке, а также некоторые характеристики и особенности функционирования английских глаголов движения, выделенные как отечественными, так и зарубежными исследователями. Описываются компоненты Ситуации движения, а также их функциональная активность и моделирующий характер.

Ключевые слова: глаголы движения, компоненты События движения, характеристика глаголов движения, семантика глаголов движения, пространственное движение.

Annotation

SEMANTIC CHARACTERISTICS OF MOTION VERBS IN THE ENGLISH LANGUAGE

The article describes semantics of motion verbs in English, considers some characteristic features of the functioning of English motion verbs, identified by both native and foreign researchers. The components of Motion Event are considered, as well as their functional activity and modeling nature.

Keywords: *verbs of motion, components of Motion event, characteristics of motion verbs, semantics of motion verbs, spatial movement.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдурахим Наргис, магистранти кафедраи назарияи тарҷума ва услубшиносии ДДОТ ба номи Садриддин Айни, Суроға: ш. Душанбе, н. Сино
Телефон: +992 000606570, Почтаи электронӣ: nargisabdurahim@gmail.com

Рохбари илмӣ: Сатторова Нигора, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи назарияи тарҷума ва услубшиносии ДДОТ ба номи Садриддин Айни

Сведения об авторе: Абдурахим Наргис, магистрантка кафедры теории перевода и стилистики ТГПУ имени Садриддина Айни, Адрес: г. Душанбе, р. Сино, Телефон: +992 000606570, Электронная почта: nargisabdurahim@gmail.com

Научный руководитель: Сатторова Нигора, кандидат педагогических наук, доцент кафедры теории перевода и стилистики ТГПУ имени Садриддина Айни

About the author: Abdurahim Nargis – magister of the department of theory translation and stylistics of TSPU named after Sadrididdin Ayni, Adress: Dushanbe, Sino, Telephone: +992 000606570, Email-address: nargisabdurahim@gmail.com

Scientific adviser: Sattorova Nigora, candidate of pedagogical sciences, associate professor of the department of theory translation and stylistics of TSPU named after Sadrididdin Ayni.

*Раҳимова Лайло Шамсудиновна,
магистранти соли аввали факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ*

ПАЙВАНДАКҲОИ ТОБЕЪКУНАНДАИ ЗАМОНӢ ВА ИСТИФОДАИ ОНҲО ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Чумлаи мураккаби тобеъ чист? Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ як чумлаи содда ба зарурати пуррашавии маъно аз мазмуни чумлаи соддаи дигар зикр мегардад: Пётр, пеш аз он ки равад, хоштири ханӯз осуда нагаштаи ятими бекасу кӯйро ҷамъ кардани шуд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Чумлаҳои мураккаби тобеъ аз чумлаҳои мураккаби пайваст ба кулӣ фарқ мекунанд. Дар чумлаҳои мураккаби пайваст чумлаҳои содда нисбатан баробархуқуқунд. Аммо дар чумлаҳои мураккаби тобеъ як чумлаи содда ба чумлаи соддаи дигар тобеъ аст. Чумлаи тобеъкунанда сарчумла буда, чумлаи тобеъшаванда, чумлаи пайрав мебошад, ки сарчумларо аз ягон ҷиҳат: тарзи иҷрои амал, замону макон, сабабу мақсад ва ғайра шарҳу эзоҳ медиҳад. Дар нахви чумлаҳои содда, чунон ки аз назар гузаронидем, сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрав мавҷуданд. Дар нахви чумлаҳои мураккаб вобаста ба он сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрав чумлаҳои пайрав мушоҳида мегарданд. Агар аъзоҳои пайрав ба воситаи калима, таркиб ё ибораҳои гуногун ифода ёбанд, чумлаҳои пайрав бо чумлаҳои содда ифода ёфта, ба сарчумлаҳои худ тобеъ мегарданд. Ин ду ҳиссаи нахвӣ ҳамфарқ доранд ҳам умумият. Умумияташон ин аст, ки ба як ҳел савол ҷавоб мешаванд, фарқашон ин аст, ки яке дар таркиби чумлаҳои содда меояд, дигаре дар таркиби чумлаи мураккаб. Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ панҷ хели воситаи алоқа мушоҳида мегардад, ки чумлаҳои пайрав тавассути онҳо ба сарчумлаҳо тобеъ мегарданд: Пайвандакҳо, мутобиқати шаклҳои феълӣ (хабарӣ сарчумлаҳо ва чумлаи пайрав), калима ва таркибҳои ҳамнисбат, оҳанг ва ҷои сарчумлаҳою чумлаҳои пайрав.

Мо дар ин ҷо дар бораи воситаи алоқаи пайвандакӣ маълумот медиҳем.

Пайвандак — ҳиссаи ёридиҳандаи нутқ буда, аъзои ҷидаи чумла ва чумлаҳои соддаи таркиби чумлаҳои мураккабро ба ҳам алоқаманд менамояд. Миқдори пайвандакҳо мувофиқи талаботи забон аз ҳисоби калимаҳои мустақил рӯз то рӯз зиёд мешавад. Пайвандакҳо мувофиқи вазифаи нахвиашон (синтаксисӣ) ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: пайвандакҳои пайвасткунанда ва пайвандакҳои тобеъкунанда.

Пайвандакҳои пайвасткунандаи ва, -у (-ю, -ву), ҳам... ҳам, чи... чи, аммо, лекин, вале, балки, ё, ё ки, ё ин ки, аъзоҳои ҷидаи чумла ва чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби пайвастро бо ҳам мепайванданд. Аз ин ҷиҳат доираи истемоли ин пайвандакҳо нисбат ба пайвандакҳои тобеъкунанда васеътар аст. Дар ҳар ду вазифа ҳам пайвандакҳои пайвасткунанда алоқаи баробариро таъмин менамоянд.

Пайвандакҳои пайвасткунанда мувофиқи маъно ба се гуруҳ ҷудо мешаванд: пайиҳам, хилофи ва ҷудой.

Ба гуруҳи пайвандакҳои пайиҳам ва, -у (-ю, -ву), чи... чи, ҳам... ҳам, инчунин дохил мешаванд.

Пайвандакҳои хилофӣ аъзоҳои чумла ва чумлаҳои содда-ро ба ҳам пайваст менамоянд, ки онҳо аз руи мазмуни худ муқобили якдигар гузошта мешаванд. Ба ин гурӯҳ пайвандакҳои аммо, лекин (локин), вале, валекин (валек), балки (бал), вагарна, бошад, набошад дохил мешаванд.

Пайвандакҳои ҷудой ё, ё ки, ё ин ки, ё худ, ё... ё, аъзоҳои ҷидаи чумла ё чумлаҳои соддаеро дар таркиби чумлаи мураккаб алоқаманд менамоянд, ки якдигарро иваз мекунанд ва ё аз факту ходисаҳои дар чумла номбаршуда имконпазир будани якеро нишон медиҳанд.

Акнун мегузарем ба асли мақсад, ки ин пайвандакҳои тобеъкунанда мебошад.

Пайвандакҳои тобеъкунанда дар таркиби чумлаи мураккабӣ тобеъ чумлаҳои соддаеро ба ҳам алоқаманд менамоянд, ки яке аз онҳо асосӣ, мустақил буда, дигаре ба он тобеъ мебошад. Ин пайвандакҳо бар хилофи пайвандакҳои пайвасткунанда танҳо чумлаҳоро ба ҳам алоқаманд мекунанд. Пайвандакҳои тобеъкунанда муносибатҳои гуногуни маъноии сарчумлаву чумлаи пайравро ифода менамоянд. Пайвандакҳои тобеъкунанда одатан дар таркиби чумлаи пайрав ҷой мегиранд. Пайвандакҳои тобеъкунанда мувофиқи маъно ва вазифаи синтаксисашон ба пайвандакҳои замон, макон, тарз, миқдору дараҷа, монандӣ, сабаб, мақсад, шарт, хилоф ва объекти ҷудо мешаванд.

Пайвандакӣ ки сермаъно ва сервазифа буда, ба воситаи он ҳамаи чумлаҳои пайрав ба сарчумла тобеъ шуда метавонад.

Пайвандакхон то, то ки, чун, модом ки, барои ин ки, барои он ки, дар сурате ки, аз бими он ки низ сермаъно буда, бо чумлаҳои пайрави гуногун меоянд.

Дар ин ҷо дар бораи дигар пайвандакҳои тобеъкунанда кам кам маълумот медиҳем ва асос дар бораи пайвандакҳои тобеъкунандаи замонӣ бештар сухан меронем.

Пайвандакҳои макон: ҷое ки, ба ҷое ки, дар ҷое ки, аз ҷое ки, то ҷое ки, дар кучо ки, ҳар ҷо ки: Дар ҷое ки ҳуррият бошад, он ҷо обод мешавад (Айни).

Пайвандакҳои тарз: ба тавре ки, ба тарзе ки, дар ҳолате ки, ба ҳолате ки, бе он ки, бе ин ки. Пайвандакҳои тарзи амал асо-сан хусусияти китобӣ доранд: Вай он ғазалро ба ман хонда дода, маъниҳояшро, ба тарзе ки худ мефаҳмид, ба ман эзоҳ дод (Айни).

Пайвандакҳои микдору дараҷа: ба дараҷае ки, то ба дараҷае ки, ба андозае ки, ба ҳадде ки, ба қадри он ки, ба қад-ре ки, ҳар қадар ки, ҳар қадаре ки, чи қадар ки: Иштиҳои ӯ, ба андозае ки аз он пеш надида буд, қушода шуд (Айни).

Пайвандакҳои монандӣ: монандӣ он ки, монандӣ ин ки, мисли он ки, мисли ин ки, гӯё, гӯё ки, гӯё ин ки, чунон ки, ҳамчунон ки, чи тавре ки, он сон ки. Ана худатон бинед, гӯё ин ки дами белча ба санг хурда бошад (Айни).

Пайвандакҳои сабаб: азбаски, баски, чунки, зеро, зеро ки, модом ки, ба сабаби ин ки, ба сабаби он ки, аз ҷиҳа-ти ин ки, аз ҷиҳати он ки, бинобар ин ки, бинобар он ки, аз он ҷо ки, чаро ки, барои он ки, барои ин ки, барои ҳамин ки, ба гумони ин ки, ба гумони он ки, бо андешаи он ки, аз тарси ин ки, аз бими он ки, ба шарофати ин ки, ба риояи он ки, ба умеди ин ки, аз он ки, бо он ки, дар асоси он ки, аз вачҳи ин ки, дар натиҷаи он ки, ба туфайли он ки, ба баҳонаи ин ки. Аз он ки дер боз мактуб нанавиштаам, дар хавотир мондаанд (Ниёзӣ).

Пайвандакҳои мақсад: то, то ки, то ин ки, барои ин ки, барои он ки, аз хавфи он ки, ба умеди он ки, ба умеди ин ки. Фақат бо мақсади он ки кӣ будани ҳамин занро бидонам, ба ӯ якҷанд саволи озмоишкоро- на додам (Ҳаким Карим).

Пайвандакҳои шарт: агар (гар, ар), агар ки, гар ки, ба шарте ки, ба шарти он ки, дар сурате ки. Ака Истад ба рафтани онҳо розигӣ дод, фақат ба шарти он ки ӯро ҳам бо худ баранд (Иқромӣ).

Ҳоло ки каме ҳам бошад дигар пайвандакҳои тобеъкунандаро шиносондем мегузарем ба пайвандакҳои тобеъкунандаи замонӣ.

Пайвандакҳои замонӣ: вақте ки, вақто ки, ҳар вақт ки, дар вақте ки, аз вақте ки, то вақте ки, кадом вақте ки, баъд аз он ки, баъд ки, баъди ин ки, баъди он ки, пас аз он ки, пеш аз он ки, ҳа-мин ки, аз бозе ки, акнун ки, даме ки, то даме ки, дар даме ки, ҳар бор ки, ҳар боре ки, кай ки, кае ки, ҳоло ки, ҳар гоҳ ки, ҳар гоҳ (ҳар гаҳ), ҳар гаҳе ки, ҳангоме ки, дар ҳангоме ки, замоне ки, баробари ин ки. Як гуруҳ пайвандакҳои замонӣ серистеъмол (вақте ки, баъд аз он ки, пас аз он ки, ҳамин ки, то вақте ки) буда, гуруҳи дигарашон нисбатан камистеъмол мебошанд (баъде ки, то он ки, аз бозе ки ва ғ.). Аксарияти пайвандакҳои замонӣ ба ҳамаи услубҳо як хел умумият дошта, баъзеи онҳо (чун) (чу), ҳангоме ки, то, то ки, ҳамин ки, замоне ки хоси нутқи ҳатти мебошанд: Даме ки амакам бар ман ҳашм мегирифт, боиси ҳашмаш куфтагӣ ва гуруснагӣ буд (Улуғзода). Вай, ҳангоме ки Акбарро дар пеши дар дид, ба наздаш омад (Раҳим Ҷалил). Ҳар бор ки Ҳалимҷон ба сайри чорбоғ меомад, пеш аз ҳама ба дидани Содиқ мешитобид (Иқромӣ). Пеш аз он ки мо ба ин саволаш ҷавоб диҳем, лампаро аз пеши мо бардошта гирифта бурд (Айни). Баъд аз он ки меҳмонон табақи ширбиринҷро лесиданд, ба чойнушӣ даромаданд (Айни). Ҳамин ки Гулнор нолаи дилхароши ӯро шунид, вай ҳам бетокат шуд (Айни). Акнун ки амир рафт, як қисмашон аз он шаъну шавкат ҷудо шуданд (Айни).

Пайвандакҳои баъде ки, баъд ки, кай ки хоси услуби гуфтугу мебошанд: Баъде ки овозамро баланд кардам, дилгириона рӯйҳои бе ин ҳам нурчинашро бурматар кард (Раҳим Ҷалил). Баъд ки ба хонаи шав- ҳар рафт, аз ҳамаи ин чизҳо маҳрум мешавад (Иқромӣ). Кай ки ту пулро ёфта доӣ, озод мешавӣ (Айни). Кай ки мо ҳудамон мактаб созему тамоми ихтиёрашро ба дасти ҳудамон гирем, ана дар он вақт ҳар чӣ қадар талаб дошта бошед, кардан гиред (Ниёзӣ).

Вақте ки ба воситаи ин пайвандакҳои тобеъкунанда ҷумла мезозем ҷумлаи пайрави замон мезозем. Ҷумлаи пайрави замон дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ замонӣ вукӯъ гардидан ё нагардидани амали сарҷумларо мефаҳмонад. Мисол: Чун аз дарвоза баромадам, Қутбия дар роҳрав ба ман рӯ ба рӯ омад. (С.А.) Ин хели ҷумлаи пайрав ба воситаи пайвандакҳои зерин: вақте ки, ҳангоме ки, пеш аз ин (он) ки, баъд аз ин (он) ки, пас аз ин (он) ки, ҳамин ки, ҳар гоҳ ки, аз бозе ки, аз вақте ки, то даме ки, аз замоне ки, то замоне ки... ба сарҷумла алоқаманд мешавад.

Таъкид бояд кард, ки аломати вергул пеш аз пайвандаки таркибӣ гузошта мешавад, зеро дар акси ҳол маъноӣ ҷумла ҳалал дида, хели ҷумлаи пайрав дигар мешавад. Чанд мисол: То вақте ки ангуштонам кулани милтикро паҳш карда метавонанд, бо душманон меҷангам. (Р.Ҷ.) Ҳар гоҳ ки роҳи дур ба поён расад, вай Шодигуло хоҳад дид. (С. У.) Вақте ки калон шуд, падарам ҳамаи кори деҳқониро ба вай супурд. (Р. Ҷ.) Ҷумлаи пайрави замон бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат ҳам меояд: Султон Муҳаммад ба муқобили халифа дар вақте лашкар кашид, ки Чингизхон барои ҳуҷум ба мамлакати вай тайёри медид. (С. А.) Дар ҷумлаи овардашуда таркиби «дар вақте» воҳиди ҳамнисбат аст.

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба андозае мустақилии грамматикӣ худро нигоҳ медоранд ва дар асоси алоқаҳои пайваст (пайҳам, ҳилофи, ҷудой, эзоҳӣ) муттаҳид мегардад. Чунин робитаҳои маъноӣ бештар ба воситаи пайвандакҳои пайвасткунанда ифода меёбанд. Ин пайвандакҳо барои равшантар зоҳир шудани муносибати маъноӣ қисмҳои ҷумлаи мураккаб низ хизмат мекунанд.

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ робитаҳои мураккаби байни ҳодисаҳои ҳастиро таҷассум мекунанд. Бинобар ин, ҷумлаҳои содаи таркибии онҳо ҳам дар асоси алоқаҳои мураккаби мантиқӣ байни ашёҳо ва ҳодисаву амалҳо (сабабӣ, замонӣ, ҳилофӣ, шартӣ, мақсад ва ғайра) ба ҳам алоқаманд мегарданд. Ифодаи грамматикӣ алоқамандии мазкур дар воситаҳои мураккабтар – пайвандакҳо (бештар таркибӣ) ва калимаҳои пайвандакӣ акс меёбад. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ баракси ҷумлаҳои мураккаби пайваст, вобастагӣ қисмҳои таркибӣ бештар ва алоқаи маъноӣ кавитар аст. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст замони иҷроӣ амал қиёсан ба мавриди суҳан, вале дар ҷумлаҳои тобеъ замони воқеи амали ҷумлаҳои пайрав вобаста ба муносибати амали онҳо бо сарҷумла муайян мегардад. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст пайвандак унсурӣ структурии яке аз қисмҳо ба шумор намеравад, аммо пайвандакҳои ҷумлаи мураккаби тобеъ ғайр аз он ки ҳолати тобеияти ҷумлаҳои содаро ифода мекунанд. Унсурӣ таркибии ҷумлаи пайрав ба шумор меравад. Албатта дар байни алоқаҳои пайвасту тобеъ ҳудуди қатъӣ гузаштан мумкин нест. Баъзе ҷумлаҳо дучор мешаванд, ки хусусияти духурагӣ доранд ва чунин ҷумлаҳои мураккабро ҳамчун ҳодисаи мобайни (гузаранда)-и ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ ба ҳисоб гирифтани мумкин аст.

Ҷумла воҳиди асосии предикативӣ ва коммуникативӣ нутқ мебошад ва дар шакли қолибҳои гуногун зоҳир мешавад. Дар забонҳои муқоисасаванда ҷумлаҳо ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: ҷумлаҳои сода ва ҷумлаҳои мураккаб. Аслан асоси ҷумларо ҷумлаҳои сода ташкил медиҳанд. Аммо эҳтиёҷоти тафаккури инсон дар забон қолибҳои нави нутқро ба вуҷуд меоварад, ки аз маҷмуи ҷумлаҳои сода иборат буда, дар байни онҳо алоқаҳои муайяни маъноӣ грамматикӣ мавҷуд аст. Дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҷумлаи мураккаб нисбат ба ҷумлаи сода воҳиди ба дараҷаи олӣ ташаккулёфтаи синтаксис аст, ки «аз ду ва зиёда ҷумлаҳои сода ташкил ёфта, дорои ягонагии маъно, сохт ва савту оҳанг (интонация) мебошад». Мисол: Солҳо пайи ҳамдигар мегузаштанд ва меҳри ӯ рӯз ба рӯз дар дили ман туғён мекард. Чунон шамоле вазид, ки дар шоҳи дарахтон ягон барге ҳам намонд. Ҳарорати баданаш баланд буд, аммо ӯ худро мардона нигоҳ медошт. Дар забони англисӣ низ ҳамин чизро айнан во хӯрдан мумкин аст:

I don't know what you mean.

I don't know how you do it. Love me, love my dog.

It never rains but it pours.

He laughs best who laughs last.

A cold wind was blowing and a snowstorm began.

Ҷумлаи пайрави замон бо замони гузаштаи давомдор хеле фаровон истифода бурда мешавад. Ҷумлаи пайрави замонро дар забони англисӣ «Time clause» меноманд ва он бо сарҷумла ба воситаи пайвандаки «when» ҳамроҳ мегардад.

We were playing chess when my mother came. When my mother came we were playing chess.

Ҳардуи он ҷумлаҳо ба тоҷикӣ як хел тарҷума мешаванд: Вақте, ки модарам омад, мо шохмотбозӣ карда истода будем. Ҷӣ хеле ки аз мисолҳои боло аён аст, сарҷумла (we were playing chess) ва ҷумлаи пайрав (when my mother came) метавонанд, ки ҷойҳои якдигарро иваз кунанд. Агар мушоҳида карда бошед, дар он мисолҳо сарҷумла дар замони гузаштаи давомдор – «The past continuous tense» ва Ҷумлаи пайрав бошад, дар замони гузаштаи наздик – «The past indefinite tense» қарор дорад. Мисолҳои дигар: They were watching TV when I brought their books. When a bad boy broke our window we were sleeping in the bedroom. We were cleaning our flat when

our neighbours washed their carpet. When I was walking in the park I dropped my keys. They hurt themselves while they were running quickly in the street. Ashraf lost his lighter when he was coming home. We changed our habits when we were living in America.

Дар ҳамаи мисолҳои боло сарчумла дар замони гузаштаи давомдор ва ҷумлаи пайрав дар замони гузаштаи наздик қарор доранд. Ҳолатҳои низ ҳастанд, ки сарчумла ва ҷумлаи пайрав дар замони яхела, яъне дар замони гузаштаи давомдор меоянд. Ҳамчунин дар баробари пайвандаки «when» пайвандаки «while» низ метавонад, ки ҷумлаи пайравро бо сарчумла пайваст созад. «While» бо «when» як хел фаҳмида мешавад, яъне ҳарду пайвандак «вақте ки» тарҷума мешаванд.

Мисолҳо: I was fixing my car when my sister was washing her dress. Вақте, ки хохарам перохани худро шуста истода буд, ман мошинро соз мекардам. They were helping their father while we were bringing their spades. Вақте, ки мо белҳои онҳоро оварда истода будем, онҳо ба падарашон ёрӣ дода истода буданд.

Адабиёт:

1. Айни С. Ёддоштҳо. – Душанбе: Адиб, 1990. – 352 с.
2. Бернацкая А.А., Забытов Н.П. Синтаксис сложного предложения (сложносочинённое, сложноподчинённое предложение косвенная речь). – Красноярск, 1989. – 156 с.
3. Залеман К.Г., Жуковский В.А. Краткая грамматика новоперсидского языка. – СПб, 1960. – С.67-68.
4. Каримов Х., Маъсуми Н., Тоҷиев Д., Эшонҷонов А. Забони адабии ҳозираи тоҷик (синтаксис). – Душанбе: Ирфон, 1970. – 265 с.
5. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. – Москва: Просвещение, 1957. – 263 с.
6. Тоҷиев Д.Т. Воситаҳои алоқии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1971. – 50 с.
7. Тоҷиев Д.Т. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1981. – 213 с.

Калидвожаҳо: мураккаб, тобеъ, пайвандак, пайвасткунанда, тобеъкунанда, мисолҳо, намуд, замон.

Аннотация

**ПОДЧИНИТЕЛЬНЫЕ СОЮЗЫ ВРЕМЕНИ И ИХ УПОТРЕБЛЕНИЯ НА
ТАДЖИКСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ЯЗЫКАХ**

Представленная статья представляет собой краткую характеристику сложносочиненного предложения и форм его построения. В статье приведены краткие сведения о соединительных и подчинительных союзах, а также сведения о временных союзах. Все типы ссылок поясняются примерами.

Ключевые слова: сложное слово, сослагательное наклонение, союз, связка, подчинительный, примеры, тип, время.

Annotation

**SUBORDINATING CONJUNCTIONS OF TIME AND THEIR USE IN
TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES**

The presented article is a brief description of a complex sentence and the forms of its construction. The article provides brief information about connecting and subordinating conjunctions, as well as information about temporary conjunctions. All types of links are explained with examples.

Keywords: compound word, subjunctive mood, conjunction, copula, subordinating, examples, type, tense.

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳимова Лайло Шамсудиновна, магистранти соли аввали кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: +992 907675171, E-mail: rahimova.laylo008@gmail.com

Рохбари илмӣ: н.и.ф., дотсент Каримова Д.Н.

Сведения об авторе: Раҳимова Лайло Шамсудиновна, магистрант первого курса кафедры языкознания и сопоставительной типологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддин Айна. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 121. Телефон: +992 907675171, E-mail: rahimova.laylo008@gmail.com

Научный руководитель: к.ф.н., доцент Каримова Д.Н.

About the author: Rahimova Laylo Shamsuddinova, 1st year master of the department of linguistics and comparative typology of Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni. Address: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki ave, 121. Phone: +992 907675171, E-mail: rahimova.laylo008@gmail.com

Scientific adviser: c.p.s.docent Karimova D.N.

Қурбонов Шохрух,
донишҷӯи соли панҷуми факултети забонҳои романӣ-германӣ

БО ПРЕФИКСҶО СОХТА ШУДАНИ ФЕЪЛ ДАР ЗАБОНҶОИ ТОЧИКӢ ВА ФАРОНСАВӢ

Як гурӯҳ префиксҳои феълии забони тоҷикӣ бо феъл омада шаклҳои грамматикӣ месозанд ва ба воситаи онҳо тобишҳои нави грамматикӣ ва услубии феълҳо - ҳамчун инкор, замон, оҳангнокии суҳан ва ғайра ифода меёбад. Ин гуна префиксҳо маънои аслии (лексикӣ) феълро тағйир дода метавонанд ва бинобар ин префиксҳои феълсоз номида мешаванд: **на-, ме-, би-**.

Префикси **на-/ма-/** ба феъл ҳамроҳ шуда, шакли инкор (манфӣ) месозад ва нашудани қору ҳолро мефаҳмонад: нарав, нагирад, надид, намечунбад, кор намефармояд. Дар забони ҳозираи тоҷик шакли нормативии ифодаи инкор префикси **на-** буда ин дар забони франсавӣ тавассути ҳиссаҳои инкорӣ **ne** ва **pas** сурат мегирад. Онҳо (**на- ва ne...pas**) бештар бо шаклҳои тасрифии феъл меоянд. Дар феълҳои содда (феъли фармоиш, гузаштаи наздик, гузаштаи ҳикоягӣ, шакли нақлӣ) префикси инкорӣ дар забони тоҷикӣ дар аввал меояд, дар забони франсавӣ бошад феъли асосӣ дар байни ҳиссаҳои инкорӣ гузошта мешавад: *Аслан дар рӯзҳои аввал ман ҳанӯз маҳбуси ҳақиқӣ **набудам**, ман беқаророна интизор будам, ки дере нагузашта ягон чиз тағйир меёбад* [1, с.96]. - *En réalité, **je n'étais pas** réellement en prison les premiers jours: j'attendais vaguement quelques événement nouveau* [2, с.103].

Дар феълҳои сохта ду тарзи истеъмоли префикси инкорӣ маъмул аст: дар феълҳое, ки бо префикси **бар-, дар-, фур-** сохта шудаанд, префикси инкорӣ аксар дар аввал оварда мешавад: *Бой меҳост, ки бо ваъдаҳои хушкӯ ҳолӣ ва бо фиреб устуро розӣ карда, Истадро ба қори ҳудаи асир қунад, аммо устои пурдида ва хушёр ба фиреби ӯ **намедавромад** ва ба хизматгори Истад розӣ нашуд* [3, с.47]. - *Pendant une heure entière, le bai resta là à essayer de convaincre le maître, afin qu'il lui donnât Istad, mais celui-ci **ne se laissa pas faire*** [4, с.58].

Дар баъзе феълҳои бо **бар-** ва **дар-** сохташуда префикси инкорӣ пас аз префикси феълсоз (бевосита пеш аз феъл) меояд. Ҳамчунин дар феълҳое, ки бо префикси **боз-, во-** сохта шудаанд, префикси инкорӣ ҳамеша пас аз префикси феълсоз меояд, ки ин гунна қоидаҳо дар забони франсавӣ ҳангоми инкор кардани феъл дар шакли масдарияш дидан мумкин аст. Масалан: вогузошт-вонагузошт, вохӯрд-вонахӯрд - бозгашт - бознагашт. Дар феълҳои таркибӣ ва таркибҳои феълӣ низ ду тарзи истеъмоли префикси **на-** маъмул аст. Дар феълҳои таркибии номӣ ҳамчун сӯҳбат қардан, ёд доштан, тӯл кашидан... (феъли таркибии ҳолӣ) монанди навишта гирифтани, хонда додан, гуфта гирифтани... (ва феъли таркибии масдарӣ (амсоли хоҳам хонд, хоҳем дид, хондан гирифт рафтани мегирифт), чӯзӣ тасрифии таркиб префикси инкорӣ **на-** қабул мекунад: *Ҳоло ноҳост ба ҷанголи духтари шӯҳ афтода монду чӣ қор қарданаширо **намедонист**, аз хичолат сурх шуда ва аз тарс дилаш метанӣ* [3, с.120]. - *Lorsqu'il se retrouva entre les bras de la polissonne, **il ne** sut que faire, il rougit, et son cœur se mit à battre plus vite* [4, с.143].

*Аз хӯҷаиам ду рӯз ҷавоб нурсидам ва ӯ не гуфта **натавоност** - ба ҳар ҳол сабаби узрнок* [1, с.8]. - *J'ai demandé deux jours de congé à mon patron et **il ne pouvait pas me les refuser** avec une excuse pareille* [2, с.9-10].

Дар феълҳои замони гузаштаи дур, ки дар таркибашон ёридиҳандаи будан ҳаст ва баъзе феълҳои таркибии номӣ, ки феъли дигари ёридиҳанда қабул мекунанд, префикси инкорӣ на бо шаклҳои тасрифӣ, балки одатан бо шаклҳои ғайритасрифии феъл меояд: *Аммо истинтоқҳо дурӯдароз **набуданд**-ҳамту фаҳмидан меҳостанд, ки ман қистам* [1, с.84]. - *Mais il s'agissait d'interrogatoires d'identité qui **n'ont pas duré longtemps*** [1, с.91].

*Модари ӯ низ қадбаланд, логарандом ва газгӯшт буд. Танқисии рӯзгор имкон **надода** буд, ки он сиёҳсарони муштинар қон гирифта, ба тан гӯшме пайдо қунанд* [3, с.88]. - *Sa mère, une femme grande et maigre, avait l'air épuisé: c'était là le résultat de la pauvreté dans laquelle elle avait vécu au cours des dernières années* [4, с.107].

Баъзе таркибҳои феълӣ, аз ҷумла таркибҳое, ки аз сифати феълӣ гирифта шуда, ёридиҳандаи будан қабул мекунанд, дар истеъмоли префикси инкорӣ дубаҳраанд: мумкин аст, ки вобаста ба мақсад ва ё услуби суҳан префикс **гоҳ** бо шакли тасрифӣ, **гоҳ** бо шакли тасрифнашавандаи феъл ояд. Ҳамин гуна тарзи истеъмоли префикси **на-** дар феълҳое низ дида мешавад, ки ёридиҳандаи бояд аз онҳо дур шудааст. Баъзан дар ҷумлаи мураккаби тобеъ феълҳо танҳо бо шакли инкорӣ (манфӣ) мувофиқат мекунанд.

Аммо дар баъзе чумлаҳои содда ва мураккаб бо феълҳои такроран омадани префикси на- мантиқан маънии мусбат (тасдиқ)-ро ифода мекунад, яъне ду шакли инкории (манфии) феъл барои ифодаи маънии як феъли мусбат меояд: нагуфта наметавонам, яъне бояд гӯям, мегӯям, нагуфта (ногуфта) намонад, яъне бояд гуфта шавад: наомада наметавонам, яъне бояд биёям, меоям... Монанди ҳамин, дар чумлаи зерин ду инкор маънии тасдиқро медиҳад: *Ман ҳарчанд кардам, ки ба вай нигоҳ накунам, натавонистам* [5, с.122].

Агар инкорӣ иҷроӣ амал ё ҳолате бо таъкиди такрор қайд карда шавад, ҳиссаҳои инкории на... на бо шакли мусбати феъл меояд, ки дар мавриди худ моҳиятан ба як шакли инкории феъл баробар аст: *Дигар на аз он ашкони фаровон дарак буд ва на аз он ҳазинӣ ва нармгӯӣ-дигар аз он ашкони фаровон ва аз он ҳазинӣ ва нармгӯӣ дарак набуд* [5, с.124].

Дар назм ва дар баъзе зарбулмасалу мақолҳои дар шакли амри феъл гоҳо ба ҷои префикси на- кор фармудани ма- мушоҳида мешавад: *Он чи ба худ нарасанди, ба дигарон нарасанд* (Мақол). *Аз гунҷиш тарсӣ арзан макор* (Зарб.).

Префикси ме- ба асосҳои феълӣ ҳамроҳ шуда, шаклҳои замони феъл месозад. Бо ин префикс аз асоси замони ҳозира шакли замони ҳозира-ояндаи феъл сохта мешавад: *Асо дақиқае дар торикӣ ба рӯи Фирӯза нигарон истоду баъд ба даруни ҳавлӣ даромад, дарвозаро аз паси худ баст ва баргашта аз дастони Фирӯза гирифт, ки онҳо майда ва нарм буданд ва ба кафи дастии обиладори ӯ чун мугчаи гуле дар косаи сафолӣ менамуданд* [3, с.127]. *Asso s'arrêta un moment, il regarda sans mot dire le visage de Firouza, puis il entra en refermant la porte derrière lui. Il prit Firouza par la main, une (petite main) 'douce comme un bouton de rose qui disparaissait tout entière dans celle d'Asso* [4, с.152]. *Андаке дуртар оби шаффофи баҳро димогаи вазину хоболуд бурида мегузашт* [1, с.70]. - *Avant d'arriver au bord du plateau, on pouvait voir déjà la mer immobile et plus loin un cap somnolent et massif dans l'eau claire* [2, с.74].

Он шаб дид, ки рӯҳи азизонаш чӣ тавр шод гаштанд... Лекин ҳанӯз аз чаҳми онҳо селоби ашк хунин ҷори буд, ҳанӯз онҳо ба душман ва қотили асоси шиора мекарданд, ки аз оби чаҳми онҳо ба худ баҳри айшу шират месозад... [3, с.147].

Et cette nuit-là, une fois encore, il avait aperçu ses bien-aimés, elles étaient joyeuses... Mais leurs yeux étaient encore pleins de larmes, elles exigeaient qu'il punît leur pire ennemi, celui qui, tout à sa joie de vivre, les avait déjà oubliées [4, с.179].

Префикси ме- бо асоси феълӣ замони гузашта омада, шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ месозад, ки он давомнокӣ ва мулкاراتии иҷроӣ амалро мефаҳмонад ва тобишҳои дигари маъноиро ифода мекунад. Аз ҳамин шакли феълӣ гузаштаи ҳикоягӣ нақлӣ ба вучуд меояд (мехондаӣ, мерафтааст...).

Префикси ме- дар феълҳои содда пеш аз асос, дар феълҳои сохта аксар пеш аз префикси феълсоз ва дар баъзе феълҳои пас аз префикси феълсоз меояд.

Эзоҳ: Шакли қадимии префикси ме-, ки дар адабиёти пешина серистеъмол буд, ҳаме-мебошад. Ин шакл дар вақташ зарфи мустақил буда, зарфи ҳамеша таърихан бо вай алоқаманд будааст. Шакли ҳаме вобаста ба ҷунин хусусияти таъриҳиаш чун префикс бо феъл меомад ва ҳамҷунин аз феъл канда шуда, чун ҳиссаи пеш ва ё пас аз феъл кор фармуда мешуд:

Ҳамегуфт ҳар кас, ки ин Рустам аст (Фирдавӣ). Бӯи ҷӯи Мӯлиён ояд ҳаме (Рӯдакӣ) [5, с.126].

Дар забони ҳозира префикси ҳаме- фақат дар назм меояд, вале камистеъмол аст: *Парандаҳои нагзхон ҳамераванд ин замон, Бурун зи ошёнанин ба сӯи марғзорҳо.*

Префикси би- (бу-) низ шаклсоз буда, маънии аслии феълро тағир дода наметавонад. Вай дар тарзи ифодаи феъл як навъ тобиши оҳангнокии адабӣ-китобӣ мебахшад, ки он дар назм ба баъзе қоидаҳои бадеият ва дар наср ба оҳанги гуфтор вобаста аст. Аз ин ҷиҳат би- префикси оҳангбахш номида мешавад, ки будани он дар феъл ҳатмӣ нест. Агар феъл бо ҳамсадои лабулабии б сар шуда бошад, префикси би- ба шакли бу- омада, бо он мувофиқат мекунад: *Онҳо вазиғаи оинагиро ҳам адо наменамуданд, ки ман худро дар онҳо бубинам* (Ҳаким Карим) [5, с.128].

Префикси би- дар забони адабиёти классикӣ (дар назму наср) ҳамчун қоидаи умумӣ серистеъмол буд ва бо бисёр шаклҳои замони ва сифатии феъл меомад. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик нормаи истеъмоли ин префикс тағир ёфта, дар назм бештар ва дар наср хеле кам вомеҳурад. Дар баъзе услубҳои забони адабии ҳозира (масалан, услуби илмӣ, расмӣ, забони матбуот) бағоят камистеъмол мебошад. Ба ин тарик, префикси би- (бу-) дар забони ҳозираи тоҷик бо шаклҳои феъли зерин истеъмол меёбад:

а) бо шакли замони гузаштаи наздик (оддӣ) омада, гӯё яккаратӣ ё мутлақии амалро таъкид мекунад: *Мард ҷои хоби Ёдгорро муайян карда, худ ба пеши зан ва духтаронаш омада бихобид (Айнӣ)* [5.с.129].

б) бо феъли фармоиш омада, дар тарзи ифода андаке оҳанги нармӣ мебахшад: *Писарам, нӯстакро ин ҷо андохта бихоб (Айнӣ)*.

в) бо шакли аористи феъл омада, дар гуфтор шаклу оҳанги адабӣ-китобӣ пайдо мекунонад: *Собир каланду ҷорӯбро гирифта хост, ки биравад (Айнӣ)*.

Шакли аористи феъл сермаънист. Вай, чун дар адабиёти классикӣ, ба маънои замони ҳозира-оянда омада бошад ҳам, префикси би-қабул карда метавонад ва ин дар забони ҳозираи тоҷик фақат дар назм мушоҳида мешавад. Дар забони адабиёти классикӣ префикси би- бо ҳамаи феълҳо ва шаклҳои феълии префикси на- ва ме- доштагӣ истеъмол мешуд. Аммо дар забони ҳозираи тоҷик кондаи истеъмоли он андаке тағир ёфта, ҳудуди истеъмолаш маҳдудтар шудааст. Масалан, дар забони ҳозираи тоҷик феъле, ки бо префикси би- омадааст, префикси на- ва ме- қабул намекунад ва, баръакс, феъли бо на- ва ме- омада префикси би- намегирад. Префикси би- дар феълҳои омадан ва овардан шаклан ба таркиби асоси замони ҳозира даромадааст. Дар забони адабӣ, агар лозим ояд, аксарияти феълҳо префикси би- қабул карда метавонанд. Аммо дар баъзе феълҳо (монанди шудан, истодан) истеъмоли ин префикс хеле кам воқеъ мешавад ва табиати баъзе феълҳо (мисли доштан, будан) истеъмоли префикси би-ро намебардорад.

Адабиёт:

1. Albert Camus. L'Etranger. – France: Gallimard, 1942. – 200 p.
2. Djalol Ikrami. La Fille du Feu. – Moscou, 1966. – 417 p.
3. Албер Камю. Бегона. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 220 с.
4. Ҷалол Иқромӣ. Духтари Оташ. – Душанбе: Адиб, 2009. – 477 с.
5. Рустамов Ш., Гаффоров Р. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1985. – 315 с.

Калидвожаҳо: префикс, феъл, тоҷикӣ, фаронсавӣ, ҷумла, муқоиса

Аннотация

ОБРАЗОВАНИЕ ГЛАГОЛОВ С ПРИСТАВКАМИ В ТАДЖИКСКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье речь идет об образовании глаголов с приставками в таджикском и французском языках. Группа глагольных приставок таджикского языка объединяется с глаголами, образуя грамматические формы, и через них выражаются новые грамматические и стилистические оттенки глаголов - такие как отрицание, время, интонация речи и др. Такие приставки могут изменять исходное (лексическое) значение глагола и поэтому называются глаголообразующими приставками. В этой статье мы попытались путем сравнения пролить свет на совместимость и место глаголов в таджикском и французском предложениях. Мы думаем, что этот материал будет важен, нужен и важен для молодых студентов и преподавателей, которые занимаются изучением и преподаванием французского языка.

Ключевые слова: приставка, глагол, таджикский, французский, предложение, сравнение

Annotation

FORMATION OF VERBS WITH PREFIXES IN TAJIK AND FRENCH LANGUAGES

This article deals with the formation of verbs with prefixes in the tajik and french languages. A group of verbal prefixes of the tajik language is combined with verbs, forming grammatical forms, and through them new grammatical and stylistic shades of verbs are expressed - such as negation, tense, intonation of speech, etc. Such prefixes can change the original (lexical) meaning of the verb and are therefore called verb-forming prefixes. In this article, we tried to shed light on the compatibility and place of verbs in Tajik and French sentences through comparison. We think that this material will be important, necessary and important for young students and teachers who are studying and teaching the french language.

Key words: prefix, verb, tajik, french, sentence, comparison

Маълумот дар бораи муаллиф: Курбонов Шохрух, донишҷӯи соли панҷуми факултети забонҳои романӣ-германи Донигоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Свдриддин Айнӣ.

Сведения об авторе: Курбанов Шахрух, студент пятого курса факультета романо-германских языков Таджикского государственного педагогического университета имени Свдриддина Аини.

About the author: Qurbonov Shahrukh, is a fifth-year student at the Faculty of Romance-Germanic Languages at the Tajik State Pedagogical University named after Svdriddin Aini.

ШИНОХТИ СИҒАҲОИ ФЕЪЛ ДАР ЗАБОНШИНОСӢ

Сиға, ки ифодакунандаи тарзи муносибати гӯяндаро ба амал мефаҳмонад, бе шинохти амал, яъне, феъл ифода кардан номумкин мебошад. Феъл бо сохтор ва мазмуну мундариҷаи худ аз дигар ҳиссаҳои нутқ хусусиятҳои фарккунанда дошта, мафҳумҳои таъсиру ҳаракат, амалиёт ва тағйири аломатро мефаҳмонад ва маъноҳои зиёди луғавию грамматикӣ дорад, зеро он унсури серистеъмол ва сермаъноии забон ба шумор меравад.

«Феъл таҳкурсии биноии забон аст ва бояд ҳаматарафа омӯхта шавад, зеро аслан табиат ва маҷроии зиндагиро бе феъл тасвир кардан мумкин нест. Хусусиятҳои луғавӣ-маъноии феъл дар ин маврид мавқеи муҳим доранд. Чузҳои луғавӣ дар маъноии феъл маҷмои худро доранд ва ҳамеша бо чузҳои грамматикӣ ва луғавӣ-грамматикӣ дар таъсири мутақобилаанд» [Гулназарова, 52]. Воқеан ҳам чунин аст, агар дар забоне феъл сохтори муайян ва низомии муайян надошта бошад, пас метавон гуфт, хусусиятҳои грамматикӣ он дар ҳоли завоҷ қарор дорад ва ё он забонро забони миранда унвон намуд. Аз ин ҷиҳат, омӯхтани феъл басо муҳим аст.

Муҳаққиқи эронӣ Ҳасан Анварӣ феълро чунин тасвир намудааст: «Феъл дар ҷумла ҷойгоҳи ҳабарро ишғол мекунад, яъне ё ба мубтадои ҷумла мутабиат менамояд, ё худ калимаеро ба таври мустатир (ҳамчун ҷонишин, қоиммақом – муаллифи рисола) ба мубтадои ҳабари ҷумла будан далолат мекунонад «ва ба танҳои ё ба кумаки вобастаҳое, дар онҳо воҳид ағлаб ба ҷаҳор мафҳум далолат мекунад: 1) мафҳуми шахс; 2) мафҳуми ифрод ё ҷамъ; 3) мафҳуми замон; 4) яке аз мафҳумҳои зер ба сурати мусбат ё манфӣ» [Афшор, 23]. Ва ин ҷаҳор мафҳумро ҳангоми ифодаи чунин маъноҳо инъикос менамояд:

а) анҷом додан ё гирифтани коре: Саид китобро бурд (набурд). Шиша шикаст.

б) воқеъ шудани кор бар касе ё ҷизе: Алӣ кушта шуд.

в) пазируфтани ҳолате ё сифате: Ҳаво сард шуд. Муҳсин бемор шуд. Гунаҳкор маҳкум шуд.

г) вуҷуд доштан: Он ҷо ҷизе ҳаст. Дар утоқ касе нест.

Ҷомеъатарин таърифе, ки забоншиносон доир ба феъл баён менамоянд, ин аст, ки феъл ҳар навъ муомилаеро ҳамчун амал ифода менамояд. Вале муайян намудани марзи маъноии ин муомила ва сохти грамматикӣ он дар забонҳои дунё мутахассисини соҳаро ба афқору назариёти аз ҳам мутафовит ҷудо намудааст ва онҳо дар мавриди таснифи маъноии феъл назари гуногун доранд ва яке ба ду даста дигаре ба даҳ даста тасниф намудаанд. Сохти грамматикӣ феъл низ дар забонҳои олам яқсон нест, масалан, агар муҳимтарин хусусияти феъл дар забонҳои арабӣ, форсӣ-тоҷикӣ, русӣ, англисӣ, фаронсавӣ, туркӣ ва ғайра ифодаи маъно дар яке аз замонҳо (гузашта, ҳол, оянда) бошад, пас дар баъзе забонҳои дигар мисли хитой, индонезӣ ва монанди инҳо феълро аз назари сохт бо дигар ҳиссаҳои нутқ фарқ кардан имкон надорад, ва замони грамматикӣ, ки дар бештари забонҳо ҳосси феъл аст, дар забони калифорниёии ҳуҷайра замони грамматикӣ ҳоси исм мебошад [Колухлуй, 89], ин дар ҳолист, ки аксари забонҳои олам замони грамматикиро тавассути феъл ифода менамоянд. Ва ё феъл дар забони серистеъмолтарини олам – хитой фақат аз назари маъно шинохта мешавад, зеро калимаи феълӣ дар ин забон мафҳумҳои замон, ҷинсият, тарз, намуд, сиға ва амсоли онро бо роҳи грамматикӣ ифода наменамад.

Сиға яке аз вижагиҳои фарккунандаи феъл мебошад. Гӯянда вуқӯъ, ҷараён ва анҷоми амалро баён карда, муносибати нисбат ба амал воқеият доштаи онро муайян мекунад. Аз ин ҷиҳат, муносибати амал ба воқеият сиға номида мешавад. Сиғаҳо бо шакли таркибҳои тасрифии замонҳои феъл ва баъзан бо ёрии воситаҳои синтаксисӣ ифода меёбанд. Масдар худ ба худ сиға надорад ва агар он дар таркиби феълҳо ҳамчун ҷузъи асосӣ омада бошад, он таркибҳо ба туфайли шаклҳои тасрифии афъоли ёвар майлу тобиши сиғавӣ пайдо мекунанд [Муҳаммадҷавод, 278]: *хоҳам рафт, омадан гирифт, гуфтан гир* ва ғ.

Муҳаққиқи феъл дуктур Ҳасан Аҳмадӣ Гевӣ бо таъя ба андешаҳои дуктур Аҳмад Шафой сиғаҳои забони форсиро ба се навъ ҷудо намудааст. Сиғаро дар забоншиносии Эрон вачҳ

гуфтаанд. Ў менигорад: Вачҳ иборат аз муносибати гӯянда ё нависанда нисбат ба тарзи иҷрои амале аст, ки тавассути феъл баён мешавад.

Ба баёни дигар метавон гуфт:

Феълро ба эътибори кайфийяти баёни мафҳуми он, ки хабареро бирасонад, ё вуқӯъ ва ҳолати онро бо эҳтимол ва шарту чуз он ҳамроҳ кунад, ё дархост ва фармонеро иблаг кунад, аз яке аз се вачҳи ахборӣ ё илтизомӣ ё амрӣ ба шумор меоваранд. Дар мисолҳои зер:

Заҳро ба хона **рафт**.

Заҳро ба хона **рафта бошад**.

Заҳро! Ба хона **биров**.

Феълҳои рафт, рафта бошад, ва биров ҳар се бар амали «рафтан» далолат мекунанд. Дар ҷумлаи нахуст хабаре қатъӣ медиҳем. Дар ҷумлаи дувум ҳамон хабар бо эҳтимол ҳамроҳ аст ва гӯянда яқин надорад, ки «Заҳро қатъан ба хона рафта бошад ё на». Дар ҷумлаи сеум аз муҳотаб анҷом додани амале хоста шудааст. Феъли ҷумлаи нахуст аз вачҳи ахборӣ, феъли ҷумлаи дувум аз вачҳи илтизомӣ, ва феъли ҷумлаи сеум аз вачҳи амрӣ аст. Пас:

Вачҳи ахборӣ он аст, ки далолати феълро бар маънои феъл ба сурати қатъӣ хабар медиҳад.

Вачҳи илтизомӣ он аст, ки далолати феълро бар маънои он бо илтизом (= ҳамроҳӣ) ба амре чун орзу, майл, умед, шарт, тардид ва акмсоли онҳо баён кунад. Дар вачҳи илтизомӣ гӯянда дар воқеъ тафсир ва таъбиро ҳамроҳи феъл меоварад.

Вачҳи амрӣ вуқӯъи феъл ё доштани пазируфтани ҳолатеро талаб мекунад [Гевӣ, 1219].

Замонҳои феълро низ, ба таври умум, аз назари вачҳ ба шарҳи зерин тақсимбандӣ кардаанд:

Мухимтарин замонҳои феъл аз ҷиҳати тақсимбандии вачҳҳо		
Вачҳи ахборӣ	Вачҳи илтизомӣ	Вачҳи амрӣ
Музореъи сода: раванд Музореъи ахборӣ: мераванд Музореъи малмус (мустамар): доранд мегӯянд Мустақбал: хоҳанд рафт Мозии сода (мутлақ): рафтанд Мозии нақлӣ: гуфтаанд Мозии абъад: рафта буданд Мозии нақлиӣ мустамар: мерафтаанд	Музореъи сода: (агар) раванд Музореъи илтизомӣ: (шояд) бираванд Мозии илтизомӣ: (кош) рафта бошанд	биров

Дар идома Аҳмадии Гевӣ ба ихтилофи назар доштани муҳаққиқони забоншинос доир ба сиғаро ёдовар шуда, сиғаҳои забонро аз се даста берун намебинад. Ў мегӯяд: Дар бархе аз дастурҳо барои феъл шаш вачҳ қоил шудаанд: ахборӣ, илтизомӣ, шартӣ, масдарӣ, амрӣ, ва васфӣ. Вале аз он ҷо, ки вачҳи шартӣ навъе аз вачҳи илтизомӣ аст ва монанди дигар анвоъи вачҳи илтизомӣ аз қабилӣ шакку таманно ва чуз онҳо феълро мултазам ба вучуди шарт мекунад ва сохтори ҳоссе низ надорад, истиклоли он мантиқӣ ба назар намерасад. Вачҳи масдарӣ низ, ки бино ба гуфтаи ҳамон дастурнависон он аст, ки феъл ба сурати масдар биёяд, аслан феъл нест, зеро масдар аз анвоъи исм аст ва агар битавон дар мавориде барои он вачҳе қоил шуд, бояд гуфт, аз вачҳи илтизомӣ аст, зеро яке аз мафҳуми илтизом монанди лузум ва иродаро мерасонад. Ва дар ин сурат, бояд онро бо чузӣ қаблӣ якҷоя феъл ба шумор овард, на танҳо масдарро.

Ва дар вачҳи васфӣ бино ба таърифи ҳамон дастурнависон чун феълҳои мозии мутлақ, музореъи ахборӣ, мустақбал ва чуз онҳо ба сурати сифати мафъулӣ дармеоянд, пас ҳамон вачҳи феъли баъдиро доранд. Чунонки дар ҷумлаи «Аҳмад ба хона **рафта**, наҳор **хӯрд**» феъли **рафта** ба таъби феъли **хӯрд** аз вачҳи **ахборӣ** ва дар ҷумлаи «Аҳмад ба хона **рафта**, наҳор **хӯрда бошад**» феъли **рафта** ба таъби феъли **хӯрда бошад** аз вачҳи илтизомӣ ва ҳамчунин, дар ҷумлаи «Аҳмад! ба хона **рафта**, наҳор **бихӯр**» феъли **рафта** ба таъби феъли **бихӯр** аз вачҳи амрӣ аст.

Пас, бадин тартиб, феъл танҳо се вачҳ дорад: 1) ахборӣ, 2) илтизомӣ, 3) амрӣ¹.

¹ Афзун бар истидлоли боло дар радди вачҳи масдарӣ ва васфӣ ҳамон гуна, ки дар таърифи вачҳ омада, феъл ба эътибори кайфийяти баёни мафҳум бар се ё чанд вачҳ тақсим мешавад. Дар сурате ки вачҳи масдарӣ ва васфиро бар маънои шакл ва сохтор (масдар, сифати мафъулӣ) сохтаанд.

Ҳамон гуна, ки чадвал нишон медиҳад, афзун бар музореъи ахборӣ, ки хосси вачҳи ахборӣ аст, ҳамаи феълҳо ба ҷуз мозии илтизомӣ, музореъи илтизомӣ ва амр метавонанд дар вачҳи ахборӣ ба кор раванд.

Низ афзун бар мозии илтизомӣ ва музореъи илтизомӣ, ки хосси вачҳи илтизомӣ ҳастанд, ҳамаи анвоъи феълҳои мозӣ ва музореъ ва мустақбал метавонанд дар вачҳи илтизомӣ дар ҷумла биёянд ва феъли дуъо ҳамҳамеша вачҳи илтизомӣ дорад [Гевӣ, 1220].

Новобаста аз ин тақсимои ва тавзеҳоти муҳаккиқон, аз назари сохт ва мундариҷа, дар забони осори асрҳои IX-X ҷаҳор сиға мушоҳида мешавад, ки ҳамаи шаклҳои замони феълҳо аз рӯи маънӣ ва хусусияти воқеъиашон ба ин сиғаҳо мансуб мегарданд: сиғаи хабарӣ, сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ, сиғаи амр, сиғаи дуоӣ. Ин таснифи ҷаҳоргонаи сиғавӣ таснифест, ки дар макотиби таҳсилоти умумӣ бар пояи он амал карда мешавад ва аксарият онро тасдиқ доранд.

Адабиёт:

1. Бузургзода Л., Ниёзмұхаммадов Б. Грамматикаи забони тоҷикӣ: фонетика, морфология. Қисми 1 / Л. Бузургзода, Б. Ниёзмұхаммадов. – Сталинобод, 1941. – 270 с.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1 / Ҳ. Каримов, А. Маниёзов, А. Мирзоев ва ғ. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 356 с.
3. Гулназарова Ж. Таснифоти маъноии феъл дар «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ / Ж. Гулназарова. – Душанбе, 2011. – 168 с.
4. Гулназарова Ж. Низомии маъноии феъл дар забони адабии тоҷикӣ (бар мабноси осори бадеии Абдурахмони Ҷомӣ) / Ж. Гулназарова. – Душанбе, 2022. – 332 с.
5. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. Қисми 1 / Б. Ниёзмұхаммадов, С. Ҷ. Арзуманов, Ҳ. Рауфов, В. А. Капранов ва ғ. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 447 с.
6. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Ҷилди 1 / М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2012. – 566 с.
7. Раҳмонов Б. Хусусияти луғавӣ-грамматикӣ феъл (дар асоси маводи «Таърихи Бухоро») (монография) / Б. Раҳмонов. – Душанбе: Донишварон, 2017. – 187 с.
8. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1 / зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе: Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2010. – 950 с.
9. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2 / зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе: Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2010. – 1095 с.
10. Ҳалимиён С. Феъл (куниш) / С. Ҳалимиён. – Душанбе, 2013. – 126 с.
11. گویى حسن احمدی. دستور تاریخی فعل، جلد اول / حسن احمدی گویى. تهران: قطره، 1380. – 1140 ص.
12. گویى حسن احمدی. دستور تاریخی فعل، جلد دوم / حسن احمدی گویى. تهران: قطره، 1380. – 853 ص.
13. افشار حسین عماد. دستور و ساختمان زبان فارسی / حسین عماد افشار. تهران: مرکز نشر دانشگاه عامه طباطبائی، 1372. – 244 ص.
14. شریعت محمد جواد. دستور زبان فارسی / محمد جواد شریعت. تهران: انتشارات اساطیر، 1371. – 464 ص.

*Салимшоева Фуруг Мехрубоновна,
магистрантка первого курса факультет английского языка*

ТЕРМИН «ТОПОНИМИКА» В ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Географическими собственными именами занимается особая наука -топонимика, раздел ономастики, в котором рассматриваются значения географических названий, их происхождение, закономерности развития и функционирования. Топонимика занимает пограничное положение между географией, историей и языкознанием. Таким образом, географические названия отражают не только историю, природные условия данной местности, языковые особенности народа, но и могут заключать в себе топонимы других территорий [6]. Названия населённых пунктов, их происхождение и история издавна привлекали внимание простых обывателей и профессиональных исследователей. Сегодня эти названия изучают представители самых разнообразных наук (лингвисты, географы, историки, этнографы). Однако, в первую очередь они пристально исследуются лингвистами, поскольку любое наименование вне зависимости от того, к какому объекту живой или неживой природы оно относится (к человеку, животному, звездам, улице, городу, селу, реке, ручью, книге или коммерческой фирме) - это слово, входящее в систему языка, образующееся по законам языка, живущее по определенным законам и употребляющееся в речи.

Топонимика является интегральной научной дисциплиной, которая находится на стыке и использует данные трёх областей знаний: географии, истории и лингвистики. Совокупность топонимов на какой-либо территории составляет её топонимию. Мир, в котором мы живём, воистину можно назвать миром имён и названий. Ведь практически каждый реальный объект (а зачастую и вымышленный) имеет или может иметь своё собственное наименование. По словам известного специалиста Жукевича: «Невозможно представить себе жизнь современного общества без географических названий». – Они повсеместно и всегда сопровождают наше мышление с раннего детства. Всё на земле имеет свой адрес, и этот адрес начинается с места рождения человека. Родное село, улица, на которой он живёт, город, страна – всё имеет свои имена».

При этом одни названия настолько древние, что их воспринимают как возникшие сами собой, поскольку неизвестен их автор, а иногда даже и народ, языку которого это слово принадлежало [8]. Так же существуют и другие имена и названия, дата рождения которых установлена точно или даже широко известна; они нередко молоды, часто известны и авторы этих слов-названий. Каждый человек должен знать историю своего края. Ведь жизнь каждого человека тесно связана с территорией, на которой он родился или проживает. Люди издавна познавали окружающий мир, накапливали знания и передавали их потомкам. Наука о географических названиях, их генезисе называется топонимикой. Следует различать термины «топонимика» и «топонимия».

Топонимика (от др.-греч. τόπος (topos) - место и ὄνομα (onoma) - имя, название) - наука, изучающая географические названия, их происхождение, смысловое значение, развитие, современное состояние, написание и произношение.

Если говорить о топонимике в лингвистическом аспекте, то этому термину можно дать следующее определение: «топонимика - (греч. «место» + «имя»), раздел ономастики, изучающий географические названия (топонимы), закономерности их возникновения, развития, функционирования». Топонимия - это совокупность топонимов той или иной области.

В энциклопедии по истории отечества топонимика (от греческого topos - место и ονομα - имя, название) определяется как вспомогательная историческая дисциплина, раздел ономастики, изучающий имена собственные, представляющие названия географических объектов. В словаре исторических терминов даётся следующее определение топонимики-совокупность географических названий какой-либо территории. Раздел ономастики, изучающий имена собственные, представляющие названия географических объектов.

Похожее определение топонимике (от греч. topos - место и ονομα - имя, название) - раздел ономастики, исследующий географические названия (топонимы), их функционирование, значение и происхождение, структуру, ареал распространения, развитие и изменение во времени. Кроме того, топонимия служит ценнейшим источником для исследования истории языка и находит применение в исторической лексикологии, диалектологии, этимологии, лингвистической географии, т. к. некоторые топонимы устойчиво сохраняют архаизмы и диалектизмы [12].

Топоним – это имя собственное, относящееся к любому объекту на земле, природному или созданному человеком. В зависимости от характера именуемых объектов выделяются: названия водных объектов – гидронимы; названия объектов сухопутной поверхности земли – оронимы; названия подземных объектов – спелеонимы; названия мелких объектов – микротопонимы; названия населенных мест – ойконимы; названия внутригородских объектов – урбанонимы. В данной статье мы приведем примеры топонимов:

1. Географические топонимы:

- Реки: Нил (одна из древнейших рек, название которой имеет корни в древнеегипетском языке и означает «жизнь». Изучение топонима «Нил» позволяет нам понять важность этой реки для древних египтян и их культуры.), Амазонка, Волга.

- Горы: Эверест (название горы было присвоено в 1865 году в честь британского геодезиста Джорджа Эвереста. Изучение топонима «Эверест» позволяет нам понять историю и методы исследования этой высочайшей точки Земли.), Альпы, Гималаи.

- Острова: Мадагаскар, Ява, Куба.

2. Исторические и культурные топонимы:

• Город Помпеи: раскопки этого древнеримского города предоставили уникальную возможность изучения жизни и культуры древних римлян. Изучение топонима «Помпеи» позволяет нам погрузиться в археологические и исторические аспекты этого города.

• Город Мехико: название столицы Мексики происходит от названия ацтекской столицы Теночтитлан, расположенной на том же месте.

• Москва: возможно, происходит от слова «моск» (болото) или «мост» (поселение возле моста).

• Париж: предположительно, происходит от названия кельтского племени «парисии».

• Нью-Йорк: назван в честь герцога Йоркского.ду европейскими колонизаторами и местными народами.

3. Топонимы с этнолингвистическими корнями:

- Топонимы в Скандинавии: многие названия местностей в Скандинавии имеют скандинавские корни и отражают влияние викингов и их языка. Изучение таких топонимов позволяет нам понять культурное наследие этого региона и его связи с другими частями Европы.

- Топонимы в Японии: многие японские топонимы имеют корни в японском языке и связаны с мифологией, историей и культурой этой страны. Изучение таких топонимов позволяет нам глубже понять японскую культуру и образ жизни.

4. Топонимы с религиозной или мифологической коннотацией:

- Атлантический океан: назван в честь Атланта из древнегреческой мифологии.

- Горы Урал: возможно, названы по имени уральского бога Урса.

- Река Лете: в древнегреческой мифологии это была река в Аиде, поток которой приводил к забвению.

5. Топонимы с этническими или культурными корнями:

- Африка: название происходит от слова «афер» в латинском, что означает «солнце».

- Техас: возможно, происходит от слова «тейшас» в языке кри, что означает «друзья» или «союзники».

- Япония: в переводе с китайского это означает «страна восходящего солнца».

6. Исторические топонимы:

- Город Помпеи: назван в честь древнего римского города Помпеи, погребенного извержением вулкана Везувий.

- Бостон: название, вероятно, происходит от староанглийского слова «bot» (пристанище) и «tun» (поселение).

7. Лингвистические изменения и топонимы:

- Петербург -> Ленинград -> Санкт-Петербург.

- Бомбей -> Мумбаи.

- Кантабрия -> Галлиция.

Данные примеры, которые мы привели в данной статье демонстрируют, как изучение топонимов с научной точки зрения позволяет нам раскрыть исторические, культурные, этнолингвистические и географические аспекты различных регионов и народов.

Географические названия (топонимы) могут рассказать очень много. Все топонимы обладают общим свойством – они отражают в определенной мере социальные, экономические и географические аспекты жизни человеческого общества [17]. Названия географическим

объектам даются неслучайно. То или иное название чаще всего мотивировано. Географический объект называется по какому-либо признаку, свойству, отличающему его от других объектов. Это могут быть названия, отражающие физико-географические реалии региона его флору и фауну; названия, связанные с практической деятельностью человека, с отдельными явлениями и предметами материальной и духовной культуры местного населения; названия, образованные от собственных имен и т.д.

Основная функция топонимов - это выделение, индивидуализация, идентификация именуемых объектов среди других объектов [8]. Топонимика развивается в тесном взаимодействии с географией, историей, этнографией. Топонимия служит ценнейшим источником для исследования истории языка и находит применение в исторической лексикологии, диалектологии, этимологии, лингвистической географии. Исходя из величины объектов, устанавливают два главных яруса топонимии:

1) **макротопонимия** – названия крупных природных или созданных человеком объектов и политико – административных объединений;

2) **микротопонимия** – индивидуализированные названия малых географических объектов, особенно местного ландшафта.

Топонимический материал при всей сложности его фонетической, морфологической и семантической структуры в принципе поддается формализации. Каждый топоним представляет собой слово (простое, сложное, суффиксальное) или словосочетание, функционирующее в качестве названия того или иного географического объекта [18].

Топонимика является междисциплинарной наукой, объединяющей элементы лингвистики, истории, географии, этнографии и культурологии. Изучение топонимов позволяет ученым понять механизмы формирования названий мест и их связь с различными аспектами жизни общества. С лингвистической точки зрения топонимика изучает структуру, происхождение и семантику названий мест. Лингвистический анализ топонимов позволяет выявить закономерности в их образовании, определить языковые контакты и влияния, а также раскрыть исторические изменения в названиях.

Изучение топонимов имеет важное значение для исторической науки, так как названия мест могут содержать информацию о древних населенных пунктах, культурных контактах и исторических событиях. Анализ топонимов позволяет реконструировать историю территорий, выявлять следы колонизации или миграции народов [19]. С географической точки зрения топонимика помогает понять взаимосвязь между названиями мест и природными особенностями региона. Гидронимы, оронимы и другие географические названия отражают особенности ландшафта, климата или гидрологии, что делает изучение топонимов важным для географов.

Изучение топонимов также имеет социокультурное значение, так как названия мест часто отражают ценности, обычаи и мифологию общества. Топонимы могут быть связаны с религией, историей, этнической принадлежностью или политическими событиями, что делает изучение топонимики важным для понимания культурного контекста.

Таким образом, изучение топонимов с научной точки зрения позволяет раскрыть перед нами сложные взаимосвязи между языком, историей, географией и культурой. Топонимика представляет собой уникальную область исследований, которая помогает углубить наше понимание мира через его названия.

Таким образом мы можем сделать вывод, что топонимика является важным исследовательским направлением в рамках лингвистики, которое предоставляет уникальную возможность погрузиться в богатое многообразие культурного наследия и языкового разнообразия. Изучение местных названий открывает перед нами двери в прошлое, позволяя проследить сложные эволюционные процессы общественной жизни, трансформации местности и формирование идентичности народов и народностей.

В данном исследовании мы рассмотрели сущность, методы анализа и приложения топонимики в лингвистических исследованиях. Топонимика, как важная область лингвистики, занимается изучением названий местности и их роли в языке и культуре. Это поле исследований играет ключевую роль в понимании взаимосвязи между языком и географическим пространством, а также отражает исторические, этнические и культурные характеристики общества.

Основная ценность топонимических исследований заключается не только в их способности предоставить информацию о конкретных местах и их историческом значении, но и в том, что они помогают нам понять широкий спектр языковых, культурных и социальных

явлений. Анализ топонимов отражает взаимосвязь между языком и окружающей средой, а также влияние миграционных потоков, торговых маршрутов и политических событий на формирование лингвистического ландшафта. Суть топонимики заключается в изучении языковых элементов, используемых для обозначения географических объектов. Топонимы являются важным компонентом культурного и лингвистического наследия общества, отражая его историю, этнический состав, менталитет и образ жизни.

Современные лингвистические методы позволяют не только систематизировать и классифицировать топонимический материал, но и проводить глубокий анализ его структуры, происхождения и семантики. Компьютерные технологии вносят значительный вклад в эту область, обеспечивая возможность обработки больших объемов данных и применение сложных алгоритмов для выявления закономерностей и трендов. Таким образом, топонимика в лингвистических исследованиях играет непреходящую роль в расшифровке и интерпретации многогранного культурного наследия и способствует нашему глубокому пониманию мира, его истории и разнообразия.

Мы обсудили методы анализа топонимов, включая морфологический, этимологический и семантический анализ, а также использование компьютерных технологий для обработки и анализа больших объемов данных. Эти методы позволяют исследователям выявить структурные особенности топонимов, определить их происхождение и значения, а также понять их использование в различных социокультурных контекстах.

Основные приложения топонимики в лингвистических исследованиях включают в себя анализ изменений в топонимической системе на протяжении времени, изучение влияния языка и культуры на формирование топонимов, а также восстановление исторических процессов на основе анализа топонимических данных. Топонимика также играет важную роль в геолингвистических исследованиях, помогая анализировать пространственную организацию языковых сообществ и динамику их развития. Изучение топонимов позволяет нам проследить древние миграционные потоки, торговые маршруты и политические изменения, которые сказывались на формировании и изменении местных названий. Более того, анализ топонимов может дать ключевые подсказки о смене этнических, языковых и религиозных общностей в том или ином регионе.

В заключении, топонимика представляет собой богатую и перспективную область исследований, которая не только способствует лингвистическому анализу, но и дает важные инсайты в культурные, этнические и исторические аспекты общества. Ее методы и приложения делают эту область интересной для дальнейших исследований в различных областях науки и смежных дисциплин. Изучение местных названий позволяет нам заглянуть в прошлое и проследить эволюцию общественных структур, миграционных потоков, торговых связей и культурных влияний. Топонимика, будучи важным инструментом в изучении культурного наследия и лингвистического разнообразия, продолжит привлекать внимание исследователей и способствовать расширению наших знаний о мире и его многообразии.

Литература:

1. Астионимы в русском языке. Статья. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://journals-altspu.ru/pedagogical-education/article/view/1896>
2. Аюбов А.Р. История в географических и этнических названиях. – Худжанд: Меъроҳ, 2017. – 124 с.
3. Аюбов А.Р. Топонимы Уструшаны как источник по истории и культуры. – Худжанд: Нури маърифат, 2013. – 192 с.
4. Аюбов А.Р. Этнокультурные процессы и вопросы сложения топонимов Согда и Ферганы (I тыс. до н.э. – I тыс. н.э.). – Худжанд: Нури маърифат, 2017. – 412 с.
5. Беленькая В.Д. Очерки англоязычной топонимики. – М.: Высшая школа, 1977. – 227 с.
6. Беляев С.Д. Топонимика и история. – М.: Количество страниц: 368.
7. Виктория Беленькая. Очерки англоязычной топонимики – М.: Высшая школа, 1977. – 228 с.
8. Григорьева Т.К. Топонимика и лингвистическая география. – М., Константа. – 336 с.
9. Дмитриев П.А. Словарь топонимики. – М., Количество страниц. – 480 с.
10. Жучкевич В.А. Общая топонимика. – Минск: Вышэйная школа, 1968. – 432 с.
11. Жучкевич В. А. Общая топонимика – М.: Высшая школа, 1968. – 432 с
12. Зайцев В.С. Топонимика и семиотика пространства. – М., Профиздат. – 256 с.
13. Иванов А.И. Топонимика: теория и методология. – М., Наука. – 240 с.
14. Инструкция по русской передаче английских географических названий / Ред. Л. И. Аненберг. – М., 1975. – 80 с.
15. Инструкция по русской передаче валлийских географических названий / Сост. Л. И. Аненберг; Ред. Н. К. Тарасюк. – М., 1976. – 33 с.

16. Костина Е.В. Топонимика и культурная антропология. – М., Наука. – 312 с.
17. Кузнецова Е.Д. Топонимика: история и современность. – М., Академия. – 288 с.
18. Лебедев А.Н. Топонимика и этнокультурный анализ. – М., Количество страниц. – 272 с.
19. Лев Успенский. Загадки топонимики. – М.: Молодая гвардия, 1969. – 272 с.
20. Лурье П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии / Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Научный руководитель В.А. Лившиц. – СПб., 2004. – 306 с.
21. Махмаджонов. О.О. Историко-лингвистическое исследование топонимии Гиссарской долины Таджикистана. Автореферат. 2010. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/istoriko-lingvisticheskoe-issledovanie-toponimii-gissarskoi-doliny-tadzhikistana>
22. Михайлова Г.П. Топонимика в лингвистике и культуре. – Логос: Количество страниц. – 204 с.
23. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – М.: Мысль, 1974. – 384 с.
24. Научная, народная и кабинетная этимология астионимов. Статья. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/81301/1/voron_2019_3_011.pdf
25. Никитина Л.М. Топонимика: междисциплинарные исследования. – М.: Литера. – 320 с.
26. Никонов. В. А. Введение в топонимику. – ЛКИ, 2011. – 184 с.
27. Петров Б.С. Лингвистическая топонимика: теория и практика – М.: Флинта. – 312 с.
28. Поляков В.М. Топонимика и языковая политика. – М., Гнозис. – 192 с.
29. Романова О.И. Топонимика и когнитивная лингвистика. – М., Инфра-М. – 224 с.
30. Сидоров В.Г. Основы топонимики. – М., Просвещение. – 176 с.

Ключевые слова: *топонимика, топонимы, этимология, исследования, астионимы, картография, Республика Таджикистан, исторический аспект, этимологический аспект, макротопонимы, история, география, лингвистика, ойконимы, гидронимы.*

Аннотация

ИСТИЛОҲОИ «ТОПОНИМИКА» ДАР ТАДҶИҚИ ЗАБОНШИНОСӢ

Мақола шарҳи густурдаи истилоҳи «топонимия» дар заминаи тадқиқоти забоншиносӣ бо назардошти равишҳои гуногуни назариявӣ ва методологӣ мебошад. Дар ибтидо ҷанбаи таърихӣ топонимия аз пайдоиши он дар забоншиносии классикӣ то равишҳои паҷӯишҳои муосир мавриди баррасӣ қарор мегирад. Ба таҳаввули таърифи топонимия дар мактабҳои гуногуни забоншиносӣ, аз қабилӣ структурализм, функционализм, забоншиносии когнитивӣ ва ғайра таваҷҷуҳи ҳоса дода мешавад. Минбаъд дар мақола мафҳумҳои асосии марбут ба топонимия, аз ҷумла семантикаи топонимҳо, онҳо ба таври муфассал таҳлил карда шудааст. морфология, синтаксис ва фонетика. Ба ҷанбаҳои гуногуни сохтори топонимикӣ, аз қабилӣ табдили топонимҳо дар раванди рушди таърихӣ, таъсири робитаҳои забонӣ ва хусусиятҳои лаҳҷа ба ташаккули системаи топонимикӣ диққати махсус дода мешавад.

Калидвожаҳо: *топонимика, топонимҳо, этимология, тадқиқот, астионимҳо, харитасозӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҷанбаи таърихӣ, ҷанбаи этимологӣ, макротопонимҳо, таърих, география, забоншиносӣ, ойконимҳо, гидронимҳо.*

Annotation

THE TERM «TOPONYMY» IN LINGUISTIC RESEARCH

The article presents an extensive overview of the term «toponymy» in the context of linguistic research, taking into account various theoretical and methodological approaches. It begins with a historical overview of toponymy, tracing its origins in classical linguistics to contemporary trends in research. Special attention is paid to the evolution of the definition of toponymy in different linguistic schools, such as structuralism, functionalism, cognitive linguistics, and others. The article then provides a detailed analysis of key concepts related to toponymy, including the semantics of toponyms, their morphology, syntax, and phonetics. Special emphasis is placed on various aspects of toponymic structure, such as the transformation of toponyms over historical development, the influence of language contact, and dialectal features on the formation of the toponymic system.

Keywords: *toponymy, toponyms, etymology, research, astyonyms, cartography, Republic of Tajikistan, historical aspect, etymological aspect, macro toponyms, history, geography, linguistics, oikonyms, hydronyms.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Салимшоева Фуруғ Мехрубоновна, магистранти соли аввали кафедраи назарияи тарҷума ва услубшиносии ДДОТ ба номи Садриддин Айни. Тел.: +992 931221910. Почта: salimshoevaforough@gmail.com

Рохбари илмӣ: Каримзода Ш.

Сведения об авторе: Салимшоева Фуруғ Мехрубоновна, магистрантка первого курса кафедры теории перевода и стилистики ТГПУ имени Садриддина Айни. Тел.: +992 931221910. Почта: salimshoevaforough@gmail.com

Научный руководитель: Каримзода Ш.

About the author: Salimshoeva Furug Mekhrubonovna, 1st year master's student of the Department of Translation Theory and Stylistics, TSPU named after Sadriddin Aini. Tel.: +992 931221910. Mail: salimshoevaforough@gmail.com

Scientific adviser: Karimzoda Sh.

АРТИКЛ ВА ҲОЛАТҲОИ ИСТИФОДА НАГАРДИДАНИ ОН ДАР ЗАБОНИ ФРАНСАВӢ

Чигунае, ки мо маълум аст артикл яке аз муҳимтарин ва яке аз нозуктарин махсусияти забони франсавӣ ба шумор рафта, ҳар як шахсе, ки забони фаронсавиро медонад ё ин, ки доништан меҳаҳад дар бораи нозукиҳои артикл бояд маълумот дошта бошад. Ҳамчунин ба ӯ лозим меояд шабҳоро ба омӯзиши грамматика ба орзуи дарк кардани фарқияти байни артиклҳои муайяни, номуайяни ва артиклҳои омехтаи забони франсавӣ ва истифодаи онҳо дар ҷумлаҳои забони фаронсавӣ гузаронад. Зеро доништан ва омӯхтани забони франсавӣ бе омӯзиши амиқи артиклҳои хоси забони мазкур муяссар намегардад.

Дар ҳақиқат ин падидаи грамматикӣ, яъне артикл на дар забони русӣ ва на дар забони тоҷикӣ вучуд набуда, вай исмҳои шуморидашаванда ва шумориданашаванда, ягона будани объект (пуркунанда), муайян ва номуайян будани онҳоро нишон медиҳад. Бо вучуди ин ҳама нозукиҳо дар забони франсавӣ боз ҳолатҳои мавҷуданд, ки артикл истифода бурда намешавад.

Дар мавридҳои зерин артикл истифода намешавад:

Агар пеш аз исм ягон детерминатив (муайянкунанда) ё ин, ки шумораҳои миқдории дигар омада бошад: *Notre chambre*-хонаи мо. *Cette chambre*-ин хона. *Deux pommes*-ду дона себ.

J'ai demandé deux jours de congé à mon patron et il ne pouvait pas me les refuser avec une excuse pareille [2, с.9]. - **Забони тоҷикӣ:**-Аз хучаинам ду рӯз ҷавоб пурсидам ва ӯ не гуфта натавонист-ба ҳар ҳол сабаби узрнок [1, с.8].

Чихеле, ки дар боло қайд кардем агар пеш аз исм дигар детерминатив бошад артикл истифода бурда намешавад. Ин ҷо мебинем, ки дар ҷумлаи забони франсавӣ «**mon patron**» омадааст, ки ин дар забони тоҷикӣ тарҷумаи «**хучаинам**»-ро медиҳад. Ҳарчанд дар забони тоҷикӣ артикл вучуд надорад, аммо дар ин ҷумла ҷонишини соҳибии **mon** истифода шудааст, ки дар забони тоҷикӣ тавассути пасванди **-ам** ифода шудааст.

Албатта ҳар як забон боигарии хоси худашро дорост. Чи тавре, ки ба мо маълум аст дар забони франсавӣ артикл вучуд дошта ин хоси забони тоҷикӣ нест. Аммо дар забони тоҷикӣ детерминативе, ки дар ҷумлаи забони франсавӣ вучуд дорад, дар забони тоҷикӣ бо ду роҳ ифода меёбад. Масалан: мо метавонем дар тарҷумаи забони тоҷикӣ ба ҷои «**mon patron**»-и забони франсавӣ дар забони тоҷикӣ «**хучаини ман**» ё ин, ки «**хучаинам**» гӯем. Аммо ин дар забони франсавӣ танҳо бо ёрии ҷонишини соҳибии **mon**, ки ҳамеша пеш аз исм меояд ифода меёбад.

Ҳамчунин пеш аз исмҳои шахс (хос), номгӯи ҳайвонот ва шахрҳо артикл истифода намешавад ба монанди: *Marie, Moscou, Paris*.

Le dimanche, j'ai eu de la peine à me réveiller et il a fallu que Marie m'appelle et me secoue [2, с.71]. - Рӯзи якшанбе базӯр аз хоб бедор шудам. **Марӣ** маҷбур шудааст, ки маро дод гуфтаву ҷунбонда бедор кунад [1, с.67].

Дар ҷумлаи зикргардидаи забони франсавӣ пеш аз исми **Marie** артикл истифода нашудааст, зеро ин исми хос мебошад ва чихеле, ки дар боло қайд кардем пеш аз исми хос артикл истифода бурда намешавад.

L'asile de vieillards est à Marengo, à quatre-vingts kilomètres d'Alger [2, с.11].

Забони тоҷикӣ:-Хонаи пиронсолон дар **Маренго**, 80 километр дур аз Алҷазира воқеъ аст [1, с.8].-ин ҷо низ (дар ҷумлаи зикргардида)-и забони франсавӣ бояд пеш аз исми **Маренго** артикл гузошта мешуд. Маренго номи шахр аст ва дар забони франсавӣ пеш аз номи шахрҳо артикл истифода бурда намешавад, аммо пеш аз номи давлатҳо, ба монанди **le Canada, le Tajikistan** артикл истифода мешавад. Масалан: **je vais au Canada** ин ҷо артикли омехтаи **à+le=au** омадааст.

Дигар ин, ки дар забони франсавӣ рақами **80** тавассути ҳарф навишта шуда ин дар забони тоҷикӣ бошад тавассути рақам тарҷума шудааст.

Исмҳои номгӯи рӯзҳои ҳафта, моҳҳо, фаслҳои сол, ҳамчунин калимаи нисфирӯзии «**midi**» ва нимашаби «**minuit**» пеш аз худ истифодаи артиклро талаб намеkunанд: *Nous reviendrons lundi-*мо рӯзи душанбе бар мегардем, *Nous nous rencontrerons en mai-*мо моҳи май во меҳӯрем, *Il s'est couché à minuit-*вай нисфи шаб хоб рафт.

C'était à Boukhara, par une chaude soirée d'été. Le vent, sifflant et hurlant, soulevait des nuages de poussière qu'il jetait dans les yeux des passants [3, с.209].

Ҳамчунин дар қисми таркибии хабари ифодакунандаи ихтисос, машғулият (касб), оид ба ин масъала қоидаи дигаре мавҷуд аст, ки баъд аз феъли **être** пеш аз исмҳои ифодакунандаи ихтисос артикл истифода бурда намешавад:

ma soeur est actrice-хоҳари ман актриса аст;

mon ami est étudiant-дӯсти ман донишҷӯ аст.

Эзоҳ: агар исми дар қисмати таркибии хабарбуда муайянкунанда дошта бошад артикл истифода бурда мешавад:

sa mère est une bonne institutrice-модараш муаллимаи хуб аст

La vieille femme était étendue sur son lit, les yeux fermés, elle respirait avec peine [3, с.11]. - *Ҳоло кампир бо ҷашмони нӯшида ба рӯйи ҷогаҳ дароз кашида буд ва сахт-сахт нафас мегирифт* [4, с.9]. - Дар ин ҷумла исми додашудаи «**les yeux**» муайянкунандаи «**fermés**» дорад ва ба ҳамин сабаб пеш аз исм артикл истифода бурда шудааст. Бо вучуди ин боз дар охири ҷумлаи забони франсавӣ исми «**peine**» бе артикл истифода бурда шудааст. Аз ин маълум мешавад, ки исми **peine**-и забони франсавӣ дар якҷояги бо пешоянди **avec** нақши сифат ва зарфи тарзи амалро иҷро мекунад.

Ҳангоми муомила, хитобкунӣ низ артикл истифода намешавад: *Enfants, écoutez attentivement!*-қўдакон, бо диққат гӯш кунед!

Que Dieu vous bénisse, dit-elle, qu'il vous évite la maladie. Et elle continua son chemin [3, с.7].- *илоҳӣ саратон дардро набинад, хушбахт шавед, - гуфт ва ба роҳаш давом дод* [4, с.6].

Дар рафти баёния низ артикл истифода намегардад: *son frère, écolier, assista à cette réunion* – *бародараш, мактаббача, дар ин ҷамъомад иштирок кард.*

Ин ҷо бояд пеш аз исми **écolier**, артикли **l'** меомад. Аз баски ҷумлаи баёния аст, наметавонем артикл гузорем.

Дар сурати муайянкунандаи (бо пешоянд) омадан дар ҷумла артикл истифода намешавад: *Une fourchette en or*-шоҳаи тиллоӣ, *Un cabinet de travail*-утоқи корӣ, *Une tasse à café*-пиёлаи қаҳва

Дар ин се ҷумлаи зикргардидаи бе феъл низ мебинем, ки пеш аз исмҳои **or**, **travail** ва **café** артикл истифода нашудааст, ки бояд пеш аз исми **or** артикли **de l'**, пеш аз исми **travail** артикли омехтаи (ҳисагии) **du** ва пеш аз исми **café** бошад, бояд артикли омехтаи **du** истифода мешуд.

Дар ҳамаи якҷояшавиҳои доимӣ (во многих устойчивых сочетаниях) ба монанди ибораҳои феълӣ: *avoir faim*-гурӯсна будан, *avoir besoin de*-эҳтиёҷ доштан ба, *avoir soif*-ташна будан, *avoir peur*-тарсидан, *prendre froid*-хунук хӯрдан, *prendre part à*-иштирок кардан дар.

Ибораҳои зарфӣ: *à peine*-ба зӯр, *de bonne heure*-сари вақт Ҳамчунин дар навишти қоғазҳои рӯйидеворӣ (плакатҳо),

сарлавҳа ва эълонҳо: *Défence de fumer!*-сигор кашидан манъ аст!, *Hotél National*-меҳмонхонаи миллӣ, *Grammaire française*-грамматикаи франсавӣ

Ҳамчунин дар забони франсавӣ ҳолатҳои во хӯрдан мумкин аст, ки ба ҷои артикли номуайяни ва артикли омехта пешоянди **de** истифода бурда мешавад.

Пешоянди **de** артиклҳои номуайянии **un, une, des** ва артиклҳои омехтаи **du, de la**-ро дар шакли инкорӣ иваз мекунад.

Барои мисол:

шакли тасдиқӣ: шакли инкорӣ:

J'ai une copine je n'ai pas de copine

Il a une soeur il n'a pas de soeur

Nous avons des parents nous n'avons pas de parents

Vous buvez du lait vous ne buvez pas de lait

Je mange de la viande je ne mange pas de viande

Эзоҳ: артиклҳои муайяни бошанд дар ҷумлаҳои инкорӣ нигоҳ дошта мешаванд:

шакли тасдиқӣ: шакли инкорӣ:

j'aime la viande je n'aime pas la viande

j'adore la glace au chocolat je n'adore pas la glace au chocolat

il a le film que vous demandez il n'a pas le film que vous demandez

Дар мисолҳои овардашуда аз рӯйи қоидаи гуфташуда ба мо истифода нашудани артиклҳои номуайяни ва артиклҳои омехта (ҳисагӣ) ва истифода шудани артикли муайяни дар шакли инкорӣ маълум ва возеҳ аст. Бинобар ин эҳтиёҷ ба таҳлил нест.

Артиклҳои омехтаи **du, de la** ва шакли ҷамъи артикли номуайянии **des** дар мавридҳои зерин истифода бурда намешаванд:

а) пас аз исм ва зарфҳои ифодакунандаи миқдор ва баъд аз сифати **plein**:

un kilo de **pomme**-як кило себ
une tasse de **café**-як пиёла қаҳва
beaucoup de **pommes**-бисёр себ, себи бисёр
un bouquet de **fleurs**-як даста гул
un groupe de **touristes**-як гурӯҳ саёҳон
combien de **filles**-чанд духтар
plein de **livres**-китоби бисёр

б) пеш аз исмҳое, ки баъд аз феълҳои: **accompagner** (хамроҳӣ кардан, гусел кардан), **couvrir** (пӯшондан), **entourer** (иҳота кардан), **orner** (зебу зиннат додан), **nourrir** (хӯрондан, хурок додан), **remplir** (пур кардан):

les tables couvertes de nappes-мизҳои бо дастархон пушонидашуда;

les murs ornés de tableaux-деворҳои бо расмҳо зиннатдодашуда.

Хулоса мавзуи артикл дар забони франсавӣ бисёр мавзуи муҳим ва ҷолиби диққат буда, мо наметавонем дар як мақола тамоми нозуқиҳои ин мавзуи грамматикӣ муҳими забони франсавиро рӯйи коғаз биёрем. Ба ҳар ҳол мо кӯшиш ба ҳарч додем то мақолае дар мавзуи «**Ҳолатҳои истифода набурдани артикл дар забони франсавӣ**» таҳия намоем ва дар мақолаи мазкур на танҳо дар бораи истифода набурдани артиклҳои забони франсавӣ, балки дар бораи истифодабарии онҳо ва дар шакли инкорӣ ба ҷои артикли номуайяӣ омадани пешоянди **de** маълумоти мухтасар диҳем. Умед дорем, ки аз ин мақолаи мухтасару маҳдуд мо донишҷӯён ва омӯзгорони ҷавоне, ки ба омӯзиши забони франсавӣ сарувор доранд, каме ҳам бошад оид ба артиклҳо ва истифодаи онҳо маълумот ба даст меоранд.

Адабиёт:

1. Албер Камю. Бегона. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 150 с.
2. Albert Camus. L'Etranger. – France: Gallimard, 1942. – 145 с.
3. Ikrami Djalol. La Fille du Feu. – Moscou, 1966. – 300 с.
4. Иқромӣ Ҷалол. Духтари Оташ. – Душанбе: Адиб, 2009. – 557 с.
5. Попова И.Н., Казакова Ж.А. Грамматика французского языка. – Нестор Академик Паблишерз, 2003. – 475 с.
6. Попова И.Н., Казакова Ж.А., Ковальчук Г.М. Manuel de français. – Нестор Академик, 2006. – 574 с.
7. Рустамов Ш., Фафоров Р. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1985. – 353 с.

Калидвожаҳо: артикл, истифодабарӣ, истисно, муайяӣ, пешоянд, номуайяӣ, калима, ҷумла.

Аннотация

Артикля и его неупотребление во французском языке

В данной статье автор конкретно определяет случаи неупотребления артикля на французском языке например: после глагола **être** перед существительными обозначающими профессии. Далее показывает употребление определенного артикля в отрицательной форме. Определяет употребление предлога **de** на месте неопределённого артикля в отрицательной форме. Автор еще комментирует, что во многих случаях в глагольных и наречных сочетаниях артикль не употребляется.

Ключевые слова: артикль, употребление, исключение, определённый, предлог, неопределённый, слово, предложение.

Annotation

THE ARTICLE AND ITS DISUSE IN FRENCH LANGUAGE

In the given article the author accurately distinguish the nonuse of articles in French language, for example: after the verb «être» before nouns which are meaning professions. Then it shows the using of definite article in negative form. It means the using of prepositions «de» in the place of indefinite article in negative form. The author comments, that in many case in verbs and adverbs expressions there is not using article.

Keywords: article, using, exception, definite, preposition, indefinite, word, sentence.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саъдуллоева Зарнигор, донишҷӯи соли панҷуми факултети забонҳои романӣ-германи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Сведения об авторе: Садуллоева Зарнигор, студентка пятого курса факультета романо-германских языков Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ.

About the author: Sadulloeva Zarnigor, is a fifth-year student of the Faculty of Romance-Germanic Languages, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ainy.

СУФФИКСИ ЗАРФСОЗИ «-MENT» ДАР ЗАБОНИ ФРАНСАВӢ

Дар забони франсавӣ низ зарф дорои он вазифаҳо ва хусусиятҳост, ки дар забони тоҷикӣ ба назар мерасад. Асосан зарфҳои забони франсавиро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мекунанд:

1. Зарфҳои сода (les adverbessimples)

а) Зарфҳои содае, ки аз забони латинӣ ба забони франсавӣ гузаштаанд: loin, près, avant, derrière, hier, moins, plus, ici, là.

б) Зарфҳои содае, ки ҳоси забони франсавианд: fort, cher, droit, ferme, longtemps, beaucoup, maintenant, cependant, comment, combien, pourquoi.

2. Зарфҳои сохта: (les adverbesséparées): courageusement – ҷасурона, далерона, мардона, étroitement – танг, passionnement – пурэҳтиросона, prudemment – эҳтиёткорона.

3. Зарфҳои мураккаб (les adverbesséparées), ки дар навбати худ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

а) зарфҳо бо артикли омехта: au-dessous – дар поён, au dedans – дар дарун, au dehors – дар берун;

б) зарфҳо бо ҳиссаҷаҳои ишоратӣ: ci-dessous – дар поён, là-dessous – дар зер, par-ci – дар инҷо, par-là – дар онҷо [3, с. 89].

Дар забони франсавӣ зарфҳо бо чунин роҳҳо сохта мешаванд:

1. Аз сифатҳои ҷинси занона бо илова кардани пасванди **-ment**.

Heureuse-**ment** – хушбахтона, rapide-**ment** – зуд;

а) Агар сифатҳои ҷинси мардона бо садонок тамом шаванд, ба онҳо пасванди **-ment** илова карда мешавад:

Poli- poliment – хушмуомила, боадабона.

Зарф дар забони франсавӣ асосан аз сифат сохта мешавад. Микдори зиёди зарфҳои ин забон бо илова кардани суффикси **-ment** ба ҷинси занонаи сифат сохта мешаванд. Масалан: nouvelle (нав) – nouvellement (аз нав, ба қарибӣ), petit (хурд) – petitement (кам, хурдагирона, ночиз).

Ҳолатҳои махсус:

1) сифатҳое, ки дар ҷинси мардона бо садонокҳои «**-é, -i, -u**» ба охир мерасанд пеш аз суффикси «**-ment**» садоноки «**e**» надоранд. Масалан: vraiment – ҳақиқатан, дар ҳақиқатан ҳам, poliment – боодобона, бомазакатона, хушмуомилана, absolument – мутлақо, қатъиян, асло, modérément – ҳоксорона [3, с.160].

Дар истисноии зарфи gaïement – хушнудона, хушҳолона, шодӣна.

Дар баъзе ҳолатҳо зарфҳое, ки ба воситаи сифатҳое, ки дар охир садоноки «**u**» доранд сохта мешаванд, дар болои ҳамин садонок дар зарфҳо аксанти сиркумфлекс (accent circonflexe «**^**») гузошта мешавад, мисол: assidu – assidûment – ғайратмандона, дақиқкорона, диққаткорона, congru – congrûment – мувофиқ, муносиб, goulou – goulûment – ҳарисона.

Истисноии ин қоида дар чунин зарфҳо дида мешавад:

éperdument – бошавқона, пурэҳтиросона, шефтадилона, ingénument – содадилона, софдилона, résolument – бочуръатона, бетардид, ҷасурона, устуворона [4, с. 210].

Баъзе аз зарфҳо, ки аз ҷинси занонаи сифат сохта шудаанд, садоноки «**é**» – ро қабул мекунанд: précisément – айнан, нукта ба нукта, obscurément – муғлақ, номуайян, норавшан, expressément – айнан, қасдан, дидаву дониста, profondément – амиқ, ба дараҷаи олӣ, аслан, асосан. Ва инчунин баъзе зарфҳое, ки аз сифатҳои дар ҳарду ҷинс як шакл доранд гирифта шудаанд:

aveuglément – кӯркӯрона, беақлона, commodément – қулай, баҷо, énormément – аз ҳад берун, аз ҳад зиёд, immensément – бепоён, беҳаду қанор, uniformément – якхела, якранга, монанд, intensément – босуръат, бошиддат, базарба [4, с. 210].

Дар табиғатҳои зерин мисолҳои дигарро дида мебароем:

1) дар мисолҳои дар зер буда суффикси **-ement** дар шакли ҷинси занонаи сифатҳо илова мешавад:

Сифат		зарф
-------	--	------

Муҳаккиқ

чинси мардона	чинси занона	
fort – зӯр, боқувват	forte - зӯр, боқувват	fortement – базарба бошиддат
froid – хунук, сард	froide – хунук, сард	froidement – хунук, сард
sérieux - чиддӣ	sérieuse - чиддӣ	sérieusement - чиддӣ

2) Дар ин зарфҳо суффикси – **ement** дар сифатҳое илова мешавад, ки дар ҳарду чинс як шакл доранд:

Сифат		Зарф
чинси мардона	чинси занона	
terrible – даҳшатнок, воҳиманок, бадвоҳима, ваҳмангез, пурхайбат	terrible - даҳшатнок, воҳиманок, бадвоҳима, ваҳмангез, пурхайбат	terriblement – сахмгин, бадхайбатона, даҳшатангезона
rapide - зуд	rapide - зуд	rapidement - зуд
pratique – таҷрибавӣ, амалӣ, таҷрибадор, кордон, корозмуда, маълумотнок, боҳабар	pratique - таҷрибавӣ, амалӣ, таҷрибадор, кордон, корозмуда, маълумотнок, боҳабар	pratiquement – дар таҷриба, бомаҳорат, моҳирона, устоқорона

3) сифатҳое, ки дар чинси мардона бо садонокҳои «– **é**, - **i**, - **u**» ба охир мерасанд пеш аз суффикси – **ement** садонокҳои «**e**» надоранд:

Сифат		Зарф
чинси мардона	чинси занона	
vrai – рост, дуруст	vraie – рост, дуруст	vraiment-рост, дуруст
joli – зебо, хушрӯяк, нағзакак, дилкаш, меҳрубон	jolie - зебо, хушрӯяк, нағзакак, дилкаш, меҳрубон	joliment – зебо, хушрӯ, тобон, хушандом, ҷамил, ҷилванок
absolu – мутлақ, том, баҳснопазир, бегуфтуғӯ, бешубҳа, мусаллам, ҳатмӣ	absolue - мутлақ, том, баҳснопазир, бегуфтуғӯ, бешубҳа, мусаллам, ҳатмӣ	absolument – мутлақо, қатъиян, асло, тамоман, комилан, бегуфтуғӯ, бешак, албатта, ҳатман, қатъӣ

Истисноӣ ин коида дар зарфҳои зерин мушоҳида мешавад:

Сифат		Зарф
чинси мардона	чинси занона	
gai – хурсанд, хушҳол	gaie – хурсанд, хушҳол	gaiement – хурсандона, хушнудона, хушҳолона, шодиёна
nouveau - нав	nouvelle - нав	nouvellement - нав
fol – маҷнун, девона, девзада, ҷунундор, беақл, лояъқил, ҷиннӣ, аҳмак, нодон	folle - маҷнун, девона, девзада, ҷунундор, беақл, лояъқил, ҷиннӣ, аҳмак, нодон	follement – маҷнунвор, шайдо, шефтадил

Сифатҳое, ки бо суффиксҳои «-**ant**, -**ent**» ба охир мерасанд зарфҳои бо охирчаспакҳои «-**amment**, -**emment**» месозанд. Ин охирчаспакҳо яхела талаффуз мешаванд. Масалан: *savant* – *savamment* – олимона, бомаҳорат, моҳирона, пухтакорона, *prudent* – *prudentement* – эҳтиёткорона, боэҳтиётгона.

Сифат		Зарф
чинси мардона	чинси занона	
élégant – нафис, зебо, латиф, озода, болатофат, боназокат, хосағӣ, бамаънӣ, дақиқ, назокатомез	élégante - нафис, зебо, латиф, озода, болатофат, боназокат, хосағӣ, бамаънӣ, дақиқ, назокатомез	élégamment – бомалоҳат, зарифона, нафис, нозукона, ғасеҳ

évident – ошкор, рӯирист, кушоду равшан, равшан, аён, бегумон, муайян, муқаррар, мусаллам, яқин	évidente - ошкор, рӯирист, кушоду равшан, равшан, аён, бегумон, муайян, муқаррар, мусаллам, яқин	évidemment – бешубҳа, албатта
---	--	-------------------------------

Дар истисноӣ: *obligeamment* – ҷокарона, эҳтиёткорона [7, с.145-170].

Зарфҳои - *brièvement* – кӯтоҳ, мухтасар, *grièvement* – сахт, вазнин, хавфона, хатарнок ва *traîtreusement* – хоинона, хиёнаткорона аз шаклҳои кӯҳнашудаи сифатҳо сохта мешаванд.

Зарфҳои низ ҳастанд, ки шаклҳои гуногун доранд:

Сифат		Зарф
чинси мардона	чинси занона	
gentil – дилкаш, меҳрубон, хуб, бошараф, пуршараф, нағз, дӯстдор, болутф	gentille - дилкаш, меҳрубон, хуб, бошараф, пуршараф, нағз, дӯстдор, болутф	gentiment – меҳрубонона, бошарафона
bref - кӯтоҳ, бедавом, якчандвақта	brève – кӯтоҳ, бедавом, якчандвақта	brièvement – кӯтоҳ, иҷмолан, иҷмол, мухтасар, муҷмал, хулосатан
bon - хуб	bonne - хуб	bien - хуб
meilleur – беҳтарин, хубтарин, нағзтарин	meilleure - беҳтарин, хубтарин, нағзтарин	mieux – беҳтар, хубтар, нағзтар
mauvais – бад, ганда, ношоиста, бадқаҳр, боғазаб, шароратомез, чилф	mauvaise - бад, ганда, ношоиста, бадқаҳр, боғазаб, шароратомез, чилф	mal – бадқирдорона, бад, ганда, бадрафторона

Суффикси «-ment» танҳо суффикси зарфсозии забони франсавӣ ба шумор меравад. Асосан ин суффикс ба сифат ҳамроҳ шуда зарф месозад, аммо аксаран вақт маънои онро дигар накарда, танҳо аз як ҳиссаи нутқ ҳиссаи дигари нутқ месозад. Масалан: *difficile* – *difficilement*, *naïf* – *naïvement*. Барои ҳамин ин суффиксро морфемаи калимасоз низ меҳисобанд. Вале ин нодуруст аст, чунки аз як ҳиссаи нутқ сохтани ҳиссаи дигари нутқ ин маънои онро дорад, ки калимаи дигар, лексемаи дигар сохта мешавад. Ва ин калима дорои маънои алоҳида ва вазифаҳои алоҳидаи худ мебошад. Масалан, лексемаи (сифати) *bon* - хуб бо илова кардани суффикси «-ment» зарфи *bonnement* ки маънои осон, ба таври оддӣ, ҳамту дорад сохта мешавад. Суффикси «-ment» хело сермаҳсул аст. Ва дар забони франсавӣ параллелизми сифат бо зарфро месозад, ки сифат аломати исмро ва зарф бошад ҳолати амалро ифода мекунад. Гарчанде ин суффикс дар протсеси зарфсозӣ ягона аст, онро ба ҳамаи сифатҳо ҳамроҳ карда наметавонем. Ин суффикс бо сифатҳое, ки ифодакунандаи сифати ашъе, ки бо ҳолати амал вобаста шуда наметавонад ҳамроҳ карда намешавад. Масалан: мо наметавонем ин суффиксро бо сифатҳое, ки ҳолатҳои физикии берунаро ба монанди ранг, шакл ва дигархоро ифода мекунад, илова кунем. Мисол – ба сифатҳои *rouge* (сурх), *jaune* (сард), *blanc* (сафед), ки ифодакунандаи ранг мебошанд, *gros* (фарбеҳ), *grand* (калон), *petit* (хурд) ки ифодакунандаи андоза, ченак мебошанд ва ё ба сифатҳои *chauve* (сартос, мӯйрехта), *brun* (сиёҳмӯй) ки ифодакунандаи зоҳири инсон мебошанд суффикси «-ment»-ро илова кардан мумкин нест. Ин суффикс ба сифатҳое илова карда мешавад, ки маънои маҷозӣ доранд ва аломату маънои маънавии амалро ифода мекунад. Масалан: *un homme aimable* инсонии дӯстдор, меҳрубон – *se conduire aimablement* – меҳрубонона рафтор кардан, *un homme courageux* шахси часур – *se battre courageusement* – часуруна ҷангидан. Аз тарафи дигар ин суффикс ба сифатҳое, ки характеристикаи протсесро ифода мекунад, низ илова карда намешавад, махсусан бо сифатҳое, ки бо суффикси «-able» ба охир мерасанд. Мисол: *critiquable* – шахси сазовори, лоики танқид, *sarable* – қобилиятнок, истеъдоднок. Ва инчунин суффикси «-ment»-ро ба сифатҳое, ки ҳамзамон ифодакунандаи шахс мебошанд ҳамроҳ карда наметавонем. Мисол: *économe* – сарфақор, сариштақор, *démocrate* – демократ. Аммо метавонем суффикси «-ment»-ро ба сифатҳои зерин илова кунем – *économique* – иқтисодӣ, *économiquement* – сарфақорона, сарфаҷӯёна, *démocratique* – демократӣ, *démocratiquement* – демократӣ. Илова ба баъзе исмҳо низ зарф сохтан мумкин аст. Масалан: *nuit* – шаб - *nuitamment* – шабона. Вале ин тарзи калимасозии зарф хело каммаҳсул мебошад.

Адабиёт:

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
2. Васильева Н.М. Теоретическая грамматика. Ускоренный курс. – М.: Высшая школа, 1991. – 293 с.
3. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. – М.: Высшая школа, 1979. – 304 с.
4. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. – М.: Просвещение, 1989. – 288 с.
5. Гак В.Г. Русский язык в сопоставлении с французским. – М.: Ком Книга, 2006. – 264 с.
6. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Зери таҳрири: Ш. Рустамов, Ҳ. Каримов, А. Маниёзов, А. Мирзоев, Д. Тоҷиев, Р. Ғаффоров. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 365 с.
7. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Зери таҳрири: Ш. Рустамов, Ҳ. Каримов, А. Маниёзов, А. Мирзоев, Д. Тоҷиев, Р. Ғаффоров. – Душанбе: Дониш, 1985. – 354 с.
8. Заславская П.И. Грамматика французского языка. – М.: Высшая школа, 1978. – 323 с.

Калидвожаҳо: зарф, зарфсоз, суффикс, суффикси сермахсул, сифатҳои ҷинси занона, сифатҳои ҷинси мардона.

Аннотация

СУФФИКС «-MENT» ОБРАЗУЮЩИЙ НАРЕЧИЕ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье изучается суффикс «-ment», который образует наречие во французском языке. Этот суффикс считается самым продуктивным суффиксом изучаемого языка. Исследование показывает, что этот суффикс добавляется как к прилагательным женского, так и мужского рода, оканчивающимся на гласную, и образует от этих прилагательных наречие. Этот суффикс имеет варианты «-amment, -emment». Наречия во французском языке бывают простыми, составными и сложными.

Ключевые слова: наречие, образование наречий, суффикс, продуктивный суффикс, прилагательные женского рода, прилагательные мужского рода.

Annotation

THE SUFFIX «-MENT» FORMS AN ADVERB IN FRENCH

This article studies the suffix «-ment», which forms an adverb in French. This suffix is considered the most productive suffix of the language being studied. Research shows that this suffix is added to both feminine and masculine adjectives ending in a vowel, and forms an adverb from these adjectives. This suffix has variants «-amment, -emment». Adverbs in French can be simple, compound and complex.

Keywords: adverb, formation of adverbs, suffix, productive suffix, feminine adjectives, masculine adjectives.

Маълумот дар бораи муаллиф: Суфиева Омина, донишҷӯи соли панҷуми факултети забонҳои романӣ-германи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Сведения об авторе: Суфиева Омина, студентка пятого курса факультета романо-германских языков Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна.

About the author: Sufieva Omina, is a fifth-year student of the Faculty of Romance-Germanic Languages, Tajik State Pedagogical University named after Sadridin Ainy.

ҶОНИШИНҲОИ САВОЛӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА ФАРОНСАВӢ

Ҷонишинҳои саволӣ ё ба ибораи дигар пурсишҷонишинҳо аз ҷумлаи гурӯҳҳои серистеъмоли ҷонишинҳо ба шумор мераванд ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар фаронсавӣ.

Пурсишҷонишинҳо аслан ҳангоми пурсидани ашёҳо, аломат ва миқдори онҳо истифода мешаванд. Онҳо предмету шахс ва ё аломату миқдори онро бевосита ифода намеkunанд, балки онҳоро тавассути пурсиш муайян менамоянд. Фарқи асосии ҷонишинҳои саволӣ аз дигар ҷонишинҳо, масалан аз ҷонишинҳои ишоратӣ дар ҳамин аст, ки предмет ва ё аломату миқдори он дар вақти пурсиш ба шахси ғӯянда маълум нест ва аз барои доништан ӯ савол медиҳад. Маънои онҳо бошад ҳангоми ҷавоб маълум мегардад. Хусусияти дигари ин гурӯҳи ҷонишинҳо интонатсия мебошад [1, с.214].

Дар забони тоҷикӣ ҷонишинҳои саволиро вобаста ба маънои ифодамекардашон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо менамоянд [1, с.215].

- 1) Пурсишҷонишинҳо оид ба инсон: *кӣ?*, *киҳ?*
- 2) Пурсишҷонишинҳои ғайриинсонӣ: *чӣ?*, *чиҳ?*
- 3) Пурсишҷонишини муайянкунӣ: *кадом?*
- 4) Пурсишҷонишинҳои сифат: *чӣ тавр?*, *чӣ ҳел?*, *чӣ гуна?*
- 5) Пурсишҷонишини замон: *кай?*
- 6) Пурсишҷонишинҳои миқдор: *чӣ қадар?*, *чӣ миқдор?*, *чанд?*
- 7) Пурсишҷонишини сабаб: *чаро?*

Ҷонишинҳои саволи *кӣ?* ва *чӣ?* бо *ӣ* (и-и заданок) навишта мешаванд.

Дар забони тоҷикӣ ҷонишинҳои саволӣ дорои категорияи шумора мебошанд, ки ин шумораи танҳо ва ҷамъ мебошанд [2, с.217].

Пурсишҷонишинҳоро дар забони тоҷикӣ аз рӯи сохташон ба ду гурӯҳ ҷудо менамоянд:

- а) ҷонишинҳои саволи содда: *кӣ?*, *чӣ?*, *кай?* ва ғайра.
- б) ҷонишинҳои саволи таркибӣ: *чӣ гуна?*, *чӣ сон?* монанди ҳаминҳо.

Дар забони фаронсавӣ бошад ҷонишинҳои саволиро бо мафҳуми **pronoms interrogatifs** ифода менамоянд. Лекин қабл аз он, ки доири ин гурӯҳи ҷонишинҳо сӯҳбат намоем бояд дар бораи ҷонишинҳои нисбӣ (**pronoms relatifs**), ки ҳамчун гурӯҳи алоҳидаи ҷонишин дар ин забон шинохта шудааст, маълумот дошта бошем, зеро манбаъ ё худ решаи пурсишҷонишинҳои саволӣ дар ана ҳамин гурӯҳи ҷонишинҳо нухӯфтааст.

Ҷонишинҳои нисбӣ (**pronoms relatifs**) – ро ҳамчунин ҷонишинҳои нисбӣ-пайвандакӣ (**pronoms relatifs-conjonctifs**) низ меноманд.

Ду гурӯҳи ҷонишинҳои нисбӣ дар забони фаронсавӣ ҷудо карда шудааст:

- 1) Ҷонишинҳои нисбии содда: *qui*, *que*, *quoi*, *dont*, *où*.
- Бояд қайд намуд, ки чунин ҷонишинҳои соҳибӣ тағирнаёбанда мебошанд.
- 2) Ҷонишинҳои нисбии мураккаб:

шакли танҳо	шакли ҷамъ
lequel (мард)	lesquels (мард)
laquelle (зан)	lesquelles (зан)

Ҷонишинҳои нисбии мураккаб тавассути якшавии артиклҳои *le*, *la*, *les* ва сифат-ҷонишини нисбии *quel* (*quelle*) ба вучуд меоянд. Ҳар ду қисми ин ҷонишинҳо якҷоя навишта мешаванд, аммо ҳар яки онҳо дар ҷинсу шумора тағир меёбанд [2, с.38].

Аз нақша маълум мешавад, ки категорияи ҷинсу шумора ба ин гурӯҳи ҷонишинҳо низ хос мебошад.

Ҳангоме, ки ҷонишинҳои нисбии мураккаб бо пешояндҳои *à* ва *de* меоянд тағири шакл меkunанд, зеро артиклҳо бо пешояндҳои зикршуда омехта мешаванд ва намуди зеро мегиранд:

- à + lequel = auquel
- à + lesquels = auxquels
- à + lesquelles = auxquelles
- de + lequel = duquel

de + lesquels = desquels
de + lesquelles = desquelles.

Ин ҳолат танҳо дар артикли чинси мардона ва артикли шакли ҷамъ ба вукӯъ меояд.

Ҳоло барои гуфтаҳои болоро дар ҷумла дидан ҷумлаеро меорем:

C'est un projet auquel je pense souvent-ин нақшае аст, ки ман дар бораи он тез – тез фикр мекардам.

Ҷумлаи дигари ба ҳамин монанд:

Comment s'appelle le village près duquel s'est produit l'accident? - деҳае, ки дар наздаш садама рӯй додааст, чӣ ном дорад?

Аслан бояд гуфт, ки ҷонишинҳои нисбии забони фаронсавӣ ба ҳамон пайвандаки ки-и забони тоҷикӣ рост меоянд ва вазифаи алоқаманд кардани ҷумлаи пайравро бо сарҷумла иҷро мекунанд [2, с.39]. Масалан:

J'aime les gens qui travaillent bien - ман одамонро, ки хуб кор мекунанд, дӯст медорам.

Ё ин, ки ҷумлаи дигар:

J'écoute la musique que vous m'avez donné - ман мусикиеро, ки шумо ба ман додаед, гуш мекунам.

Ин буд маълумоте перомуни ҷонишинҳои нисбии забони фаронсавӣ ва аз он сабабе, ки дар забони тоҷикӣ гурӯҳи ҷонишинҳои нисбӣ дида намешавад мо чизе намегуем дар ин бора. Ҳоло бошад бармегардем ба сари таҳлили ҷонишинҳои саволии забони фаронсавӣ.

Чӣ хеле дар боло қайд намуда гузаштем манбаи ҷонишинҳои саволӣ дар ҷонишинҳои нисбӣ мебошад. Саволе ба миён меояд, ки чаро чунин ақида вучуд дорад?

Ҷавоби ин суол ҳамин аст, ки ҳамаи ҷонишинҳои нисбии содда, ба ғайр аз *dont* ва *où* метавонанд ҷонишинҳои саволӣ бошанд.

Ҷонишинҳои саволиро дар забони фаронсавӣ ба ҷонишинҳои саволии соддаи тағирнаёбанда ва ҷонишинҳои саволии мураккаб ҷудо менамоянд, ки ҳоло ҷадвали онҳоро меорем.

Шаклҳои ҷонишинҳои саволии содда:

вазифаи синтаксисӣ	барои нишондоди предмети ҷондор	барои нишондоди предмети бечон
Мубтадо	qui (кӣ)	que (чӣ)
Пуркунандаи бевосита	qui (ба кӣ)	quoi (дар бораи чӣ)
Пуркунандаи бавосита	à qui (дар бораи кӣ)	à quoi (дар бораи чӣ)

Ба вазифаи мубтадо:

Qui dessine mieux? – кӣ беҳтар расм мекашад?

Que voulez-vous? – чӣ мехоҳед шумо?

Ба вазифаи пуркунандаи бевосита:

Qui téléphonez-vous? – ба кӣ занг мезанед?

De quoi s'agit-il? – гап оиди чӣ меравад?

Ба вазифаи пуркунандаи бавосита:

à qui parlez-vous? – дар бораи кӣ гап мезанед?

à quoi pensez-vous? – дар бораи чӣ фикр мекунед?

Шаклҳои ҷонишинҳои саволии мураккаб:

вазифаи синтаксисӣ	барои нишондоди предмети ҷондор	барои нишондоди предмети бечон
Мубтадо	qui est-ce qui – кӣ	qu'est-ce qui – чӣ
Пуркунандаи бевосита	qui est-ce que (киро)	qu'est-ce que (чиро)
Пуркунандаи бавосита	à qui est-ce que (дар бораи кӣ)	à quoi est-ce que (дар бораи чӣ)

Ба вазифаи мубтадо:

Qui est-ce qui est parti? – кӣ рафт?

Qu'est-ce qui est arrivé? – чӣ ходиса рух дод?

Ба вазифаи пуркунанда:

Qui est-ce que vous attendez? – киро интизоред?

Qu'est-ce que vous lisez? – чиро мехонед?

Дар баробари ин ҷонишинҳои саволиро дар забони фаронсавӣ боз ба навъҳои тағирёбандаву тағирнаёбанда ҷудо менамоем [2, с.39]. Ба гурӯҳи ҷонишинҳои саволи тағирнаёбанда он ҷонишинҳоеро дохил мекунам, ки аллакай мо ҷадвали онҳоро болотар нишон додем.

Ба гурӯҳи ҷонишинҳои саволи тағирёбанда бошад ҷонишинҳоеро дохил мекунам, ки аз артиклҳои муайяни ва сифати саволи *quel (quelle)* сохта мешаванд. Ҷадвали ин гурӯҳи ҷонишинҳо метавон ба шакли зер сохт:

Мардона		Занона	
Танҳо	чамъ	танҳо	Чамъ
Lequel	lesquels	laquelle	lesquelles

Тамоми ин гурӯҳи ҷонишинҳо метавонем танҳо бо як калимаи тоҷикӣ **кадом** тарҷума кунем.

Чойи қайд аст, ки ин ҷонишинҳои саволи ҳангоме истифода карда мешаванд, ки агар суҳбат дар бораи интиҳоби байни шахсҳо ва предметҳо равад. Масалан:

Voici deux dictionnaires: lequel préférez-vous? – ана, ин ду луғат: кадомашро интиҳоб мекунад?

Ё худ ҷумлаи дигари ба ҳамин монанд:

Lequel de ces films avez-vous regardé? – кадоме аз ин филмҳо дидаед?

Ба ғайр аз ин ҷонишинҳои саволи боз калимаҳои махсуси саволи низ ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар фаронсавӣ ба назар мерасад. Аммо агар ба таркиби онҳо назар андозем аз худи ҳамин пурсишҳои таркиб ёфтаанд. Ба мисли:

Тоҷикӣ	Фаронсавӣ
барои <i>чӣ</i> ?	<i>pourquoi</i> ?
аз <i>чӣ</i> сабаб?	<i>à quoi bon</i> ?
кадом?	<i>quel (quelle)</i> ?
ба кучо?	<i>où</i> ?
аз кучо?	<i>d'où</i> ?
дар кучо?	<i>où</i> ?
кай?	<i>quand</i> ?
<i>чӣ</i> қадар?	<i>combien</i> ?
<i>чӣ</i> хел?	<i>comment</i> ?

Ҳамчун мисол бо истифода аз ин калимаҳо ҳоло як ҷумларо қайд менамоем:

Pourquoi avez-vous fait cela? – барои чӣ инро кардед?

Ин маълумоти мухтасаре буд доир ба ҷонишинҳои саволи дар забонҳои муқоисашаванда.

Умеддорам, ки ин амали ман гарчанде дар шакли мухтасар рӯи кор омадааст ва ҳама паҳлӯҳои ҷонишинҳои саволи шояд ифода карда натавониста бошам, дар омӯзиши ҷонишинҳои саволи забонҳои тоҷикиву фаронсавӣ ва муқоиса кардани онҳо аз манфиат ҳолӣ нахоҳад буд ва барои он нафароне, ки дар ин мавзӯ кор мекунам, як роҳнамое хоҳад буд.

Адабиёт:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди I. Фонетика ва морфология. – Душанбе, 1985. – 356 с.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми I. Лексикология, фонетика, морфология. – Душанбе: Маориф, 1982.
3. Маҳмудов М., Шоев Ф., Сангинов М. Забони фаронсавӣ (баъзе масоили морфология ва синтаксис). – Душанбе, 2009. – 117 с.
4. Набиев М. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Фонетика ва морфология. Китоби дарсӣ барои факултаҳои филологии мактабҳои олии. – Қисми I. – Душанбе, 1983. – 192 с.
5. Dubois J. (1) Grammaire structurale du français. Nom et prénom P., 1965, v. 1, (2) Le verbe P., 1967, v. 2; (3) La phrase et les transformations P., 1969, v. 3.; (4) Enoncé et énonciation. // Langages, 1969, № 13.
6. Pinchon J. (1) Les pronoms adverbiaux en et y. Genève, 1972; (2) Problème de classification. Les adverbes de temps. // LF, 1969, №1.
7. Stéfanini J. (1) A propos des verbes pronominaux. // LF, 1971, № 11 ; (2) La voix pronominale en ancien et en moyen français. Aix-en-Provence, 1962.

Калидвожаҳо: забон, фаронсавӣ, тоҷикӣ, ҷонишин, муқоиса, омӯзиш.

Аннотация

ВОПРОСИТЕЛЬНЫЕ МЕСТОИМЕНЕНИЯ В ТАДЖИКСКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Эта статья о вопросительных местоимениях в таджикском и французском языках. Следует отметить, что после проведенных нами исследований и исследований вопросительных местоимений в таджикском и французском языках можно наблюдать множество сходств и различий в обоих языках. Прежде всего следует сказать, что вопросительные местоимения относятся к числу наиболее часто употребляемых местоимений в обоих языках, и подтверждение этим словам мы видели в процессе обучения.

Ключевые слова: язык, французский, таджикский, местоимение, сравнение, изучение.

Annotation

INTERROGATIVE PRONOUNS IN TAJIK AND FRENCH

This article is about interrogative pronouns in tajik and french. It should be noted that after our research and studies of interrogative pronouns in the tajik and french languages, many similarities and differences can be observed in both languages. First of all, it should be said that interrogative pronouns are among the most frequently used pronouns in both languages, and we saw confirmation of these words in the learning process.

Keywords: Language, French, Tajik, pronoun, comparison, study.

Маълумот дар бораи муаллиф: Файзуллозода Файзали, донишҷӯи соли чоруми факултети забонҳои романӣ-германи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Сведения об авторе: Файзуллозода Файзали, является студентом четвертого курса факультета романо-германских языков Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.

About the author: Faizullozoda Faizali, is a fourth-year student of the Faculty of Romani-Germanic Languages of Tajikistan State Pedagogical University named after Sadriddin Aini.

*Турдиева Шахло Музаффаровна,
дошиҷӯи соли чоруми факултети забонҳои романӣ-германӣ*

ВОХИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ФАРОНСАВӢ БО ТАРКИБИ ШУМОРА ВА МУҚОИСАИ ОН ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Маълум аст, ки ба таркиби фразеологии забон образнокӣ хос аст, ки ба мо имкон медиҳад, ки хусусиятҳои ҷаҳонбинии суханварони онро баҳо диҳем, таҷрибаи таърихӣ маънавии халқи муайян, шахсияти онро инъикос намояд. Хусусияти милли-фарҳангӣ бо ёрии «асоси образӣ, ки воқеияти образӣ ва фарҳангиро дар бар мегирад» таҷассум ёфта, нишонаи вижагӣ тобиши фарҳангӣ ё тафсири тасвири воҳиди фразеологӣ дар фазои лингвофарҳангӣ мебошад.

Мақсади тадқиқоти мо таҳлили хусусиятҳои семантикии воҳидҳои фразеологии фаронсавӣ бо ҷузъи нумерологӣ ва муайян кардани монандӣ ва фарқияти коннотатсияи чунин воҳидҳои фразеологӣ дар забонҳои фаронсавӣ ва тоҷикӣ бо истифода аз воҳидҳои муқоисавӣ мебошад.

Аз тамоми зерсистемаҳои забон дар зерсистемаи фразеологӣ хусусияти милли ва фарҳангӣ равшантар ва ба таври фарқкунанда ифода меёбад. Вай аз нуқтаи назари семантика дар байни маънои аслии аломати забонӣ ва мафҳумҳо, стереотипҳо ва асотирҳое, ки ба мардуми бумии ин забон хосанд, ҳамчун пайвандкунанда хизмат мекунад. Ибораҳои дорои ҷузъи нумерологӣ барои тадқиқот тавачҷуҳи зиёд доранд, зеро рақам дар тасвири концептуалии ҷаҳон ҷои махсусро ишғол мекунад.

Рақам як категорияи махсуси грамматикӣ, ки аз ҷониби забонҳои маҳаллӣ эътироф карда мешавад, зеро он ҳамчун маънои луғавӣ худ адад дорад [8, с. 19]. сифатҳои лафзии он буда, микдорро ифода мекунад, балки ҳамчун рамз маънидод кардан мумкин аст, ки вазифаи аломати дуюмдараҷаҳо дарк мекунад [2, с. 11].

Воҳидҳои фразеологии дорои ҷузъи нумерологиро таҳлил намуда, ба назар гирифтаем, ки ба ин унсурҳо тағйироти маъноӣ, монанди маъноӣ, яъне нигоҳ доштани маънои микдорӣ хос аст. Қисман десемантизатсия метавонад гум шудани маънои муайяни микдориро ифода кунад, аммо нигоҳ доштани маънои микдори номуайян ё амалишавии маънои комбинаторӣ, яъне омезиши семантикаи микдори номуайян ва рамзиро ифода кунад. Ниҳоят, десемантизатсияи пурраи ҷузъҳои ба воҳидҳои фразеологӣ дохилшуда маънои пурра гум шудани маънои микдориро дорад [6, с. 20].

Вакте ки ҷузъи нумерологӣ хусусиятҳои шифоҳии худро қомилан гум мекунад, он ҳамчун рамзи қабул карда мешавад. Аломати нумерологӣ аз як тараф дучандон аст, он барои аксари фарҳангҳо универсалӣ аст: «рақам аввалин сохти мукаммали мавҷудият, ҷеҳраи аввалини он аст ва ба ин маъно, агар онро умуман аломати аввалин ҳисоб кунем, хато намекунем.» [3, с. 426]. Аз сӯйи дигар, дар забонҳои мухталиф ва фарҳангӣ фосилаҳо, ҳамоно рақамро ба таври худ шарҳ додан мумкин аст.

Ҷузъи нумерологӣ ба **сифр zero** аст, ки аз сабаби норавшании маънои рамзҷолиб аст. Аз як тараф, ҷузъи нумерологӣ идеяи ибтидо, нуқтаи ибтидоиро дорад. Масалан, «**partir de zéro, reprendre à zero**» - барои аз сифр оғоз кардан. Аммо аз тарафи дигар, он маънои набудани қомилро дар бар мегирад, ҳамчун рамзи ҳолӣ амал мекунад, вакте ки тамоми аъмоли инсон то ба дараҷаи «набудӣ» коҳиш меёбад: «**avoir le moral à zéro**» (руҳ афтада шудан); «**un (triple) zero**» - сифри пурра будан.

Маънои ягонагӣ ва якпорчагӣ, ки бо ҷузъи як, **un (une)** ифода шудааст, дар системаҳои фразеологии ду забон ифода ёфта, муодили мутлақ муайян нашудааст. Бояд равшан кард, ки дар забони фаронсавӣ шаклҳои артикли номуайян ва шумора якхелаанд, вале мо воҳидҳои фразеологиро муайян кардем, ки дар онҳо **un (une)** адад аст: «**ne faire qu'un**» (ҳамоно шахс будан). Воҳидҳои фразеологие низ ҳастанд, ки дар онҳо як ҷузъи он мафҳуми лаҳзай, суръатро ифода мекунад: «**ne faire ni une ni deux**» (бо қатъӣ амал кардан, муддати дароз фикр накардан), дар як нишаст. Дар ин воҳидҳои фразеологӣ ҷузъи нумерологӣ қисман десемантизатсия шудааст.

Адади **ду- deux** барои интиқоли як қатор арзишҳо истифода мешаванд. Пеш аз ҳама, ин идеяи муҳолифат, дудилагӣ аст: «**avoir deux poids et deux mesures**» (стандартҳои дуқарата доштан), «**ça fait deux**» (чизҳои гуногун). Семантикаи шабоҳат, монандӣ, ки барои забони фаронсавӣ маъмул аст, ба назар мерасад: **comme deux gouttes d'eau** - мисли ду чакра об дар як кӯза; **entre deux feux** - байни ду оташ. Дар забони фаронсавӣ як гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ фарқ

мекунад, ки бо маънои фосилаи муайяни вақт муттаҳид мешаванд ва ҷузъи адади ду ҳамчун маҳдудияти он: **entre deux ages** (миёна, номуайян), **entre deux soleils** (байни тулӯи офтоб ва ғуруби офтоб, аз субҳ то субҳ).

Дар байни воҳидҳои фразеологӣ, ки дар онҳо ҷузъи нумерологӣ вазифаи ибтидоиро иҷро мекунад, ду маънои асосиро ҷудо кардан мумкин аст. Аз ҷумла, ҷуфтҳо: **avoir les deux pieds dans le même sabot** - охиста будан; **brûler la chandelle par les deux bouts** - шамъро аз ҳар ду канор сӯзондан ва як микдор хурд: **être à deux doigts de** - ду қадам дуртар; **en deux temps trois mouvements** - як, ду ва тамом.

Рақами **ce - trois**, ки дар мафҳумҳои гуногун мифопозитикӣ дар бисёр воҳидҳои фразеологӣ пайдо шуда, ҳам вазифаи аломати ибтидоӣ ва ҳам дуумдараҷаро иҷро мекунад, ки ҷузъи воҳидҳои фразеологӣ аҳамияти махсус дода шудааст.

Дар байни маъноҳои рамзӣ як гурӯҳ маҷмуаҳои маъноҳои фразеологӣ ҳосанд, ки бо семантикаи универсалӣ ва камолот муттаҳид шудаанд: **jamais deux sans trois**, ки маъноаш тақрибан бо воҳиди фразеологӣ Худо сегонаро дӯст медорад. Ин ибораҳо барои ташвиқ кардани се маротиба тақрор кардани амал барои ноил шудан ба муваффақият истифода мешаванд; маънои мусбати рақами се дар мифопозитикаи архаикӣ сарчашма мегирад, аммо тафсири манфии ин ҷузъи нумерологӣ низ вучуд дорад: **tomber dans le troisième dessous** (ба мушкilot рӯ ба рӯ шудан), варианти **tomber dans trente-sixième dessous**, дар се гардан (ронда сур кардан), бо се кутӣ (дурӯғ гуфтан, тӯҳмат кардан) низ имконпазир аст.

Унсурҳои рақами **чор - quatre**, дар забони фаронсавӣ рақами самараноктарин ба ҳисоб меравад. Маънои рамзӣ ва бевоситаи микдории ин ибораҳо ҷудонашаванда буда, ҳамдигарро пурра мекунад, зеро рамзи шумораи чор бо самтҳои фазо, фаслҳо, унсурҳо, яъне бо ҳодисаҳои табиӣ, ки аз чор унсур иборат буда, системаро ташкил медиҳанд, алоқаманд аст [4, с. 215]. Масалан, **aller par quatre chemins** (ба ҳар чор тараф рафтан), **aux quatre coins du monde** (дар ҳама ҷо). Қобили зикр аст, ки дар ҳарду забон воҳидҳои фразеологӣ марбут ба ташкили фазои зист вучуд доранд, ки ҳамчун намунаи олами беруна амал мекунад: **entre quatre murs**- байни ҷаҳор девор.

Дар мавриди ҳолатҳои, ки шумораи чор маънои маъноӣ дорад, онро ҳамчун микдори ками чизе маънидод кардан мумкин аст: **ça vaut quatre sous** (тин, пули хурд), **c'est à quatre pas** (наздиқ), **quatre à quatre** (зуд). Аммо ин шумора маънои микдори номуайяни «бисёр»-ро низ дарк мекунад: **se mettre (se couper) en quatre** (бедаво кор кардан, пора-пора шудан), **avoir la tête en quatre** (эҳсос кардан, ки саратон пора-пора мешавад), **manger comme quatre** (барои чор нафар хӯрок хӯрдан), **dire ses quatre vérités** (сухан гуфтан, фикри худро баён кардан, ҳамаи ҳақиқатро гуфтан).

Рақами **панҷ- cinq**, дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ фаронсавӣ хеле кам ба назар мерасад. Асосан, он маънои бевоситаи худро нигоҳ медорад: **la cinquième roue de la charrette** - ҷархи панҷум дар ароба.

Семантикаи камолот, ки ба ҷузъи ададшиносии **ҳафт - sept** тааллуқ дорад, дар бисёр фарҳангҳо дар таркиби фразеологӣ **être (ravi) au septième ciel** дар осмони ҳафтум будан. Агар ба фонди фразеологӣ забони фаронсавӣ муроҷиат кунем, мебинем, ки таркибҳои, ки вазифаи якхеларо иҷро мекунад, ба истиснои ибораи **les bottes de sept lieues** мӯзаҳои ҳафтқабата амалан ифода нашудаанд.

Бо маънои рамзии рақами **ҳашт - huit** ифодаи **la huitième merveille du monde** - мӯъҷизаи ҳаштуми ҷаҳон алоқаманд аст. Дар замони қадим танҳо ҳафт мӯъҷизаи ҷаҳон вучуд дошт; ин мифология дар фарҳанг ва тасвири концептуалии ҷаҳони одамон ҷунон мустаҳкам ҷойгир шудааст, ки ҳама чизи нав дастоварди аҷибро мӯъҷизаи ҳаштуми ҷаҳон меноманд [1, с. 78].

Дар воҳидҳои фразеологӣ забони фаронсавӣ рақами ҳашт бо семантикаи гуногун вомехӯрад, ки ин ибораҳо бо як давраи муайян, яъне як ҳафта алоқаманданд, зеро дар тасвири фаронсавӣ ҷаҳон як ҳафта аз ҳашт рӯз иборат аст. Масалан, **d'ici en huit** - дар як ҳафта, **donner ses huit** - дар бораи аз кор озод шудан хабар додан, нияти аз кор рафтанро баён намудан, **les cinq huit** - ҳафтаи қори панҷрӯза.

Ҷузъи нумерологӣ **нӯҳ- neuf**, ки ҷузъи воҳиди фразеологӣ буда, пеш аз ҳама маънои воқеии микдориро дарк мекунад: **neuf fois sur dix** - нӯҳ аз даҳ, қариб ҳамеша, хеле зуд-зуд; **maladie de neuf mois** - ҳомиладорӣ. Дар байни ин таркибҳои воҳиди фразеологӣ **faire la preuve par neuf**-фарқ мекунад. Маънои далели раднопазири андешаи шахсро дорад. Пайдоиши ин ифода бо модели математикӣ алоқаманд аст, ки тафтиши ҳалли масъала бо истифода аз нӯҳ иҷро мешуд.

Адабиёт:

1. Воскобойников О.С. Numerology // Энциклопедия бузурги рус. 04/16/20). URL: <https://bigenc.ru/philosophy/text/2673507>
2. Жуков В.П. Семантикаи вохидҳои фразеологӣ. – Москва: Маориф, 1978. – 160 с.
3. Лосев А.Ф. Худи чизе // Афсона, шумора, моҳият. – Москва: Мисл, 1994. – С.300-526.
4. Маковский М.М. Луғати таърихӣ ва этимологии забони англисӣ. – Москва: Диалог, 1999. – 416 с.
5. Осипова А.А. Семантика ва символизми лексемаҳо бо маънои шумора дар расмҳои забонҳои русӣ, англисӣ, фаронсавӣ ҳаҷон (таҷрибаи тадқиқоти муқоисавӣ): реферат. дис.... канд. Филол. Илмҳо / А.А. Осипова. – Москва, 2008. – 23 с.
6. Реформатский А.А. Шумора ва грамматика. – Москва: Наука, 1987. – С.76-87.
7. Топоров М.Н. Ададҳо // Афсонаҳои халқҳои ҳаҷон: Энциклопедия. – Москва: Энциклопедияи Советӣ, 1980. Т. 2. – С.629-631.

Калидвожаҳо: вохидҳои фразеологӣ; ҷузъи нумерологӣ, забони фаронсавӣ

Аннотация

ФРАНЦУЗСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ С НУМЕРОЛОГИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ И ИХ СРАВНЕНИЕ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

Статья посвящена рассмотрению специфики нумерологических компонентов в составе фразеологических единиц французского языка. Сопоставительный анализ французских и таджикских фразеологических единиц с нумерологическим компонентом от нуля до девяти, результаты которого представлены в статье, позволяет судить о сходствах и различиях культурной коннотации чисел.

Ключевые слова: фразеологические единицы; нумерологический компонент; французский язык

Annotation

NUMEROLOGICAL COMPONENTS IN THE PHRASEOLOGICAL UNITS OF THE FRENCH AND TAJIK LANGUAGE

The article is devoted to the consideration of specific numerological components in the phraseological units of the french language. A comparative analysis of french and tajik phraseological units with a numerological component from zero to nine, the results of which are presented in the article, allows us to judge the similarities and differences in the cultural connotation of numbers.

Keywords: phraseological units; numerological component; french language

Маълумот дар бораи муаллиф: Турдиева Шахло Музаффаровна, донишҷӯи соли чоруми факултети романӣ-германӣ кафедраи забони франсавӣ. Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи С. Айни 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121. Тел.: (+992) 888809017 E-mail: shahloturdieva226@gmail.com

Сведения об авторе: Турдиева Шахло Музаффаровна, студентка 4-го курса романо-германского факультета кафедры французского языка. Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121. Тел.: (+992) 888809017 E-mail: shahloturdieva226@gmail.com

About the author: Turdieva Shahlo Muzaffarovna 4th year student of the Romano-Germanic faculty of the French language department. Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121. Ph.: (+992) 888809017 E-mail: shahloturdieva226@gmail.com

ФОРМАЛЬНО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СПОСОБОВ ПЕРЕДАЧИ ЧУЖОЙ РЕЧИ (НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ)

Вопрос о способах передачи чужой речи активно изучается лингвистами на протяжении нескольких десятков лет на материале разных языков в рамках таких языковых дисциплин, как стилистика, лингвистика текста, прагматика, нарратология, когнитивная лингвистика. Данная статья рассматривает формальные характеристики и стилистические возможности основных способов репрезентации чужой речи в художественных англоязычных произведениях.

Следует сделать оговорку, что проблема взаимоотношения между автором и повествователем или рассказчиком здесь не рассматривается. Наши рассуждения строятся на том, что автор произведения сам ведет повествование. Если принять такую позицию, то понятие «чужая речь» весьма условно, ведь все произведение является, по сути, речью автора. Но в художественном произведении автор наделяет своих вымышленных персонажей определенными характеристиками, в том числе и речевыми. Под чужой речью понимается речь героев, переданная автором.

При указании на передаваемую форму речи персонажа (внешнюю, внутреннюю, письменную) авторские слова содержат соответствующие глаголы, обозначающие процессы говорения, думания, письма. Гораздо большее количество формально-структурных показателей разграничивают не форму передаваемой речи, а способы ее передачи.

Стилистический статус способов передачи чужой речи

Ряд лингвистов считают несобственно-прямую речь стилистическим приемом, позволяющим реализовать экспрессивную, оценочную и образную функции наиболее ярко. Например, И. Р. Гальперин рассматривает несобственно-прямую речь как стилистический прием дословной передачи высказывания говорящего через речь автора, что позволяет сохранить экспрессивные особенности прямой речи [Гальперин, 1977, с. 238]. Если говорить о косвенной речи, то она, по мнению И. Р. Гальперина, неспособна воспроизводить эмоциональную окраску прямой речи или может исказить ее до неузнаваемости [Гальперин, 1977, с. 238]. Г. Я. Солганик отмечает многообразие стилистических функций несобственно-прямой речи в художественной литературе. Он определяет несобственно-прямую речь как «развернутое и яркое, эмоциональное и действенное средство характеристики персонажа, важнейший инструмент авторской речи, способ глубокого раскрытия психологии героя» [Солганик, 2007, с. 120].

Полностью разделяя мнение, что несобственно-прямая речь выполняет многообразные стилистические функции, мы не можем, однако, согласиться с тем, что этот способ передачи чужой речи является стилистическим приемом, так как в этом случае нужно было бы признать, что другие способы представления чужой речи в художественном произведении стилистическим потенциалом не обладают. Мы полагаем, что любой вид передачи чужой речи используется автором с определенной целью и выполняет стилистическую функцию в соответствии с его замыслом.

Стилистические функции прямой речи

Как уже было отмечено, прямая речь считается наиболее точным слепком аутентичного высказывания героя (в данном случае аутентичность имеет отношение не к реальности, а к воображаемому миру, созданному автором), что позволяет передавать разнообразную информацию о личности персонажа. В художественных произведениях прямая речь не всегда следует строгим правилам оформления и допускает формальную вариативность. Такие признаки «классической» прямой речи, как присутствие слов автора и наличие пунктуационных знаков (кавычки / тире), могут быть факультативными. Дж. Лич и М. Шорт называют такой способ передачи речи свободной прямой речью (*free direct speech*). Они приводят три ее возможных варианта.

He said I'll come back here to see you again tomorrow.

'I'll come back here to see you again tomorrow.'

I'll come back here to see you again tomorrow [Leech et al., 2007, с. 258].

Опущение слов автора, называющих говорящего персонажа, - часто используемый в художественной литературе способ добиться динамичности повествования, приблизить его к сценической пьесе.

'I've wanted to write a novel ever since I was thirty. Long before even...'

'You never told me.'

'No. Of course not.'

'Why «of course not»?'

'You would have laughed, as you are laughing now.' [Tremain, 2005, с. 159].

В приведенном отрывке из рассказа Р. Тремейн «Сезон охоты» (A Shooting Season) разговор между Анной и Маркусом не требует авторских ремарок, которые бы сделали диалог громоздким и отвлекали внимание читателя от его содержания. Другой вариант свободной прямой речи - сохранение слов автора при опущении кавычек. Современный британский писатель К. Джонс в своем рассказе «Нора» (The Dig) почти полностью отказывается от использования знаков препинания, обозначающих прямую речь героев:

Big work, he said. The men stopped and were looking at him. He looked around them all and at Daniel.

Do you want anything rid of? he asked. He looked over at the dragged-up shard. I'm taking scrap.

No, said Daniel. I don't need it.

При такой подаче слова автора и героев переплетаются в единое повествование, помещая читателя непосредственно в гущу событий.

Прямая речь и свободная прямая речь создают впечатление правдоподобия за счет того, что автор произведения словно устраняется из сцены общения персонажей, предоставляя им возможность действовать самостоятельно. Традиционно считается, что основная функция прямой речи характеризующая, так как именно выбор лексико-грамматических языковых средств может указывать на социальное положение, образование, пол, место жительства, круг интересов, возраст и другие особенности героев.

Как считает Э. Блэк, автор использует прямую речь для передачи самых важных высказываний персонажей, а косвенную речь - для менее значительных.

Мы не согласны с категоричностью суждения Э. Блэк и воспринимаем данную функцию прямой речи как возможную, но не обязательную. Косвенная речь может нести не менее важную информацию, чем прямая.

Стилистические функции косвенной речи

Косвенной речи в стилистических исследованиях уделяется гораздо меньше внимания и приписывается более скромная роль, чем двум другим видам передачи чужой речи. Например, Дж. Лич и М. Шорт заявляют, что в косвенной речи автор передает только то, что сказал герой, а не то, как он это сказал, что и отличает косвенную речь от прямой, когда автор достоверно воспроизводит исходную форму высказывания (синтаксические, лексические и даже фонетические особенности). С данным высказыванием можно поспорить по двум пунктам. Во-первых, степень достоверности «исходного высказывания» в художественном произведении нельзя измерить, поскольку такого высказывания в реальности не существовало. Реплики диалогов в прямой речи также весьма условны и не являются точной копией речи людей в естественных, реальных условиях. Как справедливо отмечают Г. Кларк и Р. Джериг, даже при цитировании чьей-либо речи, имевшей место в действительности, мы выбираем прежде всего те ее черты, которые считаем наиболее важными (стиль, языковые средства, коммуникативные намерения и т. д.). Тем более процесс художественного творчества не может сводиться к тому, что автор сначала придумывает, что сказал герой в прямой речи, а затем механически в соответствии с правилами грамматики переводит высказывание в косвенную речь.

Второе возражение против вышеуказанного мнения Дж. Лича и М. Шорта касается того, что косвенная речь передает только содержание речи персонажа, а не ее форму. Несмотря на то, что формальные возможности косвенной речи более ограничены по сравнению с прямой речью, автор может демонстрировать разную степень формальной близости к тексту героя.

Рассмотрим пример из рассказа С. Моэма «Три толстушки на Антибах» (The three fat women of Antibes). В нижеследующем предложении автор сообщает, что три поссорившиеся подруги наговаривали друг на друга при общении с отдыхавшей с ними Линой.

Each of them went to her separately and told her how detestable the others were.

В этом предложении с косвенной речью автор не вдается в детали разговоров, даже их содержание передано в очень обобщенном виде, словом *detestable* (отвратительны), которое не принадлежало ни одной из подруг, а просто суммирует все отрицательные характеристики, которые женщины давали друг другу. Последующие предложения с косвенной речью более приближены к речи персонажей как по содержанию, так и по форме.

Таким образом, три основных способа передачи чужой речи в художественных произведениях отличаются следующими характеристиками.

1. Прямая речь в художественных произведениях может быть поразному пунктуационно оформлена, но лексические и морфолого-синтаксические признаки не варьируются. Стилистический потенциал прямой речи предполагает возможность характеристики героев через особенности их речи на всех уровнях языка. Прямая речь создает эффект динамичности, естественности, вовлеченности читателя в событийное пространство. Автор произведения максимально устраняется из сцены общения персонажей.

2. Формальная сторона косвенной речи в англоязычных художественных произведениях подчиняется грамматической норме, а ее стилистические возможности реализуются в зависимости от степени содержательной и формальной детализации плана высказываний персонажей. Присутствие автора обнаруживается не только по его ремарке в главной части сложноподчиненного предложения, но и по возможной оценочной коннотации всего текста с косвенной речью.

3. Несобственно-прямая речь отличается широкой формальной вариативностью, в каждом конкретном случае вбирая в себя определенные признаки прямой и косвенной речи. Это приводит к наложению друг на друга планов автора и персонажей, к появлению двуголосия, прагматической двусмысленности, двойственности. Читателю может предоставляться право самому интерпретировать не только планы повествования (автора и героев), но и формы речи персонажей (внешняя или внутренняя). Любой способ передачи чужой речи используется автором с определенной целью и выполняет стилистическую функцию в соответствии с его замыслом.

Литература:

1. Гальперин И.Р. Стилистика английского языка. – Москва: Высшая школа, 1977. – 334 с.
2. Розенталь Д.Э. Словарь-справочник лингвистических терминов. – Москва: Просвещение, 1985. – 399 с.
3. Солганик Г.Я. Стилистика текста. – Москва: Флинта, Наука, 2007. – 256 с.
4. Шарапова Ю. В. Несобственно-прямая речь в функционально-коммуникативном и структурно-семантическом аспектах: на материале английского языка: диссертация... кандидата филологических наук: 10.02.04. – Санкт-Петербург, 2001. – 197 с.
5. Шмид В. Нарратология. – Москва: Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.
6. Black E. Pragmatic Stylistics. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. – 166 p.

Ключевые слова: презентация дискурса; прямой разговор; косвенная речь; представительная речь; прагматическая неопределенность.

Аннотатсия

ХУСУСИЯТҲОИ РАСМӢ ВА УСЛУБИИ ШЕВАҲОИ МУАРРИФИИ НУТҚИ МАЗМУНАН НАҚЛШУДА АДАБИӢТИ БАДЕИИ АНГЛИСӢ

Хусусиятҳои расмӣ ва услубии шеваҳои асосии муаррифии нутқи мазмунан нақлшуда - мустақим, бавосита ва намояндагӣ баррасӣ карда мешаванд. Таҳлили муқоисавии истилоҳоти русӣ ва англисии шеваҳои муаррифии нутқи мазмунан нақлшуда оварда шудааст. Нишондиҳандаҳои расмӣ нутқи мустақим, бавосита ва намояндагӣ умумӣ ва пешниҳод карда мешаванд. Муаллиф ҳангоми муайян кардани мақоми услубии шеваи муаррифии гуфтор афзалияти услубии дискурси муаррифино дар муқоиса бо ду тарзи дигари баёни дискурс инкор мекунад. Таъкид мешавад, ки тамоми шеваҳои муаррифии дискурс дорои имконоти васеи услубӣ мебошанд, ки бо тағйир додани хусусиятҳои шаклӣ ва мундариҷаи ҳамвории нақлунонда ва персонажҳо амалӣ мешаванд. Сухани мустақим таъсири динамизм, табиӣ, ҷалби хонандаро ба ҳикоя эҷод мекунад. Иббот шудааст, ки гуфтори бавосита ба ривоч имкон медиҳад, ки на танҳо нутқи персонажҳо бо гуногун ифода намояд дараҷаҳои муфассал, балки инчунин ба он муносибати худро баён кунад. Дикқати маҳсус ба нутқи муаррифӣ дода мешавад, ки хонандаро маҷбур мекунад, ки гуфтаҳои аз сабаби норавшании прагматикӣ шарҳ диҳад.

Калидвожаҳо: муаррифии дискурс; гуфтугӯи мустақим; гуфтугӯи ғайримустақим; суханронии намояндагӣ; номуайянии прагматикӣ.

Annotation

**FORMAL AND STYLISTIC CHARACTERISTICS OF DISCOURSE
REPRESENTATION MODES IN ENGLISH FICTION**

Formal and stylistic characteristics of the main discourse representation modes - direct, indirect and represented discourse - are considered. The comparative analysis of the Russian and English terminology of discourse representation modes is given. Formal indicators of direct, indirect and represented discourse are generalized and presented. When determining the stylistic status of discourse representation modes, the author denies the stylistic priority of represented discourse in comparison with two other discourse representation modes. It is asserted that all discourse representation modes have wide stylistic possibilities, realized by varying the formal and content characteristics of the narrator's plane and that of the characters. The direct speech creates the effect of dynamism, naturalness, the reader's involvement in the story. It is proved that the indirect speech allows the narrator not only to represent the characters' speech with different degrees of detailed elaboration, but also to express his attitude towards it. Particular attention is paid to the represented speech, which forces the reader to interpret the utterance himself due to its pragmatic ambiguity. The author confirms by examples that the represented discourse can create ambiguity not only of the narrative planes (those of the author or the characters), but also of the forms of speech (external or internal).

Keywords: *discourse representation; direct discourse; indirect discourse; represented discourse; pragmatic ambiguity*

Маълумот дар бораи муаллиф: Хочаева Махинабону Нуриддиновна, магистранти соли аввали кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи С.Айнӣю Суроға: ш. Душанбе, н. И.Сомонӣ. Телефон: +992 559001401. Почтаи электронӣ: mahinahodzaeva230@gmail.com

Рохбари илмӣ: н.и.п., дотсент Сангинова М.Б.

Сведение об авторе: Ходжаева Махинабону Нуриддиновна, магистрантка первого курса кафедры лингвистики и сравнительной типологии Таджикского государственного педагогического университета имени С.Айни. Адрес: г. Душанбе, у. И. Сомони. Телефон: +992 559001401. Электронная почта: mahinahodzaeva230@gmail.com

Научный руководитель: к.п.н. доцент Сангинова М.Б.

About the author: Khojaeva Mahinabonu Nuriddinovna, is a first-year master's student at the Department of Linguistics and Comparative Typology at the Tajik State Pedagogical University named after S. Aini. Address: Dushanbe, st. I. Somoni. Phone: +992 559001401. Email: mahinahodzaeva230@gmail.com

Scientific adviser: c.s.p., docent Sanginova M.B.

ИСТИОРА ВА ИСТИФОДАИ БАМАВРИДИ ОН ДАР ЗАБОНҲОИ ТАҲҚИҚШАВАНДА (ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ)

Вакте суҳан оиди тасвир ва муродифоти он дар асарҳои бадеӣ, фантастикӣ, ҳуҷҷатӣ, ишқӣ ва лирикӣ ва дигар жанрҳо меравад, бояд ҳаминро тазаққур дод, ки чунин истифодаи бамаврид ва бомақсадона натиҷаи таҷрибаи чандинасраи инсоният аст, ки давоми қарнҳо суфта гардида, ба хоҳири баландмазмунӣ ва хуш қабул қардан аз тарафи шунаванда ба роҳ монда мешавад. Аммо дар вақти тадқиқот дидан мумкин аст, ки истифодаи ниҳоят зиёди истиора дар забонҳои мухталиф ва таҷрибаи чандинасра ба он мусоидат намуд, ки ин истиораҳо ба зарбулмасал ва киноя табдил шуданд. Аз ин рӯ, истиора вобаста ба завқу донише, ки муаллиф дорост ва меҳодад ифода мегардад.

Истиора падидаест, ки байни маъноӣ луғавӣи калима ва мантиқии мундариҷаи матн дар асоси мансубияти ҳосияти ҳоси як ашё ба чизи дигар, ки дар аввал аз он маҳрум шуда буд арзи ҳастӣ дорад. Дар раванди истифодаи истиора мо пурра истифодаи мафҳуми навро барои ифодаи воқеии ҳолати руҳдода мебинем, ки барои ҳар як ҳамсӯҳбат бори аввал аҷиб ва ҳатто мумкин нофаҳмо бошад.

Истиора ҳамчун як воситаи услубии тасвир яке аз воситаҳои пурқуввати ифодаи ҳолат мебошад, ки бо мақсади тобиши маъноӣ ва тасвири аҷиб аз тарафи муаллиф ба қор бурда мешавад. Истиора дар натиҷаи эҷодкорӣ дар заминаи матни том дар бораи инсон ва ормонҳои ӯ, табиат, таърих, мифология ва муҳити гирду атроф ба даст меояд.

Барои мисол якҷанд мисоли мушаххаси истифодаи истиора ва кушиши банда барои тарҷумаи баробармаънии онҳо ба забони тоҷикӣ:

a sunny smile – табассуми дурахшон

to purr with delight – саҳм гиристан

a sun-drenched beach – соҳили офтобӣ

to pull strings – аз ришта кашидан

The news you bring me is a dagger to my heart – Хабарҳои ту ба дили ман чу ханҷар меҳаланд

I hope this will have cushioned your loss – Умедворам ки ин ба талафоти Шумо сабукӣ меорад

Seeing him on stage fired my enthusiasm – Дар сахна пайдо шудани ӯ завқӣ маро ба амал овард

She just froze when she saw her ex-boyfriend – баъди дидани духтари дар гузашта шиносаш дар ҷояш шаҳ шуд

I didn't think she'd have the bottle to ask – Бовари надоштам ки ӯ метавонад чунин бисёр савол нурсад

Истиора дар асоси намудҳои гуногуни шабоҳат дар шакл, ранг, садо ва ғайра сохта мешавад. Онро дар ҳар як қисми маъноии нутқ таҷассум қардан мумкин аст.

These thoughts melted away – ин фикрҳо аллакай дур шуда буданд.

Leaves fell sorrowfully – Барғҳо ғамгинона меафтиданд

Истиораҳо ба зудӣ аз истифода мебароянд ва ё камистеъмол мегарданд. Ба таври ғайриҷашмдошт онҳо байни ҳақиқӣ (вақте ки мо ҳарду маъноро дар як вақт дарк мекунем), аз байнрафта (дарки дучонибаи истиораи нимзинда бо гум қардани маънии асл, ба мисли *девори байни 2 нафар*) ва истиораҳои мурда (*барои кишт қардани тухми чизе*) фарқ мекунанд. Истиораҳои ҳақиқӣ ба назм ва насри эҳсосотӣ ҳосанд, нобудшуда - дар публитсистика ва суҳаншиносӣ.

Истиораҳои мураккаб

Баъзе исмҳо ва сифатҳои мураккаб ҳамеша маҷозӣ мебошанд, яъне ба таври индивидуалӣ маъноӣ ҳешро надорад.

Истиораҳои таркибӣ

Баъзе исмҳо ва сифатҳои таркибӣ ҳосияти истиоравӣ доранд, яъне на он чизе, ки дар алоҳидагӣ маъно доранд, балки якҷоя шуда маънии навро соҳиб мегарданд.

a bloodbath – қатли ом

mindgames – муаммо

a nutcase – девона

a sun-trap – таҷҳизоти махсуси қабулкунандаи нурҳои офтоб

a sinbin – нишастгоҳи ҷаримавай
narrow-minded – тангназар
warm-hearted – гарму ҷушон
bone-dry – хушкшуда
hard-bitten – мустаҳкам
green-fingered – боғдорӣ
soul-searching – худтаҳлил, таҳлили руҳ

Истиораҳои иборавӣ

Ин ду калимае, ки бо истифодаи онҳо тартиби калимаҳо дар дохили ҷумла муайян мегардад: *and/or*.

Come rain or shine – Бигзор чизе, ки бошад

She was the life and soul of the party – Вай шахси асосии ин гуруҳ буд

It's a case of swings and roundabouts – Ҳеҷ вақт нахоҳи донист, ки кай меёбӣ ва қучо гум мекунӣ

Making mistakes is part and parcel of growing up – Ҳамогӣ ин қисм ва муқофоти нешравист

I'll move heaven and earth to achieve my goal – Барои ба мақсад расидан заминро осмонро меҷунбонам (аз осмон ситора меорам ба дустдошта)

This selling season is make or break for the car industry – ин давраи савдо тақдири истеҳсоли муайян мекунад.

She may act strangely, but live and let live is what I always say – Вай аҷиб рафтор мекунад аммо ман доим мегӯям, ки бигзор ҳар тарзе ки мехоҳад зиндагӣ кунад

Истиораи кушода

Баъзан метафора якҷанд тасвирхоро дар бар мегирад.

A woman is a foreign land

Although he there settles young

The man will never understand

Its customs, politics and tongue

Ҳамаи занҳо – аз дигар сайёраанд

Ҳатто агар аз қудакӣ бо у шинос хаст

Мард ҳеҷ вақт инро намефаҳмад

Гумруку сиёсату забони вай [6, 169].

Истиораҳои васеъ метавонанд дар мавриде, ки ба ҷои тасвири асосӣ, тасвирҳои ҳамроҳӣ (шабех, монанд) дода мешаванд, тавсия дода мешаванд. Чунин истиораҳо метавонанд муаммохоро ташкил кунанд.

I have no spur to prick the sides of my intent – Ман завқ надорам ки аз ниятам баргардам.

Ҳазли англисӣ

The traveler was indignant at the slow speed of the train. He appealed to the conductor: - Мусофир аз суръати пасти поезд ба ғазаб омад. Вай ба кондуктор мурочиат карда гуфт:

«Can't you go any faster than this?» - «Оё шумо наметавонед аз ин тезтар равед?»

«Yes» was the serene reply, «but I have to stay aboard.» - «Бале,» ҷавоб дод оромона, «аммо ман боям дар кишти бимонам.»

Инчунин орбурди муродифоти маъшук бо анвоъи гулҳо дар забони тоҷикӣ бисёр бо як забони шево суруд мешавад:

Истифода аз аҷзои табиат, бахусус гул ва анвоъи он, дар адабиёти китобӣ собиқаи тӯлонӣ дорад ва дар ашъори шоирони классик ва муосир зиёд дида мешавад. Дар адабиёти шифохӣ низ чунин суннати адабӣ як амри маъмул мебошад. Чунончи дар истиораи мусарраҳаи байти зер мушоҳида мешавад, ки маъшук ба сифати «садбарги сафед» зикр шудааст. Садбарг номи гул аст ва аз аҷзои табиат ба ҳисоб меравад. Мафҳуми байт мулоқот ва дидори ошиқона аст:

Ман омадаам ба диданат ҷонона

Садбарги сафеди ман баро аз хона.

«Гулгунча» истиораи мусарраҳаи дигарест, ки ба шакли калимаи мураккаб истифода шудааст. Гӯяндаи ин байт духтари ҷавоне мебошад, аз ошиқаш, ки ўро тарк ва аҳдшиканӣ кардааст, шиква ва гила намуда, дидори ўро мехоҳад:

Номарда бигӯ, худакша мард мегира

Гулгунчаи ӯ ба хору хас мемона.

«Гули кимат» истиораи мусарраҳае буда, маъшукро инъикос мекунад. Ошиқ дар ҳоли чудо шудан аз маъшуки худ қарор дорад ва хоҳони иваз кардани назари маъшук ва мунсариф

кардани ӯ аз рафтани аст, аммо дар ин кор муваффақ намешавад ва маъшукро ба арзонӣ аз даст медиҳад:

Гуфтам биравам, савдоша баргардонам,

Хайфи гули киматам, ба арзонӣ рафт.

«Гул» дар байти зер истиора аз маъшук аст. Шеър аз забони духтари ошиқ баён шудааст. Ӯ аз ҳавасбозии ошиқ гила мекунад, бо ин ки гули зебое дорад, аммо чашми ҳавас ба гулҳои дигар дӯхтааст:

Ту боғи касон омада гул металабӣ

Дар боғи худат як гули наврас дорӣ.

Адабиёт:

1. Амонов Р. Рубоӣҳои халқӣ ва рамзҳои бадеӣ. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 350 с.
2. Анварӣ Х. Фарҳанги суҳан. Ҷ. 1. – Техрон: Суҳан, 1386. – 699 с.
3. Шамисо С. Баён ва маъонӣ. – Техрон: Митро, 1390. – 229 с.
4. Шафъии Қадқанӣ М. Суварӣ ҳаёл. – Техрон: Оғах, 1389. – 732 с.
5. Оймаҳмадов Р. Мавзӯҳои рубоӣёт ва дубайтиҳои мардумӣ // Суҳаншиносӣ, 2018, № 2. – С.138-145.
6. Arakin I. Stylistic. – Moscow, 1963. – 169 p.

Калидвожа: *истиора, тарҷума, тасвири баён, афтиш, илова кардан, мантиқ, усули услубӣ.*

Аннотация

**МЕТАФОРА И СВОЕВРЕМЕННОЕ ЕЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В ИССЛЕДУЕМЫХ
ЯЗЫКАХ (ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ)**

В этой статье я попытался в некоторой степени объяснить использование метафоры как стилистического приема в рассматриваемых языках (таджикском и английском).

Внутри статьи есть несколько примеров сравнения с рассматриваемыми языками, где можно увидеть разницу в процессе перевода. Как всем известно, основная цель статьи – логическое описание ситуации примера. Поэтому в процессе перевода такие переводческие явления, как упущения (неупотребление) и дополнение (добавление слова или словосочетания или его замена) направлены на правильное представление цели.

Ключевые слова: *метафора, перевод, образ выражения, упущения, добавления, логика, стилистический прием.*

Annotation

**METAPHOR AND ITS RELEVANT USE IN THE STUDY
LANGUAGES (TAJIK AND ENGLISH)**

In this article I have tried to explain to some extent the use of metaphor as a stylistic device in the research languages (Tajik and English).

Inside the article there are several comparison examples with the languages in question, where you can see the difference in the translation process. As everyone knows, the main goal of the article is a logical description of the example situation. Therefore, in the translation process, translation phenomena such as omissions (non-use) and addition (adding a word or phrase or replacing it) are aimed at correctly representing the goal.

Keywords: *metaphor, translation, image of expression, omissions, additions, logic, stylistic device.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Хушматов Қобил Тоҳирович, магистранти соли аввали кафедраи назарияи тарҷума ва услубшиносии факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Суроға: ш. Душанбе, н. Сино. Телефон: +992 915024022

Рохбари илмӣ: Байдуллоев А.И.

Сведения об авторе: Хушматов Қобил Тоҳирович, магистрант первого курса кафедры теории перевода и стилистики Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ. Адрес: г. Душанбе, р. Сино. Телефон: +992 915024022

Научный руководитель: Байдуллоев А.И.

About the author: Khushmatov Qobil Tohirovich, magister of 1st course of the department of theory of translation and stylistics of Tajik state pedagogical university named after Sadriiddin Ayni. Address: Dushanbe, Sino region. Phone: +992 915024022

Scientific adviser: Baydulloev A.I.

Шарипова Муниса,
магистранти соли аввали факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ

НАҚШИ ПАЙВАНДАКҲОИ ТОБЕЪКУНАНДА ДАР ТАШАККУЛИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ТАРЗИ АМАЛИ ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Пайдост, ки нақши воситаҳои алоқаи грамматикӣ дар пайвастишавии ҷумлаҳои пайравии тарзи амал бо сарҷумла хеле бузург буда, пайвандакҳо яке аз воситаҳо ба шумор меравад.

Агар дар забони тоҷикӣ ҷумлаи пайравии тарзи амал ба сарҷумла тавассути пайвандкҳои *ки*, *ба тавре ки*, *ба тарзе ки*, *дар ҳолате ки*, *дар вазъияте ки*, *бе ин ки*, *бе он ки*, *ба тартибе ки*, *чунон ки*, *гӯё ки*, *мисли он ки* тобеъ шавад, пас, ин алоқаи грамматикиро дар забони англисӣ пайвандаки *that* иҷро мекунад.

Ҷумлаи пайравии тарзи амал бо пайвандаки *ки* бо сарҷумла вақте алоқаманд мегардад, ки агар дар таркиби сарҷумла калимаи ҳамнисбат омада бошад: «Мӯҳи абрӯвонаш *чунон* дароз буданд, *ки* чашмонашро *пӯшонид* меистоданд» [2, с. 69]; «Ӯ тахтаи ҷӯби гучумро *чунон* сайқал мезад, *ки* акси ҳар чиз *ба тарзи хира* бошад ҳам, аз вай намуда меистод» [5, с. 71].

Дар забони англисӣ низ, ҷумлаи пайрав ба сарҷумла тавассути воситаи пайвандаки *that* алоқаманд гардида, дар муқоиса бо забони тоҷикӣ калимаи ҳамнисбати англисии *so* дар аввали ҷумла меояд ва ин аз он шаҳодат медиҳад, ки мавқеи калимаҳои ҳамнисбат дар сарҷумлаи забони англисӣ устувор нест: «*So delicate and beautiful were the figures he carved that you would swear they were the master miniaturist working with a pencil brush on paper. His eyebrows were so long that covered his eyes*» [6, с. 34].

Дар баъзе ҳолатҳо ҷумлаи пайравии тарзи амал ба воситаи пайвандаки «*ки*» бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат, ки дар сарҷумла ба вазифаи ҳоли тарзи амал омада, маънои ҳамин пайвандакро равшану возеҳ мегардонад, кор фармуда мешавад: «Бойҳои калон, *ки* ба зами савдогарӣ замини бисёрро ҳам соҳиб шуда буданд, аз ҳосили замини худ ба подшоҳ андоз намедоданд» [5, с. 9].

Дар забони англисӣ пайвандаки *who*, ки муодили пайвандаки «*ки*»-и тоҷикӣ аст, бештар бо исмҳои ҷондор омада, сарҷумларо бо ҷумлаи пайрав алоқаманд мекунад: «The boys, *who* in addition to their commercial activities had amassed a good deal of land, paid little or no government taxes on their crops» [6, с. 2].

Чун сухан аз истеъмоли пайвандаки «*ки*» дар созмони ҷумлаи пайравии тарзи амали забони тоҷикӣ рафт, ин ҷо меҳодем аз хусуси корбурди муодилҳои англисии пайвандаки мазкур, ки дар забони англисӣ «*that*» ва «*who*» аст, таваккуф намоем. Чунончи: «I thought *that* the two of them had gone off with the musician, leaving me behind, and I was jealous» [6, с. 40]. «Аз набудани онҳо дар дили ман ҳисси рашк пайдо шуд: ман гумон кардам, *ки* онҳо маро партофта худӯшон бо созандагон рафтаанд» [2, с. 21]. Дар ҳар ду ҷумлаи овардашуда, пайвандакҳои «*that*» ва «*ки*» вазифаи яқрангро, яъне тобеъ намудани ҷумлаи пайрав ба сарҷумларо иҷро намудаанд, ки ин аз шабоҳат дар корбурди пайвандакҳо дар созмони ҷумлаҳои пайравии тарзи амал шаҳодат медиҳад.

Пайвандакҳои дигаре, дар ҷумлаҳои пайравии тарзи амалро ба сарҷумла тобеъ мекунанд, «*ба тавре ки*», «*ба тарзе ки*» буда, одатан дар нутқи китобатӣ истеъмол мешаванд. Мутаасифона, дар китоби «Синтаксиси забони тоҷикӣ» ва «Очеркҳо» ин намуди пайвандакҳо танҳо ба боби ҷумлаи пайравии монандӣ дохил карда шудаанд. Пайвандакҳои «*ба тарзе ки*» ва «*ба тавре ки*» бо пайвандаки «*гӯё*» як шуда, тарзи амалро ба воситаи монандкунӣ шарҳу эзоҳ медиҳанд: «Ятим, ки ин ҳолро дида чашмонаш сиёҳ рафта сараш гаштан гирифтааст, *гӯё* осмон ба сари ӯ фуру омада монанди санги осӣ гардида танаширо гандумвор орд мекарда бошад, тамоми баданаш ба ларзиш даромадааст» [2, с. 60]. «When the orphan saw this, his eyes became black and his head began to spin, *as if the sky had fallen on his head like a mill stone and his body was covered with wheat flour*, and his whole body was shaking» [6, с. 72]. «Миршаб табарзини худро ба даст гирифта ба пеши даста гузашт ва ӯ баъди аз тахтапул ба майдони Регистон фурумадан, *гӯё ки* ба пиёдагардӣ, оби шикамаш кам мешуда бошад, ба асп савор шуд» [2, с. 172-173]. «Mirshab took his machete and went to the front of the team, and after descending from the platform to Registan Square, he rode a horse, *as if on foot, his stomach was running low*» [6, с. 185]. «Агар хурсандии ту бо нест шудани ман муяссар мешуда бошад, ман тайёрам, ки дарҳол худро ҳалок намуда нест кунам, ҳеҷ набошад ҳамин ҳоли ҳозир сарамро гирифта аз ин ҷойҳо ғоиб шавам, *ба тарзе ки* баъд аз ин ҳеҷ кас ному нишони маро аз ин ҷойҳо наёбад ва агар мурда хок шавам гарди

ман ба домони поки ту нанишинад...» [2, с. 234]. «If you are happy with my disappearance, I am ready to destroy myself immediately, at least for now, to take my head and disappear, *so that no one will find my name here again* and if I die, I will not sit in your pure domain...» [6, с. 234].

Тавре ки маълум аст, муодили пайвандакҳои таркибии тоҷикӣ **ба тарзе ки, ба тавре ки** гунаи англисии *so that, thus, hence, therefore, in this way, in that way* ба шумор меравад. Доираи истеъмоли ин навъи пайвандакҳо дар созмони ҷумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои муқоисашаванда хеле фарох аст, ба монанди: «Because of this she always slept on her back with pillows under her head and more pillows under her legs, *so that she maintained lying down the same posture as when standing up*» [6, с. 60]. «Бинобар ин, ӯ ҳамеша рӯиноки меҳобид, *чунон ки дар зери сараи болиштҳоро баланд мегузошт*, инчунин дар зери ронҳояш ҳам болиштҳои баланд мениҳод ва ба ин тарз мувозанати қомати ҳамгаштаи худро дар вақти хобидан нигоҳ медошт» [2, с. 39]. Ҳадаф аз баёни ҷумлаи фавқ дар он аст, ки дар ҳар ду забон ҳам, пайвандаки англисии *so that* ва муодили тоҷикӣ он – **чунон ки** ифодакунандаи тарзу амал ба шумор меравад.

Дар баъзе ҷумлаҳои пайрави тарзи амал метавон ду пайвандакро мушоҳида намуд, ки ҳар яке аз онҳо вазифаҳои мушаххаси худро иҷро мекунанд: «Аз ҳама зиёдтар тарафи даҳон ва зерини ӯ аҷиб буд: қоғи зерини ӯ *гӯе ки нӯг надошт*, ё он қисми қоғашро ки дар манаҳи ӯ дар забони адабӣ «занах» меноманд, *гӯе аз пеши лаби зеринаш тамоман бурида гирифта* ба ҷои буридашуда як порча чарми сиёҳро дӯхта, ё часпонда монда буданд» [2, с.191].

Аз зикри чанд нуктаи фавқ маълум мешавад, ки яке аз пайвандакҳои сермахсуле, ки дар созмони ҷумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои фавқуззикр нақши муҳим доранд, ин пайвандаки таркибии англисии *as if* ва муодили тоҷикӣ он *гӯе ки* ба шумор меравад: «My right arm felt *as if* it had been snapped off at the elbow and began to ache sickeningly, the still kicking up its heels alternately to left and right, headed for home» [166, p.148]. «Дасти ростам, *гӯе ки вайро аз оринҷ шикаста ё бурида гирифта бошанд*, ҷонгудозона дард кардан гирифт ва ҳар, *дар ҳолате ки дар ҳар ҳалос задан ду ӯи пасашро ба ҳаво баланд карда ба росту чап алвонҷ меод*, ба тарафи хавлӣ рафт» [2, с.128]. Чӣ тавре аз ҷумлаҳои фавқ забонҳои муқоисашаванда аён гардид, пайвандаки номбаршуда дар ҳар ду забон ҳам бо вазифаи якранг истеъмол гардидааст.

Пайвандакҳои таркибии «дар ҳолате ки», «бе ин ки», «бе он ки» аз пайвандакҳои серистеъмоли ин намуди ҷумлаи пайрави тарзи амал махсуб ёфта, аз лиҳози истеъмол онҳо одатан ҳоси услуби китобианд: «Ӯ ин дафъа ҳам ба саломи онҳо ҷавоб надод, *лекин бе он ки ба рӯи кесе нигоҳ кунад* ва *гӯе ки худ ба худ гап меада бошад*, забонаш гирифт» [2, с. 233]. «He did not greet them again, but *without* looking anyone in the face, as if he were talking to himself, he took his tongue...» [6, с. 180]. «Он одам **бе он ки** чашмашро кушояд ва ба тарафи саркарда нигоҳ кунад, баъд аз лабони болову поёнашро ду-се бор лесидан, гуфт:..» [2, с. 81]. «The man, *without* opening his eyes and looking at the leader, licked his upper and lower lips two or three times and said...» [6, с. 45]. «Ӯ қоғазро аз даруни остини худ бароварда ба тарафи ман дароз кард ва ман *бе он ки сар бардорам* он қоғазро аз дасти ӯ гирифтам» [2, с. 224]. «He took a piece of paper out of his sleeve and held it out to me, and I took the paper from his hand *without* looking up». «Духтари ботамкин, баъд аз фурсате **бе он ки** сарашро рост кунад ва ба тарафи ман нигарад ба суҳан даромад...» [2, с. 235]. «The calm girl started talking after a while *without* straightening her head and looking at me...» [6, с. 54].

Имрӯз пайвандаки мазкур дар забони англисӣ дар шакли *without* корбурд мегардад: «*Without* lifting his eyes from the loom my father asked me...» [6, с. 46]. «Падарам, **бе он ки** чашмашро аз теғ (шона) ва моку барканда, аз кор бозистод, ба ман гуфт:..» [2, с. 23]. «This way we can get rid of all matchmakers *without* offending them» [6, с. 75]. «Ба ҳамин восита ҳар гуна хостгорро, **бе он ки** ўро ранҷонем, аз дари худ меронем» [2, с. 43].

Яке аз тавофуте, ки дар истеъмоли пайвандаки мазкур дар забонҳои муқоисашаванда ба назар мерасад, ин аст, ки дар ҷумлаи забони тоҷикӣ пайвандак пас аз сарҷумла омадааст, аммо дар ҷумлаи забони англисӣ бошад, ҳолат баракс аст, яъне пайвандак пеш аз сарҷумла омадааст.

Дар муқоиса бо дигар пайвандакҳое, ки дар боло ишора намудем, пайвандаки «**дар ҳолате ки**» хусусияти хосеро соҳиб аст. Вақте ки дар дохили ҷумла пайвандаки мазкур мавҷуд аст, ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ҷумлаи пайрави тарзи амал ҳамеша ҳолатҳои гуногуни мубтадои сарҷумларо шарҳ медиҳад. Суҳан дар он аст, ки дар гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеш мубтадои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав бештар якранганд, аммо дар ҳолати дигар будани мубтадои ҷумлаи пайрави тарзи амал ҳамон ҷумла ҳолати мубтадои сарҷумларо нишон медиҳад. Амалҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав асосан дар замони гузашта ба вуқӯ омаданро ифода менамояд ва пайвандаки таркибии «**ба тарзе ки**» ҷумларо алоқаманд мекунанд, бештар пеш аз сарҷумла ва ё пеш аз амалион меояд: «Дар ариза рафти корро *ба тарзе ки ҳозир гуфта*

гузаштам, шарҳ додам» [165, с. 88]; «...чойи хокаи ангишт нишонкардаро ба тарзе ки дар когази нақша шиора шудааст, бо рангҳои гуногун нақш мекарданд» [2, с. 111].

Аз гунаи корбурди пайвандакҳои таъкидшудаи ҷумлаҳои фавқ аён мегардад, ки чунин ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ҳолатеро ифода мекунанд, ки хабарии онҳо бештар ба шакли замони гузаштаи ҳикоягии сиғаи хабарии феъл ё ба шакли замони гузаштаи феъли «будан» ифода мешавад. Дар ин ҳолат феъли «будан» ё ба вазифаи хабар ва ё ин ки ҳамчун феъли ёвари хабаринормионмеояд.

Ҷумлаи пайрави тарзи амал бо пайвандакҳои *бе ин ки* ва *бе он ки* ба шарте меояд, ки мубтадоҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав як бошанд. Дар таркиби пайвандакҳои мазкур пешоянди *бе* ишорат ба он мекунад, ки ба вуқӯъ омадани амали ҷумлаи пайрав имкон дошта бошад ҳам, сарҷумла *бе* иҷрои он шарҳ меёбад. Боиси таваҷҷӯҳ аст, ки хабарии ҷумлаи пайрави тарзи амал дар ин ҳолат дар шакли аорист ифода мешавад: «Ба ҳамин восита ҳар гуна хостгорро, *бе он ки* ўро ранҷонем, аз дари худ меронем» [165, с. 52]. «Баъд аз фурсате оҳиста-оҳиста, тағ-тағи девор рафта ба мазор даромада худро базўр ба чиллаҳона гирифтаам ва дар он ҷо, *бе он ки* овоз барорам, бо дилҳои худ дарун-дарун то рӯз гиристам» [2, с. 441].

Яке аз аломатҳои китобатие, ки ҷумлаи пайрави тарзи амалро аз сарҷумла ҷудо мекунанд, ин вергул ба шумор меравад. Ҷумлаи пайрави тарзи амал дар ҳайати ҷумлаи мураккаби тобеъ пеш аз сарҷумла ё амали он ҷой мегирад. Агар бар эзоҳи калимаи ҳамнисбат омада бошад, пас аз сарҷумла меистад: «Ин дафъа чанд нафар аз ҷаҳандагон, *бе он ки* пояшон ба фўта бархўрад, ҷаҳида гузашта тавонистанд, пойи ду нафар ба фўта печида онҳо рўинокӣ бар замин афтоданд» [2, с. 281]. «Ҳомидхоҷа, *бе он ки* овоз барорад, аз дасти ман гирифта ишорат кард» [2, с. 143]. «*Without making a sound*, Homid Khoja gripped my hand and signed for us to withdraw» [6, с. 84]. «*Дар ҳолате ки* оташи ҳашми ҷашмонаш аз аввали ҳам зиёдтар гардида буд, ба ман нигоҳ карда аз ҷояш хест» [4]. «He looked at me and got up as the fire in his eyes grew hotter than before» [6, с. 118].

Дар забони англисӣ бошад, ин навъи ҷумла ба воситаи пайвандакҳои *as*, *as if*, *as though*, *that* ва *the way* ба ҳамдигар пайваست мешавад. Бояд таваққуф дод, ки пайвандакҳои тобеъкунандаи тоҷикӣ *дар ҳолате ки* дар забони англисӣ муодили худро надорад ва ҳангоми тарҷума ба ҷои он пешоянди *with* истифода мешавад.

Яке аз серистеъмолтарин пайвандакҳо, ки дар ташаккули ҷумлаи пайрави тарзи амали забони тоҷикӣ ба кор меравад, ин пайвандакҳои *ку* башумор рафта, вазифаи мазкурро дар забони англисӣ муодили он пайвандакҳои *as* (гоҳ *as if*) бачо меоварад.

Агар дар забони англисӣ ҷумлаи пайрав бо пайвандакҳои *that* оғоз ёбад, пас он дар сарҷумла калимаҳои *so* (ҷунон, ҷунин) ё *such* (ҷунин, онҷунон) ба кор бурда мешаванд, ё ин ки агар *so* зарф ё сифатро муайян кунад, *such* бошад исро муайян мекунад: «He played *so well that everybody admired him*» – «У *ҷунон* хуб менавохт, ки ҳама ба вачд омаданд». «The airplane was flying at *such* a height that we could hardly see it» – «Ҳавопаймо дар ҷунон баландие парвоз мекард, ки мо онро ба зўр дида метавонистем».

Он ҷумлаҳои пайрави забони англисӣ, ки бо пайвандакҳои *as if*, *as though* сар мешаванд, феълҳои он дар шакли замони гузаштаи номуайян омада, амал ё ҳолатеро ифода мекунанд, ки бо амал ё ҳолати феъли сарҷумла ҳамзамон бошад. Ҷунин як таҳаввулро дар ифодаи замони феъл, ки пайвандакҳои ҷумлаи пайрави тарзи амал боиси ташаккули он гардиданд дар забони тоҷикӣ низ метавон мушоҳида кард. Ин хусусият ба пайвандакҳои *дар ҳолате ки* мансуб аст. Пайвандакҳои «*дар ҳолате ки*»-ро танҳо ба як ҷумлаи пайрави тарзи амал вобаста кардан дуруст нест: «*Дар ҳолате ки* худам дастамро ба оби сард намездам, ғуломон, ятимон, ҷўпонон ва ҷоракорони ўро ҳар барин кор мефармудам» [2, с. 45]. «*While I did not dip my hand in the cold water, I made his slaves, orphans, shepherds, and herdsmen work like donkeys*» [6, с. 56].

Адабиёт:

1. Алиев А. Баъзе роҳҳои алоқаи ҷумлаҳои таркиби порчаҳои яклухти синтаксисӣ // Мактаби советӣ. – 1980, – № 3. – С.16-17.
2. Айнӣ С. Ёддоштҳо. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 464 с.
3. Тоҷиев Д.Т. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Сталинобод, 1971. – 176 с.
4. Таджиев Д.Т. Проблемы изучения сложноподчиненного предложения // Вопросы языкознания. - 1977. -№5. – С.35-39.
5. Таджиев Д. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1981. – 220 с.
6. Aini S. The Sands of Oxus. Boyhood reminiscences of Sadridin Aini. Translated from the Tajik Persian with an introduction and notes by John R. Perry and Rachel Lehr. – Costa Mesa, California: Masda Publishers, 1998. – 277 p.

Калидвожаҳо: ҷумла, ҷумлаҳои пайрави тарзи амал, сарҷумла, забони англисӣ, забони тоҷикӣ, ҷумлаҳои пайрав, пайвандак.

Аннотация

**РОЛЬ ПОДЧИНИТЕЛЬНЫХ СОЮЗОВ В ОБРАЗОВАНИИ
СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С ПРИДАТОЧНЫМИ ОБРАЗАМИ
ДЕЙСТВИЯ В ТАДЖИКСКИЙ И АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКИ**

Данная статья посвящена роли грамматических средств связи в соединении предложений действия с главным предложением, одним из которых являются союзы. Если в таджикском языке следующее за образом действия предложение связано с подлежащим через союзы, которые так, чтобы быть подчинёнными, то в английском языке эта грамматическая связь осуществляется союзом что.

Ключевые слова: предложение, придаточные предложения действия, общее предложение, английский язык, таджикский язык, придаточные предложения, союз.

Annotation

**THE ROLE OF CONJUNCTIONS IN THE FORMATION OF COMPLEX SENTENCES WITH
SUBORDINATE CLAUSE OF MANNER OF TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES**

This article is devoted to the role of grammatical means of communication in connecting action sentences with the main sentence, one of which is conjunctions. If in the Tajik language the sentence following the mode of action is connected to the subject through conjunctions that are so as to be subordinate, then in English this grammatical connection is carried out by the union that.

Keywords: sentence, subordinate clauses of action, general sentence, English, Tajik, subordinate clauses, conjunction.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарипова Муниса, магистранти соли аввали кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқи ДДОТ ба номи С. Айнӣ.

Сведения об авторе: Шарипова Муниса, магистрантка первого курса кафедры языкознания и сравнительной типологии факультета английского языка и восточных языков ТГПУ имени С. Айнӣ.

About the author: Sharipova Munisa, last name, patronymic, first-year Master of the Department of Linguistics and Comparative Typology of the Faculty of English and East Languages of TSPU named after S. Ayni.

*Ганчинамоҳи Бобочони Шарифзода,
магистранти соли дуҷуми факултети филологияи тоҷик*

УСМОН КАРИМОВ МУҲАҚҚИҚИ АДАБИЁТИ АСРИ XVI

Усмон Каримов яке аз муҳаққиқони маъруфи адабиёти асри XVI махсуб меёбад. Яке аз намоёндагони асри XVI Мир Алишери Навоӣ ба шумор меравад. Алишери Навоӣ бо шоирони табақаҳои поёнии ҷамъият муносибати софдилона дорад. Аз ин рӯ, ба ин табақа чун намоёндаи аҳли илму адаб аҳаммияти назаррас меод. Дар омӯзиши адабиёти асри XVI аҳаммияти таъкираи «Маҷолис-ун-нафос»-и Низомиддин Мир Алишери Навоӣ хеле назаррас аст. Ин таъкираро Алишери Навоӣ байни солҳои 1490-1491 ба итмом расонидааст. Инчунин ба ин таъкира солҳои 1497-1498 тайғиру иловаҳо ворид карда шуд, аммо тарҷумаҳои форсии таъкира на он қадар ба ҷашм мерасид. Инчунин дар бораи намоёндаи дигари адабиёти асри XVI Зайниддин Бобур Мирзо сухан меравад. Бобур Мирзо чун шоир ва нависанда мақом дорад. Дар осори шоир ду девони ашъор ва асарҳои зиёд ба назар мерасад. Бобур аз нозукиҳои забони тоҷикӣ хуб баҳравар буд ва бо ин забон ҳарф зада метавонист. Ин асари барҷаста ӯ «Бобурнома» мебошад, ки мақоми ӯро дар байни илму адаб машҳур гардонид. Ин асарро солҳои 1529-1530 ба солу ҳаёти вай мансуб медонанд. «Бобурнома» асари таърихӣ мебошад, ки аз он нусхаҳои зиёд боқӣ мондаанд. Ин асар бо якҷанд забонҳои дигар тарҷума шудаанд. Соли 1586 бори аввал ин асар ба забони форсӣ тоҷикӣ баргардон шудааст. Дар асари «Бобурнома» оиди илмҳои табиатшиносӣ, этнография, ҷуғрофия бахс меравад. Дар ин асар Бобур Мирзо дар бораи 40 нафар адибони замони худ маълумот додааст. Ҷ. Каримов ҳамчун муҳаққиқ ҳамаи ин масъалаҳоро ҷиддан омӯхта, онро дар амал татбиқ намудааст. Боз асарҳои дигарро ном бурдан мумкин аст, ки дар ҳаёти маънавии асри XVI нақши муҳим бозидаанд: монанди «Тоҷикон»-и аллома Бобочон Ғафуров, «Таърихи халқи тоҷик». Дар ин асарҳо оиди санъатҳои қандакорӣ, наққошӣ, ҳаттотӣ, маълумот дода шудааст. Дар баробари ин таълифи асарҳои таърихӣ ба миён омад. Асарҳои таърихӣ, ки ба тарзи ёддошт эҷод шудаанд.

Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир, «Аҳсан-ут-таворих»-и Ҳасанбеки Румлу, «Шарафнома»-и Ҳофизи Таниш ба ҳисоб меравад. Яке аз сарчашмаҳои адабии ин аср «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, «Бобурнома»-и Зайниддин Бобур мебошад. Қисмати дигари сарчашмаҳои адабиёти асарҳо ташкил медиҳанд, ки ба тарзи ёддошт зикр гардидаанд.

Санъати мусиқӣ. Мувофиқи тадқиқотҳои профессор Ҷ. Каримов дер боз санъати мусиқӣ идома кард. Дар илми мусиқӣ нақши Начмиддин Кавкабии Бухорӣ, Мирзо Сабрӣ, Дарвешалӣ ибни Мирзоалии Чангӣ, Нисорӣ ном санъаткорони варзида хеле хуб ба назар мерасид. Мирзо Сабрӣ, ки дар илми мусиқӣ машҳур буд, оиди эҷодиёти илмӣ адабӣ ва мусиқии Начмиддин Кавкабии Бухорӣ маълумот додааст.

Дар рушди санъати мусиқӣ саҳми Дарвешалӣ ибни Мирзоалии Чангӣ зиёд аст. Дар бораи ин санъаткори варзида дар «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ маълумот дода шудааст. Дар бораи тараққи қардани ҳама гуна навъи санъат илми тиб ривоч ёфт.

Санъати бинокорӣ. Дар асри XVI бинокорӣ ривочу раванқ пайдо кард буд. Бинобар ин сохтмони биноҳои маъмури маданияи маишӣ вусъати дучанд пайдо намуд, ки ин яке аз хусусиятҳои ҳоси ин давра ба ҳисоб мерафт. Маданияти асри XVI бо рушд намудани биноҳо мавҷе дорад. Ин намуди биносозӣ бештар дар гирду атрофи Бухоро ба ҷашм мерасид. Дар баробари ин, дар як қатор шаҳрҳои номбурдашуда, монанди Шайбонӣ, Шохруҳия, Тошканд, Саброн,

Балх, Қаршӣ, Ҷиротеппа, Исфара, Ҳисор биноҳое ба монанди пулу сардобаҳо, масҷиду мадрасаҳо, қорвонсаройҳо сохта шудаанд.

Санъати меъморий. Дар нимаи аввали асри XVI санъати меъморий ба миён омад. Муҳимтарин хусусияти санъати меъморий, зиёдтар дар иморатҳои Бухоро таҷассум гардидааст.

Нақши мадрасаҳо. Дар ин маврид дар асри XVI нақши мадраса хеле назаррас аст. Яке аз ин мадрасаҳо мадрасаи Мириараб ва Бухоро мебошад. Дар замони давлатдории Шайбонӣ дар Самарқанд мадрасаи Шайбонӣ бино ёфт ва дар якҷанд муддати дигар мадрасаи Улуғбек ифтиҳон гардид.

Чй тавре ки У.Каримов қайд мекунад, ки илм ва адабиёт дар замони салтанати Улуғбек авҷ гирифта буд. Ҳарчанд ки дар нимаи дуюми XVI Бухоро чун маркази маданӣ равақ пайдо карда буд, лекин дар он ҷо мадрасаҳои зиёд бино ёфтаанд. Дар он мадрасаҳо илмҳои динӣ омӯзонида мешуд.

Дар асри XVI, хусусан жанрҳои адабӣ инкишоф ёфтааст, ба монанди ғазал, рубой, қасида, маснавӣ, муаммо ва ғайра.

Ғазал. Дар ин аср дар эҷодиёти шоирони ҳавзаҳои Мовароуннаҳру Хуросон ғазал дар ҷойи аввал меистад. Яке аз навъҳои адабии маъмул ва машҳури давраи мазкур жанри ҷовидонаву устувор ғазал ба ҳисоб меравад. Бо назадошти мавзӯ, мазмун ва мундариҷаву мухтавои ғазал фарқкунанда бошад, ҳам дар ҷузъиёт тобишҳои фарқкунанда дорад. Асосан мавзӯҳои ғазалиёти ин давра ошиқона ва эҳсоси қалбро ифода мекард. Бехтарин ғазасароёни машҳур монанди Фигорӣ Самарқандӣ, Мушфиқӣ Бухорӣ ва Ҳузурӣ Самарқандӣ дар рушду нумӯи ғазал саҳм гузоштаанд. Миқдори ғаалҳои ин давра 5-7 мисраӣ мебошад.

Қасида. Дар нимаи аввали асри XVI қасида дар доираи адабии Бухоро равақ пайдо кард. Дар ин аср аз навъҳои қасида бештар қасидаҳои мадҳӣ, ҳаҷвӣ, ҳасбиҳои, шиквӣ, баҳорӣ ва дигар намуди он ба назар мерасад. Авзои таърихӣ дар ҷунин қасидаҳо хеле хуб баён карда мешавад.

То кай нидои ҳодиса даври замон диҳад,

Қас нест дар ҷаҳон, ки қарори ҷаҳон диҳад.

Хусусан, намоёндагони ин ҳавзаи адабӣ дар қасидаҳои ҷунин Убайдуллоҳон, Абдуллазизхон, Абдуллоҳхон Шайбониро мекарданд. Дар ҳавзаи адабии Самарқанд мавзӯи қасида ҷанбаи фалсафӣ ахлоқӣ дошт.

Рубой. Дар асри XVI мувофиқи тадқиқотҳои У.Каримов рубой ривож ёфт. Шоироне буданд, ки дар рубоисароӣ панҷаи қавӣ доштанд. Яке аз рубоисароёни машҳури асри XVI Шайх Рубой мебошад. Доир ба ин шахсияти рубоисаро Сомирзои Сафавӣ маълумот дода, дар ин ҷода мақому мартабаи ӯро баланд мебардорад. Шайх Рубой нисбат ба шеър ва рубой рағбати зиёд дорад. Дар бораи маҳбубияти жанри рубой ҷунин мепиндорад: мавзӯи рубоӣ ин давра асосан ҷанбаи ишқӣ дорад, ки бо як ҳиссиёт таълиф мегардиданд. Дар нимаи аввали асри XVI рубоӣҳои мустақод роиҷ буд. Дар шакли мазмуну мундариҷаи рубоӣҳои мустақод бархе аз адабони асри XVI навгонӣ ворид сохтанд.

Маснавӣ. У.Каримов таъкид мекунад, ки дар асри XVI маснавӣ рӯ ба инкишоф ниҳод. Дар маснависароӣ саҳми Ҳотифӣ, Бадриддин Ҳилолӣ, Қамолиддин Биноӣ, Нарғисӣ ва Мақтабии Шерозӣ зиёд аст.

Дар асри XVI як қатор маснавиҳоро ном бурдан мумкин аст:

Маснавии «Дар сифати Тошқанд», «Дар васфи мадрасаи Саброн»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, «Дар васфи Бухоро»-и Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ мебошад.

Муаммо. Барои аҳли илму фан эҷод кардани муаммо низ У.Каримов андешаҳои судманд баён намудааст. Муаммо дар асри XVI нуфузи зиёд пайдо намудааст. Донишмандони сирри асри муаммо барои мардум чун анъана ба назар мерасад. Муаммо ҷунин навъи шеъриест, ки дорои як ё ду мисраъ мебошад. Дар муаммо маънои зоҳирии шеър қалма ва исми хося пинҳон мегардад.

Аз маъхазҳои адабӣ бармеояд, ки дар нимаи аввали асри XVI дар Мовароуннаҳру Хуросон се маркази асосии адабӣ амал мекард.

1) Мақтаби адабии Ҳирот;

2) Мақтаби адабии Бухоро;

3) Мақтаби адабии Самарқанд.

Мақтаби адабии Ҳирот. Дар оғози асри XVI дар давраи Шайбонӣ Сафавӣ дар сарзамини Хуросон шадидиятҳои ҷунин ба амал омад. Бо вучуди асари шадидиятҳои иҷтимоӣ сиёсӣ мақтаби адабии Ҳирот оғоз меёбад.

Дар асри XVI мувофиқи сарчашмаҳои адабӣ таърихӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон таъсири мақтаби адабии Ҳирот хеле зиёд буд. Дар ин маркази адабӣ аҳли илму адаб дар масҷиду мадрасаҳо, дарбор, кӯчаю бозорҳо, дӯконҳои ҳунармандон ҷамъ омада, маҳфилҳои адабӣ баргузор мекарданд. Намоёндагони ин маркази адабӣ Мавлоно Муҳаммади Бадахшӣ, Мавлоно Рӯзи Турбатӣ, Мавлоно Аҳлӣ, Мавлоно Фазлӣ ва Ҳоҷа Осафӣ мебошанд.

Аз солҳои 50-уми асри сар карда, зиёда аз 150 нафар аҳли илму адаб аз ҳуд девони ғазалиёт, маснавиҳо ва рисолаҳои манзуму мансур боқӣ мондаанд. Масалан аз Абдуллоҳи

Отифӣ ашъори лирикӣ, ки ҷавобия ба маснавиҳои «Хамса»-и Низомӣ «Темурнома» аз Бадриддин Ҳилолӣ боқӣ мондаанд. Доираи адабии Ҳирот аз ибтидои асри XVI сар карда то ба охир давом намуд.

Мактаби адабии Бухоро

Дар ривочу равнаки хавзаи адабии Бухоро нақши Убайдуллоҳони Шайбонӣ хеле калон буд. Дар доираи адабии Бухоро дар рушду нумуи адабиёт саҳми 112 нафар аҳли илму адаб баръало ба мушоҳида мерасад. Дар ин маркази адабӣ шоироне мисли Мавлоно Ғоибӣ, Мавлоно Фарқӣ ва Равнакии Бадахшонӣ саҳми калон доранд. Аммо аз эҷодиёти онҳо то ба ҳол фақат абёти пора ғазалу рубой ва китъахое, ки дар сарчашмаҳои адабӣ нигоҳ дошта шудаанд.

Дар хавзаи адабии Бухоро адабиёти дарборӣ бо роҳбарии Убайдуллоҳон ва Ҳошими Сиддиқӣ раванқ ёфта, намояндагони асосии онҳо Садри Афзалӣ, Мавлоно Миршодӣ, Мавлоно Маҷлисӣ мебошанд.

Мактаби адабии Самарқанд. Ҳаёти адабии Самарқанд аз солҳои 50-уми асри XVI аз давраи ҳукуматдории Абӯсаид Султон рӯ ба таназзул ниҳод, чунки баъд аз вафоти Улуғбек дар ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ идеологияи рӯхониён ба вучуд омад. Маъруфтарин намояндагони доираи адабии Самарқанд Фурӯғӣ, Ориф Ҳалвоӣ, Ховарӣ, Абулхайр ва Девонаи Нишопурӣ мебошад. Дар эҷодиёти ин шоирон беҳтарин хусусиятҳои адабиёти хавзаҳои хунардандон асос ёфтаанд. Дар доираи адабии Самарқанд давлатдории шайбонӣ оиди адабиёту фазилатҳои инсонӣ таҷрибаи зиёд андӯхтаанд.

Дар баробари ин дар нимаи дууми асри XVI дар доираи адабии Самарқанд зиёда аз 104 нафар аҳли илму адаб ба монанди Фигории Самарқандӣ ва Назрии Бадахшонӣ вучуд доштанд. Дар ин маркази адабӣ аз дохилӣ мамлакат мисли Хуросон, Фарғона ва Бадахшон шоирони зиёд гирд омаданд.

Як хусусияти маркази адабии адабии Самарқанд дар нимаи аввали асри XVI ба илму адаб бештар машғул гардидаанд, фармонбардорони амирони Шайбонӣён буданд.

Адабиёт:

1. Абдуллазизова З.С., Сангинова Р.И. Ба ҳар коре, ки дил баст // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2020. №5. – С.146-151.
2. Воҳидов С. Ҳосили ранҷ// Маориф ва маданият, 9-январӣ 1979.
3. Исмолов С. Афкори иқтисодии мутафакирони тоҷик дар аҳди Эҳёи Аҷам. – Душанбе: Оли Сомон.- 1998.
4. Каримов Усмон. Адабиёти тоҷик дар асри XVI. – Душанбе: Дониш.-1985.
5. Каримов Усмон. Адабиёти тоҷик дар нимаи дууми асри XVIII ва ибтидои асри XIX. – Душанбе: Дониш.-1974.
6. Каримов Усмон. Таҳқиқи муҳим//Маориф ва маданият, 29-уми июли -1976.
7. Маъсумӣ Н. Адабиёти тоҷик дар асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX – Душанбе: Дониш.-1962.
8. Маъсумӣ Н. Адабиёти тоҷик дар асрҳои XVIII ва ибтидои асри XIX. – Душанбе: Дониш.-1962.
9. Нозиров У. Тадқиқоти муфид// Садои Шарқ, 1979.
10. Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат ҳастии миллат. – Душанбе, 2016.

Калидвожаҳо: *таҳқиқотчӣ, пажӯҳиш, муҳаққиқ, омӯзиш, баррасӣ, санъат, нақш, инкишоф, маънаӣ,*

Аннотация

У. КАРИМОВ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ЛИТЕРАТУРЫ XVI

В литературной жизни произошли изменения по сравнению с первой половиной XVI века пришел. На арену литературы вышли известные поэты этой эпохи, такие как Асвади Бухары, Бухарские Мацудайры, играли роль бухарцев У.Каримов считается исследователем литературы XVI-XIX веков находит он предоставил информацию о представителях этого века. Жизнь в XVI веке в Мовароуннахре и Хорасане феодальные войны сражения между Шайбанидами и Сефевия вспыхнула. Также из исследований исследователя следует что в XVI веке наиболее важные характеристик литературной школы. Герата работы Алишера Навои и Абдурахмана Джами и других представителей его основные моменты были рассмотрены. Изучение духовной жизни в литературе XVI века рассматривается ряд искусства развивались появлялись литературные жанры публиковалось много произведений все они имеют свое значение.

Ключей слова: *исследователь, изыскание, изучение, искусство, развитие, духовный, исследовать.*

Annotation

U.KARIMOV IS A RESEARCHER OF XVI TH CENTURY LITERATURE

There were changes in literary life that occurred in the first half of XVI century has come. Famous poets of this era, such as Asvadi, entered the literary arena Bukhara, Bukhara Matsudaira, entered the role of Bukhara.

U.Karimov is considered a researcher of literature of the XVI-XIX centuries, finds it he provided information about the representatives of this century. Life in the XVI century in Movarounnahr and Khorasan feudal wars, battles between the Shaybanids and Safaviyan broke out. It also follows from the researchers research that in the XVI century the most important characteristics of the literary school of Herat Osun Alisher Navoi and Abdurakhman Jami and representatives its main points have reviewed. The study of spiritual life in the literature of the XVI century examines a number of issues. Shehron stepped into the Arsenal of literature, any kind of art developed, literary genres appeared, many works were published, all of them have their meaning.

Keywords: *researcher, research, development, role, art, study, especially, adjective, review,*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ганжинамоҳи Бобочони Шарифзода, магистранти соли дуюми кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: Худойдодов А.

Сведения об авторе: Ганджинамоҳи Бободжони Шарифзода, магистранка второе курса кафедры теории и истории литературы Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини.

Научный руководитель: Худойдодов А.О.

About the author: Gandginamohi Bobojoni Sharifzoda is a first year master of the Department of Teory and History of literature of the Tajik state Pedagogical University named after Sadriddin Aini.

Scitnific fdviser: Khudoidodov. A.O.

*Ниёзова Шаҳноза,
магистранти соли дујоми Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ*

БАЊЗЕ АЗ БАХРАГИРИҲОИ АБУШАКУРИ БАЛҲӢ АЗ АШӢОРИ ОДАМУШШУАРО РӢДАКӢ

Асрҳои IX-X оғозгоҳи дурахши адабиёт ва забони адабии навин дар таърихи фарҳанг ва тамаддуни халқи тоҷик ба шумор меравад, зеро маҳз дар ҳамин даврон ба василаи эҷоди осори адабӣ забони адабии форсии дар ташаккул ёфт. Ба андешаи профессор М.Н. Қосимова, «асри X-ро бесабаб муаррихон «асри тилло» намегӯянд, зеро махсусан дар ин аср осори адабиёти бадеӣ, таърихнигорӣ, илмӣ ба забони тоҷикӣ иншошудае ба вучуд омад, ки дар ҳаёти адабиву фарҳангии мардуми Хуросон, Мовароуннаҳр, Эрони Ғарбӣ, Ҳиндустони Шимолӣ, бисёр мамлакатҳои Шарқи Наздику Миёна нақши амиқе гузошт» [5, 42]. Дар идомаи андешаи худ ӯ таъкид кардааст, ки «Ба забони тоҷикӣ дар асрҳои IX-X адабиёти ниҳоят бой иншо гардида буд. Чунонки зикр гардид, забони адабии тоҷик, ки лаҳҷаҳои Хуросон ва Осиёи Миёна ба он асос шуда буданд, ба пуррагӣ дар давраи салтанати Сомониён, (дар охири ва ибтидои асри X) ташаккул ёфта, бо он забон «шоҳасарҳои оламшумули адабиёти тоҷику форс» навишта шуданд. Бо тамоми масъулият метавон гуфт, ки ривочу раванг, тақомулу таҳаввули адабиёти ҳатти барои инкишофи забони адабӣ басо муҳим ва таҷассумгари хусусиятҳои ҷолиби забон ҳисоб меёбад» [5, 42].

Адабиёти ин даврон на танҳо оғози рушди адабиёти классикии форсу тоҷик аст, балки дар инкишофи таърихӣ он ба сифати поя ва бунлоди асл хидмати беҳамто кардааст. Дар ин даврон устои шеърӣ адаби форсӣ Рӯдакӣ ва дар интиҳои он рӯзгору эҷоди суҳанвари бузург ва шоири дostonсaro Фирдавсӣ сипарӣ шудааст [8, 126].

Маҳз дар ҳамин даврон як зумра нахустшоирони маъруфи адабиёти оламшумули форсу тоҷик бо сарварию Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ қору эҷод кардаанд, ки дар миёни онҳо яке аз ҷеҳраҳои шинохтаи забону адаби он даврон Абушакури Балхӣ низ буд. Абушакури Балхӣ соли 303 ҳиҷрӣ (915 мелодӣ) дар Балхи бoston ҷашм ба олами ҳастӣ кушодааст. Балх пас аз Бухоро дувумин шаҳр ва вилояте буд, ки дар он ҷо дар замони Сомониён адибони зиёде ба камол расидаанд [11].

Абушакури Балхӣ дар даргоҳи Нух ибни Насри Сомонӣ (943—954) хизмат кардааст. Ӯ шоири маснавиғӯ буда, муаллифи маснавии «Офариннома» (соли 947) ва чунончи Саид Нафисӣ таъкид доштааст, ду маснавии дигар низ будааст, ки яке дар вазни ҳазачи мусаддаси максур ва дигаре дар баҳри ҳафифи мусаддаси маҳбуни маҳзӯф навишта шудаанд [3, 98]. Аз бузургтарин маснавии шоир - «Офариннома» то замони мо 372 байт маҳзӯз мондааст. «Офариннома» маснавии дорои мазмуни пандуахлоқӣ буда, бо сабки нигориши содда ва салису раванг эҷод шуда, фарогири мавзуоти ситоиши хираду накукорӣ, донишу хирад, мазаммати дӯсти бад ва ҷаҳолату нодонӣ мебошад, ки порчаҳое аз он ба забони арабӣ низ тарҷума гардидааст [10].

Абушакури Балхӣ бо «Офариннома»-и худ суннати адабию забонии маснавиҳои «Калилаву Димна» ва «Синдбоднома»-и устод Рӯдакӣ идома додааст, ки ин масъала ҳам аз лиҳози фарогирии мавзӯт ва ҳам аз лиҳози сабки эҷоду услуби нигориши шоир аз намунаҳои ин маснавба таври равшану возеҳ ошкор мегардад. Чунончи, муқоисаи одии мавзуоти фарогирии ин маснавӣ ва шеъри устод Рӯдакӣ собит месозад, шабоҳати сабки Абушакур бо сабки сипаҳсолори назми Аҷам дар мавзуоти фарогирифта ашъорашон, аз ҷумла дар мавзуи ситоиши хирад бармало намудор мегардад:

Хирадманд гӯяд хирад подшост,
Ки бар ҳосу бар ом фармонравост.
Хирадро тани одами лашкар аст,
Ҳама шаҳвату орзу ҷокар аст! [2]

Шоир андӯштани илму донишро барои насли ҷавон талқин карда, бад-ин васила ҳамчун мураббӣю андарзгӯи ҷавонон ононро ба ҳарчи бештар фаро гирифтани илму дониш, ки инсонро ба дараҷаи воло мерасонад, даъват менамояд. Дар тарғиби илму дониш ӯ аз ғановати луғавию имконоти семантикии забон бо маҳорати ҳосе истифода карда, ба доноӣ вобаста будани мақоми воло доштани инсонро дар ҷомеа таъкид намудааст:

Бад-он кӯш, то зуд доно шавӣ,
Чу доно шавӣ, зуд воло шавӣ!

На донотар он кас, ки волотар аст,
Ки волотар он кас, ки донотар аст! [2]

Абушакури Балхӣ низ ба дунболи устод Рӯдакӣ бар он назар аст, ки ҳанӯз аз овони барноиву кӯдакӣ бояд ба андӯхтани дониш пардохт:

Ба ҳангоми барноиву кӯдакӣ
Ба дониш тавон ёфтан зиракӣ. [1]

Абушакури Балхӣ низ мисли Рӯдакӣ, ки «Дониш андар дил чароғи равшан аст; В-аз ҳама бад бар тани ту ҷавшан аст» гуфтааст, донишро ҳамчун василаи фатҳи ҷаҳон ва калиди тамоми мушкилоти зиндагӣ тавсиф кардааст:

Касе, к-у ба дониш барад рӯзгор,
На ӯ бозмонад, на омӯзгор.
Ҷаҳонро ба дониш тавон ёфтан,
Ба дониш тавон риштану бофтан! [1]

Устод Рӯдакӣ фармудааст:
Морро ҳарчанд бехтар парварӣ,
Чун яке хашм оварад, кайфар барӣ.
Сифла табъи мор дорад беҳилоф,
Ҷаҳд кун, то рӯйи сифла нангарӣ.

Абушакур низ ҳамин тиннати бади ононеро, ки дар замиранин душманӣ нухуфтааст ва онро бо ҳеҷ василае наметавон дигар кард, тасвир карда, одамонро ба ҳазар кардан аз муносибат бо чунин касони душмантабиат даъват кардааст:

Ба душман-барат устуворӣ мабод,
Ки душман дарахтест талх аз ниҳод!
Дарахте, ки талхаш бувад гавҳаро,
Агар ҷарбу ширин диҳӣ мар варо,
Ҷамон меваи талх орад падид,
Аз ӯ ҷарбу ширин нахоҳӣ мазид! [1]

Абушакури Балхӣ низ чун Рӯдакӣ, ки «Ҳеҷ шодӣ нест андар ин ҷаҳон; Бартар аз дидори рӯйи дӯстон» гуфтааст, дӯстиро низабт ба ҳар навъи дигари муносиботи инсонӣ болотар ҷой дода, ба он арҷ мегузорад ва онро бехтарин неъматӣ худовандӣ мешуморад:

Шавад дӯст аз дӯст ораста,
Чу бо эманӣ мардум аз хоста.
Ҷама чиз пирӣ пазирад, бидон,
Магар дӯстӣ, к-он бимонад ҷавон!

Чунонки таҳлили хусусияти луғавию маъноии осори Абушакури Балхӣ нишон медиҳад, сухани ӯ ҳамеша чун ҳамзамони маъруфаш устод Рӯдакӣ ҳадафманду пурмаънӣ ва зебою шевост ва ба каломи мардумӣ ҳамеша иттиқо дорад [9, 17]. Ҷамин хусусияти забони ашъори ӯст, ки бархе аз ҳикматҳои ашъораш дар байни мардум паҳн гашта, то ба имрӯз ба сифати андарзу мақол ва зарбулмасалҳо пайдор мондаанд.

Адабиёт:

1. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ [дар таҳти таҳрири Абдулғанӣ Мирзоев]. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1958. – 407 с.
2. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ [Таҳияи матн ва луғату тавзеҳот аз Худой Шарифов ва Абдушукур Абдусатторов] // Ахтарони адаб, ҷилди 2. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.
3. Баҳор, Маликушшуаро. Сабкшиносӣ ё таърихи татаввури насри форсӣ / Маликушшуаро Баҳор. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.
4. Қосимова М.Н. Забони адабии тоҷик дар аҳди Сомониён. / М.Н. Қосимова // Адаб, 1998, №1-3.-С.12-18.
5. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). / М.Н. Қосимова. Қисми 1. – Душанбе, 2003. – 490 с.
6. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои 9-10). Ҷилди 1 / М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2012. – 568 с.
7. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик [асрҳои 11-12]. Ҷилди 2 / М. Н. Қосимова. – Душанбе: Сино, 2016. – 240 с.
8. Мирбобоев А. Муқаддимаи филологияи эронӣ. / А. Мирбобоев. – Душанбе: ДДОТ, 2015. – 326 с.
9. Мухторӣ, Қ. Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ / Қ. Мухторӣ. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 130 с.

10. Холиқзода, Ш. Абӯшакури Балхӣ ва осори ӯ / Ш. Холиқзода. – Душанбе, 2013. – 112 с.
 11. Ҳалимов С.Ҳ. Таърихи забони адабии тоҷик (асри X)/С.Ҳ. Ҳалимов. – Душанбе, 1979. – 96 с.

Калидвожаҳо: адабиёти форсу тоҷик, забони адабӣ, забони тоҷикӣ, шаҳри Балх, ашғор, маснавӣ, Рӯдаки, Абушакури Балхӣ, баҳрагирӣ, «Офариннома», «Калилаву Димна», «Синдбоднома», тарғиби илму дониш, хирад, ғановати лугавӣ, имконоти семантикии забон.

Аннотация

НЕКОТОРЫЕ ВЛИЯНИЯ ПОЭЗИИ РОДОНАЧАЛЬНИКА ЛИТЕРАТУРЫ РУДАКИ НА ТВОРЧЕСТВО АБУШАКУРИ БАЛХИ

IX-X вв. считается началом сверкания новой литературы и нового периода развития литературного языка в истории культуры и цивилизации таджикского народа, ибо именно в этом периоде благодаря творением литературных памятников происходит процесс формирования литературного языка форсии дари. Среди первых персидско-таджикских поэтов творил один из известных в своей эпохе поэтов Абушакури Балхи, который родился в 303 г. хиджры (915 г. н.э.) в городе Балхе, считавшего вторым литературным и культурным центром государства Саманидов. Он служил при дворе Нух ибни Насри Сомони (943—954) и его пере принадлежат разножанровые стихи, которые в малой части сохранились до наших дней. Он является автором трех поэм-месневи, из которых сохранилась 372 бейтов месневи «Офарин-наме». Абушакури Балхи жил и творил в эпоху основоположника персидско-таджикской литературы Абуабдулло Рудаки. В данной статье исследуются некоторые влияния поэзии Абуабдулло Рудаки на творчество одного из его видных поэтов-современников Абушукури Балхи.

Ключевые слова: персидско-таджикская литература, литературный язык, таджикский язык, город Балх, стихи, месневи, Рудаки, Абушакури Балхи, извлечение пользы, «Офарин-наме», «Калила и Димна», «Синдбод-наме», пропаганда науки и знаний, разум, лексическое богатство, семантические возможности языка.

Annotation

SOME OF THE INFLUENCES OF THE POETRY OF THE FOUNDER OF LITERATURE RUDAKI ON THE WORK OF ABUSHAKURI BALKHI

The IX-X centuries are considered to be the beginning of the sparkling of new literature and a new period of development of the literary language in the history of culture and civilization of the Tajik people, because it was in this period, thanks to the creation of literary monuments, that the process of formation of the literary language of Forsia Dari takes place. One of the first Persian-Tajik poets was created by one of the famous poets of his era, Abushakuri Balkhi, who was born in 303 AH (915 AD) in the city of Balkh, which was considered the second literary and cultural center of the Samanid state. He served at the court of Nuh ibni Nasri Somoni (943-954) and his pen contains poems of various genres, which in a small part have survived to the present day. He is the author of three Mesnevi poems, of which 372 beits of Mesnevi «Ofarin-name» have been preserved. Abushakuri Balkhi lived and worked in the era of the founder of Persian-Tajik literature Abuabdullo Rudaki. This article examines some of the influences of Abuabdullo Rudaki's poetry on the work of one of his prominent contemporary poets, Abushukuri Balkhi.

Keywords: Persian-Tajik literature, literary language, Tajik language, Balkh city, poems, Mesnevi, Rudaki, Abushakuri Balkh, saying of benefit, «Ofarin-name», «Kalila and Dimna», «Sindbod-name», propaganda of science and knowledge, reason, lexical richness, semantic possibilities of language.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ниёзова Шахноза, магистранти соли дуҷуми Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ. Телефон: +992 884416767

Рохбари илмӣ: номзади илмҳои филологӣ, дотсент Мирбобоев А.

Сведения об авторе: Ниёзова Шахноза, магистрантка второго курса Института языка и литературы имени Рудаки НАНТ. Телефон: +992 884416767

Научный руководитель: кандидат филологических наук, доцент Мирбобоев А.

About the author: Niyazova Shahnoza, first-year master's student of the Institute of Language and Literature named after Sadridin Aini NAST. Phone: +992 884416767

Scientific adviser: candidate of philological science, associate professor Mirboboiev A.

ОБРАЗИ ЗОЛИ ЗАР ДАР «ШОҲНОМА»

Накши Зол ҳамчун персонажи асосӣ ва марказии достони «Зол ва Рудоба» дар «Шоҳнома» шинохта шудааст. Шоир дар сифати Зол хислатҳои хуби ҷавонмарди далеру шучоъ, вафодор, бо илму хирад ва ҳунармандро нишон медиҳад. Ҳамчунин шоир бо офаридани ин образ ба мо нишон доданист, ки дар роҳи расидан ба ҳадафи ҳеш мубориза барем ва бо устувории худ монеаҳои ба амаломадаро бартараф намоем. Ашурова Нодири дар рисолаи номзадӣ ҳеш дар мавриди тарзи офаридани образи Зол аз ҷониби Фирдавсӣ чунин назар намудааст: «Фирдавсӣ ўро тарзе офаридааст, ки дар миёни низоъҳои мушкӣ, аз ҷумла ихтилофи ишқу наҷоди шохон қодир аст, ки роҳи дурустро интихоб ва аз он ҷонибдорӣ намояд. Самараи пойдории ў боиси ба миён омадани сулҳ дар миёни ду кишвар ва зухури ҷаҳонпахлавоне пуштибони сарзамини Эрон мегардад»[6, 24-125]. Дар «Шоҳнома» ин персонаж бо ду ном омадааст яке Зол дигаре Дастон. Худи шоир аз забони Симурғ чунин баён дошта мегӯяд, ки тӯро ман Дастон ном ниҳодам чун падарат ба ту макру ҳила намуда буд.

Ниҳодам тӯро ном Дастони Занд,

Ки бо ту падар кард дастону банд [10, с.233].

Сом чун аз амали ҳеш пушаймон мешавад ва барои баргардондани писараш меравад мебинад, ки ба ҷуз мӯйи сафед бар вай айби дигаре набуд. Шоир тасвири Золро ҳангоми дидани падараш чунин ба назм овардааст:

Бару бозуи шеру хуршедрӯй,

Дили паҳлавон дасти шамшерҷӯй

Сапедаш мижа дидагон киргун,

Чу бусад лабу рух ба кирдори хун.

Ҷуз аз мӯй бар вай накуҳиш набуд,

Бади дигареро пакуҳиш набуд [10, с.238].

Зол ба сафар ба шаҳри Кобул меравад ва бо ҳокими онҷо Меҳроб шинос мешавад. Яке аз номдорон аз духтари паси пардаи ў хабар медиҳад ва Зол Рудобаро надида ба ў дил мебандад. Шоир тасвири зебоиву паҳлавонии Золро аз забони Меҳробӣ Кобулӣ дар ҳаҷми даҳ байт чунин ба назм овардааст:

Чунин дод Меҳроб посух бад -ӯй,

Ки:» Эй сарви симинбари мохрӯй.

Ба гети дар аз паҳлавонони гурд,

Пайи Золи Зар кас наёрад супурд.

Чу дасту инонаш ба айвон нигор,

Набиниву бар зин чун ў як савор.

Дили шерӣ нар дораду зӯри пил,

Ду дасташ ба кирдори дарёи Нил.

Чу бар гоҳ бошад зарафшон бувад,

Чу дар ҷанг бошад сарафшон бувад.

Рухаш сурх монандаи арғувон,

Ҷавонсолу бедору бахташ ҷавон.

Ба кин андарун чун наҳанги балост,

Ба зин андарун тезчанг аждаҳост.

Нишонандаи хок дар кин ба хун,

Фишонандаи ханчари обгун.

Аз оҳу ҳамин к-аш сапед аст мӯй,

Наҷӯяд ҷуз ин мардуми айбҷӯй.

Сапедии мӯяш биебад ҳаме,

Ту гуй ки дилхо фиребад ҳаме [10, с.255].

Рудоба суҳанони падарашро дар бораи Зол шунида ба Зол ошиқ шуд. Канизакон воситаи дидори ду дилдода гардида ба канори дарёе рафтанд, ки лашкаргоҳи Зол онҷо маскун буд. Зол кӣ будани онҳоро пурсид: Ба паҳлавон гуфтанд, ки аз коҳи Меҳроб ин канизаконро моҳи Кобул фиристодааст. Зол бо ғулومаш ба тарафи дарё омада хост то камонро зеҳ қунад. Зол бо камон тир андохта мурғеро афтонд.

Бо як тир мурғро сайд кардан ин аз он шаҳодат медиҳад, ки Зол тирандози мохир будааст.

Зол ҳангоме ки ба дидори Рудоба омада буд ваъда медиҳад, ки «ман чон медиҳаму кафан мекушам, аммо аз паймони ту намегузарам».

Воқеан ҳам Зол ба аҳду паймони худ устувор буд ва ин устувории ӯ буд, ки ӯро ба мақсаду маромаш расониданд. Зол яке аз персонажҳои мусбӣ ва қаҳрамони асосии достони «Зол ва Рудоба» буда барои расидан ба ҳадафу мақсади худ мубориза мебарад. Ӯ аввал падараш Сом ва ба воситаи шоҳ Манучеҳро розӣ кард, ки бо хонадоршавиаш бо духтари Меҳроб розигӣ диҳанд. Ҳангоме ки ӯ ба назди шоҳ Манучеҳ рафт шоҳ донишу заковат ва дар майдони набард диловариву часурии Золро дида ба ин издивоҷ розӣ шуд.

Мо нақши Золро дар дигар дostonҳои «Шоҳнома» ҳамчун персонажи лаҳзавӣ мебинем, ки барои кушодани ҳалли масъалае пайдо шуда кумак мекунад ва баъдан ғайб мезанад. Иштироки ӯ дар достони «Тоҳт кардани Шомосос ва Хозарвон ба Зобулистон» чи тавре ки аз мушоҳидаҳо ва таҳлилу барраси ин образ маълум гардид ӯ қобилияти хуби тирандозӣ доштааст, ки ин амали ӯро пештар низ гуфта будем чунки бо як тир мурғи дар парвозбударо сайд намуда буд.

Дар достони «Тоҳт кардани Шомосос ва Хозарвон» ба Зобулистон аз ин ҳунари Зол бори дигар ёд мешавад. Чун пайки Меҳроб ба Зол мерасад Зол ба мадади Меҳроб шитофт. Шабонгаҳ камонро ба замин саҳт дарафканд ва бар се ҷой се ҷуби тир андохт. Чун шаб рӯз шуд анҷуман ҳар яке ба он тир назар андохта нигоҳ карданд ва бифаҳмиданд, ки ин тири Зол аст. Яъне Зол маҳорати олии тирандозӣ доштааст, ки аз ин байт қомилан маълум аст:

Бигуфтанд, ки ин тири Зол асту бас,

Наронад чунин дар ҷаҳон ҳеҷ кас [10, с.431].

Шоир нақши минбаъдаи ӯро ҳамчун пири пандгӯй дар панд гуфтани шоҳону амирон овардааст, ки барои онҳо маслиҳатҳои муфиду боварибахш медиҳад вале онҳо ба ин гуш надода оқибат аз амали хеш пушаймон мешаванд. Чунончи дар достони «Кайковус ва оҳанги Мозандарон кардани ӯ» ин амали ӯ хеле равшану возеҳ аён аст.

Зол дар достони «Кайковус ва оҳанги Мозандарон кардани ӯ» ҳамчун пири хирадманде барои панд додани Ковус ба Эрон меояд. Зол баъд аз дидори шоҳ ба масъалаи Мозандарон шуруъ менамояд ва ба шоҳ мегуяд, ки шоҳ, шунидаам ки аз пайи гирифтани Мозандарон ҳастӣ ва шоҳони пешин низ бо чунин шухрату қудраташон ҳаргиз чунин роҳро напаймудаанд. Вале Ковус ҳудро аз шоҳони пешин бартар дониста ва аз андешаи худ нагашт ва бо сипоҳи хеш ба Мозандарон рафт ва Эронро ба Рустаму Зол супурд. Чун бо шоҳи Мозандарон дар набард шуд ҳама ганҷ тороч ва лашкараш асир афтод, панди Зол ёдаш омад:

Дареғо, ки панди ҷаҳонгир Зол,

Напазруфтаму омадам бадсигол [11, с.47].

Зол ба шоҳ Кайхусрав низ андарз гуфтааст ва гуфтори Кайхусравро дар посух ба Зол шоир чунин ба назм овардааст:

Бад-ӯ гуфт, «К-эй пири покизамағз,

Ҳама рою гуфторҳои ту нағз» [15, с.47].

Охирин лаҳзаҳои ҳаёти Зол басо ғамангез аст чунки фарзанди далеру номвараш Рустами паҳлавон ба доми бародараш гирифтор шуда мемирад. Дар лаҳзаҳои охир Зол аз дасти Баҳман писари Исфандиёр ба зиндон меафтад, баъдан Баҳман аз ин амалаш пушаймон шуда ӯро озод мекунад. Баъд аз ин қисмат дигар дар мавриди Зол дар «Шоҳнома» чизе гуфта нашудааст.

Симои Зол дар «Шоҳнома» чи тавре ки пай бурдем аввалан кӯдаки бо нуқс бо камбудӣ тавлидёфтае буд, ки аз сабаби бо мӯй ва абрувони сафед ба дунё омаданааш ӯро падараш бар кӯҳ меандозад ва он тифл дар лонаи Симурғ қалон гашта ҷавонпаҳлавон мегардад.

Дар қисмати дигар ошиқро мебинем, ки баҳри расидан ба маъшуқаш талош мекунад чунки ӯ ба духтаре ошиқ гашта буд, ки набояд бошад. Рудоба аз мазҳаби бегона буд ва падараш Сом ва шоҳ Манучеҳ аслан ба ин издивоҷ розӣ набуданд вале Зол бо фаҳму хиради дуруст тавонист ин монеаҳоро бартараф намояд.

Дар дигар дostonҳо Зол ҳамчун персонажи лаҳзавӣ иштирок дошта барои кушодани ҳалли мушкилие ба Рустам кумак мекунад. Абулқосими Фирдавсӣ дар симои Зол ҷавонмардеро тасвир кашидааст, ки диловарона баҳри расидани ҳадафи хеш мубориза мебарад.

Оиди лаҳзаҳои охири ҳаёти Зол донишмандон фикру ақидаҳои гуногун доранд. Тибқи гуфтаҳои А. Акрамов дар «Энсиклопедияи советии тоҷик» овардааст: «Ҳамчун пуштибони шоҳони Эрон паҳлавони хирадманду хирадпеша тасвир ёфта аз рӯзгори Манучеҳ то тасаллути Искандар замони 14 шоҳро аз сар гузаронидааст» [18, с.500].

Инчунин дар китоби «Қиссаҳои перомони қаҳрамонҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мо ба мавзӯе бо номи «Ривояти Золи Зар» вохӯрем, ки дар он комилан дар мавриди охири ҳаёти Зол маълумоти ҷолибе дар мавриди ин паҳлавон овардааст, вале чи тавре ки аз номи мавзӯ баён мегардад ин ривоят аст: «Золи Зар падари Рустам чор ҳазор сол умр дидааст. Дар охири умраш дар айёми куҳансоӣ Золи Зарро дар қафас андохта, дар айвони Гуштосп овехтаанд. Золи Зар пири ғартут бошад ҳам, ақлу хушаш дар ҷояш будааст. Мегуянд, ки вай рӯзи тавлиди пайғамбарро медонистааст. Онро ҳам медонистааст, ки соати ба дунё омадани пайғамбар тамоми дарахтон, иморатҳо ва ҷамъи чизу ашё сар ба замин ҳам мекардаанд. Тамоми дару дариҷа ва дарвозаҳо боз мешудаанд.

Рӯзу соати тавлиди пайғамбар Муҳаммад (с) ки наздик шуд, гуфтааст:

Фалон рӯз мани дар қафасро аз айвон берунтар гузored. Он рӯз Муҳаммад пайғамбар тавлид меёбад. Ва ин айвон ҳам дар он лаҳза сар ба замин ҳам мекунад.

Подшоҳ ин сухани Золи Зарро шунида гуфтааст:

- Ин Золи Зари куҳансол майнашро хурдааст, ба гапҳои вай эътибор надихед. Монед, дар ҳамон айвон ва дар қафас бошад!

Дар ҳамон шаб Муҳаммад (с) ба дунё омадааст. Ҳама дарахту хона ва дару айвон ва чизу ашёи дунё дар ҳамон лаҳза ба замин сачда кардаанд, сар ҳам кардаанд. Айвони Гуштосп, ки Золи Зар қафасбанд дар зери он буд, низ кучид, вайрон шуд. Золи Зари куҳансол дар таги ҷубу хоки айвон монд, аз ин дунё ҷашм пушид» [3, с.30-31].

Донишманди Эрон Забехулло Сафо дар «Ҳамосасарони дар эрон» овардааст: «Табарӣ аз ин паҳлавон нахустин бор дар зикри достони Кайковус дар ҳашр мустақиман сухан гуфта аст. Бинобар накли Фирдавсӣ Золи афзун аз ҳазор сол зиндагӣ кард ва дар «Баҳманнома» чунин омадааст:

Дар айёми Доро дигар гашт ҳол,

Бурун шуд зи гетӣ ҷаҳондида Зол.

Ва бинобар ин Зол аз аҳди Манучеҳр то аҳди Доро зиндагӣ мекард аммо аз ин паҳлавон дар «Шоҳнома» то шарҳи салтанати Баҳман сухан рафта ва ӯ ҳамвора яке аз бузургтарин роизнони подшоҳони Эрон буда ҳамаи паҳлавонон ба диди эътино ва эътибор дар ӯ менигаристанд» [8, с.560-561].

Дар «Шоҳнома» аз ин қаҳрамон аз давраи шоҳаншоҳии Манучеҳр то Баҳман писари Исфандиёр сухан рафтааст. Ва бисёре аз донишмандон бар ин назаранд, ки Зол баъд аз раҳо шудан аз асорати Баҳман дар азобу машаққат буда бо хорию зорӣ вафот намудааст.

Фирдавсӣ дар достони «Зол ва Рудоба» симои қаҳрамонони ватандӯстро, ки бо набардҳои хунин ба муқобили душман истодагарӣ карда баҳусус нақши Сом ва писари ӯ Зол симои паҳлавонони ҷавонмард ва вафодор дар аҳду паймон ва доштани садоқати беандоза дар роҳи ишқ ба тасвир овардааст.

Адабиёт:

1. Абдолов Н. Достонҳои ишқӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. – Душанбе: Сино, 2007.
2. Ашӯрова Н. Мукаддимаи зуҳури Рустам. Рис.илм.тадк. – Душанбе: Сино, 2014. – 140 с.
3. Забехулло С. Ҳамосасарони дар Эрон. – Техрон: Муассисаи интишороти Амири Кабир, 1384.
4. Мирзозода Х. Образи бадеӣ чист?. – Душанбе: Маориф, 1976.
5. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик. – Душанбе: Маориф, 1987. – 485 с.
6. Муҳаммадиён Б., Обидзода Д. Қиссаҳои пейромони қаҳрамонҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. Душанбе, 1996.
7. Нидушан, Муҳаммад Али Исломи. Зиндагӣ ва марги паҳлавонон дар «Шоҳнома». – Техрон: Ширкати саҳомии интишорот, 1385.
8. Риёҳӣ М. «Фирдавсӣ». – Душанбе: Шӯҷоиён, 2010. – 340 с.
9. Сотим У. Достонҳои «Шоҳнома». Китоби яқум. – Душанбе: Маориф, 1976. – 192 с.
10. Фирдавсӣ, Абулқосим. «Шоҳнома». Дар 9 ҷилд. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 478 с.
11. Фирдавсӣ, Абулқосим. «Шоҳнома». Дар 9 ҷилд. Ҷилди 2. – Душанбе: Адиб, 1987. – 320 с.
12. Фирдавсӣ, Абулқосим. «Шоҳнома». Дар 9 ҷилд. Ҷилди 3. – Душанбе: Адиб, 1988. – 528 с.
13. Фирдавсӣ, Абулқосим. «Шоҳнома». Дар 9 ҷилд. Ҷилди 4. – Душанбе: Адиб, 1988. – 408 с.
14. Фирдавсӣ, Абулқосим. «Шоҳнома». Дар 9 ҷилд. Ҷилди 5. – Душанбе: Адиб, 1989. – 491 с.
15. Фирдавсӣ, Абулқосим. «Шоҳнома». Дар 9 ҷилд. Ҷилди 6. – Душанбе: Адиб, 1989. – 552 с.
16. Шарифзода Х. «Шоҳнома» ва шеърӣ замони Фирдавсӣ. – Душанбе, 2014. – 400 с.
17. Шарифзода Х. Нарзиқул М. Таърихи адабиёти тоҷик. – Душанбе: То Рус, 2017. – 416 с.
18. Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷилди II. – Душанбе, 1980.

Калидвожаҳо: *дарахтон, ашӣ, тавлид, эътибор, хона, қафасбанд, куҳансол, ҷаҳондида, сухан, донишмандон, қаҳрамон, паҳлавон, ҷавонмард*

Аннотация

ОБРАЗ ЗОЛИ ЗАР В «ШАХНОМЕ»

В данной статье проводится анализ образа Золи Зара в «Шахноме». Многие учёные перевели это произведение, особенно рассказ «Зол и Рудоба», в прозу и в ходе анализа рассмотрели ряд героев этого рассказа. Автор исследовал статьи таджикских и иранских исследователей. Цель автора – определить образ этого героя в рассказе «Зол и Рудоба» и других рассказах, в которых он присутствует. Что касается конца жизни Зола, иранские ученые представили интересные рассказы в статье, которая представляет собой действительно читабельный и познавательный сборник.

Ключевые слова: *деревья, предметы, производство, репутация, дом, клетка, старик, мировоззрение, речь, учёные, герой, борец, юноша.*

Annotation

THE IMAGE OF ZOLI ZAR IN «SHAKHNOM»

This article analyzes the image of Zoli Zara in «Shakhnom». Many scholars have translated this work, especially the story «Zol and Rudoba,» into prose and, during the analysis, examined a number of characters in this story. The author examined articles by Tajik and Iranian researchers. The author's goal is to determine the image of this hero in the story «Zol and Rudoba» and other stories in which he is present. Regarding the end of Zola's life, Iranian scholars have presented interesting accounts in an article that is a truly readable and educational collection.

Keywords: *trees, objects, production, reputation, house, cage, old man, world view, speech, scholars, hero, wrestler, young man*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ибронова Бахтинисо, магистранти соли дуҷуми ихтисоси забон ва адабиёти Институти забон ва адабиёт ба номи Рӯдакии АМИТ. Телефон: +992 934160990

Сведения об авторе: Ибронова Бахтинисо, магистрантка второго курса специальность языка и литературы Института языка и литературы имени Рудаки АННТ. Телефон: +992 934160990

About the author: Ibranova Bakhtiniso – Master. 2nd specialty of language and literature at the Institute of Language and Literature named after Rudaki AMIT. Phone: +992 934160990

ОБРАЗИ РУДОБА ДАР ДОСТОНИ «ЗОЛ ВА РУДОБА»

Ҳар як инсон дорои характеру хислатҳои хос ҳаст хоҳ мусбат хоҳ манфӣ. Нахуст барои муаян намудани образи касе ё чизе пеш аз ҳама бояд аз маъноӣ луғавӣ ва истилоҳии образ бохабар буд. Образ калимаи русӣ аст ва ба забони тоҷикӣ маъноӣ сурат, симо ва қиёфаро дорад. Адабиётшинос Раҳими Мусулмонӣ дар китоби «Назари адабиёт» таърифи образи дар китоби дарсӣ Л.И.Тимофеев оварда шудааст нисбатан равшан ва ҷомеъ меонад: «Образ тасвири конкрет ва дар айнаи замон умумиятдошудаи манзараҳои ҳаёти инсонист, ки тавассути таҳайюл эҷод шудааст ва дорои арзиши эстетикӣ мебошад» [2, 62].

Шоирону нависандагон пеш аз он, ки асареро эҷод намоянд аввалан одамон, зиндагӣ ва ҳаётро омӯхта, дарк намуда сипас масъалаҳои муҳимтаринро интихоб намуда, мақсад ва нияташонро тавассути образ ифода менамоянд. Агарчи чандин персонажҳо дар достон ё ҳикоя ё ин ки роман иштирок мекунанд вале муроди шоир танҳо ба воситаи персонажи марказӣ ифода мегардад. Нависанда ҳамеша баҳри он талош меварзад то қаҳрамонаш ба касе монандӣ надошта, ибратбахши дигарон бошад.

Ба гуфти адабиётшинос Юрий Бобоев ки дар китоби «Назари адабиёт» овардааст: «Одам ҳамчун объекти асосии асари бадеӣ дар ҳоле образи адабӣ мешавад, ки рафтори ӯ ҳам дар ҳаёти шахсияш ва ҳам дар ҳаёти ҷамъиятӣ- дар истехсолот, дар соҳаи сиёсат ва ғайра тасвир гардад» [17, 109-110].

Шоир Абулқосими Фирдавӣ дар «Шохнома» дар қатори офаридани образҳои шохону паҳлавонон нақши занонро низ хеле ғаъл тасвир намудааст, ки онҳо ҳамеша аз пайи нақшаю орзуҳои хеш ғаълона амал менамоянд. Рудоба низ дар қатори образҳои ғаълои «Шохнома» меистад, ки муҳаққиқ Р. Шафақирова дар мақолаи худ «Тасвири қудрати зан дар «Шохнома» аз як қатор занони ғаъл ном бурдааст: «Рудоба, Тахмина, Манижа, Гурдия дар сафи қаҳрамонони пешраву пешбин ва ғаълои «Шохнома» меистанд» [8, 102-107].

Рудоба яке аз образҳои машҳури «Шохнома» буда нақши он дар достони «Зол ва Рудоба» мавқеи калон дорад. Дар симои Рудоба Абулқосим Фирдавӣ хислатҳои зани вафодор, ҷасур ва зеборо тасвир намудааст. Ӯ занест, ки баҳри расидани ҳадафи хеш пайваста мубориза мебарад ва дар аҳду паймони хеш устувор аст.

Рудоба духтари Меҳроб (аз хонаводаи Заҳҳок) ва Синдухт зани Зол ва модари Рустам мебошад. Ӯ ҳангоми аз забони падараш васфи хислатҳои неки Золро мешунавад ба ӯ дил мебандад ва ғоибона ошиқи Золи Зар мегардад.

Дилаш гашт пуроташ аз меҳри Зол,

Аз ӯ дур шуд хурду орому ҳол

Чу бигрифт ҷойи хирад орзӯй,

Дигаргунатар шуд ба оину хуй [11, 256].

Қадамалии Сарромӣ аз нуктаи назари Фирдавӣ доир ба ин мавзӯ чунин овардааст: «Фирдавӣ аз достони нодида ошиқ шудани Зол ва Рудоба ба якдигар натиҷа мегирад, ки набояд дар ҳузури занон ба тавсифи мардон пардохт» [10, 508-509].

Чи неку сухан гуфт он ройзан,

Зи мардон макун ёд дар пеши зан.

Дили зан ҳамон девро ҳаст ҷой,

Зи гуфтор бошанд ҷӯянда рой [11, 256].

Тасвири зебочеҳрагии Рудоба аз ҷониби яке аз номдорон аз миёни меҳон сурат мегирад, ки Зол баъд аз шунидани ин суханҳо дилбохтаи ин духтар мегардад. Шоир дар тасвири Рудоба аз санъати ташбеҳ моҳирона истифода намуда рӯи онро ба хуршед монанд кардааст. Танашро нуқрагун ва гесувонашро баланди пурпечутубу ҳам овардааст:

Паси пардаи ӯ яке духтар аст,

Ки рӯяш зи хуршед некутар аст.

Зи сар то ба пояш ба кирдори оч,

Ба рух чун бихишту ба боло чу соҷ.

Бар он суфти симин ду мушкин каманд,

Сараш гашта чун ҳалқаи пойбанд.

Рухонаш чу гулнору лаб нордон,

Зи симин бараш раста ду норвон.
 Ду чашмаш ба сони ду наргис ба боғ,
 Мижа тирагӣ бурда аз парри зоғ.
 Ду абру ба сони камони тароз,
 Ба рӯ туз пушида аз мушки ноз.
 Агар моҳ чӯи ҳама рӯи ӯст,
 В-агар мушк бӯи, ҳама мӯи ӯст [11, 251].

Дар мавриди шахсияти Рудоба Ҷонон Бобокалонова чунин изҳори назар намуда қайд мекунад, ки «Дар шахсияти Рудоба Фирдавсӣ инчунин хусисиятҳои характери занону духтарони замони тоисломиро нишон додааст. Ҳатто Рудоба дар нахусмулоқоти ошиқонаи хеш бо Золи Зар кушодарӯй ва ошкорбаён буда вале аз меъёру адабу ахлоқи ҳамидаи инсонӣ бурун нарафтааст. Шояд ҳамин хислатҳо дар характери Рудоба Золи Зарро мафтунӣ ишқи ӯ сохта бошад» [17, 272].

Симои ботинии Рудоба чун симои зоҳириаш софу зебост. Чун Рудоба аз падар дар васфи хунарнамоиҳои Зол шунид, руҳаш гулгун шуд. Рудоба низ Золро надида ба ӯ ошиқ шуда дар дилаш меҳри Зол ҷой гирифт. Ӯ на ба сурати зебои Зол, балки ба хунари ӯ ошиқ гашт. Шоир дар симои Рудоба занеро тасвир намудааст, ки на аз рӯи зебу зиннат, балки аз рӯи маърифату хунар нигоҳ мекунад.

Шоир дар гуфтори «Рой задани Рудоба бо канизакон» аз ошиқ шудани занеро овардааст, ки аз дарди ишқ маҳчур гардида танҳо дар андешаи дидори маъшуқи худ аст, ки худӣ ӯ ба ин маънӣ бо парастандагони хеш сухан мегуяд. Бидонед, ки ман ошиқам, дар дилам меҳри Зол аст ва дар хобам андешаи ӯ. Бояд ҷорасе сохт то ин ғамро аз дил бипардозем. Ин рози манро касе ба ҷуз шумо надонад. Канизакон аз ин кори Рудоба дар ҳайрат монданд, ки чунин кор ба духтари шоҳ шоиста нест. Ҳамаи онҳо ҷу аҳриман аз ҷой хеста ба ӯ ҷавоб доданд, ки ту тоҷи бонувони ҷаҳонӣ. Таърифи ту аз Ҳиндустон то ба Чин рафтааст. Ту шарм намекуни мардеро, ки падараш ба кӯҳ афкандааст, парвардаи мурғ аст ба канор бигирӣ.

Ҷаҳоне саросар пур аз меҳри туст,
 Ба айвонҳо сурати ҷеҳри туст.
 Туро бо чунин рӯю болою мӯй,
 Зи ҷархи ҷаҳорум хур ояд-т шӯй [11, 258].

Ошиқи ҳақиқӣ маъшукро бо ҳама айбу гуноҳаш қабул дорад. Ҳарчанд дар ин роҳ раёю танқиди занони дигар ба ӯ гуфта мешуд, лекин ӯ дар роҳи ишқ ва интиҳоби ошиқ устувори нишон дода муқобили бадгӯҳои онҳо мегардад. Рудоба, ки ишқи софу пок дорад гуфтори канизонро шунид дилаш чун оташ аз бод бардамид. Ба онҳо бо ҳашм рӯ тофту чашмонашро пӯшид. Баъд аз он бо ҳашму рӯи андӯхгин ва абрувнашро ҳам карда мегуяд.

Пайкори шумо хом аст ва гуфтаҳои шумо ба шунидан намеарзад. Дили ман ба ситора табоҳ гашт чи гуна метавонад бо будан бо моҳ шод шавад. Гулхор ба гул наменигарад агарчи гул аз гил писандидатар аст. Ҳар киро сирка барои ҷигар дору бошад ангубин дардашро бештар мекунад. Ман на подшоҳ ва на фахфури Чин меҳоҳам ва на аз шоҳони Эронзамин. Ман писари Сом Золро меҳоҳам пир ё навҷавон меҳонанд, лекин ороми ҷони ман аст. Дили ман ӯро нодида ошиқ шуд на бар рӯю мӯяш, балки ба хунараш. Худӣ ӯ дар гуфтани розаш бо канизакон ба ин маънӣ ишора намудааст. Рудоба ин аст, ки Золи Зарро барои хислатҳои мардӣ, одамият ва самимияти ӯ дӯст медорад ва ӯ натарсида Золро ба коҳи худ даъват мекунад. Ин духтари ошиқ дар мадди аввал ҳусни зоҳирии маъшукро намегузораду ба маънавиёти ботинии Золи Зар мафтун гардидааст. Ин хусусияти вазъи Рудоба ҳангоми гуфтани рози худ бо канизакон аён аст:

Дили ман ҷу шуд бар ситора табоҳ,
 Чӣ гуна тавон шод будан ба моҳ?!
 Ба гул нангарад он ки ӯ гилх(в)ар аст
 Агарчи гул аз гил ситудатар аст.
 Киро сирка дору бувад бар ҷигар,
 Шавад з-ангубин дарди ӯ бештар,
 На Қайсар бихоҳам на Фағфури Чин,
 На аз тоҷдорони Эронзамин.
 Ба болои ман пурри Сом аст Зол,
 Або бозӯи шеру бо китфу ёл.
 Гараш пир хонанд ё навҷавон,

Маро хаст ороми чону равон.
Чуз ӯ ҳаргиз андар дили ман мабод,
Чуз аз вай бари ман наояд ёд!
Маро меҳри ӯ дил надида гузид,
Ҳамон дӯстӣ аз шунида гузид.
Бар ӯ меҳрубонам на бар рӯю мӯй,
Ба сӯи ҳунар гаштамаш меҳрчӯй [11, 259-260].

Канизакон чун овози дилхастаи ӯро шуниданд аз рози ӯ огоҳ шуданд. Бо овоз гуфтанд, ки мо канизони туем ва фармон мебарем. Канизакон ҳамчун воситаи дидори ду дилдода хизмат менамоянд ва барои ба коми дил расидани бонуяшон талош меварзанд.

Ҳангоми аз он тарафи дарё гузаштани он ғуломи Зол парастандагон худро муаррифӣ намуда аз ҳусну чамоли Рудоба чунин ёд мекунаанд:

Ки мохест Меҳробро дар сарой,
Ба як сар зи шоҳи бартар ба пой.
Ба болой соҷ асту ҳамранги оҷ,
Яке эзадӣ бар сар аз мушк тоҷ.
Ду наргис диҷамму ду абру ба ҳам,
Сутуни ду абрӯ чу симин қалам.
Даҳонаш ба тангӣ дили мустаманд,
Сари зулф чун ҳалқаи пойбанд.
Ду чодӯш пурҳобу пур об рӯй,
Пур аз лола рухсору чун мушк мӯй.
Нафасро магар бар лабаш роҳ нест,
Чун ӯ дар қаҳон низ як моҳ нест [11, 263].

Ҳамоно тавсифи Рудоба идома ёфта канизон дар назди Зол аз ӯ чинин ёд карданд:

Зи сар то ба пояш гул асту суман,
Ба сарви саҳй бар суҳайли Яман.
Ҳама май чакад, гӯй, аз рӯи ӯ,
Абир аст, гӯй, ҳама мӯи ӯ.
Аз он гунбади симсар бар замин
Фурӯ хишта бар гул каманди каманд.
Ба мушку ба анбар сараш бофта,
Ба ёкуту гавҳар танаш тофта.
Сари зулфу чаъдаш чу мушкин зирех,
Фикандаст, гӯй, гирех бар гирех [11, 266-267].

Фирдавсӣ дар тасвири образи Рудоба зани бочуръату нотарсро нишон медиҳад, ки аввал ҳудаи ин равобити ошиқона оғоз намуд. Ба кохи худ даъват кардани писари Сом чуръату далерии Рудобаро нишон медиҳад, ки Р. Шафақирова дар рисолаи хеш «Симои зан-модар дар Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба симои ботини ва зоҳирии Рудоба чунин баҳо медиҳад: «Дар тасвири шоир симои зоҳирии Рудоба бо симои ботиниаш хеле мувофиқат дорад зеро ӯ ба шахсе дил бохт, ки аз хонадон ва кавми бегона ва ҳамчунин рақиби хонаводаи худӣ ӯ буд. Нақши ӯ дар ин дoston бо як самимият офарида шудааст. Фирдавсӣ қаҳрамони худро ҳамчун зани хирадманду далер тасвир намудааст, зеро ба қаср ниҳони даровардани Зол аз ҷониби Рудоба як навъ далерию шучоат низ ҳисоб мешавад» [9, 45].

Ҳангоме ки Зол бо даъвати Рудоба ба кох меояд ва аз дур Рудоба ӯро мебинад ду бечодаи худро кушода аз шод омаданаи ба паҳлавон дуруд мегуянд, ки шоир аз хушзабонию кушодарӯи занро нишон медиҳад. Зол аз ин зебогии ҳусну чамоли Рудоба дар шигифт мемонад, ки шоир ин зебогиро чунин ба назм овардааст:

Шигифт андар он монда буд Золи Зар,
Бад-он рӯю он мӯю он зебу фар.
Або ёраву тавқи бегӯшвор,
Зи дебову гавҳар чу боғи баҳор.
Ду рухсора чун лола андар чаман,
Сари чаъди зулфаш шикан бар шикан [11, 274].

Абдолов Назарбек дар китоби «Достонҳои ишқи дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аз хислати хуб ва дорои садоқат будани Рудоба сухан мегуянд: «Рудоба ва модари ӯ ду зани соҳиби хислати

хуб мебошанд. Рудоба ба чуз меҳру садокате, ки ба Зол дорад, кори дигаре намекунад. Тасвири аз болои кох овехтани гесуи худ нишонаи ҳамин гуна меҳру садокат аст» [4, 25]. Масъалаи дигар ба кох баромадани Зол аст, ки худи Рудоба каманди мӯяшро овезон мекунад то Зол ба боло барояд. Зол гесӯи Рудобаро бӯсиду инро аз рӯи дод надонист ва бо кунгура ба назди Рудоба баромад. Фирдавсӣ ба ин маънӣ чунон овардааст:

Бигир ин сияхгесӯ аз як сӯам,
Зи баҳри ту бояд ҳама гесӯам.
Нигаҳ кард Зол андар он моҳрӯй
Шигифт омадаш з-он чунон гуфтугӯй.
Бисоид мушкин камандаш ба бӯс,
Ки бишнид овози бӯсаи арӯс.
Чунин дод посух, ки «Ин нест дод,
Чунин рӯз хуршед равшан мабод.
Ки ман хираро даст бар чон занам
Бар ин хастадил тезпайкон занам» [11, 274].

Аввалин вохурии Зол бо Рудоба хеле содиқона дар «Шохнома» оварда шудааст ҳарду онҳо нисбати ҳамдигар эҳтиром гузошта баҳри хушҳол сохтани ҳамдигар талош меварзанд.

Ҳамон Зол бо фарри шоханшоҳӣ,
Нишаста бари моҳ бо фарраҳӣ [11, 275].

Ду дилдодаи ошику шайдо дар канори ҳамдигар суҳбат ороштаанд. Зол ба Рудоба ваъда медиҳад, ки ҳарчанд шоҳ Манучеҳр ва падараш Соми Наримон ба ин издивоҷи онҳо розигӣ намедиҳанд, лекин ман коре мекунам то онҳоро розӣ намоям то ту ҳамчуфти ман бошӣ.

Пазируфтам аз додгар доварам,
Ки ҳаргиз зи паймони ту нагзарам [11, 275].

Шоир ин ҷо дар симои Рудоба низ зани вафодору дар аҳду паймони хеш устуворро тасвир намудааст:

Бад-ӯ гуфт Рӯдоба:»Ман ҳам чунин,
Пазируфтам аз довари кешу дин
Ки бар ман набошад касе подшо,
Ҷаҳнофарин бар забонам гуво.
Чуз аз паҳлавонони ҷаҳон Золи Зар,
Ки бо тоҷ ганҷ асту бо ному фар.
Ҳама меҳрашон ҳар замон беш буд,
Хирад дур буд орзу пеш буд» [11, 276].

Зол ва Рудоба бо ҳамдигар аҳду паймон медиҳанд, ки ҳаргиз ҳамдигарро тарк намекунанд, лекин барои бо ҳам расидани ин ду дилдода монеае вучуд дошт. Падарони онҳо розӣ набуданд, чунки падари Рудоба аз авлоди Заҳҳок буд. Онҳо дигар будани дину оин ва кавми якдигарро далел меоварданд.

Зол агар бо илтимосҳои худ махсусан бо пешгӯиҳои ситорашиносон падараш Сомро розӣ намуд. Рудоба бошад бо иродаи мустаҳкамаш тавонист монеаҳои падараш Меҳробро бартараф намояд. Чунки ӯ мегуфт:

Нахоҳам будан зинда бе рӯи ӯй,
Ҷаҳонам наярзад ба як мӯи ӯй [11, 293].

Дар боби «Огоҳ шудани Синдухт аз кори Рудоба» Синдухт зани миёнаравро, ки аз Зол ба Рудоба паём меовард сарзаниш ва лату куб намуда Рудобаро ба назди худ меҳонад ва инчо муколамаи модару духтар сар мешавад. Шоир дар симои Рудоба духтари бо шарму ҳаё ва дорои хислати ҳамидаро овардааст, ки дар ин мисраъҳо хеле хуб аён аст:

Замин дид Рудобаву пушти пой,
Фурӯ монд аз шарми модар ба ҷой.
Фурӯ рехт аз дидагон оби меҳр,
Ба хуни ду наргис биёрист чехр [11, 293].

Дар достони Зол ва Рудоба шоир хусну зебогӣҳои Рудоба фаровон сухан гуфтааст. Ашурова Нодири байтҳои тавсифии Рудобаро шуморида дар рисолааш чунин қайд намудааст: «Фирдавсӣ 48 байти достони «Зол ва Рудоба»-ро ба тавсифи зебоии Рудоба бахшидааст, ки ин ҳолатро мо дар ягон образи дигари зан дар «Шохнома» намебинем. Бешак

Фирдавсӣ ба ин образ бештар тавачҷух зоҳир намуда ҳусну латофати ўро ғайриодӣ тасвир мекунад» [5, 108].

Ҳангоме ки Меҳроб падари Рудоба аз ишки духтараш бо писари Сом огоҳ шуд нисбат ба духтараш ғазаб кард. Ғазаби ӯ хеле пуркин буд:

Ҳамегуфт Рудобаро: - «Руди хун

Бирезам ба рӯи замин ҳам кунун» [11, 297].

Рудоба бо иродаи мустаҳками худ хомӯш монда ҷавоб надоданаш аз он башорат медиҳад, ки ӯ аз мақому манзалати волидони хеш боҳабар аст ва дар муқобили ғазаби падар бояд сабр намояд. Ин ҷо мақоли зерин ба ёд меояд, ки «сабр талх аст, лекин меваи ширин ба бор меорад» оқибат дарахти сабри Рудоба сарсабз гардид ва поёни ин дoston ба хушию хуррамӣ табдил ёфтааст.

Шоир дар симои Рудоба таҷассуми хирадмандӣ, ошкорбаёнӣ, фаросату вафодорӣ, хоксорию фурутаниро овардааст. Иродаи қавӣ ва вафодорӣ ин зан дар «Шоҳнома» маҳз дар симои ӯ тасвир ёфтааст. Муҳимтарин вижагиҳои Рудоба дар баробари хоксорию вафодорӣ-ҷасорат дар роҳи ишқ ва овардани фарзанде чун Рустами паҳлавон аст.

Адабиёт:

1. Абдолов Н. Достонҳои ишки дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. – Душанбе: Сино, 2007.
2. Ашӯрова Н. Муқаддимаи зуҳури Рустам (Чустор дар сохтор ва хусусиятҳои ғоявӣ бадеии достони «Зол ва Рудоба»-и Ҳаким Абулқосими Фирдавсӣ). Рисолаи илмӣ тадқиқотӣ. – Душанбе: Сино, 2014. – 140 с.
3. Бобоев Ю. Муқаддимаи адабиётшиносӣ. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 240 с.
4. Бобокалонова Ҷ. Зан ва замон. – Душанбе: Адиб, 2002. – 269 с.
5. Девидсон О. Сугвории замон ба унвони эътироз дар «Шоҳнома». // Бухоро. Маҷаллаи фарҳангӣ илмӣ. Тарҷумаи Фарҳод Атоӣ. ш. 12. – Техрон, 1372. – С.7-15.
6. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик. – Душанбе: Маориф, 1987. – 485 с.
7. Мусулмонӣ Р. Назарияи адабиёт. – Душанбе: Маориф, 1990. – 334 с.
8. Муҳаммадиён Б., Обидзода Д. Қиссаҳои пейромуни қаҳрамонҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. – Душанбе, 1996.
9. Риёҳӣ М. «Фирдавсӣ». – Душанбе: Шӯҷоиён, 2010. – 340 с.
10. Сарромӣ Қ. Аз ранги гул то ранчи хор. – Техрон, 1989.
11. Сарромӣ Қ. Аз ранги гул то ранчи хор. – Техрон, 1989.
12. Фирдавсӣ, Абулқосим. «Шоҳнома». Дар 9 ҷилд. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 478 с.
13. Фирдавсӣ, Абулқосим. «Шоҳнома». Дар 9 ҷилд. Ҷилди 2. – Душанбе: Адиб, 1987. – 320 с.
14. Фирдавсӣ, Абулқосим. «Шоҳнома». Дар 9 ҷилд. Ҷилди 3. – Душанбе: Адиб, 1988. – 528 с.
15. Фирдавсӣ, Абулқосим. «Шоҳнома». Дар 9 ҷилд. Ҷилди 4. – Душанбе: Адиб, 1988. – 408 с.
16. Фирдавсӣ, Абулқосим. «Шоҳнома». Дар 9 ҷилд. Ҷилди 5. – Душанбе: Адиб, 1989. – 491 с.
17. Фирдавсӣ, Абулқосим. «Шоҳнома». Дар 9 ҷилд. Ҷилди 6. – Душанбе: Адиб, 1989. – 552 с.
18. Шофақирова Р. Симои зан - модар дар Шоҳнома-и Фирдавсӣ. – Душанбе, 2007.
19. Шофақирова Р. Тасвири қудрати зан дар «Шоҳнома». // Паёми донишгоҳи Хоруғ / Баҳши 2. Илмҳои гуманитарӣ. - 2012. №10. – С.102-107.

Калидвожаҳо: *дарахтон, ашӣ, тавлид, эътибор, хона, қафасбанд, қуҳансол, ҷаҳондида, сухан, донишмандон, қаҳрамон, паҳлавон, ҷавонмард.*

Аннотация

ОБРАЗ РУДОБЫ В РАССКАЗЕ «ЗОЛ И РУДОБА»

Вокруг «Шахномы» и ее рассказов большинство ученых написали ценные труды и сделали научные и исследовательские обзоры об отдельных ее аспектах в целом и в деталях. Автор исследовал статьи таджикских и иранских исследователей. В данной статье автор представляет свои наблюдения относительно анализа образа одной из главных героинь этой повести «Рудоба», которая является матерью великого и знаменитого героя «Шахнома» Рустама Дастона. Этот инструмент представляет собой настоящий инструмент для чтения и обучения.

Ключевые слова: *деревья, предметы, производство, репутация, дом, клетка, старик, мировоззрение, речь, учёные, герой, борец, юноша.*

Annotation

THE IMAGE OF RU DOBA IN THE STORY «ZOL AND RU DOBA»

Around «Shahnoma» and its stories, most of the scholars have written valuable works and made scientific and research reviews about its separate aspects in general and in detail. The author investigated the articles of Tajik and Iranian researchers. In this article, the author presents his observations regarding the analysis of the image of one of the main characters of this story, «Rudoba», who is the mother of the great and famous hero of «Shahnoma» Rustam Doston. This tool provides a real reading and learning tool.

Keywords: *trees, objects, production, reputation, house, cage, old man, world view, speech, scholars, hero, wrestler, young man*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ибронова Бахтинисо, магистранти соли дуюми ихтисоси забон ва адабиёти Институти забон ва адабиёт ба номи Рӯдакии АМИТ. Телефон: +992 934160990

Сведения об авторе: Ибронова Бахтинисо, магистрантка второго курса специальность языка и литературы Института языка и литературы имени Рудаки АННТ. Телефон: +992 934160990

About the author: Ibranova Bakhtiniso, master 2nd specialty of language and literature at the Institute of Language and Literature named after Rudaki AMIT. Phone: +992 934160990

ҶОЙГОҲИ «ЁДДОШТҲО» ДАР НАСРИ МУОСИР

Ёддоштнависӣ дар насри муосири тоҷик ҷойгоҳи махсуси худро дошта, он аз Садриддин Айний сарчашма мегирад. Зеро маҳз Садриддин Айний бо навиштани китоби мондагори худ «Ёддоштҳо», ки нотаом мондааст, роҳи навири дар ин жанри адабӣ кушодааст, ки арзиш ва аҳамияти онро академик Муҳаммадҷон Шақурӣ дар китоби хеш [1] муфасссал баён кардааст. Ин ҷодаи бознамудаи устод Айниро минбаъд нависандагони ҷавон идома бахшида онро ба анъана табдил додаанд, ки ин ҷо метавонем аз асарҳои «Субҳи ҷавонии мо»-и Сотим Улуғзода, «Маъвои дил»-и Раҳим Ҷалил, «Устои ман, мактаби ман, ҳуди ман» ва «Он ҷӣ аз сар гузашт»-и Ҷалол Иқромӣ, «Парронҷакҳо»-и Абдулҳамид Самад ва ғайраҳо ном барем. Ҳар як осори номбурда дорои шеваҳои маҷмӯи ба худ хос буда, дар адабиёти тоҷик маҷмӯи махсусро ишғол мекунад.

Дар адабиёти классикии мо жанри ёддошт дар шакли сафарномаҳо, тазкираҳо ва таърихномаҳо дучор мешавад.

Олими риёзидон, файласуф ва мутафаккири бузурги тоҷикӣ форс Абурайҳони Берунӣ дар асари калонҳаҷми худ «Ал – осор – ул – боқия ғанил қурун – ул – ҳолия», ки баъдтар бо номи «Осор – ул – боқия» машҳур шуд, дар баробари бахши пайдоиши олам аз нигоҳи олимон, ҳодисаҳои табиӣ, пайдоиши тақвимиҳои миллатҳои гуногун, таърихи сулолаҳои Пешдодиён, Сосониён, инчунин дар бораи Искандари Зулқарнайн ва дигар ҳодисаҳои таърихӣ, ки моҳияти ёддошти ва тарҷумаиҳолӣ дошта, дар он муаллиф воқеаҳои сар гузаронидаашро навиштааст.

Дар баробари ин, Носири Хусрав хотироти сафари 7- солаи худро ба Миср, Эрон, Афғонистон, Озарбойҷон, Ҳирот, Фаластин ва дигар ҷойҳо навиштааст. Дар ин асари худ Носири Хусрав оид ба мавқеи ҷуғрофӣ, обу ҳаво, роҳҳо, ёдгориҳои таърихӣ, урфу одат, сохти давлатдорӣ ва ҷараёни сулҳати худро бо аҳли адаби он макон овардааст. Намояндаи дигар Абуалӣ ибни Сино, ки бо илтимоси шогирдаш Абуубайди Ҷурҷонӣ то давраи ба Ҷурҷон омаданаашро менависад ва баъд аз марғаш шогирдаш воқеаҳои баъдинаи ҳаёти ӯро илова мекунад. Он тарҷумаи ҳоли, ки бо забони арабӣ навишта шудааст, як мероси гаронарзиш аз ҳаёти шоир – энциклопедисти замони Абуалӣ ибни Сино барои наслҳои оянда мебошад [2, с.28].

Осори гаронбаҳои дигар ин «Бадоеъ – ул – вақоеъ» буда, ба қалами Зайниддин Маҳмуди Восифӣ тааллуқ дорад. Дар ин асар ёддоштҳо, хотираҳо, нақли рӯйдодҳои таърихӣ, аз эҷодиёти шифоии мардум гирд омадаанд, ки ин асарро «оинаи ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, адабии охири қарни понздаҳум ва аввали қарни шонздаҳум» метавон арзёбӣ намуд [4, с.6].

Дар он давра анъанаи ёддоштнависӣ дар байни аҳли қалам дида намешуд. Бисёртар аҳволи зиндагии шоирон аз ҷониби шогирдонашон навишта мешуд. Ба ин Шамсуддин Аҳмади Афлӯкӣ бо «Манокӣб – ул – орифин», Фаридун ибни Аҳмади Сипаҳсолор дар бораи ҳаёти зиндагии Мавлоно Ҷалолиддин Румӣ, Бадеуддин Абдулғафурӣ Лорӣ (асри XV), ки бо дархости фарзанди Абдурахмони Ҷомӣ – Зиёуддин Юсуф бар «Нафаҳот – ул – унс» ва «Ғавоиди зиёия» – и Абдурахмони Ҷомӣ шарҳ ва ҳошия навишта, дар баробари ин, шарҳи ҳоли ҳуди шоирро овардаанд, мисол шуда метавонанд.

Ҳамзамон дар он замони тазкираҳои навишта мешуданд, ки шарҳи аҳволи шоиронро фаро мегирифтанд. Яке аз тазкираҳои, ки шуҳрати ҷаҳониро касб кардааст ин «Тазкират – уш – шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ мебошад. Тазкираи мавриди назар манбаи илҳами садҳо тазкиранигорон буда, дар байни беш аз 600 тазкира маҷмӯи баланд дорад. Дигар тазкира ин «Маҷолис – ул – нафос»-и Алишери Навоӣ (шарҳи ҳоли аҳволи 458 нафар шоирони асри XV ва ибтидои асри XVI -ро фаро мегирад); «Тухфаи Сомӣ»-и Соммирози Сафавӣ, ки дар пайравии «Маҷолис – ул – нафос» навишта шудааст, роҷеъ ба вазъи аҳволи 703 нафар адибони ҳамаҷониб ҳуд маълумот додааст, «Ҳабиб – ул – сияр»-и Хондамир оид ба вазъи зиндагии 70 нафар адиби Мовароуннаҳр Хуросон маълумот додааст ва дигарҳо шоҳиди гуфтаҳои боло мебошанд.

Ҳамаи ин гувоҳи он аст, ки шоирону нависандагони гузаштаи тоҷик бо мақсади аз худ боқӣ мондани нишонае чунин асарҳоро навиштаанд, ки таърихи адабиёти моро ғани гардонида, ба наслҳои оянда ёдгори аз гузаштагон боқӣ монад.

Дар баробари нависандагони классикӣ Аҳмади Дониш ҳам асари худ «Наводир – ул – вақоеъ»-ро таълиф кардааст, ки дар он оид ба ҳодисоту воқеот ва ҳолати зиндагии мардуми Осиёи Миёна дар асри XIX маълумоти муфасссал додааст. Маорифпарвари намоён, соҳиби калби бузурги инсонӣ – Аҳмади Дониш на танҳо бо навиштаҳои худ, балки бо ғояҳои маорифпарварона ва далериву шучоат аз бисёр касони машҳури замони худ боло меистод. Садриддин Айнӣ аз таъсири идеяҳои пешқадами Аҳмади Дониш дар худ як инқилоби фикрӣ пай бурда, дар ҷилди IV-и китоби «Ёддоштҳо»-и худ ўро «дар уфуқи тираи аморати Бухоро ситораи тобон» номидааст [3, с.3].

«Наводир – ул – вақоеъ»-и Аҳмади Дониш, воқеан, фарогири ҳодисаҳои нодири замони худ буда, як ҳуҷҷати таърихӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин рисолаи худ Аҳмади Дониш зисту зиндагии мардум, ҷангҳои пай дар пайи байни хонигарҳои Бухоро, Хева ва Қўқанд, аҳволи иқтисодӣ, ҳолати таҳсил дар мадрасаҳои баён намудааст.

Аҳмади Дониш дар тасвир намудани тафсилоти воқеаҳо истеъдоду маҳорати махсус дошт. Овони кўдакии худро нависанда чунин тасвир мекунад: «Ҳамин ки аз мактаб берун мешудам, дар маъракаи тавориххонон ҳозир мешудам ва бар он рағбате ва шавке дар табиат доштам, ки аҳволи гузаштагонро муфассалан дар ин маҷлис мешунидам ва ҳоли маорик ва ҷидоли салотин дар мамлакатдорӣ бидонистам... Агар маро дар хона гум кунанд, аз маъракаи қиссахонон меёфтанд» [3, с.6]. Дар ин ҷо Аҳмади Дониш ба он ишорат мекунад, ки барои омӯзиши илм, пеш аз ҳама, шавқу рағбат ба ҳамон фанни омӯзанда доштан лозим. Чун дар овони кўдакиаш бо сабаби маҷбуран ба мактаби қоригӣ бурдани падараш ў ба бистари беморӣ меафтад.

Тавре дар боло қайд кардем, баъд аз ба майдони адабиёт омадани «Ёддоштҳо»-и устод Садриддин Айнӣ нависандагони зиёде онро пайравӣ карда, асарҳои тарҷумаиҳолӣ худро навиштанд, ки мо инро дар мисоли «Субҳи ҷавонии мо»-и Сотим Улуғзода, «Маъвои дил»-и Раҳим Ҷалил, «Устои ман, мактаби ман, ҳуди ман» ва «Он ҷӣ аз сар гузашт»-и Ҷалол Иқромӣ, «Ёди ёри меҳрубон» ва «Айёми ҷавонӣ»-и Мирсаид Миршакар, «Парронҷакҳо»-и Абдулҳамид Самад ва дигарон дида баромадем. Лекин як хусусияти фарқкунандаи «Ёддоштҳо» аз ин асарҳо дар он аст, ки Садриддин Айнӣ саргузашти ҳудахро ба таври муфасссал баён намуда, дар баробари ин, оид ба касбу ҳунар, урфу одат, зисту зиндагӣ, таҳсил ва дигар ҷанбаҳои ҳаёти иҷтимоии Бухорои ҳамонобақта маълумот додааст.

Дар матбуоти ҷумҳурийи чандин бор қайд шуда буд, ки «Ёддоштҳо» танҳо тарҷумаи ҳоли ҳуди Айнӣ нест. Нависанда зерин номи Садриддин фақат яке аз қаҳрамонҳои асар буда, дигар шахсиятҳо ва зисту зиндагии онҳоро дар як давраи муҳими таърихӣ, ки давраи ҳамроҳи шудани Осиёи Миёна ба Руссия мебошад, тасвир намудааст [1, с.14]. Дар ин замина Мирсаид Миршакар чунин баён мекунад: «Нависанда вазифадор аст, ки образи замонро ёфта, бо образи қаҳрамон як кунад, барои ин ҳуди нависанда бояд бо замони худ ва қаҳрамони он ҳамқадам бошад» [5, с.108]. Дар ҳақиқат, чунин аст. Садриддин Айнӣ дар ҳамон замон зиндагӣ карда, бо он одамон ҳамсухбат шуда, он зулму истибдодро дидааст. Бешубҳа, «Ёддоштҳо» як асари мукамал ва ҷолиби таърихӣ аст.

Бо илҳом аз ин абармади бузурги соҳаи адабиёт дар пайравии ў дигарон асарҳои ёддошти ва хотироти худро таълиф кардаанд, ки дар адабиёт ҷойгоҳи махсуси худро доранд.

Ҳамаи ин асарҳои замони гузашта ва ҳозира инъикоскунандаи таърихи бою ғании адабиёти тоҷик ба ҳисоб рафта, насли ҷавонро ба он водор месозанд, ки ба мушкилиҳои замон неқбинона назар карда, ба онҳаи дурахшон боварӣ дошта бошем ва аз рӯзгори гузаштагон ибрат гирем. Рисолати чунин осор, минҷумла, «Ёддоштҳо»-и устод Садриддин Айнӣ дар ҳамин тазоҳур меёбад.

Адабиёт:

1. Ахтарони адаб. Бадоеъ-ул-вақоеъ. – Душанбе: Адиб, 2019 – 479 с.
2. Миршакар, М. Айёми ҷавонӣ. / М.Миршакар. – Душанбе: Ирфон, 1972 – 109 с.
3. Ҳошим, Р. Ибни Сино/Р.Ҳошим. – Душанбе: Ирфон, 1977 – 92 с.
4. Шукуров, М. Хусусиятҳои ғоявию бадеии «Ёддоштҳо»-и устод С.Айнӣ. / М.Шукуров. – Душанбе: Дониш, 1966.
5. Энциклопедияи насри тоҷикӣ форс – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ энциклопедияи миллии тоҷик, 2010. – 327 с.

Калидвожа: «Ёддоштҳо», ёддоштанависӣ, Садриддин Айни, тарҷумаи ҳол, хотирот, рӯйдодҳои таърихӣ.

Аннотация

МЕСТО «ВОСПОМИНАНИЯ» В СОВРЕМЕННОЙ ПРОЗЕ

В данной статье рассматривается роль «Воспоминания» **اسد تاد** Садриддина Айни в современной таджикской прозе. Автор статьи предпринял попытку сначала исследовать традицию ведения дневников в классической персидской и таджикской литературе, кратко оценить содержание и содержание некоторых из них. В то же время он предоставил информацию о «Воспоминания» Садриддина Айни и их влиянии на традицию ведения дневников в 20 веке, а также высказал свое мнение о исторической и воспитательной миссии этого ценного произведения.

Ключевые слова: «Воспоминания», дневниковые записи, Садриддин Айни, автобиография, воспоминания, исторические события.

Annotation

THE PLACE OF «MEMORIES» IN MODERN PROSE

This article examines the role of «Memories» by **اسد تاد** Sadriddin Aini in modern Tajik prose. The author of the article has made an attempt to first explore the tradition of keeping diaries in classical Persian and Tajik literature, and briefly evaluate the content and content of some of them. At the same time, he provided information about Sadriddin Aini's Memoirs and its influence on the 20th century diary tradition, and also expressed his views on the historical and educational mission of this valuable work.

Keywords: «Memories», diary entries, Sadriddin Aini, autobiography, memories, historical events.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гулваши Иброҳим, магистранти соли аввали ихтисоси забон ва адабиёт, факултаи филологияи тоҷик, Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Гафуров.

Сведение об авторе: Гулваши Иброҳим, магистрантка первого курса специальность языка и литературы, факультет таджикской филологии Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова.

About the author: Gulvashi Ibrohim, first-year master's student majoring in language and literature, Faculty of Tajik Philology, Khujand State University named after academician Bobojon Gafurov.

МАРҲИЛАҲОИ ТАШАККУЛИ УСТУРАИ СИЁВУШ

Таърихи пайдоишу таҳаввули устураи Сиёвушро вобаста ба зинаҳои пешрафти ҳаёти иҷтимоии ниёгонамон метавон ба ду давра чудо кард: Якум, давраи интишораш дар манбаъҳои асотирӣ ва ҳаёли: Дуюм, давраи дурударози таҳаввулу такомули устураи Сиёвуш дар адабиёти хаттӣ. Устураи мазкур дар марҳилаи аввал чун маҳсули тасаввуроти нахустини фалсафию иҷтимоӣ ва динию бадеии гузаштагонамон зухур мекунад. Ба ин маънӣ, чиҳати ба назар намоёни ин устура, дар ин марҳила ҳамчун ҳудои наботӣ ё худ таҷассумкунандаи қувваҳои табиати миранда ва эҳёшаванда маънидод шудани он аст. Ва ин устура ягона устураест, ки дар байни асотирӣ қавмҳои эронӣ (нахуст дар байни эронӣҳои шарқӣ, хоразмӣ ва сӯғдӣ ва баъд тамоми эронзамин, таҷассумкунандаи ҳудои наботист.

Устураи Сиёвуш чун бисёр асотирӣ наботиҳои халқҳои дигар дар давраи болоравии хоҷагӣ ва заминдорӣ зухур карда, фикру ақидаи ниёғони моро оид ба табиат, киштзорҳо ва ҳосили он таҷассум мекардааст. Натиҷаи парастии Сиёвуши устуравӣ ба ҳайси як ҳудои олами наботӣ буд, ки баъзе рустаниҳо дар байни халқ бо номи ӯ алоқаманд гардидаанд. Масалан, бино ба ахбори Ибни Фақеҳ (ҷуғрофидони арабизабони асри IX) дар Қазвин як навъи ангур вучуд доштааст, ки онро «ас-сиёвушон» меномиданд. Мувофиқи навиштаи дорушиносии асри X Абӯмансури Муваффақ рустание бо номи бари сиёвушон низ маълум будааст (1, 125). Сабаби чун ҳудои наботӣ тасаввур шудани Сиёвушро, албатта, дар назди қувваҳои табиат очиз будани аҷдодон, доираи хеле маҳдуди тафаккур ва аз тарафи онҳо ба таври фантастики дарк намудани ҳодисаҳои табиат ва ҷамъият ҷустан зарур аст. Ба ҳамин тариқ, Сиёвуши устуравӣ чун ҳудои наботӣ монанди бисёр қаҳрамонони асотирӣ халқҳои олам аз парастии табиат арзи ҳастӣ карда, оҳиста-оҳиста вобаста ба тараққиҳои ҳаёти иҷтимоӣ шахсият пайдо мекунад.

Аз ин рӯ, муҳаққиқи эронӣ Меҳрдоди Баҳор устураи Сиёвушро ба ду бахш чудо карда, бахши нахусти онро мутааллиқ ба давраи тамаддуни эронии Мовароуннаҳр (1, 51) медонад, ки ақидаи у ба қулӣ дуруст аст, зеро қазияи ба эронинаҷодони Осиёи Марказӣ тааллуқ доштани устураи Сиёвушро ҳафтиёту кашфиётҳои бостоншиносии Хоразму Панҷакент хеле хуб равшан карданд. То дастрас гаштани натиҷаҳои кашфиёти бостоншиносии Хоразму Панҷакент тасаввуроти мо роҷеъ ба устураи Сиёвуш ва таҳаввулотҳои он асосан бар асари маълумоти сарчашмаҳои муҳталифи хаттӣ сурат гирифта буд. Хушбахтона, кашфиёти бостоншиносон дар Хоразму Панҷакент тасаввуроти дониши моро дар қатори бисёр масъалаҳои муҳими таърихию маданӣ роҷеъ ба пайдоиши устураи Сиёвуш ва парастии он ҳамчун маъбуд дар байни аҷдоди тоҷикон низ хеле вуҷат дод. Махсусан, дар ин бобат тадқиқоти ҷомеаи С. П. Толстов, ки бисёр муаммоҳои таърих, маданият ва урфу одати ниёғони моро кашф кардааст, дар хусуси Сиёвуши асотирӣ ҳам бозёфту ҳулосаҳои пурқимати илмӣ пешкаш намудааст (6, 170-196).

Аз бозёфтҳои дигари бостоншиносӣ, ки дар боби таҳаввулотҳои минбаъдаи устураи Сиёвуш тасаввуроти моро афзун мекунад, тасвири муфассали дар табақ аксёфтае мебошад, ки сужети онҳоро С. П. Толстов ба устураи Сиёвуш нисбат медиҳад (6, 254). Дар ин бозёфт тасвири Қуҳандиз (Гангидж), тобут ва ҷасади мактулшудаи Сиёвуш, котилони ӯ ва симои зане, ки дастонашро аз дариҷаи рӯи дарвозаи қалъа ба берун дароз кардааст, акс шудаанд. Ин зан маҳбубаи Сиёвуш буда, писари интиқомгираш, Қайхусравро истиқбол мекунад.

Ба тавассути сужети тасвири мазкур ба ҳубӣ равшан мегардад, ки пайдоишу интишори нақлу ривоёти марбут ба устураи Сиёвуш дар байни аҷдоди мо басо қадимӣ буда, ҳануз дар замони офариниши он тасвири образи асотирӣ Сиёвуш дар маросимҳои динӣ ба қаҳрамони ҳамосӣ низ табдил ёфта будааст.

Ба ҳамин тариқ, мувофиқи шаҳодати бозёфтҳои бостоншиносӣ ва махсусан, тадқиқоти С. П. Толстов, пайдоиши устураи Сиёвуш ба хоразмӣҳои қадим мутааллиқ будааст. Ба Хоразми қадим мансуб будани устураи Сиёвушро навиштаҳои Абӯрайҳони Берунӣ ҳам ба ҳубӣ собит менамоянд. Ӯ дар асари маъруфи худ «Осор-ул-боқия» Сиёвушро сарсулолаи шоҳони Хоразм зикр намудааст ва ба гуфтаи вай, ин сулола аз асри снздаҳи то мелод то охири асри даҳи мелодӣ дар Хоразм ҳукмронӣ карда будааст. Ғайр аз ин, мувофиқи навиштаи Берунӣ, хоразмӣҳои қадим тақвими (солшумории) дуҷуми худро аз замони ба ин сарзамин омадани Сиёвуш оғоз кардаанд (2, 48-49).

Устураи Сиёвуш ва парастии ӯ ҳамчун қаҳрамони осмонӣ аз қадим дар байни ҳамнажодони хеле наздики хоразмӣ, суғдӣ низ хеле васеъ паҳн шуда будааст. Аҳбори як қатор сарчашмаҳои ҳатти мӯтабар ва кашфиёти бостоншиносии дар хоки Суғд суратгирӣ (махсусан, дар Панҷакент қадим) касро ба ҳулосаи қатъие меоранд, ки устураи Сиёвуш ва парастии он чун қаҳрамони осмонӣ ҳам барои хоразмӣ | ва ҳам барои суғдӣ қадим муштарак будааст. А. Ю. Якубовский сужети тасвири мазкурро бо диққат омӯхта, ба ҳулосаҳои ҷолиб мерасад (3, 236).

Ҳамчунин ақидаи А. М. Белинитскийро дар хусуси он, ки тасвири манзараи мотамгирӣ мумкин аст, сужети дигар ривоёти қадимӣ, аз қабилҳои Иосиф ва Пентефрияро инъикос карда бошад, бе далел қабул кардан душвор аст. Набояд фаромӯш кард, ки ривояти сомиҳои Иосиф ва Пентефрия ба василаи ривоёти арабӣ, ба адабиёти форсу тоҷик ворид шудааст. Аз ин рӯ, дар санъати тасвири Суғди тоисломӣ инъикоси ривоятҳои устураи Иосиф ва Пентефрияро, ки ба русум ва оини суғдӣ қадим ҳеҷ муносибате надошт, ҷустан, ба гумони мо, мувофиқи мақсад нахоҳад буд (4, 38).

Марҳалаи дуҷумлаи гузариш ба таҳаввули устураи Сиёвуш, ки аз ин хусус М. Баҳор изҳори назар кардааст, ба давраҳои нисбатан баъд тааллуқ дорад. Акнун устураи вобаста ба пешрафтҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ рӯ ба таҳаввули дигаргунӣ ниҳода, сужете пайдо мекунад ва ба шакли қиссае меафтад. Аз ин рӯ, М. Баҳор устураи мазкурро бо асосҳои қавмҳои сомӣ ва дигар қавмҳои Осиёи ғарбии ҳазорсолаҳои панҷум ва чоруми то ислом, ки ба давраи сохти иҷтимоӣ ва фарҳангии модаршӯхӣ мансуб буданд, муқоиса карда, таъсири шабоҳати онҳоро қайд мекунад. Дар ин марҳалаи сохти иҷтимоӣ ва фарҳангии қавмҳои номбурда ба олиҳаи бузургӣ заминро об эътиқоди қомиле доштаанд ва бино ба асосҳои онҳо олиҳаи писар ва ё маъшӯқе доштааст, ки он ҳудуди наботӣ будааст. Устураи Сиёвуш низ, ки ба давраи сохти иҷтимоӣ модаршӯхӣ дар Мовароуннаҳр тааллуқ дорад, ба асосҳои қавмҳои зикршуда хеле шабоҳат аст. Масалан, вай ҳам ба ишқи моинари худ гирифтӣ мешавад ва аз ишқи рӯи метобад, оқибат вайро ба оташ раво мекунад, аммо аз оташ раҳо меёбад ва ғайра.

Ба ҳамин тариқ, устураи Сиёвуш баъдҳо вобаста ба тараккии қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолии ҷамъият, пешрафтҳои фикрии маданияти ниёгон ва ғайра таҳаввулотӣ зиёдеро аз сар гузаронида, шахсият пайдо мекунад ва ниҳоят, дар нақли ривоёт ва қиссаҳо чун инсонӣ бадеӣ бо омезиши ҷаҳонҳои динӣ асосиаш арзи ҳастӣ меафтад. Аз ин рӯ, дар тафаккур ва таҳайюли мардум аз як устура, ки аввалҳо ғиёҳӣ ва баъд ҳудуди наботиеро таҷассум меафтад, ак- нун як шахсияти заминӣ, як шахсияти қаҳрамонӣ бунёдгари арзи ҳастӣ мекунад. Дар атрофи ҳамин шахсият нахуст нақли ривоёти суруди ва баъд қиссаҳои офарида шуда, бо тадриҷи тақомил меёбад ва дар охири қавмҳои устувори ҳамоҳаи миллии моро бунёд мекунад. Чунин ҳамо- саҳо боз дар тӯли асрҳои зиёд зинаҳои таракқи ба таҳаввулро тай мекунад, аз ҳаёти маънавии аҷодон шодӣ мебарорад ва ниҳоят ба василаи «Шоҳнома»-и Фирдавӣ ба зинаҳои олии тақомил мерасад.

Адабиёт:

1. Бартольд В.В. К истории персидского эпоса. Сочинения, т. VII, ч. 2. – М., 1971.
2. Баҳор Меҳрӯд. Асосҳои Эрон. – Техрон, 1352 (х.).
3. Беленицкий А.М., Вопросы идеологии и культов Согда (По материалам пянджикентских храмов) // Живопись древнего Пянджикента. – М., 1954.
4. Бируни Абурайхан. Избранные произведения. – Ташкент, 1957.
5. Дьяконов М.М. Фердоуси. Жизнь и творчество. – М.; – Л., 1940.
6. Толстов С.П. По следам древнехорезмской цивилизации. – М.; – Л., 1948.
7. Якубовский А.Ю. Древний Пянджикент // По следам древних культур. – М., 1951.

Калидвожаҳо: *аст, муҳим, бахшӣ, низо, лаҳза, хирад, ашроф.*

Аннотация

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ УСТРИЦЫ СИОВУС

Поэма «Сиявуш» является одним из важных разделов «Шахнаме» Фирдоуси. Художественная структура поэмы построено на основе конфликта между Судобой и Сиявуша. Важным моментом конфликта является клевета придуманной Судобе против Сиявуша и в коце разоблачения этой интриги.

Сиявуш является символом человеческой мудрости, гуманизма и благородства. Имена эти качества отличает его от великого Рустама, хатя они очень близкие по духу и воспитания. Эти и другие проблемы поэмы «Сиявуша» рассматривается в данной статьи.

Ключевие слова: *является, важных, разделов, конфликта, момент, мудрости, благородства.*

Annotation

STAGES OF FORMATION OF SIYOVUS OYSTER

The place of origin of this razor belongs to which land and which Iranian peoples are its creators? To solve this problem, it is necessary to turn to literary, historical and archaeological evidence. First of all, it should be said that many mythological figures of the Indo-Iranian peoples are found in the ancient Hindu literary monument «Rigveda», and this work is common to the Aryan peoples in terms of their belonging to the myth.

Keywords: *is, important, sections, conflict, moment, wisdom, nobility.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Сулаймонова Чавоҳира, магистранти факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: профессор Салихов Ш.А.

Сведения об авторе: Сулаймонова Джавахира, магистрантка факультета таджикской филологии Таджикский государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.

Научный руководитель: профессор Салихов Ш.А.

About the author: Sulaymonova Javakhira, master's student of the Faculty of Tajik Philology of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini.

Scientific advisor: Professor Salikhov Sh.A.

БАЪЗЕ ФАЗИЛАТҲОИ ТАСВИРИ ОБРАЗИ СИЁВУШ ДАР ДОСТОНИ ФИРДАВСӢ

Достони «Сиёвуш» асари фоҷиавиест, ки дар рӯҳи ҳамосии қаҳрамонӣ навишта шудааст. Ин асар бо бисёр хусусиятҳои бадеӣ ва эстетикӣ худ мароқангез аст. Чунин хусусиятҳо, пеш аз ҳама, дар тасвири қаҳони маънавӣ ва психологӣ образҳо, моҳияти зиддиятҳои драматикӣ, забон, рӯзҳои лирикӣ, композитсия ва сохти фоҷиа ба хубӣ равшан гардидаанд.

Достони «Сиёвуш» махсусан бо драматизми хеле пуршиддати худ қобили мулоҳиза аст.¹ Хатти конфликтӣ асар аз зидияти шахсӣ (ихтилофоти Судоба ва Сиёвуш) оғоз ёфта, минбаъд бо тадриҷ ба шоҳаҳои мухталиф ҳудо шуда, дар дохили вазъиятҳои шадиди драматикӣ тезутунд мегардад ва ниҳоят, ба нуқтаи ниҳонӣ худ мерасад. Ҳамаи ин хусусиятҳо, чунон ки маълум аст, унсурҳои муҳими жанри фоҷиа ва асари классикӣ фоҷиавӣ мебошанд.

«Достони Сиёвуш» аз достонҳои бузурги «Шоҳнома» аст, ки дар ҷопи охиринаи матни илмӣ «Шоҳнома» дар 2524 байт фароҳам омадааст². Аз ҷиҳати мазмун ва таркиби воқеот ҳам достон хеле мураккаб буда, пайванди таркиби румониро дорад. Бо ин сабаб достонро ба ду бахши аз ҷиҳати мавзӯю мазмун ба андозае мустақил тақсим кардан мумкин аст. Фасли аввал, аз оғози достон то замони фирори қаҳрамони марказӣ ба Турон. Фасли дуюм, зиндагонии Сиёвуш дар Турон ва анҷоми рӯзгори вай. Ҳар ду ин қисмҳои достонро зиндагонӣ ва тақдири Сиёвуш ба ҳам мепайвандад³.

Хитобаи «Достони Сиёвуш» ҳаҷдаҳ байт аст. Мазмуни он бо мақсад ва вазифаи суҳан ва кори ғӯянда дар ин достон аст. Дар ҷор байти аввал мақсади нависанда аз иншоӣ ин достон ва арзиши суҳан чунин изҳор шудааст:

*Кунун, эй суҳангӯӣ бедормағз,
Яке достоне биёрой нағз.
Саҳун чун баробар шавад бо хирад,
Равони сароянда ромии барад.
Касеро, ки андеша нохуш бувад,
Бад-он нохушӣ роӣ ӯ гап бувад.
Ҳама хештанро ҷалило кунад,
Ба пеши хирадманд расво кунад.*

Фирдавсӣ ҳудро ба достони нағз оростан даъват карда, ҳамон меъёри офаринандагии худ – хирадмандона будани суҳанро барои сароянда кайфиятдиҳанда медонад⁴. Суҳан аз андешаи хуш ва роӣи рост бояд сароида шавад, ки дар акси ҳол суҳан моӣи баромехтагӣ ва расвоӣ дар назди хирадманд мегардад. Агар суҳанро доно писандад, қабул меояд, писандида хоҳад шуд. Суҳан хирадмандона, андешида бо роӣи неку дар наздики доно қабул афтад. Бо чунин суҳан куҳанро нав бояд кард, ки вай чун дарахти мевадор дар ҷаман мемонад. Суҳани хуб моӣи ҷовидонӣ ғӯянда аст ва инро мубади пешрав гуфтааст:

*Ту ҷандон ки монӣ, саҳунгӯӣ бош,
Хирадманд бошу нақӯхӯӣ бош.
Чу рафтӣ, сару кор бо Эзад аст,
Агар неқ бошад-т ҷой, ар бад аст.
Нигар то ҷӣ корӣ, ҳамон бидравӣ,
Саҳун ҳар ҷӣ гӯӣ, ҳамон бишнавь.
Дуруштӣ зи кас нашинавад нармагӯӣ,
Ба ҷуз некуӣ дар замона маҷӯӣ!*

Ин хитоба чун андешаи Фирдавсӣ дар сари иншоӣ «Достони Сиёвуш» ба назар менамояд. Дар замони навиштани хитоба шоир панҷоҳу ҳаштсола буд ва шигифтиҳои зиёди зиндагӣро аз сар гузаронида ва давоми умрро бо суҳангӯӣ гузаронидан мехоҳад ва достонро бо тасвири чунин манзара оғоз мекунад.

Як рӯз Тус, ҳангоми хурӯши хурӯс, бо Геву Гударзу ҷандин сувори дигар ба шикори ғӯрон ба дашт бароманд. Шикори зиёд карданд, дар ҷойи наздик ба туркон. Аз дур бешае ба назар намуд, Тус ва Гев дар пеш асп меронданд. Дар беша зани зебоеро ёфтанд, ки аз шарри падар ғурехта буд, наҷодаш ба Фаридун мешамид ва хешӣ Гарсеваз буд. Паҳлавонон дар сари соҳибӣ бар он нозанин мочаро карданд. Чун мочаро миёнашон дароз шуд, нафаре миёнӣ маслиҳати довариӣ шоҳро дар ҳалли мочаро дод. Ковус рӯӣи канизак дида, ўро дар ихтиёри худ гузошт ва наҷодашро бипурсид. Гуфт, ки аз модар хотунӣям, аз сӯӣи падар

Офаридуниям, ниёям сипахдор Гарсеваз аст. Шох ўро ба шабистони худ фиристод⁵. Бо ҳамин бахши оғоз, чойи амали қахрамони ва муносибати онҳо ба якдигар анҷом меёбад.

Бахши якуми дoston бо ишқи Судоба ва мочароҳои аз он бархоста оғоз меёбад. Оғози дoston тақрибан 190 байтро дар бар гирифта, онҳо ба тариқи гурез ва ё оғозу хулоса хангоми шарҳу баёни воқеаҳои дoston баён шудаанд. Ин абёт маҷмӯи эҳсосот, таассурот ва андешаҳои лирики, фалсафӣ, иҷтимоӣ ва ахлоқии бевоситаи шоир буда, аз як тараф, афкору ақоиди ўро роҷеъ ба ҷамъияту инсонҳо ва шахсиятҳои асар баён созанд, аз тарафи дигар, тавачҷуҳ ва муносибаташро нисбат ба шахсиятҳои бадеии дoston муайян кардаанд. Қисмати зиёди ин бахши дostonро афкори тарбиявӣ ахлоқии шоир ташкил додааст, ки онҳо мавзӯҳои гуногунро фаро гирифта, аз бисёр ҷиҳат қобили мулоҳиза мебошанд ва бо ғояву ахлоқи муаллиф ва амалиёти шахсиятҳои бадеии асар иртиботи қавие доранд.

Достойн «Сиёвуш» аз оғоз то анҷом пур аз тавсифот ва тасвиrotи мухталифу дилангез буда, онҳо лаҳзаҳои умумии асарро ташкил додаанд ва барои ҳубтар, зеботар ва дилнишинтар баён шудан ва характери барҷастаи бадеи пайдо намудани ҳодисаи воқеаҳои асар ва образи персонажҳои он воситаи муҳимме гардидаанд. Мутолиаи ин гуна лаҳзаҳои умумии асар ба ҳубӣ нишон медиҳад, ки Фирдавсӣ дар сурудани тавсифҳои мухталиф маҳорати беназире доштааст. Чунин тавсифот ва тасвиrotи мухталифи дoston аз рӯи мақсаду зарурати муайяни эҷодӣ суруда шуда, ҳар кадом дар созмони асар чой ва мавқеи муносибе пайдо кардаанд.

Мавзӯ ва проблемаи ҷангу сулҳ дар «Шохнома» қабл аз достони «Сиёвуш» мавриди тасвир қарор гирифта бошад ҳам, ин проблема маҳз дар достони «Сиёвуш» ҳал мегардад ва ба ҳадди олии тасвир ва таҳқиқи бадеӣ мерасад. Дигар василае, ки робитаи достони «Сиёвуш»-ро бо баъзе дostonҳои қаблӣ ва баъдии он дар «Шохнома» ба ҳам пайвастааст, иштироки образи персонажҳои умумӣ ба шумор меравад. Масалан, образи персонажҳое монанди Ковус, Рустам, Тӯс, Гударз, Гев, Баҳром, Занга, Афросиёб, Пирон, Гарсеваз ва ғайра дар «Шохнома» ҳам қабл аз достони «Сиёвуш» ва ҳам баъд аз он зухур мекунанд амалиёт мебаранд. Аммо шукӯҳи шахсият ва симои аксари образи персонажҳои номбурда маҳз ба василаи достони «Сиёвуш» мучассамтар ва мӯҳташамтар ибраз гардидааст.

Гуруҳи дигари иштироккунандагони асар танҳо ба василаи достони «Сиёвуш» сабзиш ёфта, амалиёти онҳо аз як тараф робитаи ин дostonро бо достони баъдӣ «Кайхусрав» ба ҳам пайвандад, аз тарафи дигар, амалиёти он шахсиятҳо дар достони баъдӣ чараён меёбад ва бо ҳамин дoston аз байн бардошта мешавад. Фарангис, Чарира, Кайхусрав ва Фаруд аз ҳамин қабил шахсиятҳо мебошанд. Танҳо дар достони «Сиёвуш» шахсият ва амалиёти қахрамони марказии он - Сиёвуш ба миён меояд ва бо ҳамин дoston дар рафти чараёни воқеот ва ҳодисоти асар аз миён бардошта мешавад. Дигар образи дoston, ки мо бори нахуст бо ӯ дар достони «Разми Ковус бо шоҳи Ҳомоварон» дучор мешавем, духтари шоҳи Ҳомоварон - Судоба аст, ки баъдан зани Ковус мегардад. Судоба асосан дар достони «Сиёвуш» шукӯҳ карда, дар ҳамин дoston амалиёти ӯ қатъ мегардад. Гузашта аз ин, ҷангҳои асосии байни Эрону Турон дар роҳи кини Сиёвуш низ асосан дар достони «Кайхусрав» ба авҷи аъло мерасанд ва дар доираи он анҷом мепазиранд. Ҳамин тариқ, сужети дoston ин гуна чараён мегирад: 1. Дар бешаи марзи Турон вохӯрдани Тӯсу Геву Гударз ном паҳлавонони Эрон ба духтари мохпайкаре аз наҷоди Фаридун ва ба назди шоҳ Ковус бурдани онҳо духтарро. Мафтун шудани шоҳ аз дидани духтар ва ба занӣ қабул кардани ӯ. 2. Зода шудани Сиёвуш аз духтари туронӣ ва ба кӯдаки навзод меҳр варзидани Рустам ва барои тарбият ба Зобулистон бурдани вай. 3. Пас аз тарбияти Рустам ба дарбор омадани Сиёвуш, вафоти модари ӯ ва ба мотам нишастани вай. 4. Ошиқ шудани Судоба ба нописари худ Сиёвуш ва бо ин мақсад се маротиба даъват намудани ӯ шохзодаро ба шабистон. Бо қатъият рад кардани Сиёвуш муроди Судобаро. 5. Тӯҳмати Судоба Сиёвушро ва собит шудани бегуноҳии шохзода. Аз сари нав дар ҳаққи Сиёвуш ҷорасозии Судоба ба василаи занӣ ҷодугар ва фoш гардидани найранги ӯ.

Хулоса, Сиёвуш дар тамоми «Шохнома» тимсоли бузурги садои хирад, инсонгарой ва ҷавонмардӣ буда, чун намунаи комили хайри маҳз шукӯҳ, мекунад. Ин шахсияти бадеиро ҳамин ҷиҳатҳо ва хусусиятҳои аз Рустам, бо вучуди он ки ду вучуди як тананд, аз ҳам ҷудо месозад ва дар ғушае мегузорад. Аммо ин ҷудой ҳаргиз дурӣ аз пӯсту мағз ва дилу рӯҳи онҳо нест. Кашфи ин ду шахсияти мумтози бадеӣ ба қавли устод Х. Шарифзода бо тамоми гуногунрангии ва рӯҳияту маънавияти тавоно яке аз хидматҳои бесобиқаи Фирдавсӣ дар таҳқиқи бадеии инсон аст.

Адабиёт:

1. Абдувалиев А. Таълими достони «Сиёвуш»-и Абулқосими Фирдавсӣ дар синфи 8 // «Мақтаби совета», №6, 1971. – С.52.
2. Бертелс Е.Э. Таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе, 2015. – 253 с.
3. Фирдавсӣ Абулқосим. Шохнома. Ҷилди Ш. – Душанбе, 1964. – С.230-246.
4. Фирдавсӣ, Абулқосим. Достонҳо аз Шохнома. – Сталинобод, 1955. – 230 с.
5. Шарифзода Х. «Шохнома» ва шеърӣ замони Фирдавсӣ. – Душанбе, 2014. – 124 с.
6. Шарифзода Х. Достонҳои бузурги «Шохнома»-и Фирдавсӣ. – Душанбе, 2018. – 365 с.

Калидвожаҳо: *Сиёвуш, достон, Судоба, ҷодугар, шахсияти бадеӣ, Рустам, сюжет, тарҳи достон.*

Аннотация

**НЕКОТОРЫЕ ПРЕИМУЩЕСТВА ПОРТРЕТА ОБРАЗА СИЕВУША В ПОВЕСИИ
ФИРДАВСИ**

Поэма «Сиявуш» является одним из важных разделов «Шахнаме» Фирдоуси. Художественная структура поэмы построено на основе конфликта между Судобой и Сиявуша. Важным моментом конфликта является клевета придуманной Судобе против Сиявуша и в конце разоблачения этой интриги.

Сиявуш является символом человеческой мудрости, гуманизма и благородства. Имена эти качества отличает его от великого Рустама, хотя они очень близкие по духу и воспитания. Эти и другие проблемы поэмы «Сиявуша» рассматривается в данной статьи.

Ключевые слова: *Сиявуш, поэма, Судоба, калдун, литературный образ, Рустам, сюжет, структура поэмы.*

Annotation

**SOME ADVANTAGES OF THE PORTRAIT OF THE IMAGE OF SIEVUSH IN THE HANGING
OF FIRDAVSI**

The poem «Siyavush» is one of the important sections of Ferdowsi's «Shahname». The artistic structure of the poem is built on the basis of the conflict between Sudoba and Siyavush. An important point of the conflict is the slander of the invented Sudobe against Siyavush and, as a result, the exposure of this intrigue.

Siyavush is a symbol of human wisdom, humanism and nobility. These qualities distinguish him from the great Rustam, although they are very close in spirit and upbringing. These and other problems of the poem «Siyavush» are considered in this article.

Keywords: *Siyavush, poem, Sudoba, kaldun, literary image, Rustam, plot, structure of the poem.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Сулаймонова Чавоҳира, магистранти факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: профессор Салихов Ш.А.

Сведения об авторе: Сулаймонова Джавахира, магистрантка факультета таджикской филологии Таджикский государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ.

Научный руководитель: профессор Салихов Ш.А.

About the author: Sulaymonova Javakhira, master's student of the Faculty of Tajik Philology of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini.

Scientific advisor: Professor Salikhov Sh.A.

ТАЪРИХ, ФАЛСАФА, СИЁСАТ ВА ҲУҚУҚ

*Икромзода Меҳрона,
магистранти соли аввали факултети таърих ва ҳуқуқ*

ПЕШВОИ МИЛЛАТ ВА ТАШАККУЛИ ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ

Ба қавли Пешвои муаззами миллат «Таърихи пурифтихори халқи тоҷик мактаби бузурги худшиносӣ мебошад ва мо вазифадорем, ки ба он арҷ гузорем, саҳифаҳои дурахшони қаҳрамониву диловарии гузаштагони худро омӯзем ва онро ҳамчун асоси ғояи ватандӯстиву садоқат ба Ватан ташвиқ намоем» [1, с.27-28].

Ба хусус дар шароити имрӯзаи рушди босуръати технологияи иттилоотии муосир, ки воридшавии фарҳанг ва анъанаҳои бегонаро ба маданияти миллӣ зиёд намудааст, ба омӯхтани таърих зарурияти бештар ба вучуд омадааст. Донишмандони таърих, урфу одат ва расму русум, яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи насли наврас ва ҳар як фарди ватандӯст мебошад.

18 март соли 2020 Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Э. Раҳмон ҳангоми вохӯрӣ бо олимони ва аҳли эҷоди кишвар чунин қайд намуданд, ки Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А.Дониши АМИ Тоҷикистон дар замони Истиқлолият дар пешрафти таърихшиносӣ нақши калон дошта, ба нашр гардидани китоби шашҷилдаи «Таърихи халқи тоҷик» ва «Этногенез ва таърихи этникии тоҷикон» ба ҷоп омода гардиданд, ки аҳамияти илмӣ ва амалӣ доранд. Аз ин рӯ, ба Академияи илмҳо, Институти таърих ва муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, ки ба ихтисоси таърих ва бостоншинос омода мекунам, супориш дода мешавад, ки осори ҳамаи забонҳои гуногунро ба забони тоҷикӣ тарҷума намуда дастраси хонандагон намоёнд.

Дар баробари ин, мо бояд баргардон ва ба забони тоҷикӣ тарҷума кардани асарҳои таърихиву илмӣ донишмандонеро, ки дар таърихи илм хизматҳои барҷаста карданд, аз хотир набардорем [5, с.9-10].

Ду даҳсола қабл, замоне ки нооромӣ ва бесуботӣ ҳанӯз дар мамлакат вучуд дошт, маҳз бо ташаббуси сарвари давлат китоби академик Бобоҷон Ғафуров «Тоҷикон» ба нашри навбатӣ омода шуда, бо сарсухани Пешвои миллат Э.Раҳмон таҳти унвони «**Сарчашмаи худшиносии миллӣ**» нашр гардид.

Истиқлолият барои омӯзиши таърихи бисёрҳазорсолаи тоҷик шароити мусоидро фароҳам оварда, ба рушди таърихшиносии миллӣ мусоидат намуд. Маҳз дар ҳамаи давраи таърихи Пешвои миллатро бештар масоили таърих ва тамаддуни куҳанбунёди тоҷик ба худ ҷалб намуда, дар ин мавзӯ мақолаҳои асарҳои ба монанди «Тоҷикон дар оинаи таърих» (Душанбе, 1995, 1996, 1997, 1999), «Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз ориён то Сомониён» (Иборат аз 4 китоб. Китоби якум. – Лондон, 1999, Китоби дуюм. – Душанбе, 2002, китоби сеюм. – Душанбе, 2002, Китоби чорум. – Душанбе, 2009), «Тоҷикон дар оинаи фардо» (Душанбе, 1997), «Фарҳанг ҳастии миллат аст» (Душанбе, 2001), «Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат» (Иборат аз 12 ҷилд. – Душанбе, 2002 - 2009), «Зиёиён равшангари роҳи фардои миллатанд» (Душанбе, 2004), «Сарнавишти миллати соҳибтамаддун» (Душанбе, 2006), «Нигоҳе ба таърихи тамаддуни ориёӣ» (Душанбе, 2006), «Ориёӣ ва шинохти тамаддуни ориёӣ» (Душанбе, 2007), «Мероси Имоми Аъзам ва гуфтугӯи тамаддунҳо» (Душанбе, 2009), «Дин ва ҷомеа» (Душанбе, 2012), «Забони миллат - ҳастии миллат» (Душанбе, 2015, 2020), «Уфқҳои истиқлол» (Душанбе, 2018), «Чехраҳои мондагон» (Душанбе, 2018) ва ғайраҳо нашр гардиданд.

Китоби дуюми сарвари давлат «Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз ориён то Сомониён» [4, с.128] бо таҳлил вазиёти сиёсии ибтидои асри XX оғоз гардида, доир ба кашмакашҳои сиёсӣ ва натиҷаи ду ҷанги ҷаҳонӣ маълумот медиҳад, ки ҷони беш аз 60 миллион нафарро ба коми марг кашиданд. Вале афсус, ки ҳоло ҳам «садоҳои пуриштироб аз расонаҳои ахбори олам ба гӯш мерасанд, ки сайёраи Замин аз таркиши бомбаҳои синарҳои реактивӣ қариб ҳар соат меларзад. Ҷисми сабзи Замин огуштаи хун мегардад ва шаҳрҳои ободи валангор гардида, садҳо ҳазор нафар одамони бегуноҳ қурбони ҷанги беамон мешаванд» [3, с.8].

Пешвои миллат дар заминаи маводҳои фаровону арзишманди таърихӣ ва таҳлилу муқоисавии тадқиқоти олимони шинохтаи ватанию хориҷӣ ин далелҳоро пешкаши муштарӣ мегардонад.

Китоби сеюми Пешвои миллат «Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз ориён то Сомониён» [4, с.120] доир ба давлатдорӣи Порт, Кушониён, Сосониён ва Ҳайтолиён маълумот дода, ба зарурияти таърихшиносии давраи Истиқлолияти давлатӣ ва омӯхтани таъриху тамаддуни ориёӣ асос мегузорад. Пешвои миллат 19 март соли 2018 ҳангоми вохӯрӣ бо зиёиёни кишвар чунин

ибрози намуданд. «Дарвоқеъ, таърих ойинаи ҳар як халку миллат мебошад. Мо бояд ин ойинаро ҳамеша бегубор нигоҳ дорем, то ки мардум ва махсусан, наврасону ҷавонон роҳи пуршарафи тайкардаи халқамонро дар он равшану возеҳ дида тавонанд» [2, с.45]. Таҷлили ҷашну санаҳои таърихӣ, бағузур намудани ҷашнворҳои фарҳангию сиёсӣ ва шаҳру ноҳияҳо, ёдгориҳои бостоншиносӣ, гувоҳи арҷгузорӣ ва эҳтиром ба гузаштаву имрӯзаи миллат мебошад. Дар замони Истиқлол бо ташаббус ва дастгирии Пешвои миллат ҷашнҳои пуршукӯҳи 1100-солагии давлати Сомониён (1999), 2700-солагии Авесто (2001), 2500-солагии Истаравшан (2003), Соли татаддуни ориёӣ (2006), 2700-солагии Кӯлоб (2007), 3000-солагии Ҳисор (2015), 5500-солагии Саразм (2020) ва ғайраҳо таҷлил гардиданд. Саразм ягона ёдгории замони энолит дар Осиёи Марказӣ буда, аз 21 сентябри соли 2001 бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба мамнуъгоҳи таърихӣ-бостоншиносӣ ва аз 31 июли соли 2010 ба Феҳристи мероси фарҳангии умумибашарии ЮНЕСКО дохил гардида, 12 сентябри соли 2020 таҷлили 5500-солагии Саразми бостонӣ дар сатҳи байналмилали баргузур гардид.

Дар замони истиқлолият бо ташаббуси Пешвои миллат ташкил намудани конфоресия ва сипозиумҳо бахшида ба ҷорабиниҳои сатҳи байналмилалӣ, эҳёи фарҳанги миллӣ ва гиромидошти таърих ва фарҳанги миллат ва бузургдошти адибону донишмандони миллат А.Рӯдакӣ, А.Фирдавсӣ, Ибни Сино, Носири Хусрав, 800-солагии Ҷалолiddин Румӣ, Камоли Хучандӣ, Мир Сайид Али Ҳамадонӣ, Бобоҷон Ғафуров, Мирзо Турсунзода, Имоми Аъзам, Туграл ва таҷлили Наврӯзи байналмилалӣ баргузур гардида, доир ба ҷашнвораҳо як қатор асарҳои илмӣ ва илмӣ-оммавӣ нашр гардиданд.

Пешвои миллат марому мақсади ҷорабиниҳои бошукӯҳро ҳангоми суҳанронии ҳеш чунин изҳор намудааст, ки «Ҳадафи асосии ҳар гуна ҷашну ҷорабинӣ обод намудани ин ё он гӯшаи диёр, таққони ҷиддӣ бахшидан ба пешрафти шаҳру ноҳияҳои кишварамон ва фароҳам овардани шароити зиндагии ҳамватанонамон мебошад» [2, с.57]. Аз тарафи дигар Пешвои миллат дар таҷлили ҷашнвораҳо паҳлуҳои гуногуни таърихнигории муносири тоҷикро таҳлил намуда, қайд мекунад, ки омӯхтани таърих воридшавии фарҳанги бегоноро ба маданияти миллӣ аз аҳамаияти зиёд дорад.

Тадқиқотҳои Пешвои миллат «Чехраҳои мондагор» доир ба зиндагиномаи шахсиятҳои бузурги таърихӣ Куруши Кабир, муборизаи Спитамен ба муқобили истилогарони Юнону Македонӣ, Зардушт, муборизаи Монӣ ва Маздак барои адолат, Исмоили Сомонӣ бунёдгузори давлати Сомониён, Қаҳрамонони Тоҷикистон устод Садриддин Айний, Бобоҷон Ғафуров, Нусратулло Махсум, Шириншо Шохтемур, Мирзо Турсунзода ва осори шахсиятҳои бузург устод А.Рӯдакӣ, ҳаким Фирдавсӣ, Абӯали ибни Сино, Носири Хусрави Қубодиёнӣ, Шамси Табрезӣ ва дигарон маълумот додааст.

Сарвари давлат шахси фарҳангдӯст буда, дар эҳё намудани ҳунароҳои мардумӣ ба монанди: чакандӯзӣ, гулдӯзӣ, зардӯзӣ, кашидадӯзӣ, кандакорӣ, қолинбофӣ, атласбофӣ, намадмоӣ, бурёбофӣ, қулолгарӣ, заргарӣ, косаву қошуктарошӣ, созтарошӣ ва дигар суннатҳои миллӣ нақши қалон бозид. Пешвои миллат дар сафарҳои худ ба шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ махсус сахнаи намоиши ин ҳунаро аъанаҳоро тамошо мекунанд. Маҳз бо дастури ва дастгирии ӯ дар ҷумҳурӣ шумораи ҷорабиниҳои фарҳангию маданӣ ба монанди Фестивали байналмилалӣ дастаҳои ҳунарии касбии этнографии «Садои дилҳо» бахшида ба Соли тамаддуни ориёӣ, Фестивали ҷумҳуриявии кӯдакони болаёқат – «Сапеда», Фестивал-озмуни эҷодиёти бадеии халқ «Андалеб», «Ҷақомаи Гесӯ», Фестивали «Ҷилваи чакан», Фестивали ҷумҳуриявии наътхонӣ, Фестивали ҷумҳуриявии «Ҳафтаи китоби бачагон ва наврасони Тоҷикистон», Озмуни вилоятӣ «Ғунҷаҳои санъат» (ВМКБ), Фестивал-озмуни ансамблҳои оилавӣ (ВМКБ), Фестивали «Таронаи чакан» (вилояти Хатлон) ва ғайраҳо боис шудаанд, ки ҳудудиносии маънавии наврасон босуръат боло меравад. Тадбирҳо ва дигар ибтикороти таърихию фарҳангии Пешвои миллат эҳёи намудани суннатҳои мардумӣ ва баргузории ҷорабиниҳои фарҳангӣ, ба монанди Наврӯз, Меҳргон, Рӯзи Шашмақом, Рӯзи Фалак, Рӯзи китоб, Рӯзи забон, Рӯзи Парчам ва амсоли инҳо мебошад.

Хулоса, бо ташаббус ва дастгирии пайвастаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Э. Раҳмон ба таъмиру азнавбарқарорунӣ ёдгориҳои таърихӣ, эҳё намудани расму оин ва суннатҳои миллӣ вусъати нав пайдо намуданд. Маҳз бо ҳидояту шарофати бевоситаи роҳбари фарҳангдӯсту таърихшиноси чехраҳои сиёсӣ фарҳангӣ ва аъанаҳои миллӣ аз нав зинда гардида, асарҳои бунёдии таърихӣ нашр шуда, дастраси хонандагон гардиданд.

Адабиёт:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ (26.12.2019). – Душанбе, 2019. – 47 с.
2. Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон – эҳёгари таърихи бостони халқи тоҷик. – Душанбе, 2020. – 137 с.
3. Раҳмон Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз ориён то Сомониён. – Кит. 3. – Душанбе, 2006. – 128 с.
4. Раҳмон Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз ориён то Сомониён. – Китоби 2. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 128 с.
5. Суханрониҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар вохӯрӣ бо олимони ва аҳли эҷоди кишвар (18.03.2020). – Душанбе, 2020. – 31 с.

Калидвожаҳо: *миллат, давлат, мардумӣ, маҳсус, таърих, фарҳанг, ёдгорӣ, шарофат, анъана.*

Аннотация**ЛИДЕР НАЦИИ И ОРГАНИЗАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОЗНАНИЯ**

С первых дней великий лидер нации уделял большое внимание изучению прошлой истории таджикского народа. Потому что знание истории – одна из первоочередных задач подрастающего поколения и каждого патриотически настроенного человека. Потому что представить миру научные и исторические достижения цивилизованной нации – долг каждого сознательного и патриотичного таджикского человека. В своем послании 26 декабря 2019 года лидер нации среди прочего отметил, что «нашим ученым и ученым необходимо уделять серьезное внимание правильному признанию истории, пропаганде духовного наследия и народных обычаев и ритуалы, которые на протяжении веков играли роль в исторической памяти нации».

Ключевые слова: *нация, государство, народное, особое, история, культура, памятник, честь, традиция.*

Annotation**LEADER OF THE NATION AND ORGANIZATION OF NATIONAL IDENTITY**

From the first days, the great leader of the nation paid great attention to studying the past history of the Tajik people. Because knowledge of history is one of the primary tasks of the younger generation and every patriotic person. Because presenting the scientific and historical achievements of a civilized nation to the world is the duty of every conscious and patriotic Tajik person. In his message on December 26, 2019, the leader of the nation, among other things, noted that «our scientists and scholars need to pay serious attention to the correct recognition of history, the promotion of spiritual heritage and folk customs and rituals that have played a role in the historical memory of the nation for centuries».

Keywords: *nation, state, folk, special, history, culture, monument, honor, tradition.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Икромзода Меҳрона, магистранти соли аввали факултети таърихи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи С. Айни. Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рудакӣ, 121.

Сведения об авторе: Икромзода Меҳрона, магистрантка первого курса факультета истории Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121.

About the author: Ikromzoda Mehrona, 1st year master of the department of history faculty of Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni. Address: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki ave, 121.

АГЕНТИИ СИЁСИИ РУСИЯ ДАР БУХОРО АЗ НИГОҲИ САДРИДДИН АЙНӢ

Садриддин Айнӣ дар аҳди ҳукмронии ду амири охири Абдулахад (1885-1910) ва Олимхон (1910-1920) ба камол расидааст. Давраи мактабхонӣ, таҳсил дар мадрасаҳо ва ҳамчун як ориф ва шоир ба камол расидани ӯ ба давраи пурзур гаштани муборизаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, даҳолати бештари Русия ба ҳаёти дохилӣ ва дар ин замина қомилан аз даст рафтани истиқлолияти аморат, шиддат гирифтани муборизаҳо байни қувваҳои иртиқой-истиқдодӣ ва ҷадидону ислохотхоҳон рост омада буд. Ҳангоме ки ӯ ҷавони барқамолу ташнаи илм дар мадрасаҳои Бухоро аз пайи донишандӯзӣ буд, дар ҳаёти сиёсӣ аморат воқеаҳои руҳ меоданд, ки Садриддин Айнӣро бетараф гузошта наметавонианд. Ба ҳар як воқеаи руҳдода бо ҳисси кунҷковӣ назар духта, сабабу оқибатҳои онро ҷӯё мегашт. Бо иқрори худӣ устод Айнӣ то шиносӣ бо аҳволу осор ва баҳусус «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш фаҳми сиёсӣ чандон баланд набуд. Китобати «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш дар афкори Айнӣ толибилм «инқилобе»-ро ба вуҷуд овард. Акнун Айнӣ ба ҳар як рӯйдоди сиёсӣ иҷтимоӣ ва иқтисодӣ фарҳангӣ бо диди дигар, аз нигоҳи манфиатҳои мардуми заҳматкаш ва кишвари азизаш назару қазоват мекардагӣ шуд.

Яке аз масъалаҳои мубрами сиёсӣ, ки Садриддин Айнӣро дар тамоми давраи минбаъдаи ҳаёти бошууроонаш пайваста пайгирӣ намудааст, ин муносибати байни Бухоро ва Русия мебошад.

Замоне ки Агентии сиёсӣи Русия дар Бухоро ҳамчун як воҳиди сохтории Вазорати қорҳои хориҷӣ ва намоёндогии ҳукумати подшоҳии Русия дар аморати Бухоро ба фаъолият оғоз намуд, Айнӣ писарбачаи 8-9-сола буд ва он замон ба ин рӯйдод таваҷҷуҳе ҳам карда наметавонист. Вале баъдҳо, замони дар мадрасаҳо таҳсил кардани атрофи муносибати Русия бо Бухоро борҳо андешаронӣ намудааст ва албатта, аввалин бардошт аз муносибати Русия бо Бухоро мунтақидонаро норозӣ буд. Мисли дигар ҳампешагони худ аз он дар шигифт буд, ки кишвар ва ватани азизаш аз соҳибхитӣ ва истиқлолият бенасиб аст.

Даҳлатҳои Русия ба ҳаёти дохилии Бухоро, ки ба воситаи Агентии сиёсӣ дар Бухоро амалӣ мегашт, норозии руиристи орифону рушанфикронро ба монанди устод Айнӣ ва дахҳо тани дигар мисли ӯро ба миён меовард. Устод Айнӣ ҳамчун гули сари сабади зиёӣ - рушанфикрон ҳамаи инро бо ҷашми худ меидид ва барои ӯ номақбулу аламовар буд, ки мансабдороне, чун қушбегӣ, қозикалон ва дигар маъмурин ҳам бо хости Агентии сиёсӣи Русия таъин мешаванд.

Садриддин Айнӣ чунин ҳолатро омӯхта, ҳеле дуруст ҳулоса баровардааст, ки онҳое, ки бо дастнишондодӣ Агентии сиёсӣ ба вазифаҳо таъин мегарданд, на аз манфиати миллӣ, балки бештар манфиати Русияро пуштибонӣ хоҳанд кард. «Пайдо аст, ки - менависад ӯ, - ин қабил маъмурон аз ризои амир бештар ба ҳушудии вақили сиёсӣ хоҳанд қушид».

Агентии сиёсӣи Русия ба қорҳои қозӣ ҳам даҳлат карда, бо ин роҳ нуфузи худро дар байни аҳоли меафзуданд ва ин амалҳои Агентӣ низ ғазби мардум ва пеш аз ҳама, рушанфикронро ба миён меовард. Аз ин ҷост, ки устод Айнӣ таъкид мекунад, ки Агентии сиёсӣи Русия бо ба вазифа таъин намудани қозӣҳо қаноат накарда, ба тариқи ғайрирасмӣ тадохул карда, нуфузи худро дар ҳар қор нишон дода меистод.

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар ҳаёти иҷтимоӣ Аморати Бухоро масъалаи мактабу маориф, матбуот ба яке аз масъалаҳои мубрам ва доғи руз таъдил ёфт. Дар ин замина онҳое, ки ба таълиму тадрис, маорифу фарҳанг иртибот доштанд, ба ду лагери ба ҳам муқобилу оштинопазир ҷудо шуданд. Онҳое, ки дар усули таълим, мактабу мадрасаҳо ҷизро таъйир додани набуданд, баҳусус муллоҳои мутаассибу ҳаҳлатпараст ба қаноати қадимӣ ва онҳое, ки меҳостанд дар таълиму тадрис дигаргунӣ навгонӣ, мактабҳои усули нав қушоянд - ҷадидон гуфта худро ҷудо карданд. Онҳое, ки мактабҳои наву замонавиро меҳостанд, исме дар Туркия, ва бархе дар Тотористону қисмати руссиягии Туркистон таҳсил карда, аз ҳаводиси олам то андозае боҳабар буданд.

Аввалин чунин мактабҳои усули нав дар ибтидои даҳсолаи аввали асри XX аз қониби тоторҳо қушода шуда буданд. Дар чунин мактабҳо фарзандони қочирон, баъзе қалоншавандаҳои мусулмонҳои Русия таҳсил карда, зуд ҳату савод мебароварданд. Аз

домуллоҳои машхури он давр домullo Икром ва қисме аз рушанфикрон, аз он ҷумла устод Айни мактабҳои навро тарафдорӣ менамуданд.

Агентии сиёсии Русия, ки чандон хохони тез саводнокшавии фарзандони мардуми маҳаллӣ набуд, дар ин қазия ба тарафи муллоҳои мутаассиб - мулло Камар, мулло Холмурод, мулло Абдурасули Закун, мулло Абдуррауфи мударрис ва дигар рухониёни иртиҷой, ки душманони ашадии ҷунин мактабҳо буданд, гузашт.

Дар ҳамин иртибот ва ғиру дорҳои мактабу матбуот устод С. Айни бо Агентии сиёсии Русия бархурдҳо доштааст ва дар асари худ «Таърихи инқилоби Бухоро» ба унвони «Мактаби тоторҳо ва элчихонаи рус» боби махсус ихтисос дода, аз мавқеи душманонаро ишғол кардану дар бастанӣ ин гуна мактабҳо саҳм гирифтани Агентӣ изхори норизоии ҷиддӣ намудааст.

Ҷиҳати бастанӣ мактаби навро, ки тотори муқими Бухоро, маорифпарвар Холид Бурнашев кушода буд, «Уламо ба воситаи мулло Камар бевосита ба элчихонаи рус мурочиат карданд. Элчихона розӣ будани худро ба бастанӣ ин мактаб, шифохан ба ҳукумати Бухоро фаҳмонд. Ҳукумати Бухоро ҳам «мактабро бандед» гуфта, ба тоторҳо фармон дод». Вале тоторҳо мо табааи Русия мебошем гуён ин фармонро иҷро накарда, ба Агентии сиёсӣ мурочиат карданд. Баъди ин Агентии сиёсӣ мактабро то як муддат нигоҳ дошт, вале талаб намуд, ки тамоми мактаббачаҳои раияти Бухоро аз мактаб ҷавоб диҳанд ва ҳамин тариқ фарзандони бухорӣ аз мактаби тоторҳо ронда шуданд. Устод С. Айни аз ин гуна муносибат кардани Агентии сиёсии Русия ба мактаби навро дар шигифт афтода, бо алам иброз медорад: «Дар масъалаи мактаби бухорӣ элчихона ҳимоя не, балки агар ҳақиқатан рӯи ризо нишон медод, мактаб баста намешуд ва бухорӣ аз хондану хондан маҳрум намегардиданд».

Баъди баста шудани мактабҳои усули навро устод Айни бо якҷанд тан ҳаммаслақонаш аз қабилӣ Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим, Аҳмадҷон-маҳдуми Ҳамдӣ, Фазлиддин-маҳдум, Мирзо Абдулқодир Муҳиддинов ва дигар рушанфикрон, ки дилашон ба мактабу маориф ва саводнок кардани ҷавонон месӯхт бо номи «Тарбияи атфол» як ҷамъияти маҳфияе созон доданд. Ин ҷамъият дар роҳи ба хориҷа (Туркистон, Русия ва Туркия) барои таҳсил фирӯстодани ҷавонони болаёқат қорҳои зиёди наҷибро анҷом дод. Зимомдорони давр махсусан Агентии сиёсӣ ва пулис аз мавҷуд будани ин ҷамъият огоҳ шуда буданд. Дар ҳамин ҷараён ва барои маълум кардани аъзои ҷамъияти маҳфии «Тарбияи атфол» Вилман бисёр кушишҳо ба харҷ дод, ки шахсҳои шубҳанок ва аз ҷумла домullo Айниро бо ҷурме дастгир намояд. Ҷуноне ки устод таъкид кардаанд, «... аъзои элчихона ва маъмурони полтсия ҷамъияти маҳфиро, ки буданаширо ҳатмӣ гумон мекарданд, ёфта наҷибониста хеле тангдил шуда, таъкиботи худро торафт меафзуданд. Сардори пулси рус Вилман ҳудаш шахсан ба фаъолият даромада, бевосита бе ёрии ҳукумати Бухоро, ба тафтиш даромад. Аз ҷумла, ба Акбархон ном истиқоматкунанда дар мадрасаи Кукалтош ошно шуда, ба воситаи вай маълумоте ба даст даровардани шуд».

Дар ҳақиқат, Акбархон яке аз гумоштаҳои пулси маҳфӣ буд ва ӯ бевосита ба ҳуди сардори идораи пулис Вилман дар алоқа буди ба воситаи ӯ Вилман дар бораи одамони ба рӯйхати пулис ҳамчун «шубҳанок» воридгардида маълумоти зарурӣ ба даст меовард. Устод Айни ба миёнравии ҳамин Акбархон бо сардори идораи пулси маҳфӣ Вилман дар як ҳолати ғайримукаррарию ғайриҷашмдошт бархурд карданаширо ҷунин ба хотир меоварад: «Дар он рӯзҳо- меғуяд устод С. Айни, - ман аз одами Вилман будани Акбархон огоҳ шуда будам. Ӯ бо ҳар бахонае ба ҳучраам омада мерафт. Як беғох, миёни шом ва ҳуфтан Акбархон омада, маро ба ҳучрааш даъват кард. «Ба ҳучраам як меҳмони тотор омад, бо шумо мулоқот кардан меҳмад» гуфт. Қабул карда рафтам. Аз дари ҳучра даромадан ҳамон ҷашмам ба ҷашми меҳмон афтод. Бо диққат ниғаристам. Тотор- афандӣ, ки ҷомаи бекасаб пушида руяшро мисли артистҳо ранг карда, дар пешгоҳ менишаст, сардори полтсия ҷаноби Вилман буд». Нависанда сир бой навода, бо ӯ вохурӣ намуда, саволҳо дода ба қавли ҳудаш «... қори зарур доштанамо бахона намуда, иҷозат пурсида «Бисмиллоҳ» гуён аз назди ин Шайтон ғурехтам».

Солҳои Ҷанги якуми ҷаҳон (1914-1918) Русияи подшоҳӣ таъкибот ва назоратро аз болои ҷадидон-таракқиҳонон, ки бештарашон дар Туркия таҳсил карда буданд ва бо Истанбул алоқа ва рафтуомад доштанд, пурзур намуд. Зеро ҳукумати подшоҳии рус аз Туркия, ки аз ҷониби Германия бо Русия дар набард буд ва эмисарҳо ва ҷосусони турк ба Аморти Бухоро тез-тез равуо доштанд, ҳусусан ҷадидон бо ин кишвар иртибот доштанд, дар ҳарос буд. Ба ҳамин маъни ишора карда устод Айни низ таъкид мекунад, ки «Дар вақти ҷанг таъкиботи пулси маҳфии ҳукумати императорӣ ва бо фармоиши махсуси вай таъкиботи ҳукумати амирӣ боз ҳам зиёдтар гардид».

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX бо туфайли тоҷирон, сайёҳон ва толибилмоне, ки дар хориҷ таҳсил мекарданд, дар Амوراتи Бухоро ҳам баъзе рузномаю маҷаллаҳо, аз қабили «Вакт», «Тарҷумон», «Хабл-ул-матин», «Чехранамо» ва ғайра дар байни ахли савод паҳн гардида, мардумро аз воқеаҳои ҷаҳон, афқору ғояҳои инқилобӣ огоҳ месохт.

Таъкид намудан ба маврид аст, ки устод Айни дар тури зиндагии ҳеш, ки нисфаш пураламу пурмашаккат сипарӣ шудааст, бо ниҳодҳои махсуси режимҳои мавҷуда бархурдҳои зиёд доштааст. Баъд аз таъкибҳо ва озори ҷисмонӣ дар замони амири қашқадарӣ душманонаш ҳамоно уро ором нагузошта, дар пайи ҷисман нобуд сохтани у тадбирҳои нав ба нав меандешиданд.

Дар ҳолати таҳдиди муллоҳои мутаассиб ба ҳимояи устод соқинони маҳаллаи Суфӣ-Розик бархостанд ва Исмаилюлло Раҳматуллоев, ки яке аз ташкилкунандагони маорифи халқ ва аз дӯстони устод Айни буданд, нависандаро дар ҳонааш пинҳон намуда, ба мактуби дастаҷамъонаи соқинони ин гузар ҷиҳати ҳимояи нависанда имзо гузоштааст. Дар ҳамаи шабу рӯзҳои барои нависанда ҳафноқ, аввалҳои соли 1919 бо кумаки дӯстон ва ҳаммаслақон устод Айни шаҳрванди Самарқанд ва ба ин васила табааи Русия меғардад, ки дар ҳамаи давра амнияти ӯро таъмин мекард. Душманони маънавӣ ва ҳасудонаш устод Айниро дар замони Шӯравӣ ҳам ором нагузоштаанд. Барои бадном кардани ӯ ба идораҳои махсус мактубҳои иғвогаронаи сар то по тухмат ирсол мекарданд, ки ин мавзӯ таҳқиқоти алоҳидаро тақозо дорад.

Адабиёт:

1. Айни С. Мухтасари тарҷимаи ҳоли ҳамаи // Акнун навбати қалам аст. Осори баргузида дар ду ҷилд. Ҷилди якум. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 478 с.
2. Айни С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро // Куллийёт. Ҷ.10. – Душанбе: Ирфон, 1966. – С.5-193.
3. Айни С. Таърихи инқилоби Бухоро. – Душанбе: Адиб, 1987. – 240 с.
4. Арапов Д.Ю. Мусулманское движение в Средней Азии в 1910 //Сб. русс.ист.общ. МТБ (153). – М., 2002. – С.127-134.
5. Броздин С.С. Пробуждение Бухары: Бухарский эмират в конце XIX - начале XX вв. Karadeniz. 2012. №4 (14). S.47-64.
6. Книга жизни Садриддина Айни. Подготовка, издания и исследование к С. Айни. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 490 с.
7. Розикзода А.Ш. Миршаб. – Душанбе: Ирфон, 2021. – 424 с.

Қалидвожа: *Садриддин Айни, Аҳмади Дониш, Садри Зиё, амирони манғития, қушбегӣ, генерал-губернатор, Агентии сиёсии Русия дар Бухоро.*

Аннотация

ПОЛИТИЧЕСКОЕ АГЕНТСТВО РОССИИ В БУХАРЕ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ САДРИДДИНА АЙНИ

В статье речь идёт о взаимоотношении Садриддина Айни с учреждениями Царской России, в том числе Политическим агентством России и полиции в Бухаре. Отмечается, что период детства, отрочества и учёбы выдающего деятеля таджикской науки и культуры С. Айни прошли в мрачные времена правления Бухарского эмирата. В этот период Садриддин Айни приходилось часто иметь дело с Политическим агентством России в Бухаре, которая проводила колониальную политику в Бухарском эмирате.

Ключевые слова: *Садриддин Айни, Ахмад Дониш, Садри Зиё, мангитские эмиры, кушбеги, генерал-губернатор, Политическое агентство России в Бухаре.*

Annotation

POLITICAL AGENCY OF RUSSIA IN BUKHARA FROM THE POINT OF VIEW OF SADRIDDIN AINI

The article dwells on S. Aini's relationship with institutions of Tsarits Russia, including the Political Agency of Russia and the police in Bukhara. The period of childhood, adolescence and study of an outstanding figure of Tajik science and culture preceptor S. Aini passed in the dark times of the rule of the Bukhara Emirate. During this period, S. Aini often had to deal with the Political Agency of Russia in Bukhara, which pursued a colonial policy in the Emirate of Bukhara.

Key words: *Sadriddin Aini, Ahmad Donish, Sadri Ziyu, mangits of emirs, kushbegi, Governor-General, Russian Political Agency in Bukhara.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Воҳидов Карим, магистранти кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни Суроға: ш. Душанбе. Телефон: +992 911270304

Роҳбари илмӣ: Ғадов Ф. – номзоди илмҳои таърих

Сведения об авторе: Воҳидов Карим, магистрант кафедры истории таджикского народа Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни Адрес: г. Душанбе. Телефон: +992 911270304

Научный руководитель: Ғадов Г. – кандидат исторических наук

About the author: Vohidov Karim, magister of the department of history of the Tajik nation of Tajik state pedagogical university named after Sadriddin Ayni, Address: Dushanbe, Telephone: +992 911270304

Scientific adviser: Gadoev Gh. - candidate of historical sciences.

*Оймаҳмадова Наргис Султоновна,
магистранти соли дуҷуми Институту таърих, бостонишиносӣ
ва мардумишиносии ба номи А. Дониши АМИТ*

ДАСТОВАРДҲОИ РАССОМОНИ ТОЧИК ДАР ЗАМОНИ ИСТИҚЛОЛ

Дар мақолаи мазкур нақши рассомони тоҷик дар рушди санъати тасвирии Тоҷикистон, фаъолияти эҷодӣ ва дастовардҳои беназири онҳо дар замони Истиқлол баррасӣ мешавад.

Мусаввирони тоҷик бо санъати волои худ симои кишварро дар ҷумҳурӣ ва берун аз он нишон медиҳанд, муаррифӣ мекунанд ва нуфузашро бештар менамоянд, ки ин боиси сарфарозии халқи тоҷик аст.

Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки рассомони тоҷикро дар тамоми ҷаҳон мешиносанд, дар озмунҳо, фестивалҳо ва намоишҳо, ки барпо мешавад таклиф мекунанд ва меҳнати онҳоро қадри ҷаҳонӣ мекунанд.

Тоҷикон соҳиби тамаддуни бузург, маданияти бою нотақрору қадимиянд. Таърихи санъати тасвирӣ, меъмории, ҳайкалтарошӣ ва наққошии халқи мо аз қарри асрҳо реша мегирад [2, 1965].

Нақшу тасвирҳои, ки дар натиҷаи кофтуковҳои бостонишиносон дар шаҳри қадимаи Панҷакент ба даст оварда шудаанд, аз он шаҳодат медиҳанд, ки тоҷикон дар замонҳои хеле қадим санъати маданияти баланди бадеӣ доштаанд.

Анъанаҳои санъати миллии тоҷикон хеле зиёду гуногунҷабҳа мебошад, ки ҳар кадоме аз онҳо бо хусусияту мазмуни махсус, таърихи офариниш ва рушди равнақи худ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Бисёр рассомон ва наққошони мумтозро номбар кардан мумкин аст, ки дар қори ба вучуд овардани ёдгориҳои нодире, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва берун аз ҳудуди он мавҷуданд, саҳми бебаҳое гузоштаанд.

Мавзӯи асосии бисёр асарҳои мусаввирони тоҷик, пеш аз ҳама тасвири симо ва олами ботинии инсон, табиати офтобӣ, водию кӯҳсор мебошад, ки сарватҳои моддӣ ба вучуд меоваранд, бо маҳсули сарпанҷаи худ ҳаётро зебу зинат медиҳанд ва барои беҳбудии халқи Ватани худ дар ҳар ҷабҳа қорнамоӣ мекунанд. Рассомони халқӣ бошанд, анъанаҳои хуби гузаштагонро инкишоф дода, тамоми ҳолиба, назокат, зебӣ, нафосат ва боигарии нақшу нигори миллиро афзун менамоянд [2, 1965].

Дар осорхонаҳо ва намоишгоҳҳо бисёр мусаввараю лавҳаҳо ба ҷашм мерасанд, ки бо нафосату бадеияти худ диққатро ҷалб мекунанд.

Бо вучуди ҷавон будани худ санъати расмкашии тоҷик имрӯз ҷунун истеъдодхоро соҳиб, аст ки асарҳои онҳоро берун аз ҳудуди ҷумҳури ҳам нағз мешиносанд. Дар баробари ин, қайд кардан лозим аст, ки санъати тоҷик бо роҳи ба худ ҳос ва ҷасурина равнақ меёбад [3, 1967].

Рассомони тоҷик дар бобати тасвири манзараҳои табиат бо ҷидду ҷаҳди зиёде қор қарда, ба он мекушанд, ки хусусиятҳои ҳоси табиати бо дасти инсон дигаргуншавандаи Тоҷикистонро қушода диҳанд.

Хунаремандони ботачриба дар хунари наққошӣ, қандақорӣ, қундал, муҷассамасозӣ, акқосӣ, графика, ороиши бадеӣ, санъати тасвирӣ ва қандин хунароҳои дигар тавонистанд, шогирдонии зиёдеро ба воя расонанд, ки имруз баъзеашон ҳамчун устодони қабардаст ба фаъолияти худ идома медиҳанд. Имруз низ офариниши асарҳои хунари тасвирӣ дар кишвар қам ба назар намерасад ва тавонистааст тавачҷуҳи қомеаи хунариро андақ ҳам бошад ба худ ҷалб қунад.

Аз дастовардҳои истиқлолият ва нақши он дар зинда нигоҳ доштани санъати тасвирӣ метавон қанд мисоле овард ба монанди қорабиниҳои фарҳанги, барғузории галереяҳо ва намоишгоҳҳо бо ҳузури рассомони дохил ва қорич, ки дар пешравии эҷодӣ ва ташаққули рассомон аҳамияти қалон дорад.

Санъати тасвирии муосири тоҷик ҳело вуҷат ёфта, жанрҳои нави он зинданиқорӣ, минётур, графика, ҳайкалтарошӣ, санъати ороишию амалӣ ташаққул ёфтаанд.

Рассомон О. Қамолов, З. Собирев, М. Қолов, Н. Назрибеқов, А. Отақонов, Г. Ҷӯраев, А. Миршақаров, Б. Одинақода, М. Қолов, Ф. Неқматқода, Н. Эшонова, М. Мирмуҳаммадов, И. Мамадқонов, Б. Қамолова, Э. Олимов, Р. Рузибоев, З. Давлатшоева, Б. Қаниев ва дигарон ба мавзӯҳои гуногуни санъати мардумӣ рӯ оварданд.

Олим Қамолов яке аз рассомони шинохта, узви Иттиқоқи рассомони Тоҷикистон, зиёда аз 20 сол инқониб бо санъати минётурӣ машғул буда, осори Қамолиддини Беҳқозро меомӯзад ва барои аз нав эҳё намудани ин намуди санъати тасвирӣ хидмати беандоза қардааст.

Ҳанӯз аз овони ҷавони ва донишҷӯӣ таваҷҷуҳи ӯро минҷурҳои Қамолитдин Бехзод, яке аз барҷастатарин минҷурнигори машриқзамин ба худ ҷалб карда буданд. Ӯ аввал ба омӯзиши осори ба мерос гузоштаи Бехзод ва дигар наққошони асри XIV-XV даст зада, сипас дар пайравӣ аз онҳо ба офаридани нахустин минҷурҳо шуруъ кардааст.

Асарҳои дар маркази ҳамкориҳои Швейсария дар Тоҷикистон (2004, 2009, 2010), дар толори ИР Тоҷикистон (2005), сафорати Ҳинд дар Тоҷикистон (2009), намоиши шатранҷи хурд дар толори ИР Тоҷикистон (2012), дар меҳмонсароии «Сирена» (2012), сафорати Туркия дар Тоҷикистон (2012) ба намоиш гузошта шуда буданд. Дар рӯзҳои фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Беларус соли 2008 ва дар Ҳиндустон соли 2008 иштирок намудааст [1, 215]

Мусаввараҳои бехтарини ӯ дар галереяҳои Русия, Узбекистон, Қазоқистон, Финляндия, дар коллексияҳои хусусии ИМА, Фаронса, Олмон, Словакия, Украина, Швейсария ва Осорхонаи давлатии шаҳри Телемсени Алҷазоир махфӯзанд.

Олим Қамолов наққош ва минҷурнигори тоҷик дар ҷашнвораи байналмилалӣ таҳти унвони «Танвиз ва минҷур», ки дар Алҷазоир баргузор шуд, ширкат карда мақоми дуввумро ишғол намуд. Минҷурҳои пешниҳод намудаи Олим Қамолов дар ин ҷашнвора «Ғавворабандон», «Интиҳои асп», «Пойғаш» ва «Ҷавгонбозӣ» буданд, ки диққати тамошобинонро ба худ ҷалб намуданд [5, №41].

Соли 2024 дар бинои Дафтари СММ дар шаҳри Женева ифтиҳои расмӣ намоишгоҳи миниатюрҳои расом, инчунин намоишгоҳи суратҳои табиати нотақрори кишвари мо баргузор гардид.

Олим Қамолов бо ҷандин Диплому Ифтихорномаҳои Фаҳрии соҳавӣ муқофотида шудааст.

Расомӣ намоёни тоҷик, Академики фаҳрии Академияи расомии Русия, барандаи ҷоизаи «Уқоби тиллоӣ» ва медали тиллоии озмуни «Расомӣ ва офарандагӣ», муаллифи ду равияи нави сатҳи ҷаҳонӣ ба номи «Нурворизм» ва «Танворизм» Зокир Собиров мебошад, ки бо мусаввараҳои худ дар ҷумҳурий ва берун аз он шӯҳратёр гардидааст.

Зокир Собиров дар якҷанд озмунҳои байналхалқӣ, ки берун аз ҷумҳурий шуда гузашта буданд, иштирок варзида, аз ҷумла, дар шаҳри Украина дар озмуни «Расомӣ бехтарин», ки зиёда аз 8 давлати ҷаҳон иштирок доштанд, ҷои намоёнро ишғол намудааст. Дар озмуни мазкур доир ба равияҳои ихтироънамудаи Зокир Собир «Нурворизм» ва «Танворизм» машғулияти омӯзишӣ доир гардида, намунаи онҳо ба намоиш гузошта шуданд. Дар намоишгоҳи Манеж - и Москва, Осорхонаи театрии ба номи В.Баҳрушин, дар намоишгоҳҳои кишварҳои Беларус, Алҷазоир, Испания, Италия, Ҳинд ва ҷанд кишвари дигар асарҳои гуногуни расом гузошта шудаанд [6, №15].

Асари З. Собиров «Бародарам» бешак ба ӯ шӯҳрати ҷаҳони овард. Бо ҳамин сабки дар санъати тасвирий нави ӯ – параллелизм расман аз ҷониби донишмандони шинохтаи ҷаҳонӣ пазируфта шуд.

Президенти Академияи расомони Русия Зураб Константинович Тсеретели дар намоишгоҳе, ки дар шаҳри Маскав баргузор шуд, осори расомӣ тоҷикро дида, ба ӯ баҳои баланд дод ва ба Раёсати Академия пешниҳод кард, ки Зокир Собиров ба узвияти Академияи Расомони Русия қабул шавад. Санай 18-уми октябри соли равон Собиров Зокир дар шаҳри Маскав бо шаҳодатнома, нишони тиллоӣ, дафтарҷаи узвият ва ифтихорномаи Академияи расомони Русия қадрдонӣ шуд [7].

Охири моҳи сентябр Зокир Собиров бо мусаввараҳои худ дар намоишгоҳи байналхалқии «Арт ЭКСПО-2016» дар шаҳри Дунхуани Ҷумҳурии Халқии Хитой иштирок кард.

Боиси тазаққур аст, ки равияҳои параллелизм ва материализм равияҳои наватарин дар санъати тасвирии ҷаҳонӣ буда, дар Амрико, Чин ва Русия эътироф гардидаанд. Зокир Собиров яке аз асосгузорони ин ду равияи ҷаҳонӣ: параллелизм (нурворизм) ва материализм (танворизм) дар кишвар мебошад.

Бону Қамолова, муаллифи мусаввараҳои «Таркиши бузург», «Пегас», муҳрабофии «Гунҷишқак», «Флора ва Фауна», «Қаҳқашон», «Фарзанди Посейдон», «Шоҳпаракҳо», мусаввараҳои сиёҳқалами, «Ҷаноби Донғуо ва гург», «Дарси ҳаёт» -и Тоҷинисо Рауфова, «Гамбусаки саҳӣ»-и Латофат Кенҷаева, «Садбарг»-и Гулнисо Ризвоншоева, «Ҳадяи Қаратоғ ва гайраҳо мебошад [1, 2019].

Бону Қамолова иштирокчи як қатор озмунҳои ҷумҳуриявӣ ва берун аз он, аз ҷумла озмунҳои «Устои ҳунар», «Мақтаи тобигона» (Исиққул, Бишкек, 2012), «Мусаввараи бехин» аз маҷмӯаи расмҳои «Ҳаёти мурчагон», Хомаи Япония (2004) мебошад.

Дар Фестивали 1-уми байналмилалӣи чавонони соҳибистеъдод дар шаҳри Исфакони Эрон соли 2011, фестивали умумичаҳонӣи кӯдакон дар майдони парки Нэшнл Моли Вашингтон, соли 2011 иштирок варзида, соҳиби дастовардҳои беназир гардидааст.

Мусаввири дигари шинохтаи тоҷик, хатмкардаи Донишқадаи Вилнюси Ҷумҳурии Латвия, Носирбек Назрибеков мебошад, ки инъикосгари санъати баланд ва таҳаюлотӣ рангини мусаввирӣ мебошад.

Мазмунӣ асарҳои рассом ҳодисаҳои таърихӣ, анъанаҳои миллӣ, ишқ, муҳаббат ва дигар мавзӯҳои ҳаёти инсониро дар бар мегирад. Асарҳои машҳури рассом «Дар боғи бихишт», «Ҳамсафари вақт», «Оила», «Одам-ид», ва амсоли онҳо аз санъати баланди мусаввир гувоҳӣ медиҳанд.

Ҷ иштирокчиӣ намоишҳои сатҳи ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ буда, соли 2005 дар Фестивали санъати ҷумҳурияҳои Осиёи Марказӣ ва Муғулистон, ки дар шаҳри Париж баргузор шуда буд, ғолиб омадааст. Инчунин дар соли 2018 ғолиби «ТОП-50» гардидааст [7].

Офаридаҳои рассомон таҷассумкунандаи зебоҳои пурғановат ва арзишҳои маданияти тоҷикон мебошанд.

Баргузор намудани намоишҳо ва виставқаҳо – ин пеш аз ҳама инъикос ва муаррифии офаридаҳои ҳунармандон, ҷалби таваҷҷуҳи бештар ба ҳунари рассомӣ, баланд бардоштани зебопарастӣ ва ошно намудани тамошобинон бо жанрҳои гуногуни санъати тасвирӣ мебошад.

Ҳамин тавр, зикр намудан ба маврид аст, ки дар замони Истиқлоли давлатӣ рассомони тоҷик ба дастовардҳои нав сазовор шуданд, ба шарофати истиқлол мавзӯҳои нав ба миён омада, жанрҳои нави рассомӣ пайдо шуданд.

Адабиёт:

1. Аз асл ба насл. – Душанбе, 2019. – 215 с.
2. Барои раванки нави санъати тасвирӣ. Тоҷикистони советӣ – 4 мартӣ соли 1965.
3. Барои тараққиёт ва пешрафти минбаъдаи санъати тасвирӣ. Тоҷикистони советӣ – 30 августи соли 1967.
4. Муродов Р. Рушду камоли санъати тасвирӣ. «Садои Шарк». – Душанбе, 1974. – С.113-123.
5. «Миллат» №41, 9 октябри соли 2013.
6. «Нигоҳ» №15, 8 июли соли 2015.
7. Расонаҳои иҷтимоӣ.

Калидвожаҳо: *рассомон, санъати тоҷик, эҷодиёт, дастовардҳо, мӯсир, намоишгоҳҳо, озмунҳо, ҳунармандон.*

Аннотация

ДОСТИЖЕНИЯ ТАДЖИКСКИХ ХУДОЖНИКОВ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТ

В данной статье речь идёт о роли таджикских художников и развитии изобразительного искусства в их творческой деятельности и уникальных достижениях за время независимости.

Таджикские художники проявили свое художественное мастерство вне только в республике и за ее пределами показывают, представляют и делают его влияние более заметным, что привело к награждению таджикского народа.

Это говорит о том, что таджикские художники известные по всему миру, они участвуют в конкурсах, фестивалях и выставки которые и их труд будет оценен по достоинству.

Ключевые слова: *художники, изобразительное искусство, творчество, современность, достижения, выставки, конкурсы, ремесленники.*

Annontation

ACHIEVEMENTS OF TAJIK ARTIST DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE

This article is about the role Tajik artists and the development of fine arts in their creative activities and unique achievements during the time of independence.

Tajik artists have shown their artistic skills not only in the republic and abroad, they show, represent and make their influence more noticeable, which led to awarding of the tajik people.

This suggests that tajik artists are known all over the world, they participate in competitions, festivals and exhibitions who and their work will be appreciated.

Keywords: *Artists, fine art, creativity, modernity, achievements, exhibitions, competitions, artisans*

Маълумот дар бораи муаллиф: Оймахмадова Наргис, магистранти соли аввали Институти таърих, бостоншиносии ва мардумшиносии ба номи А. Дониш Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Тел.: +992 935562038

Сведение об авторе: Оймахмадова Наргис, магистрантка первого курса Институт истории, археологии этнографии им. А. Дониш Национальная академия наук Таджикистана. Тел.: +992 935562038

About of author: Oymahmadova Nargis, Master degree 1 nd course A. Donish Institute of history, archeology and ethnographie of National Academy of Sciences of Tadjikistan. Тел.: +992 935562038

МАВҚЕИ ОДОБИ КАСБӢ ДАР ФАЪОЛИЯТИ ХИЗМАТЧИИ ДАВЛАТӢ

Одоб - талаботу қоидаҳои эътирофшудаи рафтор, гуфтор, муошират ва муносибати байниҳамдигарии инсонҳо мебошад.

Аз ин рӯ, пеш аз ҳама Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон яке аз рӯкҳои муҳими идоракуниро дар риояи меъёрҳои арзишманди ахлоқӣ мебинанд ва талабот ба миён гузоштаанд, ки тамоми хизматчиёни давлатӣ сарфи назар аз мақоми ишғолкардаашон бояд:

- дасту дили пок; нияти нек; садоқат ба давлату миллати худ; нангу номуси ватандорӣ; эҳсоси масъулияти ба зиммадоштаро молик бошанд.

Яке аз муҳимияти хизмати давлатии касбӣ ин таъкили риояи одоби муоширати касбӣ аз ҷониби ҳамаи категорияҳои хизматчиёни давлатӣ мебошад. Ҳар қадар ки корпуси кадрӣ хизмати давлатӣ дорои одоби баланди касбӣ бошанд, ҳамон қадар самаранокии хизмати давлатӣ таъмин мегардад. Албатта риояи муоширати касбӣ меъёре мебошад, ки дар фаъолияти хизматчиӣ давлатӣ дар таи солҳои тӯлонӣ эҳё мешавад. Бисёре аз ин меъёрҳо тавассути санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ танзим мегардад.

Таҳлилҳо собит месозанд, ки тағйирёбии муносибатҳои ҷамъиятӣ боиси зарурияти таҷдиди назар ва ба меъёрҳои ҳуқуқӣ маънавӣ, танзимкунандаи хизмати давлатӣ мегарданд. Аз самаранокии ҳамкориҳои мутақобилаи ин танзимгарон, ҳолати таъмини волаяти қонунӣ, риояи тартиботи ҳуқуқӣ, сатҳи маданияти ҳуқуқӣ, шуурнокии ҳуқуқӣ ҷамъият ва шаҳрвандии он пешрафти ҷомеа вобастагӣ дорад. Танзим кардани раванди бе базаи ҳуқуқӣ мустаҳкам ва баҳисобгирии таҷрибаи замшуда номумкин аст. Дар давоми таърихи мавҷудияти идоракунии давлат дар сарзамини Тоҷикистон аз замонҳои қадим то даҳсолаҳои охирин таҷрибаи бой мавҷуд аст. Равшан аст, ки чун дар ҳамагуна соҳаи дигари шуури ҷамъиятӣ, дар хизмати давлатӣ ҳуқуқ ва маънавият танзикунандаи муносибатҳои байниҳамдигарӣ ва рафтор баромад мекунанд. Бинобар ин, меъёрҳои одоби аз тарафи ҷамъият муқарраршуда, ба рафтори хизматчиёни давлатӣ бештар аз назари меъёрҳои ҳуқуқӣ баҳо дода мешаванд. Бо эҷоди қонунҳо меъёр ва хусусияти хизмати давлатӣ муайян мегардад. Хизмати давлатӣ чунин таркиб дорад якум, институти иҷтимоӣ-сиёсӣ аст, дуюм-табақаи касбии идоракунадагон, сеюм-сохтори ҳокимият. Дар ин сурат проблемаҳои мувофиқати ваколатҳои ҳокимиятӣ ва ахлоқӣ; масоили бунёди маънавияти ҷомеа, зарурияти объективи қабули санадҳои, ки ба ахлоқи хизматчиёни давлатӣ дахл доранд, пайдо мешаванд.

Хизмати давлатӣ, ҳаҷман қоидаҳои пешбаранда, меъёрҳо, талаботҳои касбиро ба кадрҳо дар ҳама ҷанбаҳои ахлоқӣ дар бар гирифта, ба дараҷаи ҳалқунанда муайянкунандаи самту ғояҳои асосии он мебошад. Ҳокимиятро фазои маънавии мусоиди идоракунӣ пеш мебарад. Мансабдори масъул метавонад бо амалҳои нопок ҳар як нияти неки ҳокимиятро бе эътибор созад. Обруи ҷамъиятро хизматчиёни давлатии одил, покқидон, ҳақиқатпарастӣ худ боло мебардоранд.

Таъкили идоркунии самарабахш дар соҳаи идоракунӣ давлатӣ вазифаи муҳим ва ниҳоят рӯзмарра мебошад. Проблемаҳои кадрӣ омӯхта, олимону таҳлилгарон ва сиёсатмандон ба сохторҳои имкондиханда то ҳанӯз ноаён дар таҷриба амалӣ гаштани интиҳоби сифатнок ва ҷо ба ҷокунонии оқилонаи кадрҳо аз ҷумла бо баҳисобгирии моҳияти иҷтимоии онҳо, нишонаҳои

Вожаҳои «Этика» (одоб), «маънавият», «ахлоқ» мувофиқи пайдоиши этимологии худ таърихан ҳаммаъно мебошанд, мундариҷаи якдигарро пур мекунанд ва дар истилоҳи якдигарро иваз карда метавонанд. Ҳангоме, ки «қоидаҳои одоб (этика)», «принсипҳои маънавият», «меъёрҳои ахлоқӣ» мегӯем, онҳо тобишҳои мазмунӣ гуногун доранд, аммо мафҳуми умумиро низ ифода мекунанд [1, 54].

Ҳама гуна намуди фаъолияти касбии инсон одоби касбии иттиҳодиявиро ташкил медиҳад, ки бо меъёрҳои маънавии худ рафтори кормандонашро танзим менамояд. Бахусус одоби касбӣ барои сохтори идоракунӣ ва пеш аз ҳама хизматчиӣ давлатӣ муҳим аст.

Одоби хизматчиӣ давлатӣ ҳамчун яке аз намудҳои одоби касбӣ, дар худ системаи меъёрҳои маънавӣ-ахлоқиро таҷассум мекунанд. Одоби хизматчиӣ давлатӣ дар қоида ва меъёрҳои ифодакунандаи талаботҳои маънавию ахлоқӣ соҳибмансаб, ҳислату муносибатҳои ӯ бо давлат, масъулияти хизмати давлатӣ, ҷамъиятӣ ва тарзи муносибаташ бо тобеону шаҳрвандон зоҳир мегардад.

Яъне зери мафҳуми одоби касбӣ маҷмуи меъёрҳо, қоидаҳо, инчунин шакли рафтору амалҳои ғридриҳанда (дин, одат, маросим, анъана ва ғайра) ифода меёбанд. Мафҳуми «этика» дар ин ҷо ба маънои наҷиб «маънавиёт», истифода мешавад. Ин истифодабарӣ бо хусусиятҳои ташаккули маънавиёти касбӣ, бо он меъёрҳои зиёде доир мегарданд, ки дар шакли ҳаттӣ ба қайд гирифта мешуданд, ба санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар шакли навиштаҷотҳои гуногуни касбӣ ворид шаванд.

Одоби касбии хизматчиӣ давлатӣ дар муайянсозии амалишавии арзишҳои маънавӣ дар шароит, баъзан дар муҳити бағоят мураккаб, ғавқулдда ёрӣ медиҳад. Одоби касбӣ мафҳуми маънавии шуурро ба қоидаву меъёрҳои машҳури соҳаҳои хусусии ғаволияти ҳаётии инсон мутобиқ месозад.

Одоби касбӣ ва шуури ахлоқи касбӣ барои амали худ бояд мафҳумҳои хусусӣ дошта бошанд. Мафҳуми одоби касбӣ дар ниҳоят ўҳдадорӣ мансабиро, ба таври қофӣ, возеҳ муайян мекунад, шахсро маҳз ба ғамидани вазифаи хизматиӣ ў водор месозад. Масъулияти намоёндагони як қатор касбҳоро ба иҷрои қорҳои худ баланд мебардорад, тобишҳои аниқи бештари муносибатҳои мутақобилаи шахсият ва қомеа, шахсият ва гуруҳро ба ҳисоб мегирад.

Барои хизматчиёни давлатӣ натаҳҳо риояи талаботи қонун, балки масъулиятшиносии софдилӣ дар иҷрои вазифаҳои хизматиашон низ муҳим аст. Бояд зикр намуд, ки нақшаи хизматчиёни давлатӣ дар пешбурди иқтисодию ғарҳангӣ ва иҷтимоии мамлакат ниҳоят бузург аст. Ба мақоми баланди дар қамъият доштани хизматчиёни давлатӣ даҳл намуда, Президенти Қумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон қунин баҳо додааст: «Хизматчиёни давлатӣ нерӯи пешбарандаю таҳкимбахши давлату давлатдорӣ мебошанд. Аз ин рӯ, онҳо бояд намунаи интизоми олию меҳнати ғидокорона бошанд» [1, 41].

Хизматчиёни давлатӣ бояд дар назар дошта бошанд, ки дар қирдору рафтор, ахлоқ ва тарзи муоширати онҳо мардум симои давлатро мебинанд. Бадеҳатан хизматчиёни давлатӣ оинасанд, ки дар он симои давлату давлатдорӣ инъикос меёбад. Талаботу масъулияти зикрғфта зарурияти аз тарафи хизматчиёни давлатӣ риоя намудани одоби касбӣ ва муоширати хизматиӣ онҳоро ба миён меғузорад.

Ихтисос ва ё касби хизматчиӣ давлатӣ, инчунин хизмати давлатӣ шакли маҳсуси ғаволияти одамон аст, ки он ба таъмини иҷрои мақсаду вазифаҳои мақомоти давлатӣ ниғаронида шудааст.

Барои хизматчиёни давлатӣ одоби касбӣ барои он зарур аст, ки обуруи ҳокимият ба сифатҳои ахлоқии онҳо: боғарҳангӣ, бовиҷдонӣ, хоксорӣ, адолатпешагӣ, садоқату ғидокорӣ дар хизмат ба манғиати давлат қору ғаволият қардан бевосита аз онҳо вобаста аст. Зеро қирдорҳои ғайриахлоқии хизматчиёни давлатӣ метавонанд обрӯи ҳокимиятро дар назари мардум қоста созанд. Ғайр аз ин ҳуди хусусияти ин касб-амалисозандаи иродаи давлат будан-ҳамеша дар марқази диққати аҳли қомеа мебошад.

Вазифа ва мақсади асосии одоби касбӣ мусоидат ба ташаккули сифатҳои иҷтимоӣ-маънавии хизматчиёни давлатӣ, тарбияи ахлоқи ҳамидаи онҳо дар доираи ғаволияти касбӣ мебошад, ки дар навбати худ ин сифатҳо бояд ба таҳкими ҳокимият ва эътидоли қомеа мусоидат кунанд [1, 7].

Объекти хизматчиӣ давлатӣ дар ду самти бо ҳам алоқаманд: қорпуси қадри ва хизмати давлатӣ баромад мекунад.

Мазмуни соҳтори одоби касбӣ гуноғунҷабҳа мебошад. Пеш аз ҳама он принципҳои ахлоқиро дар бар мегирад, ки хизматчиёни давлатӣ бояд онҳоро дар ғаволияти ҳамагунаи қориашон ба роҳбарӣ гиранд. Моҳияти ин принципҳо пеш аз ҳама боло гузоштани манғиати давлатӣ ва қомеа аз манғиатҳои шахси мебошад, ки мақсади оли ва ниҳои ғаволияти касбии хизмати давлатӣ дар он зуҳур меёбад. Яке аз принципҳои муҳими он эътироф ва ҳимояи ҳуқуқ, манғиатҳои ҳуқуқӣ, озодӣ ва эътибори ҳар як шахс ва шахрванд мебошад. Принципи риояи қатъии нишондодҳои қонунҳо, талаботи дастурамалҳои вазифавӣ, масъулият ба ғаволияти хизматиӣ худ дар назди давлату қамъият ва шахрвандон низ ҳеле муҳиманд. Муносибати ҳасана ба тамоми шоҳаҳои ҳокимият, ба мақомот ва муассисаҳои давлатӣ ба иродаи интиҳобкунандагон, ба муҳолифон ва мунаққидони ҳокимият, бетарафии сиёсӣ, адолати иҷтимоӣ, сарфи назар қардани ҳар гуна бартарӣ ба риояҳои сиёсӣ, идеологӣ ва динӣ низ ҳеле муҳим мебошанд.

Мазмуни муҳими унсури диғари одоби касбии хизматчиӣ давлатӣ сифатҳои асосии маънавӣ ва меъёрҳои рафтори хизматчиёни давлатӣ мебошанд, ки онҳоро ба қанд гуруҳ тақсим қардан мумкин аст. Дар ин ҷо риояи меъёрҳои маънавии умуминсонӣ, хоксорӣ ботамкинӣ,

боодобӣ аҳамияти калон доранд. Манбаи асосии одоби касбӣ аз ахлоқи ҳамидаи инсонӣ сарчашма мегирад.

Дар маҷмӯъ дар тарбияи маънавию ахлоқии хизматчиёни давлатӣ фарҳанг нақши арзанда дорад. Шахси дорой фарҳангу маънавиёти баланд ва ахлоқи ҳамидаи инсонӣ дар фаъолияти касбии худ ҳамеша адолати иҷтимоиро риоя намуда, манфиатҳои давлат ва аҳли ҷомеа ро дар мадди аввал мегузорад. Кормандоне, ки дониши баланди касбӣ, малакаю маҳорат ва одоби неки инсонӣ доранд, ҳамчун мутахассисони бофарҳанг ва худшиносу ҳудӯгоҳ ҳамеша ба манфиати ватану ҷомеа хизмат хоҳанд кард.

Дар рисола мафҳумҳое ба мисли: шарафи касбӣ ва эътибори шахс истифода шудааст. Зери мафҳуми шарафи касбӣ ба ин ё он касб дар ҳаёти ҷамъиятӣ баҳо дода мешавад. Дарки амиқи ин шарафмандӣ барои хизматчиӣ давлатӣ аҳамияти бағоят муҳим дорад. Яъне ин мафҳуми дараҷаи кадрӣ манзалати касбӣ, истеъдоди фардӣ ва дараҷаи коричрокунии ўро муайян месозад. Эътибору шараф натавонанд нишондихандаи ахлоқӣ, инчунин категорияи таърихӣ мебошад. Он маҳсули шароитҳои давронест, ки дар он одамон зиндагӣ мекунанд. Яъне қисми шуури онҳост, ба ин ё он системаи арзишҳо, меъёрҳои рафтор ва ғайра равона кардааст.

Барои инсон, новобаста аз он ки чи шӯғл дорад албатта, шарафи шахрвандӣ дарёфт кардан аҳамияти аввалиндараҷа касб мекунад. Аз рӯи суҳанони файласуф, ягон инсон наметавонад бе шараф амал кунад. Шарафи инсонӣ дар ҳамаи табақаҳо, ҳатто дар табақаҳои аз ҳама олиӣ ҷамъиятӣ аҳамият дорад. Шараф ҳамаи шахрвандонро ба ҷидду ҷаҳди хифзи манфиати ватани худ, зиёд кардани бойгариӣ вай, ном ва шӯҳрати нек, эҳтиромона муносибат кардан ба қонунҳои давлат, нигоҳ доштани тартиботи ҷамъиятӣ, ғамхорӣ намудани пиронсолон ва кӯдакон, ёрӣ додан ба шахрвандони табақаҳои камҳимоя ўҳдадор менамояд. Тавре маълум аст давлати ҳуқуқбунёд, демократӣ, иҷтимоӣ ба ҳар як инсон ҳуқуқ ба ҳаёти арзандаро қафолат медиҳад.

Одоби касбӣ барои хизматчиӣ давлатӣ дар худ боз мафҳуми «ҳақиқати касбӣ»-ро фарогир аст. Ба хизматчиӣ давлатӣ зарур аст, ки, барои комили тадқиқ намудани ин ё он ҳолат, вазъияти объективӣ кӯшиши зиёд сарф намояд. Баҳодихӣ аз рӯи мизони маъмул, бо маслиҳати сардор-осонтар аст. Аммо маҳз адолати касбӣ, аз «боло» вичдони касбии ба хизматчиӣ давлатӣ набояд фишор оварад. Бо гурӯҳҳои мафиозӣ ва амсоли ин созиш накунад. Дар ин ҳол адолат омили муҳим аст дар муносибат бо ҳамкорон. Баҳодихҳои дукарата, секарата тасмимҳои «худӣ» ва «бегона», мувофиқ ва номувофиқ ҳам шуури маънавии мутахассисро ва ҳам муҳити маънавий-психологӣ коллективро вайрон месозад. Маълум аст, ки муоширати ғайбӣ бо шахси воқеӣ қисми зиёди вақти кории хизматчиёни давлатиро мегирад. Метавон бо боварӣ гуфт, ки ахлоқи касбӣ услуби муҳими фаъолияти хизматчиӣ давлатиро муайян месозад. Яъне меъёри асосии одоби касбии хизматчиёни касбӣ мебошад.

Пеш аз ҳама ҷавҳари одоби касбии хизматчиӣ давлатиро эҳсоси масъулияти инсонпарварӣ ва эътимод ташкил медиҳад. Ё ин ки муносибати эҳтиромона ба иззати нафси инсон, дарки арзишу ҳиммати инсониро доништан. Эҳсоси инсонпарварӣ ҳилофи манфиатпарастӣ ва шахсиятпарастӣ мебошад. Инсонпарварӣ воситаи асосии ба дастовардани ҳамагуна мақсадҳои ниҳой мебошад.

Ҳамин тариқ, ба хизматчиӣ давлати иҷроӣ комили ўҳдадорихояш бе боварӣ ба кӯшишҳои, меҳнатии вай, қарорҳои қабул карда ва ҳам иҷро намудааш даст намедиҳад. Боварӣ ва амалҳои шоиста ба ў заруранд, то ин ки баҳри тараққиёти давлат, мустаҳкам кардани меъёрҳои демократӣ, қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ саҳми арзанда бигирад. Ин боварӣ барои фаъолияти пурсамараш ёрӣ мерасонад.

Ҳама гуна фаъолият, ба хусус тадбири тасмими бевосита бояд ба хоҳири инсон, мақсадҳои олии ва рӯҳбаландии ў равона карда шаванд, сари ин масъала одоби касбии хизматчиӣ давлатӣ бояд эҳсоси ватандӯстиро фаро гирад. Ба хизматчиӣ давлатӣ маҳсусан муҳаббати қавӣ доштан ба Ватан ба мардуми шарифи он ниҳоят зарур аст. ҳамчунин ў бояд нисбати дигар мамолику халқиятҳо эҳтиромии самимӣ дошта бошад.

Адабиёт:

1. Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 1998, №11 мод. 297. – С.13-26.
2. Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения); Пер. с чешск. – М.: Юрид. лит. 1989.
3. Нуриддинов Х., Ализода Б.П. Одоби касбӣ ва муоширати хизматчиӣ давлатӣ. – Душанбе, 2005. – С.7.
4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 20 апрели соли 2012. – Душанбе, 2012. – 35 с.

5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 25 апрели соли 2008 // Паёми Донишкадаи тақмили ихтисоси хизматчӣ давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2008, №2. – 31 с.
6. Пирназаров И. Истиқлолият ва рушди хизмати давлатии Тоҷикистон. – Душанбе: Эҷод, 2011. – 41 с.
7. Хайруллоев С. Асри қонун. – Д.: Шарқи озод, 2005. – 458 с.
8. Этимологияи 100 калима. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 54 с.

Калидвожаҳо: *Давлат, Тоҷикистон, Истиқлол, қонун, ҳуқуқ, одоб, хизматчӣ, иҷлосия, сӣёсат, консепсия, кадр, ислоҳот.*

Аннотация

ПОЗИЦИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЭТИКИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЛУЖАЩЕГО

Государственный служащий не будет полностью выполнять свои обязанности, не доверяя своим усилиям, упорному труду и решениям, которые он принял и реализовал. Доверие и достойные действия необходимы ему, чтобы внести значительный вклад в развитие государства, укрепление демократических стандартов, законности и правопорядка. Эта уверенность поможет ему работать эффективно.

Вся деятельность, особенно прямые меры и решения, должны быть направлены во благо человека, его высших целей и мотивации, а профессиональная этика государственного служащего должна охватывать чувство патриотизма. Особенно необходимо государственному служащему иметь сильную любовь к Родине и ее благородному народу. Он также должен испытывать искреннее уважение к другим странам и народам.

Ключевые слова: *Государство, Таджикистан, Независимость, закон, нравы, служащий, сессия, политика, концепция, кадры, реформы.*

Annotation

THE POSITION OF PROFESSIONAL ETHICS IN THE ACTIVITY OF A PUBLIC SERVANT

A civil servant will not fully fulfill his duties without trusting his efforts, hard work, and the decisions he made and implemented. Trust and worthy actions are necessary for him to make a significant contribution to the development of the state, strengthening of democratic standards, legality and legal order. This confidence will help him to work effectively.

All activities, especially direct measures and decisions, should be aimed at the sake of the person, his higher goals and motivation, and the professional ethics of the civil servant should cover the feeling of patriotism. It is especially necessary for a civil servant to have a strong love for the Motherland and its noble people. He should also have sincere respect for other countries and peoples.

Keywords: *State, Tajikistan, Independence, law, law, manners, employee, session, policy, concept, personnel, reforms.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳматӣ Гулхусайн, магистранти кафедраи ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 989997136

Рохбари илмӣ: профессор Қозиён Ш.Қ.

Сведение об авторе: Раҳматы Гулхусаин, магистрант юридического кафедре Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айны. Телефон: +992 989997136

Научный руководитель: профессор Казиян Ш.К.

About the author: Rahmaty Gulhusain, graduate student of the Law Department of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ainy. Phone: +992 989997136

Academic leader: professor Qaziyan Sh.K.

ТАВСИФИ УМУМИИ ҲУҚУҚУ ОЗОДИҲОИ ШАҲРВАНД ВА МАҲДУДКУНИИ КОНСТИТУТСИОНИИ ОН

Ҳуқуқу озодиҳои шаҳрванд чанбаи муҳимтарини вазъи ҳуқуқии онро дарбар гирифта, аз маҷмуи ҳуқуқ, озодиҳо, кафолатҳо ва имтиёзҳо иборат мебошад. Ҳуқуқу озодиҳои шаҳрванд ҳамчун зухуроти муҳимтарини ҳуқуқӣ-конститутсионӣ ба шумор рафта, кафолати ҳуқуқии он пеш аз ҳама дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳои конститутсионӣ, қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ мустаҳкам шудааст.

Муносибати шаҳрванд, ҷомеаю давлат ахромеро мемонад, ки ҳар як кунҷи он ба ҳамдигар дар таносуби муайян қарор доранд. Давлат ҳамчун шакли ташкилоти сиёсии ҷомеа, олооти асосии ба амал баровардани мақсаду вазифаҳои муҳимтарини ҷомеа мебошад. Шаҳрванд бошад, қисми таркибии ҷомеа буда, дар маҷмӯъ ҳуди ҷомеаро ташкил менамояд. Алоқамандии шаҳрванд бо ҷомеаю давлат мазмуни фарогир дошта, давлат олооти сиёсии ҷомеа мебошад.

Дар байни шаҳрванд ва давлат муносибатҳои бешумор дар соҳаҳои гуногуни ҳаёт ва ғайриинсонӣ онҳо ба вуҷуд меоянд. Қисми муҳими ин муносибатҳо дар ҷомеаи ҳозирзамон хусусияти ҳуқуқӣ ва сиёсӣ доранд. Вобаста ба ин муносибатҳои шаҳрванд ва давлат низ шакли ҳуқуқӣ-сиёсӣ мегирад, робитаи онҳо бештар хусусияти ҳуқуқӣ пайдо мекунад. Баробари ин, гуфтан лозим аст, ки дар давраи ҳозира робитаҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, миллий ва ғайра, ки дар байни давлат ва шаҳрвандон муқаррар гардидаанд, низ бештар хосияти ҳуқуқӣ-сиёсӣ доранд. Амалӣ шудани ин робитаҳо алоқамандии шаҳрвандон ва давлатро боз ҳам мустаҳкамтар мегардонад.

Вазъи ҳуқуқии шаҳрванд аз муносибатҳои мураккабе иборат аст, ки вобаста ба мавқеи шахс дар ҷомеа соҳаҳои гуногуни ҳаёту ғайриинсонӣ онҳоро дарбар мегирад. Дар соҳаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва ахлоқӣ-маънавияи ҳаёти ҷомеа муносибатҳои бавучудоянда тамоми самтҳои асосии ғайриинсонӣ шахсро фаро мегиранд, вале ҳеҷ як соҳаи ҳуқуқ дар алоҳидагӣ имконияти онҳоро пурра танзим намудан надорад. Танҳо ҳамаи соҳаҳои ҳуқуқ амалқардаидаи миллий дар маҷмӯъ онҳоро мустаҳкам намуда ба танзим меандозанд. Бо вуҷуди ин, меъёрҳои ҳуқуқӣ конститутсионӣ дар муқаррарномаӣ, муайянсозӣ ва танзими онҳо мавқеи махсус доранд. Онҳо пеш аз ҳама мувофиқи хусусиятҳои ба танзимандозии худ метавонанд дар сатҳи баланди ҳуқуқӣ мавқеи инсон ва шаҳрвандро дар самтҳои асосии ҳаёт муайян намоянд. Муносибатҳои муҳимтарини дар робитаи мунтазами байни давлат ва шаҳрванд ба вуҷуд ояндаро вобаста ба мавқеи онҳо дар идоракунии қорҳои ҷамъиятӣ ва давлатӣ муқаррар ва танзим мекунад. Вазифаи муфасссал ба танзим андохтани ин муносибатҳо ба ӯҳдаи дигар соҳаҳои ҳуқуқ гузошта мешаванд. Аз ин рӯ, меъёрҳои ҳуқуқӣ конститутсионӣ хислати таъсисномаӣ, муқаррарномаӣ ва дар сатҳи муайян танзимномаии асосҳои ҳолати ҳуқуқии инсон ва шаҳрвандони Тоҷикистонро доранд.

Вазъи конститутсионӣ-ҳуқуқии шахс дар ҳама давраи замон яке аз масъалаҳои муҳими ҷомеаи башарӣ ба ҳисоб меравад. Зеро инсон субъекти асосии ҳама гуна муносибатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ баромад намуда, аз иштироки ғайриинсонӣ ӯ раванди бавучудой ва башиддат тағйирёбии муносибатҳо бениҳояд вобаста аст. Мавзуи вазъи конститутсионӣ-ҳуқуқии шахс дар доираи илми ҳуқуқӣ конститутсионии ватанӣ ва хориҷӣ аҳамияти махсус дошта, нисбат ба он олимони ва ҳуқуқшиносон (конститутсионалистон) фикру ақидаҳои зиёдеро пешбарӣ намудаанд.

Ҳуқуқу озодиҳои шаҳрванд дар асоси принсипи таҷзияи ҳокимияти давлатӣ қарор дошта, баёнқари маҳдуд намудани қудрати беҳадду ҳудуди давлат мебошад ва маҳз ба ҳамин маъною мақсад онҳо бо мафҳуми муосирри худ рӯ ба ҳастӣ ниҳоданд. Воқеан барои он, ки дар давлати марбута тартиботи ҳуқуқӣ амал қунад ва давлат ба сифати давлати ҳуқуқбунёд шинохта шавад, бояд қабл аз ҳама қудрати давлат қаме маҳдуд бошад. Зиёда аз сад сол пеш аз ин яке аз муҳакқиқони рус А.К. Чивелегов дар заминаи чунин қайд намуда буд: «Давлати муосири муттамадин давлати ҳуқуқбунёд мебошад, зеро ки дар он қудрат бо маҳдудиятҳо амалӣ мегардад».

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд меъёрҳои зиёди конститутсионӣ, аз ҷумла аз ҳама боби ҳаҷман қалонтаринро бахшидааст ва дар ҳама маврид ҳуқуқу манфиатҳои инсон ва шаҳрвандро чун субъекти асосии муносибатҳои ҳуқуқӣ конститутсионӣ таъмин ва кафолат додааст. Дар моддаи 5-и Конститутсияи ҶТ омадааст:

«Инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ арзиши олии мебошанд. Ҳаёт, кадр, номус ва дигар ҳуқуқҳои фитрии инсон дахлнопазиранд. Ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрвандро давлат эътироф, риоя ва ҳифз менамояд».

Ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд ба воситаи Конститутсия, қонунҳои ҷумҳурии ва санадҳои ҳуқуқии байналмиллалӣ, ки аз тарафи Тоҷикистон эътироф шудаанд, ҳифз мегарданд. Ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрванд бевосита амалӣ мешаванд. Онҳо мақсад, мазмун ва татбиқи қонунҳо, фаъолияти ҳокимияти қонунгузор, иҷроия, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидоракуниро муайян мекунанд ва ба воситаи ҳокимияти судӣ таъмин мегарданд.

Боби дууми Конститутсия «Ҳуқуқ, озодӣ ва вазифаҳои асосии инсон ва шахрванд» номида шудааст, ки 34 моддаи ин санадро ташкил менамояд. Дар боби мазкур ҳуқуқу озодӣ ва вазифаҳои асосии ҳам инсон ва ҳам шахрвандони Тоҷикистон муфассалан муқаррар ва дарҷ гардидаанд.

Масоили ҳуқуқу озодиҳои шахрванд ва маҳдуд намудани онҳо дар мавридҳои лозима яке аз мавзӯҳои мубрами илмҳои ҳуқуқшиносӣ, ҳосатан илми ҳуқуқи конститусионӣ, ҳуқуқи инсон, ҳуқуқи байналхалқӣ ба ҳисоб рафта, аз ҷониби олимони ҳуқуқшиносии ватанӣ ва хориҷӣ мавриди баррасӣ ва таҳлилҳо қарор гирифтааст.

Ҳуқуқу озодӣ ва уҳдадорӣҳои шахрванд аз ҷумлаи падидаҳои ҳуқуқӣ-конститусионӣ буда, азбаски барои ҷомеаи муосир онҳо арзиши олии доранд, пас, дар сатҳи конститутсияи кишвар эътироф, муқаррар ва таъмин карда мешаванд. Қайд намудан лозим аст, ки ҳуқуқу озодиҳои шахрванд аллакай дар таърихи қўҳани давлатдорӣи тоҷикон мавриди эътирофу қорбарӣ қарор гирифта буданд. Дар Авесто – сарчашмаи динию ҳуқуқии зардуштӣ ҳуқуқ ва озодиҳои гуногуни инсон эътироф ва муқаррар карда шудааст. Дар қатори ҳуқуқ ба ҳаёт, ҳуқуқ ба моликият, ба никоҳ ва ташкили оила, ҳуқуқи бастанӣ шартнома, ҳуқуқи муроҷиат ба мақомоти марбута барои ҳифзи манфиатҳои худ, вазъи ҳуқуқии табақаҳои ҷамъиятӣ, меъёрҳои соҳаҳои ҳуқуқи оила, маданӣ, ҷиноятӣ, муроғия ва адолати судӣ дар он муқаррар карда шудааст. Дар он ҳифзи ҳайвоноти гуногун, унсурҳои табиат – об, ҳок, оташ махсус қайд мегардад. Ҳифзи муҳити зист ва ҳуқуқҳои экологӣ махсусияти Авесто мебошад.

Авесто тафовути забонӣ, миллий, давлат, вобаста ба пӯст ва ғайраро эътироф намекунад. Дар он озодии мутлақии инсон ва дар интиҳоби ояндаи худ интиҳоби озодии инсонро ба воситаи ақл ва ҳиради худ, озодии ирода ва талаботи фардӣ ба миён гузоштааст. Ғалабаи Ахура Маздо аз ҳар як фарди ҷомеа вобаста аст. Танҳо дар сурати муттаҳид шудани қулли нерӯҳои покӣ, рӯшноӣ – неқӣ ба бадӣ ғалаба мекунад.

Дар таълимоти зардуштия ҳуқуқ ба ҳаёт, никоҳ, ҳуқуқ ба меҳнат, шароити бехтари ҳаёт инъикос ёфтааст. Дар Авесто меъёрҳои муқарраркунандаи озодии ҳаракат ва дастнорасии манзил вучуд дорад. «Ман ҳаракати озод ва интиҳоби макони зистро ба ҳамаи онҳое, ки бо ҷорҳои хонагӣ дар ин макон зиндагӣ мекунанд, иҷозат медиҳад», гуфта шудааст дар Авесто. Мақоми ҳуқуқии шахс вобаста синну сол муайян мешуд. Ҳар як наврас дар 15-солагӣ бояд аз донишҳои дунявӣ маърифати динӣ аз имтиҳони мубад гузарад. Ин маросимро «садралушон», «қуштибандон» ва ё «ҷашни навзод (навзуд)» меномиданд. Гузаронидани ин маросим маънои нишона ба балоғат расидан, қабули суннатҳои динӣ ва қобилияти амалкунии комили ҳуқуқиро ба даст оварданро дошт. Ғайр аз синну сол се ҳолати дигар мақоми ҳуқуқии шахси ба балоғатрасидаро муайян мекард – ин пайравии дини давлатӣ (пайрави дини зардушт будан ё ғайризардуштӣ), вазъи иҷтимоӣ (озод ё қулом), баромади табақавӣ (рӯҳонӣ, низомӣ, кишоварз, қосиб) муқаррар мегардид. Мақоми афзалиятнокро табиист, ки шахси озод, пайрави дини зардуштӣ, узви табақаи ашрофон – низомӣён ва рӯҳонӣён доштанд.

Дар адабиёти илмӣ андешаҳои бо ҳам муҳолиф оид ба иҷборӣ ва ё ихтиёрӣ будани никоҳ вучуд дорад. Тибқи таҳқиқоти А.М. Диноршоев бо истинод ба асари А.Ғ. Холиқзода дар ҷомеаи зардуштӣ озодӣ ва ризоияти зан ҳангоми никоҳ пурсида мешуд. Бо ирода ва розигии худ ба никоҳ дохил шудани зан ба андешаи ин муҳаққиқон дар ҷомеаи авестой эътироф мешуд. Вале масъалаи мазкур паҳлуҳои дигари ҳуқуқӣ дорад. Тарафҳо дар никоҳ ва ташкили оила сарварони оила эътироф мешуданд, аз ин сабаб, ба андешаи мо, никоҳ маҷбурий буд. Авесто ба зане, ки бо ихтиёри худ ба никоҳ дохил шудааст, мақоми «худсарзан»-ро раво мебинад. Дорандаи ин мақом ва фарзандон аз ин никоҳ, танҳо дар сурати эътирофи онҳо аз ҷониби падар ҳамчун меросхури ҳақиқии падар ва мутааллиқи авлоди падар насаби ӯро мегирифтанд. Дар ақси ҳол ба авлоди модарии худ тааллуқ доштанд. Яъне, зан ҳуқуқи озодона ба никоҳ дохил шуданро дошт, вале амалӣ намудани он заминаи маҳдуд гаштани як қатор ҳуқуқҳои ӯ ва фарзандонаш мегардид. Ғайр аз ин мавҷудияти сохтори табақавӣ ва ҷаҳонбинии ба он ҳос низ

махдудиятҳои гуногунро, аз ҷумла ҳангоми бастанӣ акди никоҳ пешбинӣ мекард. Азбаски гузариш ба табақаи дигар маҳдуд ва эҳтимоли қавӣ меравад, ки манъ буд, табиист, ки никоҳи байни табақаи низ камтар ба назар мерасид ва ин баёнгари ҳислати иҷборӣ доштани никоҳ мебошад.

Ҷомеаи авестой ҷомеаи табақотӣ буда, он аз чор табақаи асосӣ иборат буд. Дар ҷомеаи табақаҳои имтиёздори аҳоли (низомӣ ва руҳонӣ) табақаи касбу кишоварзон буданд. Авесто беш аз ин ба касе дар ҷамъият мақом эътироф надошт, ба ҳаде ки ягон кишоварз наметавонист пешавар гардад ё пешаваре ба табақаи руҳонӣ ё низомӣ шомил шавад, зеро касб меросӣ буд, аз насл ба насл пайравӣ мегардид. Шоҳ наметавонист кишоварз ё пешавареро ба табақаи низомӣ дохил намояд, вале ба табақаи руҳонӣ шомил намудани шахсе аз дигар табақа мамнуъ буд.

Дар Эломиаи Куруши Кабир яке аз сарчашмаҳои муҳими таърихи бостони ориёӣ масоили ҳуқуқи инсон мавриди танзим қарор гирифтааст. Дар он оид ба ҳуқуқ ба озодии эътиқод, озодии ҳаракат, ҳуқуқ ба моликият, интиҳоби манзил, касб ва ғайра эътироф ва мавриди ҳимоя қарор дода мешавад. «Ҳар шахс дар пайравии дини худ озод аст, касе ҳақ надорад касеро ба дини худ ба зурӣ ҷалб намояд» гуфта мешавад дар Эломиа.

Эломиа ҳуқуқи ҳар як миллату қавмро ба ҳаёти ошоишта, пайравӣ аз дини худ, баробарии қавмҳоро эътироф менамояд. Он ҳамчун аввалин Эломиаи ҳуқуқи башар аҳамияти бузургӣ таърихӣ дорад.

Дар Эломиаи Куруш меҳонем: «...Нагузоштам садама (зарба) ва озоре ба мардуми ин шаҳр ва ин сарзамин ворид ояд. Вазъи дохили Бобул ва ҷойҳои муқаддаси он қалби маро тақон дод. Фармон додам, то ҳамаи мардум дар парастии ҳудои худ озод бошанд ва бад-ин сон ононро наёзоранд. Фармон додам, ки ҳеҷ кас аҳолии шаҳро аз ҳастӣ (зиндагӣ) соқит накунад. Ҳудои бузург аз ман хурсанд шуд ва ба ман, ки Куруш ҳастам ва ба писарам Камбуҷия ва тамоми лашкари ман, аз роҳи иноят баракоти ҳудро нозил кард.

Аммо бо пешрафти ҷомеа, дар марҳилаҳои баъдинаи таърихӣ, бо баробарӣ аз ҷомеа ҷудо шудани сарватмандон, ҳокимон, коҳинон, сарлашқарон, имкони маҳдуд намудани озодӣ, даҳлат намудан ба ҳаёти инсон, ҳалалдор намудани баробарии ибтидоӣ ва муқаррарӣ ба миён меояд. Дар давлатҳои ғуломдорӣ юнониҳо римӣ ғуломон ба ҳайси на инсон, балки чиз шинохта мешаванд. Дар асрҳои миёна ҳуқуқҳои инсон, ки дар ибтидо арзи вучуд доштанд, ба ҳайси имтиёзҳои табақаҳои боло амалӣ мешаванд, озодии беинтиҳои ҳокимон таъмин гашта, озодӣ ва ҳуқуқҳои фитрии мазлумон поймол карда мешавад. Танҳо дар замони нав ақидаҳо ва назарияҳо оид ба озодии инсон ва ҳуқуқҳои фитрии ӯ пешбарӣ мешаванд. Дар марҳилаҳои минбаъда бо баробарӣ фароҳам омадани шароити мусоид (қабули санадҳои байналмиллалӣ ва конституцияҳо, пешрафти иқтисод, фарҳанг ва ғ.) озодии инсон ва теъдоди зарурии ҳуқуқҳои ба зиндагии арзанда, баробарӣ, моликиятдорӣ, хоҷагидорӣ мустақил, мусофират, интиҳоби ҷойи зист ва диг. таъмин мешаванд. Хулоса, инкишофи таърихӣ ҷомеаи инсонӣ чунин сурат мегирад, ки ҳуқуқҳои фитрии инсон ба ҳаёти арзанда, озодӣ, баробарӣ ва ғайра, ки ҳанӯз дар ҷомеаи нахустини ибтидоӣ бидуни ҳокимият, давлат, тadbирҳои сиёсӣ, қонун амалӣ шуда буданд, пас аз фосилаи чандинҳазорсола аз нав эҳй мешаванд. Робитаи инсон ва ҳуқуқ хусусияти табиӣ дорад. Инсон чун вучуди биологӣ ҳаққи зиндагӣ дорад, майл ба озодӣ дорад, мекушад хушбахтона ҳаёт ба сар барад, оила ташкил намояд, фарзанд ба воя расонад, манзили шахсӣ дошта бошад, соҳиби моликияти хеш бошад, аз неъматҳои зиндагӣ ҳаматарафа ва бе ягон мамоният сунъӣ истифода барад. Аз оғози зиндагии инсонӣ ибтидои табиат, олами набототу ҳайвонот дар ихтиёри инсон буданд. Одамони ибтидоӣ аз ин неъматӣ зиндагӣ озодона, бе ягон мамоният ва маҳдудият истифода менамуданд, бо шикор, моҳидорӣ, ҷамъу истеъмоли наботот ва умуман ғизои табиӣ машғул буданд. Бесабаб нест, ки як зумра муттафакирон ҷомеаи ибтидоиро асри «тиллоӣ» меномиданд, онро чун ҷомеае тавсиф мекарданд, ки дар он озодиву баробарии воқеии ҳама таъмин шуда буд.

Ҳуқуқи озодӣ ва вазифаҳои асосии инсон ва шаҳрвандонро тибқи Конституция ба тариқи зайл тасниф кардан мумкин аст: 1) ҳуқуқи озодиҳои фардӣ; 2) ҳуқуқи озодиҳои сиёсӣ; 3) ҳуқуқи озодиҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ; 4) вазифаҳои асосии инсон ва шаҳрванд; 5) ҳуқуқи озодӣ ва вазифаҳои асосии инсон ва шаҳрванд дар вазъияти фавқуллода; 6) қаророти ҳуқуқи озодии инсон ва шаҳрванд.

Андаша, таҷриба ва мустақиман амалӣ шудани ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрвандро тамоми илмҳои ҳуқуқшиносӣ мавриди баррасии хеш қарор медиҳанд ва аз ин рӯ, ҳуқуқи озодиҳо ҳамчун институти байнисоҳавӣ шинохта шудаанд. Ҳуқуқи озодиҳо ба мазмуни омӯзишу танзими илму соҳаҳои ҳуқуқи муҳофизати ҳаётӣ, муҳофизати граждани, маъмурӣ,

молиявӣ, оилавӣ, меҳнатӣ ва дигар соҳаҳои ҳуқуқ дохил мешаванд. Ин ниҳоди муҳими ҳуқуқиро ҳуқуқи байналмиллалӣ омтавӣ низ мавриди баррасӣ қарор медиҳад. То вақтҳо охир вазъи умумии фард ҳамчун қисми таркибии илми ҳуқуқи конституционӣ эътироф мешуд, ки дар натиҷа баъзан дар ин соҳаи илм масъалаҳои мавриди баҳс қарор мегирифтанд, ки онҳо ба доираи омӯзиши он то ҳадди зарурӣ шомил набуданд. Ба сифати чунин масъалаҳо метавон аз пайдоиши назарияву андешаҳои мухталифи ҳуқуқ ва озодихоро ном бурд, ки онҳо имрӯз тибқи андешаи баъзе аз муҳаққиқони илми ҳуқуқ ба сифати илми мустақили назарияи ҳуқуқи инсон эътироф гардида, табиат ва моҳияти ҳуқуқу озодихо, пайдоиши онҳо, заминаҳои иҷтимоӣ, фалсафӣ, сиёсӣ, ахлоқӣ, динию мазҳабии ин ниҳоди сиёсӣ ҳуқуқиро мавриди баррасӣ қарор медиҳанд. Ба андешаи олими ҳуқуқшинос Ҳамидов Х.Ҳ. «омӯзиши ҳуқуқу озодихоии инсон ва шаҳрванд дар соҳаи ҳуқуқи конституционӣ бояд дар ҷаҳорҷубаи он муносибатҳое, ки ба василаи ҳамин соҳаи ҳуқуқ таҳти танзим қарор мегиранд, маҳдуд гардад». Аммо ба андешаи пешниҳоднамудаи муаллиф розӣ шудан мушкил аст, зеро дар доираи омӯзиши соҳаи мустақили ҳуқуқи конституционӣ ҳуқуқу озодихоии инсон ва шаҳрванд фарроҳ таҳлил ва омӯхта мешаванд ва зарурияти маҳдуд кардани омӯзиши он дар соҳаи ҳуқуқи конституционӣ зарурият надорад. Худи соҳаи алоҳида эътироф намудани ҳуқуқи инсон мушкил аст, зеро предмети ин соҳаи ҳуқуқ дарбаргирандаи муносибатҳо дар як соҳа баромад намекунад. Омӯзиши меъёрҳо вобаста ба ҳуқуқу озодихоии инсонро бо дар соҳаҳои ҳуқуқи байналмиллалӣ, ҳуқуқи конституционӣ, дар илми ҳуқуқи конституционии мамлакатҳои хориҷӣ дидан мумкин аст.

Ҳамин тариқ, ҳуқуқу озодӣ ва вазифаҳои асосии инсон ва шаҳрванд муносибату алоқаҳои муҳимтарини байни шаҳрвандро бо давлат инъикос намуда, мавқеи шахсро дар ҷомеа муайян менамоянд. Падидаи ҳуқуқ ва озодихоии инсон ва шаҳрванд даврҳои ниҳоят мураккаб ва мушкилро аз сар гузаронидааст. Инқилобҳо ва таҳаввулотҳои зиёди озодихоӣ боиси эътироф ва рушд намудани ҳуқуқу озодихо гардидаанд. Ҳоло низ зарурияти таҳким бахшидани ҳуқуқ ва озодихоии асосии инсон ва шаҳрванд ҷой дорад ва давлатҳои ҳуқуқбунёд кӯшиш менамоянд, ки барои ҳимояи ҳуқуқҳои инсон қорҳои зиёдеро ба анҷом расонанд. Ҳуқуқу озодихоии инсон ва шаҳрванд маҷмуи меъёрҳо ва муқарротҳои ҳуқуқӣ-конституционӣ мебошанд, ки аз гурӯҳи ҳуқуқу озодихоӣ шахсӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, ахлоқӣ, маънавӣ ва маърифатӣ иборатанд. Албатта, риоя ва иҷро намудани Конституция ва қонунҳо ва эътироми ҳуқуқ ва манфиатҳои дигарон принсипи муҳим ба шумор меравад ва ҳангоме, ки аъзои ҷомеа ва давлат онро ба таври дахлдор иҷро наменамоянд нисбатан маҳдудкунии ҳуқуқӣ татбиқ карда мешавад.

Адабиёт:

1. Буриев Э.Б. Ҳуқуқ, озодихо ва вазифаҳои шаҳрванд (вазъи ҳуқуқи шаҳрванд ва табаа, соҳтори динию табақавии ҷомеа) // Конституцияҳои Тоҷикистон ва падидаҳои ҳуқуқи давлатӣ дар инкишофи давлатдорӣ милли. Зери назари Президенти Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, академик Фарҳод Раҳимӣ ва н.и.х, дотсент, директори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқ Назар Мӯмин Абдуҷалол, таҳия карда шудааст (муҳаррири масъул. д.и.х, проф. Иброҳимов С.И.). – Душанбе: Дониш, 2019.
2. Имомов А. Вазъи ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд, ҳуқуқу озодӣ ва вазифаҳои асосӣ. – Душанбе, 2013.
3. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (6 ноябри соли 1994 ба тариқи райпурсии умумихалқӣ қабул шудааст) – (бо тағйироту иловаҳои охири 22 аи соли 2016). – Душанбе, 2016.

Калидвожаҳо: пайдоиши, назария, андеша, мухталиф, ҳуқуқ, озодӣ, инсон, эътироф, табиат, моҳият.

Аннотация

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВ И СВОБОД ГРАЖДАН, И ИХ КОНСТИТУЦИОННЫХ ОГРАНИЧЕНИЙ

Понятие конституционных прав и свобод человека и гражданина появляется в культуре терминов конституционного права и административного права. Согласно данному определению: конституционные права и свободы человека и гражданина - для человека и гражданина конституционные права и свободы являются средством самопожертвования и признания заслуг, обеспечения достоинства, свойственной свободной личности., средство реализации своих неотъемлемых прав в государственном управлении, обеспечение

необходимых экономических и социальных условий. социальные и культурные важны для удовлетворения материальных и духовных потребностей жизни

Ключевые слова: *происхождение, теоретически, мысль иная, право свободы, человек признает природу, сущность.*

Annotation

**GENERAL DESCRIPTION OF CITIZEN'S RIGHTS AND FREEDOMS
AND ITS CONSTITUTIONAL LIMITATIONS**

The concept of constitutional rights and freedoms of a person and a citizen appears in the Culture of Terms of Constitutional Law and Administrative Law. According to the given definition: constitutional rights and freedoms of a person and a citizen - for a person and a citizen, constitutional rights and freedoms are a means of self-sacrifice and recognition of merit, ensuring the dignity that is characteristic of a free person, a means of exercising his inalienable rights in public administration, ensuring the necessary economic and social conditions. social and cultural are important for meeting material and spiritual needs of life

Keywords: *origin, theoretically, thought different, right freedom, human being recognize nature, essence.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Мастова Зарина Солиховна, магистранти соли аввали факултети таърих ва ҳукуки Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 887000662

Рохбари илмӣ: профессор Рачабов С.

Сведение об авторе: Мастова Зарина Солиховна, магистрантка первого курса факультета истории и права Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айны. Телефон: +992 887000662

Научный руководитель: профессор Раджабов С.

About the author: Zarina Solihovna Mastova, first-year graduate student of the Faculty of History and Law of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ainy. Phone: +992 887000662

Scientific leader: Professor Rajabov S.

*Норзода Дилноза Абдумансур,
магистранти соли дуюми факултети таърих ва ҳуқуқ*

ШАКЛҲО ВА НАМУДҲОИ ҲУҚУҚИ МОЛИКИЯТ

Мувофиқи м. 12 Конституцияи дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳама гуна шаклҳои моликият ва инчунин моликияти хусусӣ эътироф ва ҳифз мешавад. Ба шаклҳо ва намудҳо тақсими намудани ҳуқуқи моликият аҳмияти назариявӣ ва ҳам аҳамияти амали дорад. Вобаста ба он ки ҳуқуқи моликият ба кадом шакл ва кадом намуд дохил карда мешавад, режими ҳуқуқи молумулкӣ, ки объекти ин ҳуқуқ ва он имкониятҳое, ки соҳибмолк нисбати ин молумулк дорад, муайян шуда метавонад.

Мувофиқи м. 236 КГ Моликият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шакли хусусӣ ва оммавӣ (давлатӣ) мавҷуд мебошад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон моликияти давлатҳои хориҷӣ, ташкилотҳои байналмилалӣ, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии хориҷӣ метавонад вучуд дошта бошад, ба шарте ки дар қонун тартиби дигар муқаррар нашуда бошад [1, 67].

2. Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушди шаклҳои мухтасифи моликият шароити зарурии баробар фароҳам меоварад ва ҳимояи онҳоро таъмин мекунад. моликият дар ҚТ ба ду шакл тақсими мешавад: моликияти хусусӣ ва оммавӣ (давлатӣ). Инчунин дар ҚТ моликияти давлатҳои хориҷӣ, таъсисотҳои байналхалқӣ, шахрвандон ва шахсони юридикӣ хориҷӣ вучуд дошта метавонанд. Аз мазмуни м. 237-238 КГ ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки ҳуқуқи моликияти хусусӣ ба моликияти шахрвандон ва шахсони юридикӣ, моликияти давлатӣ бошад, ба моликияти ҷумҳуриявӣ, ки бевосита ба Ҷумҳурии Тоҷикистон тааллуқ дорад, моликияти Вилояти Автономии Бадахшони Қуҳӣ, моликияти воҳидҳои марзӣю маъмурӣ ва моликияти коммуналӣ тақсими мешаванд.

1. Моликияти давлати дар шакли моликияти ҷумҳуриявӣ ва коммуналӣ баромад мекунад.

2. Моликияти ҷумҳуриявӣ аз ҳазинаи ҷумҳуриявӣ ва молу молке, ки мутобиқи санади қонуни ба шахси ҳуқуқии давлатии ҷумҳуриявӣ вобаста карда шудааст, иборат мебошад.

Маблағҳои бухети ҷумҳури, захираи тиллоию асбӯр ва ҳазинаи алмос, объектҳои моликияти истисноӣ (мутлақ)-и давлати ва дигар молу молки давлати, ки ба шахси ҳуқуқии давлати вобаста карда нашудаанд, ҳазинаи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил медиҳанд.

3. Моликияти коммунали аз ҳазинаи маҳалли ва молу молке, ки мутобиқи санади ба шахси ҳуқуқии коммунали вобаста карда шудаанд, иборат мебошад.

Маблағҳои молу молки бучети маҳалли ва дигар молу молки коммуналӣ, ки ба шахси ҳуқуқии коммунали вобаста карда нашудаанд, ҳазинаи маҳаллиро ташкил медиҳанд.

4. Молу молкери, ки тахти моликияти давлат гарор дорад, ба шахси ҳуқуқии давлати дар асоси ҳуқуқи хоҷагидори ё идораи оперативӣ вобаста кардан мумкин аст.

Ба он ҳолат аҳамият додан лозим аст, ки на дар Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва на дар Кодекси Гражданин Ҷумҳурии Тоҷикистон номгуи пурраи шаклҳои моликият дода нашудааст. Дар қонунгузорӣ нишон дода шудааст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон инчунин шаклҳои дигари моликият эътироф карда мешаванд.

Қонунгузори гражданин Ҷумҳурии Тоҷикистон (м. 14 ва 15 КГ) дар баробари моликияти хусусӣ ва давлатӣ, инчунин моликияти коллективӣ ва шахсиро ҷудо менамояд. Ба моликияти коллективӣ - моликияти шахсони юридикӣ ва ба моликияти шахсӣ - моликияти шахрвандон дохил мешавад. Лекин ҳам моликияти коллективӣ ва ҳам моликияти шахсӣ ба моликияти хусусӣ дохил карда мешаванд [2, 11].

Ҳамин тавр, моликият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба давлатӣ ва хусусӣ тақсими карда мешавад. Дар навбати худ моликияти хусусӣ ба моликияти шахрвандон ва шахсони юридикӣ тақсими мешавад.

Таснифи шаклҳои ҳуқуқи моликият ягона нест [3, 79]. Ин шаклҳо дар навбати худ ба намудҳо тақсими мешавад. Масалан, ҳуқуқи моликияти шахрвандон ва шахсони юридикӣ ҳамчун намудҳои моликияти ҳуқуқи эътироф мешаванд. Таснифи моликият ба намудҳо метавонад асосҳои гуногун дошта бошад. Он метавонад аз ҳудуди як шакли моликият набарояд ё метавонад аз ин ё он шакли моликият вобастагӣ надошта бошад. Масалан, моликияти умумӣ метавонад саҳмӣ ва якҷоя бошад. Дар баробари ин ҳам моликияти саҳмӣ ва ҳам якҷоя метавонад ба якҷанд шахсе новобаста аз шакли моликият тааллуқ дошта бошад.

Намудҳои ҳуқуқӣ моликият метавонад ба зернамудҳо тақсим карда шавад, масалан, ба моликияти шахсӣ юридикӣ, ҳамчун намуди моликияти хусусӣ, моликияти ҷамъиятҳо ва ширкатҳои хоҷагидорӣ, кооперативҳои истехсолӣ ва матлуботӣ, ташкилотҳои ҷамъияти яқчоя, динӣ ва ғайра. Моликияти яқчоя ҳамчун намуди моликияти умумӣ ба моликияти яқчояи ҳамсарон ва моликияти яқчояи хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) тақсим мешавад ва ғ [4, 137].

Ҳамин тавр, таснифи шаклҳо, намудҳо ва зернамудҳои ҳуқуқӣ моликият бо асосҳои гуногун ба амал бароварда мешавад ва барои таъмини омузиши моҳияти ҳодисоти омухташанда равона шудаанд.

Адабиёт:

1. Гражданское право. 4.1, под. ред. А.П.Сергеева, Ю.К. Толстого. – М., 1998. – 337 с.
2. Копылов А.В. Строение на чужой земле: от суперфиция до права застройки // Гражданское право при переходе к рынку. – М., 1995. – 78 с.
3. Суханов Е.А. Проблемы правового регулирования отношений публичной собственности и новый Гражданский кодекс // Гражд. кодекс России. Проблемы. Теория. Практика. – М., 1998. – 67 с.
4. Усмонов. Ҳуқуқи граждани. Қ.1. – Душанбе, 2001. – 117 с.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, қонун, ҳуқуқ, моликият, ихтиёрдорӣ, тасарруф, соҳибмулк, истифодабарӣ, ҳуқуқи моликият, ҳуқуқи субъективӣ, ашё.

Аннотация

ФОРМЫ И ВИДЫ ПРАВ СОБСТВЕННОСТИ

Собственность в Республике Таджикистан делится на государственную и частную. В свою очередь частная собственность делится на собственность граждан и юридических лиц.

Таким образом, классификация форм, видов и подвидов юридического имущества осуществляется по разным основаниям и направлена на обеспечение изучения сущности изучаемых явлений.

Ключевые слова: Таджикистан, закон, право, собственность, распоряжение, присвоение, собственник, пользование, право собственности, субъективное право, объект.

Annotation

FORMS AND TYPES OF PROPERTY RIGHTS

Property in the Republic of Tajikistan is divided into public and private. In turn, private property is divided into the property of citizens and legal entities.

Thus, the classification of forms, types and subtypes of legal property is carried out on different grounds and is aimed at ensuring the study of the essence of the studied events.

Keywords: Tajikistan, law, right, property, disposal, appropriation, owner, use, property right, subjective right, object.

Маълумот дар бораи муаллиф: Норзода Дилноза Абдумансур, магистранти кафедраи ҳуқуқи факултети таърих ва ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +922 002029228

Рохбари илмӣ: профессор Қозиён Ш.Қ.

Сведения об авторе: Норзода Дилноза Абдумансур, магистрантка кафедры права факультета истории и права Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айны. Телефон: +922 002029228

Научный руководитель: профессор Казиян Ш.К.

About the author: Norzoda Dilnoza Abdumansur, graduate student of the Department of Law, Faculty of History and Law, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ainy. Phone: +922 002029228

Academic leader: Professor Qaziyan Sh.K.

*Одинаҳмадзода Шукрона Шарифхуҷа,
магистранти соли аввали факултети таърих ва ҳуқуқ*

ҲУЧЧАТҲОИ ТАШКИЛӢ – ҲУҚУҚӢ

Ҳуччатҳои ташкилӣ – ҳуччатҳое, ки функцияҳои алоҳида, ҳуқуқ ва вазифаҳои мақомоти роҳбарикунандаро ба муддати тӯлонӣ дар бар мегиранд ва иҷроишаш ҳатмист. Ҳуччатҳои ташкилӣ, албатта, бо мӯҳри тасдиқи роҳбари муассиса ё бо ҳуччатҳои амрдиҳандаи (қарор, фармоиш, фармон) ё бо қарори машваратии муассиса тасдиқ карда мешавад ва то қабули ҳуччати ташкилии нав амал мекунад. Дар сурати барҳам хурдани фаъолияти муассиса ҳуччатҳои нави ташкилӣ таҳия мешаванд.

Ба ҳуччатҳои ташкилӣ дохил мешаванд:

- **Оиннома;**
- **Низомномаҳо;**
- **Дастурамалҳо;**
- **Қоидаҳо.**

Ҳуччатҳои ташкилӣ меъёрҳои ҳуқуқҳои маъмури ва шахрвандиро амалӣ гардонид, сарчашмаи асосии иҷроиши ҳатмии онҳо мебошанд. Тамоми ташкилоту корхонаҳо бо санадҳои давлатӣ, дастурамалу қонунҳо ва нишондоду қоидаҳоро ҳифз менамоянд. Инчунин дигар қоидаҳои мухтасари ҳуччатҳои ташкилӣ мавҷуданд:

Ҳуччатҳои ташкилӣ – маҷмӯи ҳуччатҳои ба ҳам алоқаманд, ки сохтор, вазифа, функцияҳои муассиса, корхона, ташкили қори он, ҳуқуқ, вазифаҳо ва масъулияти роҳбар ва мутахассисони корхонаро ба тартиб медарорад.

Ҳардуи ин қоидаҳоро муқоиса намуда ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки қоидаи якум ҳуччатҳои алоҳидаро дар бар мегирад, ки ҳуқуқу вазифаҳои корхонаро муайян мекунад. Вақт аз он ки дар қоидаҳои баъдина маҷмӯи ҳуччатҳое, ки аз қарори ба даст овардаи ташкилот вобаста аст ва сохтори корхонаро ба танзим медарорад.

Ин қоидаҳо дар маҷмӯъ шакли пурраи «Ҳуччатҳои ташкилӣ»-ро таъмин мекунанд.

Ҳуччатҳои ташкилӣ муайян мекунанд:

- шакли ташкилӣ – ҳуқуқии ташкилот, сохтори роҳбарӣ;
- шумораи умумӣ, номгӯи вазифаҳо – роҳбарон, мутахассисон;
- хизматчиёни техникӣ;
- салоҳият, вазифа ва масъулияти қисмҳои таркибӣ ва коргарон;
- ҳуқуқи мақомоти машваратии роҳбарияти ташкилот;
- литсензиякунонӣ (қонунигардонӣ)-и фаъолият;
- речаи қорӣ ва системаи муҳофизат;
- ташкил ва баҳодихии қори коргарон;
- қоидаҳои аз нав ташкилдихии ташкилот;
- тартиби бекор намудани ташкилот [1, с.158].

Шакли вазифаҳои роҳбар дар ҳар як дастгоҳи роҳбарикунанда аз истифодабарии силсилаи ҳуччатҳои онҳо асос мегирад.

Мансубияти ҳар як ҳуччат ба ин ё он корхона, муассиса ва ташкилот аз он вобаста аст, ки ин ташкилот чӣ гуна сохтору вазифаҳоро дорост, ҳақман ҷиғуна аст ва мавқеи он дар ҳудуди ҷумҳури ҷиғуна аст.

Вале новобаста аз ин, дар ҳар як ташкилот ҳуччатҳое истифода бурда мешаванд, ки шакли ташкили қори роҳбарӣ ва хизматиро инъикос менамоянд. Ҷамъи ин ҳуччатҳо силсилаи ҳуччатҳои ташкилӣ – ҳуқуқиро ташкил медиҳанд.

Стандарти давлатии ҳуччатҳои ташкилӣ – ҳуқуқиро ҳамчун ҳуччатҳои ҳатти, ки масъалаҳои ташкилӣ – роҳбарӣ, масъалаҳои идоракунии, ҳамкорӣ, таъминот ва танзимоти фаъолияти мақомоти болоии муассиса, корхона, ташкилот ва гурӯҳҳои тобеи онҳо ва ашхоси роҳбарикунандаро муайян мекунад. Ба ҳамин тарик, системаи ҳуччатҳои ташкилӣ – ҳуқуқӣ аз рӯи мавқеи истифодашавиашон барои ҳуччатгузори фаъолияти роҳбарӣ аҳамияти қалон доранд [1, с.49].

Ғайр аз системаи функционалии ҳуччатҳои умумӣ боз системаҳои соҳавӣ муайян шудаанд, ки бо фаъолияти мубрами ташкилотҳо ва инъикоси хусусиятҳои онҳо истифода бурда мешаванд.

Шакли ҳуччати ташкилӣ ин чунин самтҳои «ягона»-и ҳамешагии лифофа мебошанд.

- нишон;
- номи муассиса;
- номи ҳуччат (08) (низомнома ё дастурамалҳо ё қоида);
- Самтҳои тағйирёбандаи лифофаи «ягона»;
- сана (09);
- рақами бақайдгирӣ (10);
- ҷойи нашр ё навишти ҳуччат (12);
- сарлавҳа (17);
- матн (19);
- қайд намудани замима (20) 2;
- имзо (2);
- муҳри (бо имзо ё расм) ҳамоҳангсозӣ ё раводид;
- муҳри тасдиқ;
- муҳр (тамға).

Ҳуччатҳои ҳуқуқӣ – ин ҳуччатҳое, ки дар онҳо қарорҳои ҳуқуқӣ ё ташкили ба қайд гирифта шуда, масоили фаъолияти ташкилот мебошанд. Ин ҳуччатҳо фаъолияти роҳбариятро ба танзим дароварда ба он барои вазифаҳои худро фаъол гардониданаш кӯмак мерасонад.

Ба шакли ташкилӣ – ҳуқуқӣ мазмун ва тавсифи фаъолияти ташкилот, сохтор ва дигар далелҳои роҳбарияти ташкилот нигоҳ накарда, ба он ҳуқуқӣ фармоишӣ – хизматии фаъолиятҳо ва ҳамчунин ҳуқуқи наشري ҳуччатҳои ҳуқуқӣ дода шудааст.

Ҳуччатҳои ҳуқуқӣ қарорҳои аз боло ба поён – мувофиқи система овардашударо дар бар мегиранд: аз мақомоти фармонраво ба фармоничроқунанда, аз роҳбари ташкилот ба гурӯҳҳои сохторӣ ва коргарон. Чунин ҳуччатҳо тарзи идоракунии вертикалӣ (аз боло ба поён) мавзёро таъмин менамояд.

Аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ҳуччатҳои ҳуқуқӣ ба санадҳои ҳуқуқӣ мансубанд: дар онҳо ҳукмҳои амиқу ҳуқуқӣ дарҷ мегардад. Амиқии ин қайдҳо дар он аст, ки бо ёрии онҳо масъалаҳои мансуби роҳбарӣ ҳал ва саволҳои ба миёномада ҷавоби худро меёбанд.

Бо дарназардошти муҳити истифодабарии ҳуччатҳои ҳуқуқӣ тақсимои маъмури ба чунин намудҳо тақсим мешаванд:

- санадҳои ҳуқуқӣ – санадҳое, ки аз тарафи ҳокимияти иҷроияи ҷумҳури (вазиратҳо, кумитаҳо, агентҳо ва ғ.)

- санадҳои ҳуқуқӣ – санадҳое, ки дар самти субъектҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон амал мекунад – вилоятҳо, шаҳрҳо, ноҳияҳои тобегӣ марказ, Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон.

- санадҳои ҳуқуқии муассиса, ташкилоту корхонаҳо.

Барои наشري ҳуччати ҳуқуқӣ инҳо асос шуда метавонанд:

- зарурияти иҷроиши санадҳои қонунбарорӣ, санадҳои нормативӣ ва дигар қарорҳое, ки органҳои воломақоми ташкилоти мазкур қабул кардааст.

Ҳуччатҳои ҳуқуқӣ аз тарафи якчанд кумитаҳои роҳбарикунанда якҷоя нашр шуда метавонанд. Аз нуқтаи назари ҳалли масъалаҳои мураббаи рӯз ҳуччатҳои ҳуқуқӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

- ҳуччатҳое, ки дар шароити умум (коллегиялӣ) таҳия мегарданд;

- ҳуччатҳое, ки аз тарафи як шахс қабул карда шудааст:

Ҳангоми аз ҷониби як шахс нашр шудани ҳуччат, ҳокимият пурра аз шахс – роҳбар вобаста аст.

Қарори қабулкардаи шахси зуд амалӣ гардидани он, болоравии масъулиятшиносии шахсии роҳбар оиди қарори қабулшударо таъмин менамояд. Дар асоси қарори қабулкардашудаи шахси ҳамаи вазиратҳо, маъмурияти субъектҳои алоҳидаи маъмури ва маориф, роҳбарони муассисаву ташкилотҳо (директории генералӣ, директор, раиси дастгоҳ) амал мекунад [1, с.158].

Адабиёт:

1. Березина Н.М., Воронцова Е.П., Лысенко Л.М. Современное делопроизводство 2 – е изд. – СПб., Питер, 2007. – 158 с.
2. Бердяев Н.А. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого / О назначении человека. – М., 1993. – 154 с.

Калидвожаҳо: Давлат, Тоҷикистон, қонун, ҳуқуқ, ҳуҷҷат, корхона, хизматчӣ, сиёсат, консепсия, кадр, ислоҳот.

Аннотация

ОРГАНИЗАЦИОННО – ПРАВОВЫЕ ДОКУМЕНТЫ

Организационные документы – документы, которые на длительный срок содержат отдельные функции, права и обязанности органов управления и исполнение которых является обязательным. Организационные документы непременно утверждаются печатью руководителя учреждения или распорядительными документами (решением, приказом) или рекомендательным решением учреждения и действуют до принятия нового организационного документа. В случае ликвидации учреждения будут подготовлены новые организационные документы.

Ключевые слова: Государство, Таджикистан, закон, документ, предприятие, работник, политика, концепция, кадры, реформы.

Annotation

ORGANIZATIONAL AND LEGAL DOCUMENTS

Organizational documents are documents that for a long period of time contain individual functions, rights and responsibilities of management bodies and the execution of which is mandatory. Organizational documents must be approved by the seal of the head of the institution or administrative documents (decision, order) or a recommendatory decision of the institution and are valid until the adoption of a new organizational document. In the event of liquidation of the institution, new organizational documents will be prepared.

Keywords: State, Tajikistan, law, document, enterprise, employee, policy, concept, personnel, reforms

Маълумот дар бораи муаллиф: Одинахмадзода Шукрона Шарифхуча, магистранти кафедраи ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 558864141

Рохбари илмӣ: профессор Қозиён Ш.Қ.

Сведение об авторе: Одинахмадзода Шукрона Шарифхужа, магистрантка юридического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Телефон: +992 558864141

Научный руководитель: профессор Қозиён Ш.Қ.

Author the after: Odinahmadzoda Shukrona Sharifkhuja, postgraduate student of the Faculty of Law of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Phone: +992 558864141

Scientific supervisor: professor Koziyon Sh.K.

ТАШАББУСҲОИ ҶМҶ ДАР МИНТАҚАИ ОҶШ ДАР ДОИРАИ АСЕАН

АСЕАН даҳ кишвари Осиёи Ҷанубу Шарқиро бо ҳудуди умумии 4,5 миллион километри мураббаъ муттаҳид менамояд. Аҳолии ин иттиҳод бештар аз 660 миллион нафар ва маҷмуи маҳсулоти дохилии он (ММД) 3,66 триллион долларро ташкил медиҳад, ки тибқи омили котиботи АСЕАН аз рӯи нишондодҳои иқтисодӣ дар ҷаҳон дар ҷои шашум ва дар Осиё дар ҷои сеюм меистад. АСЕАН дар аввал ҳамчун як ташаббус барои густариши равандроҳои ҳамгирӣ аз ҷониби панҷ кишвари муассис-индонезия, Малайзия, Сингапур, Таиланд ва Филиппин пешниҳод шуда буд ва он чор марҳалаи густаришро паси сар намуд: моҳи январи соли 1984 Бруней-Даруссалом, моҳи июли соли 1995 - Вьетнам, июли соли 1997 – Лаос ва Мянма ва апрели соли 1999 - Камбоҷа ба АСЕАН пазируфта шуданд. Танҳо Тимори Шарқӣ, ки моҳи майи соли 2002 аз Индонезия истиқлолият ба даст овард ба иттиҳод дохил нагардид. Эҳтимолан, бо мурури замон марҳалаи панҷуми густариши АСЕАН низ ба вуқӯ мепаївандад.

Мавриди зикр аст, ки АСЕАН мавқеи хуби стратегӣ ва геосиёсиро ишғол менамояд, яъне АСЕАН дар ҷорҳои роҳҳои баҳриё, ки укёноси Ҳиндро ба укёноси Ором мепаївандад, қарор дорад. Маҳз бо ҳамин масир нафтро аз ҳалиҷи Форс ба бузургтарин иқтисодҳои Осиё ва ҳавзаи укёноси Ором - Ҷопон, Қореяи Ҷанубӣ ва Чин интиқол медиҳад. Ҳар гуна таваккуф дар таҳвили карбогидратҳо метавонад боиси бӯҳрони энергетикӣ минтақавӣ гардад, ки барои ҷомеаи ҷаҳон оқибатҳои на он қадар хуб дорад. АСЕАН инчунин, барои табдил додани кишварҳои Осиёи Ҷанубу Шарқӣ ба кишварҳои шукуфову озоишта ва минтақаи озод аз яроқи ядрӣ қўшиш менамояд ва метавонад дар ин самт дар арсаи байналмилалӣ нақши бузургро дошта бошад. Ҳамкорӣҳои ҳарбии давлатҳои аъзои иттиҳод бо кишварҳои абарқудрати минтақавӣ ва ғайриминтақавӣ, аз қабилӣ ИМА, Чин, Ҳиндустон, Ҷопон, Қореяи Ҷанубӣ, Австралия, Зеландияи Нав ва Русия дар формати воҳуриҳои солони вазирони мудофия («СМОА плус») ба роҳ мондааст [2].

Робита байни Чин ва АСЕАН беҳтар шуда истодааст. Минтақаи АСЕАН як қисми муҳими меъморан пайвастандандаи «шаш долон, шаш масир, маҷмӯи кишварҳо ва бандарҳо» мебошад. Роҳи оҳани Чин-Лаос барои табдил додани Лаос аз «кишвари бе доштани баромад ба баҳр» ба «кишвари пайвадгари хушкӣ» мусоидат кард, экспресси Порти тиллоӣ Камбоҷаро ба «давраи баландсуръати рушд» расонид ва роҳи оҳани баландсуръати Чакарта-Бандунг Индонезияро ба тезондани тараққиёти он овард. Сохтмони долонҳои нави тичоратии хушкӣ ва баҳрӣ ба ташаккули модели нави минтақавӣ ҳамкорӣи стратегӣ байни минтақаи ғарбии Чин ва кишварҳои АСЕАН мусоидат кард [1].

Чин ва АСЕАН мутаносибан дуввум ва панҷумин иқтисодҳои бузурги ҷаҳон мебошанд. Ҳарду ҷониб ба ҳамдигар имкониятҳои рушд ва иқтисодӣ бузурги ҳамкорӣ фароҳам меоранд. Онҳо бояд барои бунёди як маркази рушди иқтисодӣ, мусоидат ба ҳамкорӣ дар соҳаҳои рушдбанда, ҳифзи сулҳу оромии минтақа ва густариши табодули байни мардум ва фарҳангӣ ҳамкорӣ кунанд. То он даме, ки ҳар ду тараф ба роҳи дуруст ҳаспида бошанд ҳам, новобаста аз он ки дар оянда ба қадом тундбод дучор шаванд, ҳамкорӣи Ҳитой ва АСЕАН шикастнопазир, устувор ва дурдаст хоҳад буд ва ба ҳар ду тараф барои ноил шудан ба рушди бештар кумак хоҳад кард [3].

Дар тӯли сӣ соли охир, Чин ҳамеша аз ваҳдати АСЕАН ва бунёди ҷомеаи АСЕАН қотеъона пуштибонӣ карда, АСЕАН-ро ҳамчун маркази меъморӣ минтақавӣ дастгирӣ мекард. Ва ҳамеша АСЕАН-ро дар баланд бардоштани нақши он дар умури минтақавӣ ва байналмилалӣ дастгирӣ кардааст. Муносибатҳои Чин ва АСЕАН ҳамеша пешсафи ҳамкорӣҳои минтақавӣ Осиёи Шарқӣ буда, намунаи ҳамкорӣҳои Осиё ва Укёноси Ором шудаанд. «Таърих ояндаро нишон медиҳад» [4].

Дар тӯли даҳ соли охир ҳамкорӣҳои иқтисодӣ ва тичоратии Чин ва АСЕАН амиқтар шудаанд. Созишномаи шарикӣ ҳамаҷонибаи иқтисодӣ минтақавӣ (RCEP) расман ба имзо расида, тадриҷан пардохти дивидендҳо сурат мегирад. Сохтмони минтақаи озоди тичоратии Ҳитой - АСЕАН боз ҳам вусъат ёфт. Ҳарду ҷониб бузургтарин шарикони тичоратии якдигар ва манбаи муҳими сармоягузорӣ барои ҳамдигар мебошанд. Тичорати дучониба дар соли гузашта ба беш аз 970 миллиард долларӣ ИМА расид, ки ин нисбат ба даҳ соли пеш ду баробар зиёд буд

ва се сол пайиҳам бузургтарин шарикони тичоратии ҳамдигар буданд. Музокирот дар бораи версияи 3.0-и «Минтақаи тичорати озодаи Чин ва АСЕАН» ибтидои соли чорӣ оғоз шуда интизор меравад, ки ин минбаъд ба коҳиш додани тарифҳо ва монеаҳои ғайритарифӣ, баланд бардоштани сатҳи либерализатсия ва осонсозии тичорат ва сармоягузорӣ, мусоидат ба рушди минтақаи АСЕАН ва мусоидат ба ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ оварда расонад [3].

Дар айни замон ҳамкориҳои иқтисодӣ ва тичоратии Чин ва АСЕАН такмил ва таҷдидро идома медиҳанд. Дар мулоқоти роҳбарони Чин ва АСЕАН асноди ниҳии ҳарду ҷониб оид ба рушди ҳамкорӣ дар соҳаи кишоварзӣ, тичорати электронӣ, навовариҳои илмию технологӣ ва дигар соҳаҳо қабул карда шуданд. Дар солҳои охир, занҷирҳои саноатӣ ва таъминоти Чин ва кишварҳои АСЕАН ба ҳам зич алоқаманд шудаанд ва ҳамкорӣ дар иқтисоди рақамӣ ва иқтисоди сабз рӯ ба афзоиш дорад. Бисёре аз коршиносони АСЕАН иброз намуданд, ки Чин ва кишварҳои АСЕАН дар занҷири саноатӣ бар асоси бартарҳои мукамал ҳамкорӣ мекунанд ва занҷири саноатӣ ва системаи таъминот ба як ҷузъи муҳими занҷири саноатии ҷаҳонӣ табдил хоҳад ёфт. Мошинҳои электрикӣ чинӣ дар кишварҳои АСЕАН ба монанди Таиланд ва Индонезия хеле маъмуланд. Ҳамкорӣ дар соҳаҳои ба ҳам алоқаманд барои тараққиёти мамлакатҳои АСЕАН имконияҳои нав фароҳам овард [3].

Дар давоми даҳ соли охир ташаббуси «Як камарбанд, як роҳ» бо стратегияҳои рушди кишварҳои АСЕАН аз қабili «Гардиши глобалии баҳрӣ»-и Индонезия, стратегияи «Ду долон, як доира» дар Вьетнам, стратегияи «Таиланд 4.0», «Стратегияи ҷаҳор гӯша»-и Камбоджа, «Ояндабинӣ 2035»-и Бруней ва амсоли инҳо ҳамкорӣ кардааст. Бо ташаббуси АСЕАН дар уқёнуси Ҳинду Ором пайвасти ҳамкориҳои фаъолона ва ба ҳамдигар ғайритаҷдид. Ётимодӣ мутақобилаи сиёсӣ ва иртиботи сиёсии ду тараф пайвасти таҳким меёбад, ки боиси беҳбудӣ ва таҷдиди равоҷоти Чин ва АСЕАН, пешбурди раванҷҳои навсозии марбут ба 2 миллиард нафар дар минтақа гардид [3].

Дар тӯли даҳ соли охир, Чин ва АСЕАН дар ҳамкориҳои босифат дар доираи ташаббуси «Як камарбанд, як роҳ» ба натиҷаҳои махсусан судманд ноил гардидаанд. Як қатор лоиҳаҳои муҳим, аз қабili роҳи оҳани Чин-Лаос, шохроҳи Чинганг ва роҳи оҳани баландсуръати Чакарта-Бандунг пайиҳам ба анҷом расида, мушкilotи рушд, ба монанди сармоягузориҳои нокифоя ва инфрасохтори минтақавӣ ва робитаи нисбатан ақибмондаи минтақавиро самаранок ҳал мекунанд. Ҳарду ҷониб ҳамеша принсипи машварати ҳамҷониба, саҳми муштарак ва манфиатҳои муштаракро барои ноил шудан ба нафъи мутақобила ва натиҷаҳои бурднок риоя мекарданд. Чин иброз намуд, ки ҳамкориҳои мутақобилан судманд дар доираи ташаббуси «Як камарбанд, як роҳ» ва «Дурнамои АСЕАН дар Уқёнуси Ҳинду Ором» фаъолона мусоидат хоҳад кард [3].

Ҳамкориҳои молиявии Чин ва АСЕАН дар ҳоли афзоиш аст. Ҳама 10 кишвари АСЕАН ба Бонки сармоягузориҳои инфрасохториҳои Осиё ҳамчун аъзои муассис шомил шуданд. Бонки мардумии Чин бо бонкҳои марказии Индонезия, Малайзия, Таиланд, Сингапур ва Лаос созишномаҳои дучонибаи мубодилаи асъори маҳаллиро ба имзо расонд, ки системаи пардохти фаромарзӣ ва бонкҳои аз ҷониби Чин маблағгузоришавандаи даҳ кишвари АСЕАН-ро фаро мегирад. Ҷаҳорҷӯбаи ҳамкориҳои Чин ва Индонезия дар мавриди ҳисоббаробаркуниҳои асъори маҳаллӣ бо Бонки марказии Индонезияро оғоз кард, то фарогирии пурраи юанро таъмин намояд. Ҳаҷми пардохтҳои фаромарзии юанӣ байни Чин ва АСЕАН босуръат меафзояд [1].

Адабиёт:

1. Дэн Ситзюнь, «Продолжать писать новую главу в совместном строительстве Китая и АСЕАН «Один пояс, один путь», Китайский интернет-информационный центр (ЦИК): http://ydyl.china.com.cn/2023-10/07/content_116728294.shtml
2. Қудратзода К.А., Ҳамидова С.Ф. «Ҷойгоҳи АСЕАН дар низомии идоракунии ҷаҳонӣ», Осиё ва Аврупо (мачаллаи илмӣ ИОМДОА АМИТ), манбаи электронӣ: <https://www.osiyoavrupo.tj/majalla/tg/archive%D1%8D%D1%8D>
3. Лин Хао, Лу Юнь, «У сотрудничества Китая и АСЕАН светлое будущее», Информационное агентства Синьхуа. Из официального сайта: http://www.news.cn/world/2023-09/08/c_1129851616.htm
4. Министерство иностранных дел Китайской народной Республики, «Факты и цифры сотрудничества Китая и АСЕАН: 1991-2021 гг.», из официального сайта: https://www.mfa.gov.cn/wjbxw_new/202201/t20220113_10492205.shtml

СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ СОТРУДНИЧЕСТВА КИТАЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Центральная Азия занимает выгодное географическое положение и располагает значительными запасами различных полезных ископаемых. Регион граничит с Афганистаном, Ираном, Китаем и Россией. Казахстан, Киргизия, Таджикистан и Узбекистан являются членами Шанхайской организации сотрудничества, а Казахстан и Киргизия - членами Евразийского экономического союза.

Площадь территории региона составляет около 4 млн км². Население - 74 млн чел. Объем валового внутреннего продукта, рассчитанный по паритету покупательной способности, составляет 908,8 млрд дол. В настоящее время Центральной Азии в мировой экономике принадлежит скромная доля. На нее приходится лишь 0,7% от мирового ВВП (по ППС) (табл. 1). Экономически наиболее развитой страной Центральной Азии является Казахстан.

Центральная Азия представляет интерес для Китая с точки зрения диверсификации импорта полезных ископаемых, развития западных провинций, а также реализации китайской инициативы «Один пояс - один путь».

Китай заинтересован в диверсификации морских маршрутов поставок углеводородного сырья в целях обеспечения ресурсной безопасности национальной экономики, в том числе за счет импорта природных ресурсов из стран Центральной Азии, в первую очередь нефти из Казахстана (запасы - 30,0 млрд т) и природного газа из Туркменистана (запасы - 19,5 трлн м³)

В рамках реализации второго этапа китайской стратегии «Большого освоения западных земель» (2011-2030 гг.) предусмотрено ускоренное развитие промышленности западных провинций Китая за счет активизации торгово-экономических связей с Центральной Азией [1, с.52].

Центральная Азия - это место, где впервые была выдвинута инициатива «Пояс и путь», а также образцовый регион по достижению результатов в сфере совместного строительства «Пояса и пути». В рамках этой инициативы более тесными становятся связи между Китаем и странами Центральной Азии, а также непрерывно углубляется сотрудничество между ними, которое дает все более обильные результаты.

Реализация совместных крупных проектов. С выдвижением инициативы «Пояс и путь» взаимосвязанность в области инфраструктуры уже неоднократно упоминалась в докладах о работе правительства КНР. Многие крупные проекты также стали убедительными доказательствами непрерывного развития отношений между Китаем и странами Центральной Азии.

По газопроводу Китай-Центральная Азия, длиннейшему во всем мире, было перекачано в Китай более 380 млрд кубометров природного газа, что принесло пользу 500 млн человек [4].

В качестве первой трансграничной артерии для импорта нефти через сухопутный КПП Китая нефтепровод Китай-Казахстан в общей сложности поставил в Китай свыше 150 млн тонн нефти.

Железная дорога Ангрэн-Пап с самым длинным в Центральной Азии тоннелем изменила способ перемещения местных жителей.

По словам директора Института России, Восточной Европы и Центральной Азии Академии общественных наук Китая Сунь Чжуанчжи, крупные проекты в рамках «Пояса и пути», **реализуемые в странах Центральной Азии, хорошо сказываются на продвижении оптимизации** производственной структуры в этих странах, способствуют трудоустройству местного населения, что придает новую движущую силу для ускорения развития региона.

К тому же, 100-мегаваттная ветроэлектростанция в Казахстане, Тургусунская ГЭС, линия электропередач «Датка-Кемин», автомагистраль Китай-Кыргызстан-Узбекистан, железнодорожный туннель «Яван-Вахдат» и ТЭС «Душанбе-2» стали новыми «наземными ориентирами» вдоль «Пояса и пути».

По словам Лю Хуацинь, директор Института по исследованию Евразии Академии международной торговли и экономического сотрудничества при Министерстве коммерции КНР, вышеуказанные крупные проекты, способствующие росту народного благосостояния, помогают улучшить инфраструктуру соответствующих стран, повысить уровень жизни их народов и содействовать росту их экономик.

Значение ЦА для Китая подчеркивает тот факт, что в 2013 г. председатель Китайской Народной Республики Си Цзиньпин представил в Астане китайскую инициативу «Один пояс - один путь», включающую проекты «Экономический пояс Шелкового пути» и «Морской шелковый путь XXI в.», которая направлена на создание евроазиатского экономического пространства и единой транспортной инфраструктуры.

Китай и Казахстан в 2016 году утвердили план по сопряжению проекта «Экономический пояс Шелкового пути» и новой экономической политики «Светлый путь». Другие страны региона также поддерживали инициативу КНР. Проект «Экономический пояс Шелкового пути» позволит государствам Центральной Азии выступить в качестве транзитного региона для обеспечения поставок китайских товаров в Европу.

Внешнеторговое сотрудничество между Китаем и странами Центральной Азии имеет положительную динамику развития. По итогам 2019 г. объем внешнеторгового оборота Китая с государствами региона составил 46,3 млрд дол. (1,01% от общего объема внешнеторгового оборота Китая). Из них объем внешнеторгового оборота Китая с Казахстаном - 22,0 млрд дол. (0,48%), Туркменистаном - 9,1 млрд дол. (0,20%), Узбекистаном - 7,2 млрд дол. (0,16%), Киргизией - 6,3 млрд дол. (0,14%), Таджикистаном - 1,7 млрд дол. (0,04%)

Товарная структура внешней торговли между Китаем и странами Центральной Азии представлена в основном готовой промышленной продукцией в экспорте, а также сырьевыми группами товаров (минеральные продукты и руды различных металлов) в импорте [5, с. 136-147].

Активизация торгово-экономического сотрудничества Китая с Центральной Азией связана в том числе с изменением экономической стратегии Китая - повышением инвестиционной активности за рубежом и переносом части производственных мощностей за пределы страны [3, с. 72-79].

За последние годы присутствие Китая в экономике стран Центральной Азии существенно возросло. Китай выступает инвестором при реализации различных совместных проектов. Расширение инвестиционного сотрудничества положительно влияет на увеличение внешнеторгового оборота между странами. По данным American Enterprise Institute, за период 2005-2019 гг. основной объем инвестиций из Китая в страны Центральной Азии пришелся на Казахстан (54,5 млрд дол.) и Киргизию (35,2 млрд дол.)². На Узбекистан пришлось 5,7 млрд дол., Туркменистан - 6,8 млрд дол., Таджикистан - 2,2 млрд дол. (табл. 4). Для сравнения: объем инвестиций в экономику России из Китая, по сведениям American Enterprise Institute, за данный период составил 55,1 млрд дол.

Основной формой инвестиций Китая в экономику стран Центральной Азии является предоставление кредитов. При этом значительное влияние на экономику этих стран оказывает политика Китая, направленная на предоставление связанных кредитов, которая подразумевает выделение финансовых средств на льготных условиях с привязкой к необходимости использования китайских материалов, техники, оборудования, технологий и привлечения рабочей силы из Китая [8, с.216].

Также КНР применяет схему «инвестиции в обмен на сырье», предполагающую предоставление финансовых ресурсов в обмен на получение для китайских компаний доступа к месторождениям полезных ископаемых [9, с.104].

Китайские нефтегазовые компании существенно усилили свое присутствие на рынке Центральной Азии за счет проведения геологоразведочных работ, выкупа долей в компаниях, владеющих лицензиями на разработку месторождений, участия в создании транспортной инфраструктуры, в проектировании и строительстве газо- и нефтеперерабатывающих предприятий, а также в реализации нефтепродуктов [6, с.90-102].

В 2016 г. китайская компания Beijing Sino-Kaz Uranium Resources Investment (49%) и АО «НАК «Казатомпром» (51%) создали совместное предприятие для разработки урановых месторождений Ирколь и Семиз-бай - ТОО «Семизбай-У».

В 2008 г. китайская компания China International Trust and Investment Corporation (CITIC) приобрела 100% акций Nations Energy Company Limited, владеющей лицензией на разработку нефтяного месторождения Ка-ражанбас, за 1 910 млн дол.

В 2008 г. китайская компания Xinjiang Guanghui Industry Co приобрела 49% акций ТОО «Мангышлак Мунай», которое владеет лицензией на разработку газового месторождения Придорожное, за 250 млн дол.

В 2008 г. китайская компания CNPC совместно с АО «НК «КазМунайГаз» приобрела у Central Asia Petroleum 100% акций АО «МангистауМунайГаз» за 1 400 млн дол.

В 2009 г. китайская компания China Investment Corporation приобрела 11% акций АО «НК «КазМунайГаз» за 939 млн дол.

В 2010 г. китайская компания Gezhouba Group заключила контракт на строительство ГЭС на р. Чилик мощностью 254 МВт. Стоимость проекта оценивается в 730 млн дол.

В 2013 г. китайская компания СЕРС приобрела 8% акций в проекте АО «НК «КазМунайГаз» по разработке нефтегазового месторождения Кашаган за 5 300 млн дол.

В 2014 г. китайская компания CITIC приступила к реализации проекта по строительству завода калийных удобрений на месторождении Жиянское мощностью 1,2 млн т в год. Стоимость проекта оценивается в 550 млн дол.

В 2014 г. китайская компания Geo-Jade Petroleum приобрела 95% акций нефтяной компании АО «Матен Петролеум» за 530 млн дол.

В 2014 г. ПАО «Лукойл» продало китайской компании China Petroleum & Chemical Corporation (Sinopec) свою долю (50%) в нефтяной компании Caspian Investment Resources за 1 090 млн дол.

В 2014 г. китайская компания China Nonferrous приступила к реализации проекта по строительству обогатительной фабрики для переработки меди с месторождений Бозшаколь и Актогай. Стоимость проекта оценивается в 1 030 млн дол.

В 2015 г. китайская компания China National Chemical Engineering Co приступила к реализации проекта по строительству первой очереди интегрированного газохимического комплекса мощностью 500 тыс. т полипропилена в год. В 2014 г. технико-экономическое обоснование проекта выполнила китайская компания Sinopec. Финансирование для реализации проекта в размере 1 870 млн дол. выделено Китайским банком развития.

В 2015 г. китайская компания Geo-Jade Petroleum приобрела 100% акций нефтяной компании ТОО «Кожан» за 350 млн дол.

В 2015 г. китайские компании JAC Motors и China National Machinery Import and Export Corporation совместно с ТОО «СарыаркаАв-тоПром» приступили к реализации проекта по строительству предприятия по сборке легковых автомобилей. В 2017 г. компаниями была проведена модернизация для увеличения объемов производства. Стоимость проекта оценивается в 1 090 млн дол.

Развитие торгово-экономического сотрудничества Китая со странами Центральной Азии имеет положительную динамику, причем Китай является одним из ключевых партнеров данного региона по широкому спектру направлений взаимодействия. За счет предоставления большого количества кредитов и инвестиций Китай расширил масштабы своего экономического и политического влияния на государства Центральной Азии. При этом их доля во внешней торговле КНР является незначительной (около 1%).

В последние годы Китай вкладывает средства не только в сырьевые и энергетические проекты, реализуемые на территории Центральной Азии, но и в проекты, связанные с химической и легкой промышленностью, машиностроением, строительством и сельским хозяйством. Вместе с тем большинство проектов выполняется китайскими компаниями с привлечением оборудования, материалов и рабочей силы из Китая. Осуществление такой политики привело к росту задолженности экономик стран региона перед Китаем, что в дальнейшем может усилить их зависимость от этой страны [2, с.59].

Существенный объем инвестиций, уже поступивших в нефтегазовую сферу стран Центральной Азии со стороны Китая, не позволит кардинально изменить сырьевую ориентацию товарной структуры экспорта региона в среднесрочной перспективе. Развитие несырьевого экспорта также затрудняет значительное количество готовой продукции в импорте из Китая. Аналогичные проблемы характерны и для российско-китайских торгово-экономических отношений.

Учитывая динамику развития торгово-экономического сотрудничества Китая с Центральной Азией, можно отметить, что его влияние в данном регионе будет только возрастать. В целях поддержания баланса интересов и обеспечения стабильного экономического развития региона России необходимо активизировать сотрудничество со странами Центральной Азии как в двустороннем, так и в многостороннем формате.

Как полагают эксперты, китайский вектор в обозримой перспективе станет одним из главных для Узбекистана, заполнив часть той ниши в его внешней политике, которую ранее занимали США. При этом Китай, в отличие от США, способен быть инвестором в реальной экономике, а не радетелем абстрактных «прав человека» или «демократических ценностей».

Ташкент в меньшей степени опасается демографической китайской экспансии, а свои интересы в экономике распределяет осторожно, балансируя между Москвой и Пекином [7].

Проблемы и перспективы развития межгосударственных отношений Китая со странами Центральной Азии

Оценивая сотрудничество Китая с центрально-азиатскими государствами при всем их успешном развитии, нельзя не отметить некоторые их особенности и проблемы, которые уже наблюдаются или могут проявиться в ближайшем будущем.

Главным фактором в выстраивании отношений с государствами Центральной Азии является прагматизм Китая. Наличие пояса дружественных государств вокруг своих границ дает возможность сохранения стабильности и неучастия в пограничных конфликтах. Ки-тай, который является одной из ведущих торговых держав, в этом заинтересован как никто другой.

Экономический компонент сотрудничества также прост: Китай нуждается в энергоресурсах и готов покупать их везде. Очевидно, что чем ближе энергоресурсы, тем ниже издержки их транспортировки, а значит, цены доступнее.

Геополитический компонент заключается в необходимости создать безопасные пути для получения энергоресурсов. Из Ближнего Востока КНР получает нефть танкерами, идущими через Малакк-ский пролив, который легко может перекрыть геополитический конкурент Китая - США. Но даже без учета «Малаккских рисков» морской транспорт может стать небезопасным в случае жесткого обострения геополитической обстановки. Поэтому Китай активно инвестирует в центрально-азиатские месторождения, нефте- и газопроводы, а также транспортные проекты, которые помогут ему получить доступ к азербайджанской и иранской нефти через Центральную Азию.

Главная особенность внешнеэкономической тактики Китая состоит в предоставлении центрально-азиатским государствам льготных кредитов на крупные проекты, причем их основная часть осваивается на территории ЦА китайскими же компаниями. Причем Китай предпочитает применять схему «центральноазиатские ресурсы за китайские кредиты»: предоставляя крупный кредит на реализацию проекта, Китай оговаривает необходимый объем долгосрочных поставок сырья, с учетом которых и будет погашаться китайский заем.

Эта тактика успешно испытана Китаем в беднейших странах Африки. По некоторым данным, с 2000 по 2012 г. торговый оборот Китая с африканскими странами вырос в 20 раз и достиг 200 млрд долл. Инфраструктура на африканском континенте создается почти исключительно силами китайских специалистов. Когда бедные страны оказываются не в состоянии погасить долги, то требовать активы, имущество, предприятия и получать доступ к их недрам становится просто. То же самое может произойти и с государствами Центральной Азии.

Кроме того, зачастую при предоставлении долгосрочного крупного кредита или инвестиций, Китай ставит условие, что страной-реципиентом будут предоставлены преференции по привлечению китайского рабочего персонала, беспоплатной поставке китайских материалов и продукции для реализации проектов с китайским участием. В случае отказа Китай теряет экономический интерес к проекту, но он всегда рад поторговаться.

Вместе с тем, географическая близость государств обуславливает ряд проблем. Одной из таких самых болевых точек является проблема трансграничных рек, которая наиболее остро стоит в отношениях Китая с Казахстаном. Прежде всего, это вопрос использования китайской стороной притоков рек Иртыш и Или. Бурное развитие СУАР, увеличение численности его населения, промышленных и сельскохозяйственных объектов, естественно, вызывают потребность в воде. Но проблема в том, что в Казахстане в бассейне только реки Иртыш проживает порядка 2,5 млн человек и находится ряд крупных городов, таких как Павлодар, Усть-Каменогорск, и Семипалатинск.

Поэтому любые планы Китая по сооружению гидротехнических сооружений или отвода воды для мелиорации сельскохозяйственных угодий вызывают справедливые опасения в Казахстане по поводу обмеления рек и водоемов, которые они питают.

Но помимо снижения уровня воды, также стоит вопрос о ее качестве. А точнее - о загрязнении трансграничных рек. Не секрет, что в Китае в силу бурного развития промышленности возникли серьезные проблемы с экологией. А техногенные катастрофы могут стать угрозой для экологии трансграничных рек. Наиболее показателен случай в ноябре 2005 г., когда вследствие аварии на химическом заводе в северо-восточной китайской провинции Цилинь, приток Амура река Сунгари была загрязнена бензольными веществами, что породило

угрозу экологической безопасности населенных пунктов не только Китая, но и России. Неудивительно, что Астана поднимает вопрос о воде на самом высшем уровне.

Подводя итоги, с большой долей вероятности можно сказать, что основными направлениями политики Китая в Центральной Азии в ближайшей перспективе, скорее всего, станут следующие:

1. Реализация проекта «Экономический пояс Шелкового пути». Китай будет прилагать основные усилия к развитию и расши-

рению сотрудничества с центрально-азиатскими государствами в деле строительства ЭПШП, к переводу межстрановой кооперации на новый, более качественный уровень.

2. Китай активизирует усилия по согласованию политических вопросов, повышению степени координации стратегий развития КНР и государств Центральной Азии; будет оказывать политическую поддержку реализации крупных проектов сотрудничества, совместно создавать благоприятный деловой и инвестиционный климат.

3. КНР продолжит выступать за ликвидацию всех торговых барьеров, ориентацию коммерции на сбалансированное развитие, увеличение объемов торговли и ее ассортимента и за улучшение торговой структуры.

4. Китай будет интенсивно развивать транспортное сообщение, совместно строить коммуникационную и транспортную инфраструктуру, связывающую его с государствами Центральной Азии, стремиться повысить пропускную способность КПП на границах.

5. КНР будет стимулировать денежное обращение, энергично развивать взаимовыгодное сотрудничество между национальными банками и между коммерческими банками Китая и центрально-азиатских государств, расширять практику использования национальных валют в торговле и инвестировании, предоставлять друг другу условия для успешного ведения банковских операций.

6. Кроме того, КНР активизирует людские контакты, будет содействовать дружественным связям между образовательными и научно-исследовательскими институтами, СМИ, народными обществами дружбы, художественными коллективами и молодежными организациями.

Сближение сердец народов. В рамках инициативы «Пояс и путь» Китай и страны Центральной Азии активно продвигают гуманитарные обмены в таких областях, как образование, культура, молодежные обмены, туризм и др., что способствует непрерывному сближению народов.

В январе текущего года на онлайн-саммите «государства Центральной Азии - Китай», состоявшемся по случаю 30-летия установления дипломатических отношений, Китай сообщил, что в последующие 5 лет Китай выделит студентам из государств ЦА 1200 квот на правительственную стипендию. Также планируются такие содержательные мероприятия, как молодежный фестиваль искусств, лагерь юных лидеров «Мост в будущее».

В целях наращивания сотрудничества в сфере туризма Китай готов создать платформу для презентации туристических ресурсов и далее включить все пять стран Центральной Азии в список мест назначения выездного туризма для китайских граждан.

На вышеупомянутом саммите Китай призвал приложить усилия для увеличения числа городов-побратимов между Китаем и странами Центральной Азии до 100 пар в ближайшие 5-10 лет.

Кроме того, Китай активно осуществляет проекты по реставрации исторических памятников и археологии совместно со странами Центральной Азии, в том числе проект реставрации архитектурных шедевров в городе Хива Узбекистана и проект археологических раскопок на территории города Рахат Казахстана.

В феврале этого года Китай и Кыргызстан подписали меморандум о взаимном переводе и издании классических произведений. Согласно этому документу, стороны договорились совместно перевести и издать не менее 50 классических произведений двух стран в течение следующих пяти лет.

Лю Хуацзинь отметила, что гуманитарные обмены способствуют взаимопониманию между народами Китая и стран Центральной Азии, а также закладывают прочную социальную основу для совместного строительства «Пояса и пути» и создают условия для успешного развития сотрудничества в других областях.

Пройдя 30-летний путь развития, отношения Китая со странами Центральной Азии находятся в самом расцвете и обещают широкую перспективу динамичного развития. Находясь на новой отправной точке истории, Китай и страны Центральной Азии будут углублять

сотрудничество во всех областях, чтобы совместно продвигать высококачественное развитие «Пояса и пути» [10].

С обретением государственной независимости Республика Таджикистан начала проводить самостоятельную, миролюбивую, прагматичную, взвешенную внешнюю политику, и выстраивать взаимовыгодные связи с другими государствами. Одной из первых стран, признавшей независимость Республики Таджикистан, стала Китайская Народная Республика (КНР), с которой в 1992г. были установлены дипломатические отношения. Таджикистан рассматривает, как одного из надежных и ключевых партнеров в центрально-азиатском регионе, и упрочение взаимовыгодного сотрудничества, дружественных и добрососедских отношений с Китайской Народной Республикой – одна из основных приоритетных задач внешнеполитического курса Республики Таджикистан. Связано это, прежде всего, с имеющимися общими государственными границами, схожими задачами и целями по развитию экономики, общностью политических и культурных национальных ценностей. Кроме того, немаловажное значение имеет политическое и экономическое влияние Китая в азиатской – тихоокеанском регионе, а также на международной арене, в целом [11, с.3].

Литература:

1. Казанцев А.А., Звягельская И.Д., Кузьмина Е.М., Лузянин С.Г.; гл. ред. И.С. Иванов. Перспективы сотрудничества России и Китая в Центральной Азии. – Москва: НП РСМД, 2016. – 52 с.
2. Глинкина С.П. Китайская стратегия освоения постсоветского пространства и судьба Евразийского союза: доклад / С.П. Глинкина, М.О. Тураева, А.А. Яковлев. – Москва: Ин-т экономики РАН, 2016. – 59 с.
3. Кородюк И.С. Геополитические изменения как стимул интегрированного развития транспортно-логистических систем Восточной Сибири и Монголии / И.С. Кородюк, А.В. Силантьев, А. Даваасурэн. - DOI: 10.17150/2500-2759.2019.29(1).72-79 // Известия Байкальского государственного университета. - 2019. - Т. 29, 1. – С.72-79.
4. Обзор: Китай и страны Центральной Азии прилагают совместные усилия к высококачественному строительству «Пояса и пути» https://russian.news.cn/2022-03/11/c_1310509324.htm (Дата обращения:19.12.2022)
5. Поливач А.П. Торговля стран Центральной Азии с Россией и Китаем / А.П. Поливач // Россия и новые государства Евразии. - 2019. - №4 (45). – С.136-147.
6. Парамонов В.В. Китайское присутствие в нефтегазовой отрасли Казахстана / В.В. Парамонов // Центральная Азия и Кавказ. - 2015. - Т. 18, №2. – С.90-102.
7. Панфилова В. Китай занимает в Узбекистане нишу США // Независимая газета. 20.08.2014.
8. Суходолов Я.А. Российско-китайское внешнеторговое сотрудничество как фактор развития экономики России: дис.... канд. экон. наук: 08.00.14 / Я.А. Суходолов. – Ростов-на-Дону, 2016. – 216 с.
9. Центральная Азия: роль в перестройке мировых рынков нефти и природного газа / под ред. С.В. Жукова. – Москва: ИМЭМО РАН, 2014. – 104 с.
10. ЦА и КНР: совместные усилия к высококачественному строительству «Пояса и пути» <http://russian.people.com.cn/n3/2022/0311/c95181-9969790.html> (Дата обращения:19.12.2022)
11. Мирзоев Х.Т. // Научно - Культурное Сотрудничество Республики Таджикистана и Китайской Народной Республики в период независимости (1991-2020гг.). – Душанбе, 2021. – С.3.

Ключевые слова: *Китайская Народная Республика, Центральная Азия, центрально-азиатские государства, экономическое сотрудничество, Экономический пояс Шелкового пути, энергоресурсы, межгосударственные отношения.*

Аннотатсия

ВАЗЪИ КУНУНИИ ҲАМКОРИҲОИ БАЙНИДАВЛАТИИ ЧИН ВА КИШВАРҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Мақола ба арзёбии вазъи кунуни Ҳамкориҳои байнидавлатии Чин ва кишварҳои Осиёи Марказӣ бахшида шудааст. Дар он тавсифи умумии Ҳамкориҳои Чин дар минтақаи Осиёи Марказӣ, инчунин хусусиятҳои муносибатҳои байнидавлатии Чин бо ҳар як кишвари мушаххаси минтақа оварда шудааст. Дар мақола проблемаҳои асосии ин муносибатҳо, инчунин самтҳои имконпазири рушди онҳо дар ояндаи наздик баррасӣ карда мешаванд. Инчунин дар ин мақола хусусияти муносири муносибатҳои тичоратӣ ва иқтисодӣ Ҷумҳурии Мардумии Чин бо кишварҳои Осиёи Марказӣ баррасӣ шудааст. Осиёи Марказӣ бо мавқеи геополитикӣ худ, захираҳои зиёди захираҳои гуногуни табиӣ ва инчунин як бозори ояндадор барои молҳои Чин

ба Чин таваччуҳ дорад. Дар ҳоли ҳозир тавсеаи ҳамкориҳои тичорӣ ва иқтисодӣ миёни давлатҳои Осиёи Марказӣ ва Чин тамоюли мусбат дорад ва Чин яке аз шарикони калидии ин минтақа дар доираи васеи ҳамкориҳо ба шумор меравад. Самти асосии ҳамкориҳои Чин ва кишварҳои Осиёи Марказӣ тавлид, коркард ва интиқоли нафту газ ба Чин будааст. Дурнамои рушди ҳамкориҳои тичоративу иқтисодии Чин ва кишварҳои Осиёи Марказӣ бо татбиқи лоиҳаҳо дар ҷаҳорҷӯби ташаббуси Чин «Як камарбанд, як роҳ» алоқаманд аст.

Калидвожаҳо: *Ҷумҳурии Мардумии Чин, Осиёи Марказӣ, кишварҳои Осиёи Марказӣ, ҳамкориҳои иқтисодӣ, Камарбанди иқтисодии Роҳи Абрешиш, захираҳои энергетикӣ, муносибатҳои байнидавлатӣ.*

Annotation

ABOUT THE CURRENT STATUS AND PROSPECTS OF CHINA'S COOPERATION IN CENTRAL ASIA

The article is devoted to assessing the current state of interstate cooperation between China and the states of Central Asia. It gives a general description of China's cooperation in the Central Asian region, as well as the features of China's interstate relations with each specific country in the region. The article explores the main problems of these relations, as well as the possible directions of their development in the near future. Also in this article, the modern specificity of trade and economic relations of the People's Republic of China with the countries of Central Asia is considered. Central Asia is of interest to China because of its geopolitical position, significant reserves of various natural resources, and also because it is a promising market for Chinese goods. At present, the development of trade and economic cooperation between the states of Central Asia and the PRC has a positive trend, and China is one of the key partners of this region in a wide range of areas of interaction. The main area of cooperation between China and the countries of Central Asia has become the production, processing and transportation of oil and gas to China. Prospects for the development of trade and economic cooperation between the PRC and the countries of Central Asia are associated with the implementation of projects within the framework of the Chinese initiative «One Belt One Road».

Keywords: *People's Republic of China, Central Asia, Central Asian states, economic cooperation, Silk Road Economic Belt, energy resources, interstate relations.*

Сведение об авторе: Сафарова Мархабо Раҳманкуловна, магистрантка Института изучения проблем стран Азии и Европы НАНТ: Адрес: 735025, г. Душанбе, пр. Рудаки 33, Тел: +992 988412444 E – mail: marhabosafarova0@gmail.com

Маълумот дар бораи муаллиф: Сафарова Мархабо Раҳманкуловна, магистранти Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ. Суроға: 735025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 33. Тел.: +992 988412444 E-mail: marhabosafarova0@gmail.com

About the author: Safarova Markhabo Rahmankulovna, master's degree in the Institute of studying of the problems of Asian and European countries, NAST Address: 735025, Dushanbe, Rudaki Avenue 33. Tel.: +992 988412 444 E-mail: marhabosafarova0@gmail.com

*Ҷомадова Фарзона Файзуллоевна,
магистранти соли аввали факултети таърих ва ҳуқуқ*

НАМУДҲОИ ҲУҚУҚВАЙРОНКУНИ

Новобаста аз нишонаҳои таҳлилкардашуда, ҳуқуқвайронкуниҳо хеле гуногунанд. Ин вобаста аст, аз гуногунии муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки ҳуқуқвайронкунанда ба он даст мезанад, вобаста аз характери рафтор мақсаду асос, инчунин аз хусусиятҳо ва ҳолатҳои ҳаёти инсон ва ғ.

Вобаста ба муҳити ҳаёти ҷамъиятӣ, ки ҳуқуқвайронкуниҳо содир мешаванд, ҳуқуқвайронкуниҳо мешаванд: ҳуқуқвайронкунии иқтисодӣ, ҳуқуқвайронкунии дар соҳаи идоракунии давлатӣ, ҳуқуқвайронкунии дар муҳити оила ва ғ.

Ҳамаи ҳуқуқвайронкуниҳоро, ки дар ҷамъият рӯй медиҳанд, ба намуудҳои муайян чудо кардан мумкин аст. Таснифоти аз ҳама бештар истифодашаванда, ин аз рӯи дараҷаи хавфнокии ба ҷамъият онҳоро ба ҷиноят ва рафтори (кирдори) ношоам тақсим мекунанд.

Ҷиноят намуди нисбатан ҷиддӣ, ҳатарноктарин ва вазнини вайронкунии меъёрҳои ҳуқуқ мебошад, яъне ин рафторест, ки барои тамоми аҳли ҷамъият хавфнок аст (рафтори ба ҷамъият хавфноки субъектҳои ҳуқуқ). Танҳо ҳамаи рафтори ба ҷамъият хавфнок ҷиноят шуморида мешавад, ки агар он дар қонуни ҷиноӣ пешбинӣ шуда бошад ва оқибати он ба татбиқи чораҳои ҷазои ҷиноятӣ орад. Ҳамин тавр, дуздии моликияти давлатӣ ё ҷамъиятӣ, одамкушӣ ва ғайра ҷиноят ҳисоб меёбанд.

Ҷиноят - ҳодисаи манфӣ аст, мафҳуми ҷиноят бошад, яке аз падидаҳои асосии ҳуқуқи ҷиноятӣ ба ҳисоб меравад. Мафҳуми ҷиноят дар қисми 1 моддаи 17 Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст: «Кирдори (ҳаракат ё беҳаракати) содиршудаи гунаҳгорунаи барои ҷамъият хавфноке, ки Кодекси ҷинояти бо таҳдиди татбиқи ҷазо манъ кардааст, ҷиноят эътироф мешавад» [2].

Ҷиноят бо 4 нишона тавсиф дода мешавад: кирдор бояд барои ҷамъият хавфнок бошад; кирдор бояд зиддихуқуқӣ бошад; кирдор бояд гунаҳгоруна содир шуда бошад; кирдор бояд сазовори ҷазо бошад.

Ҷиноят ҳамеша бо худ кирдорро (ҳаракат ва ё беҳаракатӣ) таҷассум мекунад, ин ҳамеша рафтор, фаъолияти шахси мушаххас мебошад. Рафтори зиддихуқуқии шахс мумкин аст фаъолона, ё дар беҳаракатии шахс ифода гардад.

Барои ҷамъият хавфнок будани кирдор нишонаи муайянкунандаи материалии ҷиноят мебошад, яъне ин маънои онро дорад, ки ҷиноят ба объектҳои бо қонуни ҷиноятӣ ҳифзшаванда таъовуз намуда ба онҳо зарар мерасонад ё таҳдиди расонидани зарарро ба вучуд меорад.

Агар кирдор (ҳаракат ва ё беҳаракатӣ) зоҳиран аломатҳои яке аз кирдорҳои дар қисми махсуси Кодекси ҷинояти пешбинӣ гардида дошта бошад ҳам, вале бо сабаби кам аҳамиятӣ барои ҷамъият хавфнок нестанд, ҷиноят эътироф карда намешавад.

Илми ҳуқуқи ҷиноятӣ ба ҷамъият хавфнокии кирдорро бо ду тараф фарқ мекунад: нишондиҳандаи сифатӣ, нишондиҳандаи миқдорӣ.

Хусусияти ба ҷамъият хавфнокии кирдор ин нишондиҳандаи сифатӣ буда, дараҷаи ба ҷамъият хавфнокии кирдор нишондиҳандаи миқдорӣ мебошад. Мазмуни хусусияти ба ҷамъият хавфнокии кирдор бо муносибати ҷамъиятӣ, ки ба онҳо кирдор таъовуз мекунад, яъне объекти ҷиноят муқаррар мегардад. Хусусияти ба ҷамъият хавфнокии кирдор бо он ҷойе, ки ҷиноят дар системаи қисми махсуси Кодекси ҷинояти ишғол мекунад, муайян карда мешавад. М: ҷинояткор ба муқобили шахсият.

Ҷиноятҳое, ки ба ҳамаи як муносибатҳои ҷамъиятӣ таъовуз мекунанд, як типии хавфи ҷамъиятро доранд, ҳамин тавр ҷиноят ба муқобили ҳаёт дорои як хусусияти ба ҷамъият хавфнокӣ буда, ҷиноятҳо ба муқобили моликият - дорои дигар хусусияти ба ҷамъият хавфнокӣ мебошад.

Ҳангоми муайян кардани тарафи миқдори ба ҷамъият хавфнокии кирдор (нишонаи миқдорӣ), яъне дараҷаи он бояд як қатор омилҳоро ба инобат гирад: вазнинии оқибатҳои фарорасида, хусусиятҳои таъовуз (хотимаёфтааст ё нотамои аст), аз ҷониби як шахс содир шудааст ё дар шарикӣ содир шудааст, дар вақти содир шудани ҷиноят кадом тарз истифода шудааст ва ғ., хусусияти гуноҳ, хусусияти субъекти ҷиноят. М: Ҷинояте, ки дар моддаи 110 Кодекси ҷинояти ҚТ муқаррар шудааст дараҷаи ба ҷамъият хавфнокиаш баландтар аст нисбат ба ҷинояте, ки дар моддаи 111 Кодекси ҷинояти ҚТ муқаррар карда шудааст; Роҳзанӣ (мод.249 Кодекси ҷинояти) дараҷаи ба ҷамъият хавфнокиаш баландтар аст нисбат ба дуздӣ (мод.244 Кодекси ҷинояти) ё ғоратгарӣ (мод.248 Кодекси ҷинояти) [2].

Дараҷаи ба ҷамъият хавфнокии кирдор ифодаи ниҳони худро дар санксия меёбад. Барои муқоиса намудани дараҷаи ба ҷамъият хавфнокии ду ҷиноят, бояд санксияҳои онҳо муқоиса карда шавад. Чӣ қадаре, ки санксияи модда ҷазои қатъитарро пешбинӣ кунад, ҳамон қадар дараҷаи ба ҷамъият хавфнокии кирдор баландтар аст. Дараҷаи ба ҷамъият хавфнокӣ имконият медиҳад, ки ҷиноятҳои аз рӯи хусусият якхеларо аз ҳамдигар фарқ намоем.

Зидди ҳуқуқи будани кирдор ифодаи ҳуқуқи барои ҷамъият хавфнок буда, бо қонуни ҷиноятӣ манъ шудани кирдори барои ҷамъият хавфнокро таҷассум мекунад. Кирдор бояд дар диспозитсияи меъёри ҷиноятӣ - ҳуқуқӣ пешбинишуда, бо қонуни ҷиноятӣ манъ шуда бошад. Ҳамин тавр, ба сифати мисол баромад карда метавонад ҳамаи кирдорҳои, ки барои содир кардани онҳо дар қисми махсуси Кодекси ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷавобгарии ҷиноятӣ муқаррар карда шудааст.

Нишонаи гунаҳгорӣ, ки ҷиноятро тавсиф мекунад маънои онро дорад, ки мувофиқи моддаи 7 Кодекси ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки принсипи гунҷакориро мустаҳкам мекунад, шахс танҳо барои он кирдори барои ҷамъият хавфнок ва оқибатҳои хавфнок он кирдор ба вучудоварда, ки гуноҳи ӯ нисбати он дар шакли қасд ё беэҳтиётӣ тасдиқ шудааст ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида мешавад. Кирдори аз беэҳтиётӣ содиршуда танҳо дар ҳолате ҷиноят эътироф мешавад, ки агар он дар моддаи дахлдори қисми махсуси Кодекси ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ шуда бошад. Гунаҳкоркунии объективӣ, яъне барои зарари бегуноҳона расонидашуда ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидан мумкин нест.

Сазовори ҷазо будани кирдор ин бо қонуни муқаррар намудани ҷазои ҷиноятӣ ё дигар чораҳои таъсиррасонии ҷиноятӣ - ҳуқуқӣ барои кирдори ба ҷамъият хавфноке, ки ҷиноят эътироф карда мешавад, татбиқ карда мешавад.

Ҷиноятҳо яке аз намудҳои ҳуқуқвайронкуниҳо ба ҳисоб мераванд. Ҷиноятҳо бояд аз деликтҳои ҳуқуқи маданӣ, ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ ва интизомӣ фарқ намоем:

Нишонаи асосии фарқкунандаи ҷиноят аз дигар ҳуқуқвайронкуниҳо ин хусусияти зидди ҳуқуқӣ будани он ба ҳисоб меравад, яъне ҷиноят ҳамеша ба қонуни ҷиноятӣ муҳолиф аст. Дигар ҳуқуқвайронкуниҳо меъёрҳои дигар соҳаҳои ҳуқуқро, нафақат қонунҳо, балки дигар санадҳои ҳуқуқиро низ вайрон мекунанд.

Оқибати содир намудани ҷиноят-ин тадбиқи чораи аз ҳама қатъии маҷбуркунии давлатӣ - ҷазои ҷиноятӣ ва доғи судӣ мебошад. Нисбати дигар ҳуқуқвайронкуниҳо чораҳои начандон қатъӣ тадбиқ гардида, онҳо доғи судиро ба вучуд намеоранд.

Баъзе ҷиноятҳо ба чунин муносибатҳои ҷамъиятӣ таҷовуз мекунад, ки дигар ҳуқуқвайронкунӣ ба онҳо таҷовуз карда наметавонанд (М: ҳаёти шахс дар одамқушӣ, амнияти ҷамъиятӣ дар терроризм ва ғайра). Чунин кирдорҳо аз рӯи хусусияти барои ҷамъият хавфнокиашон танҳо ба кирдорҳои ҷиноӣ дохил мешаванд. Дар чунин ҳолатҳо дар фарқ кунонидани ҷиноят аз дигар ҳуқуқвайронкуниҳо ин қадар душворӣ намеорад.

Зарурияти муайян кардани маҳаки фарқкунии ҷиноят аз дигар ҳуқуқвайронкуниҳо дар ҳолати ҷой доштани ҳуқуқвайронкуниҳои монанд, ки ба соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ тааллуқ дошта, вале ба як объект таҷовуз мекунад, ба миён меояд. М: ҷавобгарӣ барои ҷинояте, ки дар моддаи 212 Кодекси ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ шудааст, бо қонунгузориҳои маъмурӣ низ (м.м.121, 122, 123, 126 Кодекс ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон) пешбинӣ карда шудааст.

Дар ҳамаи ҳолатҳои ҷой доштани чунин монандӣ критерияи асосие, ки ҷиноятро аз дигар намуди ҳуқуқвайронкуниҳо фарқ мекунанд ин дараҷаи барои ҷамъият хавфнокӣ мебошад. Нишондиҳандаи асосие, ки дараҷаи ба ҷамъият хавфнокии кирдори содиршударо муайян мекунад зарари расонидашуда мебошад, яъне андозаи зарари расонидашуда имконият медиҳад, ки ҷиноятҳо аз дигар ҳуқуқвайронкуниҳо фарқ кунанд. М: агар аз ҷониби шахси мансабдор истифода намудани ваколатҳои хизматияшон ба хилофи манфиатҳои хизматӣ буда, ба таври ҷиддӣ ҳуқуқ ба манфиатҳои қонунии шахрвандон ё ташкилотҳо ё манфиатҳои қонунан ҳифзшудаи ҷамъият ё давлатро поймол кунанд, ҳаракатҳои шахси мансабдор аз рӯи моддаи 314 Кодекси ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон бандубаст карда мешавад ва агар чунин зарари ҷиддӣ ҷой надошта бошад, ҳуқуқвайронкунии интизомӣ эътироф мешавад. Масалан: худсарӣ, ки ба ҳуқуқи манфиатҳои қонунан ҳифзшавандаи шахрвандон ё манфиатҳои давлатӣ ё ҷамъиятӣ зарари ҷиддӣ расонидааст, аз рӯи моддаи 334 Кодекси ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон бандубаст карда мешавад ва агар зарари ҷиддӣ ҷой надошта бошад, аз рӯи Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷавобгарии маъмурӣ кашида мешавад.

Ҳолатҳои субъективӣ, ки дараҷаи ба ҷамъият хавфнокӣ муайян карда, барои фарқ кунонидани ҷиноят аз дигар ҳуқуқвайронкуниҳо таъсир мерасонанд-ин шакли гуноҳ, ангежа ва мақсад мебошанд (М: ҷинояте, ки дар моддаи 112 Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ карда шудааст, ҷиноят эътироф карда мешавад, агар он қасдан содир карда шуда бошад. Яъне дар ҳолати аз безҳиёӣ расонидани зарари сабук ба саломатӣ ҷавобгарии ҷиноятиро ба миён намеорад ва зарар ба тариқи маданӣ-ҳуқуқӣ рӯёнида мешавад, сохтакории хизматӣ - ҷиноят эътироф мешавад агар он бо мақсади ғаразнок ё дигар манфиатҳои шахси содир шуда бошад (моддаи 323 Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон).

Рафтори (кирдори) ношоям ҳамаи ҳуқуқвайронкуниҳои боқимонда бошанд, аз тарафи қонун ҷиноят шуморида намешаванд, яъне ин рафторҳо зарарнок бошанд ҳам, вале барои тамоми ҷамъият хавфнок нестанд. Ба рафтори ношоям ҳуқуқвайронкуниҳои маданӣ, маъмурий ва интизомӣ дохил мешаванд.

Ҳамчун ҳуқуқвайронкунии маданӣ кирдори ба ҷамъият зарарнок, ки дар соҳаи муносибатҳои шартномавӣ, ғайришартномавӣ, молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкӣ бо онҳо алоқаманд (масалан, таҳқири шахс) содир карда шудааст, баромад менамояд.

Рафтори ношоистаи маданӣ ин вайрон кардани ҳуқуқ дар соҳаи муносибатҳои молумулкӣ ва ғайри молумулкӣ ба монанди номи нек, шаъну шараф, обрӯю эътибор ва ғайра мебошад. Ба иҷро нарасонидани ўҳдадорихои шартномавӣ, паҳн намудани ҳар гуна маълумотҳои ғайри ҳақиқатӣ, ки боиси паст гардидани обрӯю эътибори шахрванд мешавад, мисоли ҳуқуқвайронкунии маданӣ шуда метавонанд.

Ба сифати ҳуқуқвайронкунии маъмурий кирдорҳои ба ҷамъият зарарноки шахрвандон ва шахсони мансабдор, ки меъёрҳои ҳуқуқиро дар соҳаи идоракунии давлатӣ вайрон намуда, бо амалигардонии ўҳдадорихои хизматӣ алоқаманд нестанд, баромад менамояд.

Ҳуқуқвайронкунии маъмурий гуфта кирдори (амал ё беамалӣ) зиддихуқуқӣ ва гунаҳкоронаи шахси воқеӣ, мансабдор ё ҳуқуқӣ мебошад, ки содир намудани он тибқи тартиби муқаррарнамудаи Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон боиси ҷавобгарии маъмурий мегардад, меноманд.

Ҳуқуқвайронкунии маъмурий дорои чунин аломатҳои хос мебошад: яқум, кирдор дар шакли амал ё беамалӣ содир шудааст, дуом, барои ҷамъият хавфнок аст, сеюм, зиддихуқуқӣ мебошад, чаҳорум, гунаҳгорона содир шудааст ва панҷум боиси ҷавобгарии маъмурий мегардад, яъне тибқи муқаррарнамудаи Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои ҳуқуқӣ сазовори ҷазо мебошад.

Ҳуқуқвайронкунии маъмурий ин кирдоре мебошад, ки қоидаҳои муқарраркардашударо вайрон намуда, ба тартиботи идоракунии давлатӣ суиқасд менамояд, речаи зурурии бо ҷӣ заҳматҳо бадастомадаро қасд мегардонад, ки дар шакли амал - рафтори ғайрифаъол ва беамалӣ - рафтори ғайрифаъол содир мешавад.

Рафтори ношоями маъмурий ин вайрон кардани ҳуқуқ дар соҳаи идоракунии давлатӣ буда, ба иҷрои вазифаҳои мансабӣ (хизматӣ) вобаста намебошад. Вайрон кардани қоидаҳои ҳаракат дар роҳҳо, қоидаҳои беҳатарии сўхтор, гигиенаи санитарӣ дар корхонаҳо, истеъмоли нӯшокиҳои спиртӣ дар ҷойҳои ҷамъиятӣ, бе ҷипта савор гаштан ба нақлиёт ва монанди инҳо аз ҷумлаи рафтори ношоистаи маъмурий мебошанд.

Тарафи объективӣ - шакли зоҳиршавии амали ҳуқуқвайронкуниҳои маъмуриро нишон медиҳад, ки он дар намуди амал ё беамалӣ зоҳир мешавад. Ҳамеша тарафи объективӣ дар намуди мушаххас зоҳир мешавад. Масалан, содир намудани майдаавбошӣ - дар ҷойҳои ҷамъиятӣ дашном додан, ба таври таҳқиромез дарафтодан ба одамон, ҳамчунин содир намудани дигар кирдорҳои ба ин монанд, ки тартиботи ҷамъиятӣ ва осудагии одамонро ҳалалдор мекунад (м.460 Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон) ва ғайра.

Субъекти ҳуқуқвайронкунии маъмурий шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ мебошанд.

Субъекти умумии ҳуқуқвайронкунии маъмурий шахсони воқеии мукаллафи дар рӯзи содир намудани кирдор ба синни 16 сола расида мебошанд.

Таҳти мафҳуми шахсони воқеӣ тибқи м.27 Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон шахрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон, шахрванди хориҷӣ ва шахси бешахрванд фаҳмида мешавад [5, с.67]. Ва барои содир намудани ҳуқуқвайронкунии маъмурий ин шахсон тибқи тартиби пешбиниамудаи Кодекси мазкур ба ҷавобгарии маъмурий қасдида мешаванд, ба шарте, ки дар Кодекси мазкур ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиби дигар муқаррар нашуда бошад.

Агар шахси воқеӣ бинобар касалии рӯхӣ кирдори худро дарк ва рафторашро идора карда натавонад гарчанде синни ӯ ба 16 солагӣ расида бошад, яъне номукаллаф бошад, ба ҷавобгарии маъмурӣ кашида намешавад.

Номукаллафӣ ин ҳолати рӯхӣ мебошад, ки шахси воқеӣ ҳангоми содир намудани ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ бар асари бемории рӯхӣ доимӣ, парешонии муваққатии рӯхӣ, заъфи ақл (сустақлӣ) ва ё ҳолати дигари бемории рӯхӣ хусусияти воқеӣ ва зиддиҳуқуқии кирдор (амал ё беамалӣ)-и худро дарк ё онро идора карда наметавонад.

Аз ин рӯ, бояд зикр намуд, ки номукаллафӣ ин на ҳуди беморӣ (касали) аст, балки ҳолати рухӣ мебошад, ки дар натиҷаи он шахсро аз дарк намудан ва идора курдани рафтору кирдораш маҳрум месозад.

Субъектони махсуси ҳуқуқвайрокунии маъмурӣ - шахсони мансабдор ва шахсони ба онҳо баробаркардашуда, инчунин падару модар ё дигар намояндагони қонунии ноболиғон, омӯзгор ё дигар корманди муассисаи таълимӣ ё тарбиявӣ мебошанд.

Шахси мансабдор дар сурати содир намудани ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ ба сабаби иҷро накардан ва ё номатлуб иҷро кардани уҳдадориҳои хизматиаш ба ҷавобгарии маъмурӣ кашида мешавад (м.29 Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон) [1].

Тахти мафҳуми шахсони мансабдор мувофиқи Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон шахсоне фаҳмида мешаванд, ки ба таври доимӣ, муваққатӣ ё дар асоси ваколатҳои махсус вазифаҳои намояндаи ҳокимияти давлатиро анҷом медиҳанд, инчунин шахсоне фаҳмида мешаванд, ки дар мақомоти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ, дар Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон, дигар қўшунҳо ва сохторҳои ҳарбии Ҷумҳурии Тоҷикистон ваколатҳои ташкилию амрдиҳӣ ва маъмурию хоҷагиро иҷро менамоянд.

Роҳбарон ва кормандони ташкилотҳо, ки дар робита ба иҷрои уҳдадориҳои ташкилию амрдиҳӣ ва маъмурию хоҷагӣ ҳуқуқвайронкунии маъмуриро содир намудаанд, инчунин шахсони воқеӣ, ки фаъолияти худро дар асоси шаҳодатномаи бақайдгирӣ ба сифати соҳибқирони инфиродӣ анҷом медиҳанд, ҳамчун шахсони мансабдор ба ҷавобгарии маъмурӣ кашида мешаванд, ба шарте ки дар қонун тартиби дигар муқаррар нагардида бошад.

Падару модар ё дигар намояндагони қонунии ноболиғон, омӯзгор ё дигар корманди муассисаи таълимӣ ё тарбиявӣ ҳаҷун субъекти махсуси ҷавобгарии маъмурӣ барои иҷро накардани уҳдадориҳои парасторӣ, тарбиявӣ, таълимӣ, ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои ноболиғон дар сурати набудани ҷиноят ба ҷавобгарии маъмурӣ кашида мешаванд (м. 90 Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон).

Субъекти ҳоси ҷавобгарии маъмурии хизматчиёни ҳарбӣ ва шахсони дигаре, ки дар ҳаққи онҳо оинномаҳои интизомӣ татбиқ мегарданд, мебошанд [5, с.74].

Тарафи субъективии ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ дар гунаҳгоруна содир намудани кирдор ифода меёбад. Гуноҳ, ҷуноне дар боло зикр намудем, ин муносибати руҳии шахс ба кирдораш буда, он тарафи равонии кирдорро нишон медиҳад, ки дар шакли гуноҳ ё безҳиёти зоҳир мешавад, ки мазмуни ин шаклҳои гуноҳро дар боло зикр намудем.

Илова бар он метавон қайд намуд, ки безҳиёти вобаста ба дараҷаи дарккунии субъект ва дигар омилҳое, ки ба тарафи равонии ӯ таъсир мерасонанд ба ду намуд - худбаварӣ ва бепарвӣ зоҳир мешавад.

Дар худбаварӣ шахс ба омилҳои объективӣ - омилҳои табиӣ (масалан сардӣ, ки гӯё техника гарм намешавад, зеро системаи хунуккуниаш қор намекард, дар натиҷа сухтор руҳ дод), техникӣ (аз рӯйи хусусият худро нигоҳ медорад ё ҳифз менамояд, масалан, тормози автокран, автомашина, зеристгоҳҳои барқӣ, худқори ҳисобкунакҳои барқӣ ва ғайра) умед мебардад ва гӯё оқибати бавҷудояндаро рафъ карда метавонанд. Ва ҳатто амал ва иқдомҳоеро ба қор мебардад, ки онҳо нокифоя ё саривақтӣ намебошанд. Биноан ба ҷунин оқибат руҳ медиҳад.

Дар бепарвӣ бошад, акси ҳол аст, ягон тадбир намеандешад ва гӯё ҷунин мепиндорад, ки барои ӯ андешидани ягон амал ё тадбир бетафовут мебошад, мақсад намегузорад, ки ҷунин оқибат руҳ диҳад, ҳуб мефаҳмад, ки ҷунин оқибат ба миён омаданааш мумкин аст, вале сабуксорона рафтор намуда, бепарвоёна муносибат менамояд.

Гуноҳи шахсони ҳуқуқӣ барои содир намудани ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ бояд ҷунин муқаррар карда шавад, ки он барои риояи меъёру қоидаҳое, ки тибқи Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон барояшон ҷавобгарии маъмурӣ пешбинӣ гардидааст, имконият доштани муқаррар шуда бошад, вале барои риояи онҳо на ҳамаи чораҳоро андешидаанд.

Ҳуқуқвайронкунии интизомӣ, рафторе мебошад, ки интизومي меҳнат, таҳсил ё интизومي ҳарбиро вайрон намуда, бо иҷро накардани уҳдадориҳои хизматӣ алоқаманд аст.

Рафтори ношоѐми интизомѐи ин ҳуқуқвайронкуни дар соҳаи муносибатҳои меҳнатӣ буда, ба ӯҳдадорҳои меҳнатии худро иҷро накардани корманд, вайрон карда шудани тартиботи дохилӣ вобаста буда, дар натиҷа раванди мӯътадили фаъолияти ташкилот аз низом мебарояд ва самаранокии он паст меравад. Ба кор дер омадан, бесабаб ба кор набаромадан, иҷро накардани фармоишоти роҳбарият, вайрон кардани қоидаҳои технологӣ ва монанди инҳо мисоли он шуда метавонанд.

Ғайр аз ба тариқи анъанавӣ ба гурӯҳҳо ҷудо кардани рафтори (қирдори) ношоѐм, боз таснифҳои бештар мураккаби онҳо мавҷуданд. Ҷунонҷӣ, олимони ғайр аз гурӯҳҳои дар боло зикршуда, боз гурӯҳҳои иловагии зеринро номбар кардаанд:

- вайронкорҳои моддӣ. Он дар соҳаи меҳнат содир гардида, ба ташкилоте зарар мерасонад, ки дар он ҷо вайронкунандаи ҳуқуқ дар адои хизмат мебошад (вайрон кардани дастгоҳу таҷҳизот, камомади сарватҳои моддӣ, нодуруст нигоҳ доштани онҳо ва ғайра) [4];

- вайронкорҳои молиявӣ - пардохти нопураи андоз, вайрон кардани ҳисоботи молиявӣ, нархгузори баланд, изофанависии маҳсулот, ҳуқуқвайронкуни дар соҳаи муомилоти захираҳои пулӣ;

- носозиҳои оилавӣ - вайрон кардани ҳуқуқ дар муносибатҳои никоҳу оила (рад кардани парасторӣ ё тарбияи фарзандон ва ғайра);

- носозиҳо дар тартиботи муҳофизати судӣ. Вайрон кардани тартиботи муҳофизавӣ дар вақти ба амал баровардани адолати судӣ, маҳдуд кардани ҳуқуқҳои муҳофизавии тарафҳо ба носозиҳои тартиботи муҳофизавӣ дохил мешаванд.

Адабиёт:

1. Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон. www.mmk.tj/
2. Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. www.mmk.tj/
3. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. (бо тағйироту иловаҳо 1999, 2003 ва 2016). – Душанбе, 2016.
4. Малейн Н.С. Современные проблемы юридической ответственности // Государство и право. 1994, №6.
5. Маҳмудов М.А., Сотиволдиев Р.Ш., Шонасрудинов Н., Шарипов Т.Ш., Ғаюров Ш.Н. ва диг. Ҳуқуқ. Китоби дарсӣ. – Душанбе, 2011.
6. Сотиволдиев Р.Ш Назарияи давлат ва ҳуқуқ (Китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ). – Душанбе: Империял-Групп, 2014. – 720 с.
7. Тафсир ба Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон // Мухаррири масъул Ҳ.Ҳ. Шарипов. Душанбе, 2006. – 880 с.
8. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько. – М.: Юрист, 1997. – 533 с.

Калидвожаҳо: илова, қайд, беэҳтиётӣ таъсир, худбоварӣ, шахс, табиӣ, сардӣ, сухтор, хусусият, муносибат, маъмури.

Аннотация

ВИДЫ НАРУШЕНИЙ

Административное правонарушение имеет специфический состав, к которому относятся: объект, объективная сторона, субъект и субъективная сторона. Объектом административного правонарушения являются охраняемые общественные отношения, которые возникают, изменяются и прекращаются в рамках государственно-управленческой деятельности, которые регулируются административными нормами, а иногда и нормами конституционного, финансового, таможенного, земельного, водного, лесного, экологического, трудового права. и т. д. регулируются.

Ключевые слова: дополнение, записка, небрежный эффект, самоуверенность, человек, природный, холод, огонь, характеристика, отношение, административный.

Annotation

TYPES OF VIOLATIONS

Administrative violation has a specific composition, which are as follows: object, objective side, subject and subjective side. The object of an administrative offense is the protected public relations that arise, change and terminate within the framework of state management activities, which are regulated by administrative norms and sometimes norms of constitutional, financial, customs, land, water, forest, environmental, labor etc. are regulated.

Keywords: addition, note, negligent effect, self-confidence, person, natural, cold, fire, characteristic, relationship, administrative.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҷомадова Фарзона Файзуллоевна, магистранти соли аввали факултети таърих ва ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 558399996

Рохбари илмӣ: профессор Сангинзод Д.Ш.

Сведения об авторе: Джомадова Фарзона Файзуллоевна, магистрантка первого курса факультета истории и права Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна. Телефон: +992 558399996

Научный руководитель: профессор Сангинзод Д.Ш.

About the author: Jomadova Farzona Faizulloevna, a first-year master's student at the Faculty of History and Law of the Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Ainy. Phone: +992 558399996

Scientific supervisor: Professor Sanginzod D.Sh.

ТАРЗҲОИ БА АМАЛ БАРОВАРДАНИ ҲУҚУҚҲОИ ГРАЖДАНӢ

Тарзҳои амалигардонии ҳуқуқи граждани хеле гуногунанд. Бо ҳамин сабаб унсури марказии (элементи) ҳаргуна ҳуқуқҳои субъективӣ–барои амали гардонидани ҳуқуқи субъективии интихоби озодонаи рафтори таъби дил соҳибҳуқуқ мебошад. Бинобар ин ҳуқуқи субъективии граждани, пеш аз ҳама, бо роҳи фаъоли бевоситаи соҳибҳуқуқ амали гардонидани мешавад. Масалан, молик метавонад аз амволаш бевосита худаш истифода барад ё ба ичора диҳад ё фурушад ва ғайра. Дар чунин ҳолатҳо барои қонунгардонидани манфиаташ молик ҳуқуқи моликиашро амали мегардонад.

Аммо ҳуқуқи амалиёти фаъол бо рафтори тарафи дигар, яъне уҳдадор вобаста мебошад. Ҳуқуқи субъективии граждани бо уҳдадории субъективии граждани алоқаманд мебошад.

Уҳдадории субъективии граждани–рафтори ҳатмии шахси уҳдадор аст, ки аз рӯи талаботи қарздиҳанда барои қонунгардонидани манфиати ӯ содир карда мешавад. Уҳдадории ҳуқуқи граждани ҳам мисли ҳуқуқи субъективӣ мазмунӣ гуногун дорад. Дар муносибатҳои ҳуқуқи қонун, масалан, дар муносибати ҳуқуқи молики тамоми шахсони дигар уҳдадоранд, ки манфиати молиқро эҳтиром намоянд, яъне уҳдадории онҳо характери ғайрифавол дорад.

Интихоби тарзи амалигардонии ҳуқуқ натавон аз ихтиёри соҳибҳуқуқ вобаста аст, инчунин ба мазмунаш ҳам дахл дорад. Дар навбати худ мазмунӣ ҳуқуқи субъективӣ бо таъиноташ вобаста мебошад.

Қобилияти ҳуқуқдорӣ барои пайдо шудан, соҳиб гаштан ва амалигардонии онҳо зарур мебошад. Тамоми шахрвандони давлат соҳиби қобилияти ҳуқуқӣ эътироф гаштаанд.

Ӯ аз лаҳзаи таваллуд пайдо шуда пас аз вафот қатъ мегардад. Аз ин бармеояд, ки қобилияти ҳуқуқӣ аз инсон ҷудо напасир буда, ӯ аз синну сол ва вазъи саломатӣ вобастагӣ надорад.

Лекин аз ин ҷо ҳулоса баровардан лозим не, гӯё қобилияти ҳуқуқӣ – хусусияти фитрии инсон ба монанди шунавидан, дидан ва ғайра мебошад. Ба ҳар ҳол қобилияти ҳуқуқӣ аз лаҳзаи таваллуд пайдо шуда на аз табиат балки бо қувваи қонун ба инсон дода шуда, хусусияти ҷамъиятӣ юридиқиро муаррифӣ карда имконияти муайяни ҳуқуқиро доро мебошад. Дар таърих даврахое вучуд доштанд, ки гурӯҳи қалони одамон бо қувваи қонунҳои ҳамон вақта пурра ё қисман аз қобилияти ҳуқуқӣ маҳрум гашта буданд (мисол, ғуломон дар давраи ғуломдорӣ).

Дар адабиёти юридиқӣ қобилияти ҳуқуқи граждани ҳамчун сифати муайян дода мешавад баррасӣ мегардад. Ин сифат аз қонун бармеояд ва дар қобилияти доштани ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои мустақкам мегардад. Қобилият ин худ доштани як имконияти юридиқиро мефаҳмонад: Шахс қобилият дорад барои доштани ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳо. Азбаски чунин имконият аз тарафи қонун таъмин гашта ҳуқуқи субъективӣ ҳар як шахси конкретиро баён мекунад. Қобилияти ҳуқуқӣ – С. Н. Братус қайд мекунад – «Ин ҳуқуқи субъектӣ ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳо будан». Қобилияти ҳуқуқӣ ва ҳуқуқҳои субъектҳои шахрванд. Қобилияти ҳуқуқиро чун ҳуқуқи субъективӣ набояд бо ҳуқуқҳои субъективӣ мушаххас, ки дар натиҷаи амалигардонии онҳо пайдо мешаванд омехта кард.

Қобилияти ҳуқуқи пайдо кардани ин ҳоло маънои онро надорад, ки расман, воқеъан ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои мушаххас, махсусро, ки қонун пешбинӣ ё иҷозат додааст соҳиб гашт.

Қобилияти ҳуқуқӣ ҷуноне, ки дар адабиётҳо қайд кардаанд ин танҳо асос барои ҳуқуқ пайдокунии мебошад. Ба ҳар як шахрванд қонун қобилияти доштани молу мулкӣ ва шахсии ғайримолумулқиро эътироф мекунад, лекин шахрванди мушаххас дар ягон вақт наметавонад тамоми ҳуқуқҳоро доро бошад. Ӯ танҳо ба як қисми онҳо соҳиб шуда метавонад.

Инак ҳар як шахс ҳуқуқи муаллифи барои эҷодиёти худ дорад, лекин инро на ҳамеша соҳиб шуда метавонад. Пайдо кардани ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои мушаххас ин амалигардонии қобилияти ҳуқуқиро мефаҳмонад. Аз ин ҷост ҳаҷми ҳуқуқҳои субъективӣ аз он вобастагӣ дорад, ки ҷӣ тавр ва ҷӣ қадар шахрванд қор мекунад, ҷӣ гуна талабот ва хоҳишҳо дорад, ки бисёр ва бештар қор қунад, ки истеъдод ва қобилияти табиӣ ва тарбиявиро дорад ва онҳоро фаъолона амалӣ мегардонад ҳамон шахс арзишҳои молӣ ва моддиро бештар дорад, ҳуқуқ ба натиҷаҳои эҷодиёти зеҳнӣ ва ғайраро доро мебошад. Ин қонунияти дилхоҳ ҷамъият эътироф гаштааст. Мундариҷаи қобилияти ҳуқуқи шахрвандон ва ҳадди он.

Мундариҷаи қобилияти ҳуқуқии шаҳрвандон аз ҳамон ҳуқуқ ва уҳдадориҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкӣ шакл мебандад, ки шаҳрванд мутобиқи қонун шаҳрванд ба онҳо соҳиб гаштааст.

Бо суҳанони дигар мундариҷаи қобилияти ҳуқуқии шаҳрвандонро ҳуди ҳуқуқҳо не балки имконияти доштани онҳо ташкил медиҳанд.

Чӣ хеле ки ба мо маълум аст қонун мундариҷа ва ё таркиби қобилияти ҳуқуқии шаҳрвандонро муайян намуда, танҳо оид ба ҳуқуқҳо суҳан мекунад, лекин оид ба уҳдадориҳо мустақим хотиррасон нашудаанд. Инчунин дар банди 1 моддаи 17-и Кодекси граждани ба қобилияти шаҳрвандон «уҳдадорӣ бурдан» ишора карда шудааст. Айни ҳол қонунгузор ба мундариҷаи қобилияти ҳуқуқӣ – ҳуқуқҳо диққати ҷиддӣ дода истодааст. Лекин ишораи ғайримустақим, бевосита ба уҳдадориҳо вучуд дорад. Мисол, ҳуқуқи шаҳрвандон оид ба «иштирок кардан дар уҳдадориҳо» гуфта шудааст. Уҳдадорӣ дар қонунгузорӣ чун муносибати ҳуқуқӣ тафсир дода шудааст, ки вақти бо қувваи қонунӣ даромадан як шахс (қарздор) уҳдадор аст, ки ба манфиати шахси дигар (қарздиҳанда, кредитор) ягон амалро иҷро намояд, кредитор, қарздиҳанда бошад, ҳуқуқ дорад, ки аз қарздор талаб намояд, ки уҳдадориашро иҷро намояд (банди 1 моддаи 307 Кодекси граждани).

Чӣ хеле, ки мебинем, ҳуқуқи иштирок кардан дар уҳдадориҳо ин пайдо кардани уҳдадориҳоро низ мефаҳмонад. Бо пеш бурдани уҳдадориҳо низ ҳуқуқи доштани молумулкии шахсӣ бо якдигар алоқаманд мебошанд. Мисол, моддаи 210 Кодекси граждани пешбинӣ мекунад, ки соҳибмӯлк барои бори мундариҷаи молумулкӣ ба ӯ тааллуқдошта ҷавобгар мебошад. Ҳамин тавр, мундариҷаи (таркиби) қобилияти ҳуқуқӣ ҳатман қобилияти пешбурдани уҳдадорӣ, ки дар банди 1 моддаи 17 Кодекси граждани оварда шудааст, дохил мешавад (иҷро кардани уҳдадорӣ ҳангоми расидани зарар, яъне ҷуброн ва ғайра).

Дар моддаи 18 Кодекси граждани ҳуқуқҳои бештар муҳим (аз нуқтаи назари қонунгузорӣ), ки шаҳрвандон соҳиб гашта метавонанд, оварда шудааст. Чунин роҳ аз тарафи қонунгузор бо мақсади ин меъёрро бештар фаҳмо ва оммарас кардан интиҳоб карда шудааст.

Илова кифоя буд, ки принсипи Кодекси граждани навишта шавад, ки шаҳрванд тамоми ҳуқуқҳоро метавонад, соҳиб шавад, агар ӯ бо қонунгузорӣ манъ намуда бошад ва ба оғози умумӣ ва мазмуну аҳамияти қонунгузориҳои шаҳрвандӣ муҳолифат накунад.

Дар баробари ин ҳулоса баровардан, ки қобилияти ҳуқуқӣ беандоза мебошад, нодуруст аст.

«Ҳар як ҳуқуқи субъективӣ, як андозаи имконоти рафтори ҳуқуқии шахс, доираи муайян дорад, ҳам аз рӯи таркиби худ ва ҳам аз рӯи ҳислати амалигардии худ». Ин доира, сарҳадот дар ҳолате акс меёбад, ки шаҳрванд бо тамоми қор «агар бо қонун манъ нашуда бошад» машғул шуда метавонад, яъне соҳиби кардани баъзе ҳуқуқҳо бо қонун мумкин аст, ки мустақиман манъ шуда бошанд.

Барои шарҳи қобилияти ҳуқуқии шаҳрвандон баробарии шаҳрвандон, ки бо қонун мустақкам гаштааст, аҳамияти принсипиалӣ дорад.

Баробарии шаҳрвандон, ки бо меъёрҳои Конститутсия муқаррар карда шудааст, мазмуни баробарии қобилияти ҳуқуқии шаҳрвандонро медиҳад. Ин мазмун аз банди 1 моддаи 17 Кодекси граждани бармеояд, ки мутобиқи он қобилияти ҳуқуқӣ бо андозаи баробар дар шаҳрвандон, эътироф карда мешавад. Инобатан мутобиқи ҳарфҳои қонун ҳамаи шаҳрвандон аз рӯи таркибу мундариҷа қобилияти ҳуқуқии баробар доранд.

Шаҳрвандон новобаста аз ҷинс, наҷод, ранги пӯст, ҷойи истиқомат, муносибат ба дин, вазъи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ғайра баробарҳуқуқ мебошанд.

Ҳулоса бояд, қайд кард, ки на ҳама элементҳои баррасишаванда, ки баробарии шаҳрвандонро шарҳ медиҳанд, метавонанд пурра ва бо ҳаҷми бутун амалӣ гарданд. Инак ҳуқуқи шаҳрванд, «интиҳоби ҷойи зист» қобилияти ҳуқуқии дохилӣ таркиб, мундариҷаи мавҷудбударо ба маънои маҷозияш фаҳмидан мумкин нест. Чунки ҳар як шаҳрванд дар қучое, ки хоҳад зиндагонӣ ё ҷойгир шуда наметавонад, барои он ки ҳудудҳои мавҷуданд, ки режими махсус вучуд дорад (хатти сурх ҷойгир будани қисми ҳарбӣ ва ғайра). Мисоли дигар таркиби қобилияти ҳуқуқӣ ҳуқуқи бо фаъолияти соҳибқорӣ машғул шудани шаҳрвандро низ дар бар мегирад. Лекин аз рӯи нишона таъиноти мустақил бо баъзе фаъолият шаҳрванд ҳуқуқ надорад, ки машғул шавад. Мисол, шаҳрвандон бо фаъолияти суғуртакунӣ ҳуқуқи машғул шуданро надоранд.

Адабиёт:

1. Бердяев Н.А. О работе и свободе человека. Опыт персоналистической философии. – М., 1995. – 21 с.
2. Бердяев Н.А. О работе и свобода человека. – М., 1995. – 312 с.
3. Бердяев Н.А. Экзистенциальная деалектика божественного и человеческого / О назначении человека. – М., 1993. – 154 с.
4. Махмудов М. А. Ҳуқуқи граждaнӣ. Қисми 1. – Душaнбе: ЭР-гaф, 2007. – С.7-8.
5. Махмудов М. А. Ҳуқуқи граждaнӣ. Қисми 1. – Душaнбе: ЭР-гaф, 2007. – С.9-10.
6. Радишев А.Н. Избранные философские сочинения. – М., 1949. – С.176-177.

Калидвожаҳо: *давлат, Тоҷикистон, қонун, ҳуқуқ, ҳуқуқи граждaнӣ, кодекс, ҳуқуқи хоҷагӣ ва ғ.*

Аннотация

ЗНАЧЕНИЕ И СУЩНОСТЬ РЕАЛИЗАЦИИ ГРАЖДАНСКИХ ПРАВ

Гражданское право считается одной из основных юридических наук, а категория гражданского права – одним из главных достижений человеческой правовой мысли. Потому что словосочетание «гражданское право» известно юристам еще со времен Древнего Рима. В то же время под этим понятием понимались права римских граждан. Хотя его содержание менялось с изменениями в экономической, политической и культурной жизни той или иной структуры общества, в то же время оно используется всеми современными правами.

Ключевые слова: *государство, Таджикистан, право, закон, гражданское право, кодекс, хозяйственное право и т.д.*

Annotation

MEANING AND ESSENCE OF IMPLEMENTATION OF CIVIL RIGHTS

Civil law is considered one of the main legal sciences, and the category of civil law is one of the main achievements of human legal thought. Because the phrase «civil law» has been known to jurist since the time of ancient Rome. At the same time, the rights of Roman citizens were understood under this concept. Although its content has changed with changes in the economic, political and cultural life of this or that structure of society, at the same time, it is used by all present-day rights.

Keywords: *State, Tajikistan, law, law, civil law, code, economic law, etc.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Шодиева Зеварой Мутавалиевна, магистранти факултети таърих ва ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 900338598

Рохбари илмӣ: профессор Сангинзод Д.Ш.

Сведение об авторе: Шодиева Зеварой Мутавалиевна, магистрантка факультета истории и права Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Телефон: +992 900338598

Научный руководитель: профессор Сангинзод Д.Ш.

About the author: Shodieva Zevaroi Mutavaliyevna, a graduate student of the Faculty of History and Law of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ainy. Phone: +992 900338598

Scientific supervisor: professor Sanginzod D.Sh.

*Бобиев Холмурод Абдувадулович,
кандидат химических наук, доцент кафедры органической и биологической химии
Курбанбеков Рауф,
магистрант кафедры органической и биологической химии*

СИНТЕЗ ИЗОЛЕЙЦИЛ-ТРИПТОФАНА АЗИДНЫМ МЕТОДОМ

Разработка и усовершенствование методов синтеза низкомолекулярных иммуноактивных пептидов, изучение способов усиления их специфической активности и применения при терапии некоторых иммунозависимых заболеваний, до настоящего времени остаются нерешенными и, поэтому проведение исследований в этой области может внести огромный как теоретически и, так и практический вклад, и является, бесспорно, актуальным.

Препарат тимогар представляет собой 0,01% водный раствор дипептида изолейцил-триптофан [Бобиев, 1998]. Этот препарат показал свои высокоэффективные терапевтические свойства при лечении многих заболеваний, связанных с вторичным иммунодефицитом.

На начальном этапе наших исследований стояла задача попытка усовершенствования путей синтеза основы этого препарата - дипептида изолейцил-триптофан.

Для синтеза изолейцил-триптофана азидным методом получили гидразид соединения h-изолейцина следующим образом:

Азид соединения карбобензоксил изолейцина получили при действии азотистой кислоты и в реакционную среду добавляли хлоргидрат метилового эфира триптофана и по завершению реакции смесь сперва упаривали на ротатор-испарителе при низких значениях давления и температуры. Полученную смесь затем разводили в этилацетате и промывали 0,5% NHCO_3 и 1 % раствор соляной кислоты, насыщенным раствором Na_2SO_4 и сушили над безводным сульфатом натрия в течение 2 час. Затем полученную смесь отфильтровали и упаривали на ротаторном испарителе при низких значениях атмосферного давления и температуры. Получен аморфный продукт (рис.

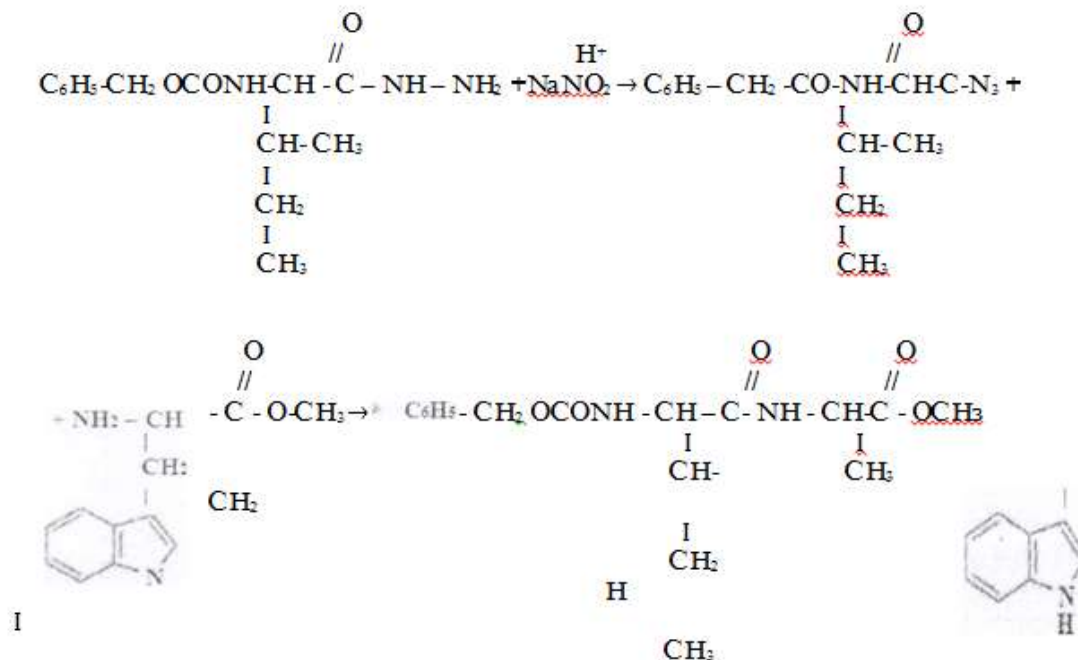

Рисунок.1.-Структурная схема синтеза дипептида изолейцилтриптофан азидным методом.

Окончательное очищение защищенного дипептида осуществляли колончатой хроматографией на силикагеле L-100/160 при элюировании первоначально хлороформом, а затем смесью этилацетата бензола (3:2).

Фракции, содержащие основной продукт, упаривали.

Защищенный дипептид подвергали каталитическому гидрированию в присутствии 100%-ного Pd/C катализатора.

Для окончательного деблокирования дипептида метиловым эфиром изолейцил хлоргидрата изолейцил триптофана использовали методом омыления с помощью 0,1н NaOH. процесс омыления наблюдали методом тонкослойного хроматографирования.

После снятия защитных групп очистку провели способом переосаждения из спирта изопроанола. Чистоту проверяли с помощью ВЭЖХ. Время выхода полученных аморфных соединений составило 15,31 мин, (рис .2.)

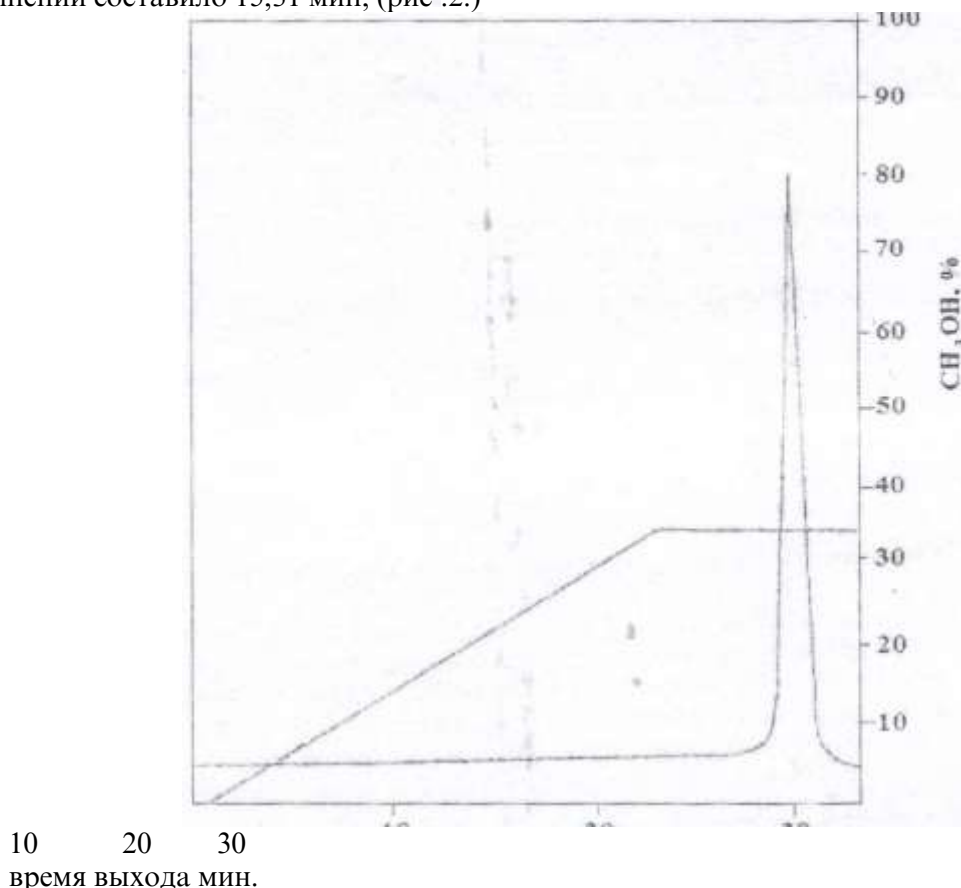

Рисунок.2. - Аналитическая ВЭЖХ изолейцил-триптофан на колонке Ultrasphere ODS (4,4 х 50 мм) при 1 градиенте метанола в 0,01%-ной трифторуксусной кислоте, $\lambda = 254$ нм скорость потока 0,5 мл/мин.

УФ-спектрограмма дипептида изолейцил-триптофан представлена на рис. 3. Структура дипептида была подтверждена данными масспектроскопии (рис.4).

Следовательно, уместно сделать вывод, что азидным методом можно получить дипептид изолейцил-триптофан с хорошим выходом и практически без степени рацемизации, а также в чистом виде, который соответствует биологической активностью и другим физико-химическим характеристикам ранее полученному [Бобиев Г.М. 2000] своему аналогу.

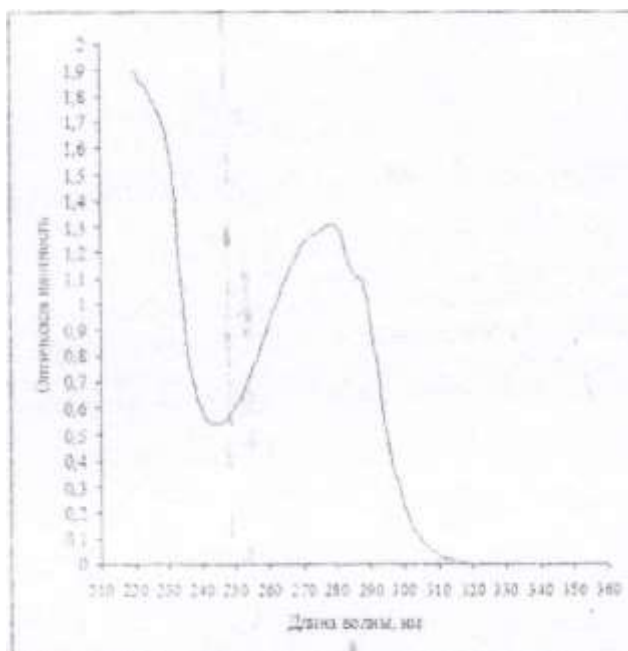

Рисунок.3.—УФ-спектры поглощения препарата тимогар.

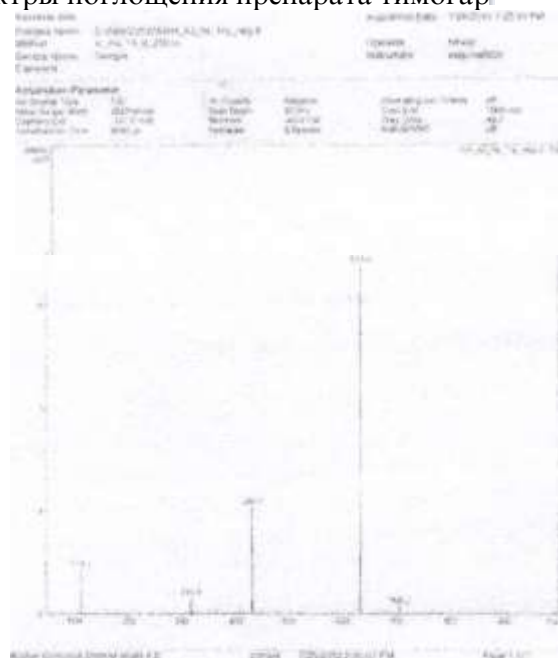

Рисунок.4. Масс-спектр дипептида изолейцил-триптофан

Литература:

1. Анисимов Н.У. Иденнификатция органических соединений; уг. Пособия. – Горно-Алтайск, 2009. – 95 с.
2. Арзамасцев А.П. Оценка показателей антиоксидантной актив препаратов на основе лекарсивенного растительного сырья.
3. Хим - фармац. турн. 1999 № 11. – С.17-20.
4. Бобиев Г. М. Синтез и биологически свойства. Незкомолекулярных тимуерных пептидов и их био соединение., Дис.док - био наук. – Душанбе, 2000. – 233 с.
5. Бобиев Г.М. Разработка целовый хроматографического определения дипептида изолейция - триптофан и его коор. соединений фармация 2009 № 7 стр. 17-18.
6. Гершкович А.А. Химический синтез пептидов. Кибирев – Киев: Наукова думка, 1992. – 360 с.

Ключевые слова: пептид, аминокислота, тимогар, тимوفر, изолейцил, иммунодефицит, корбобензоксил, хлороформ, спектограмма, хроматография, хлоргидрад.

Аннотация

СИНТЕЗИ ИЗОЛЕЦИЛ-ТРИПТОФАН БО УСУЛИ АЗИД

Ин мақола дар бораи таҳия ва такмили усулҳои синтези дипептид-изолейсил-триптофан бо усули азидӣ синтези имунитети каммолекулавӣ мебошад. Дипептид бо усули такмилёфта бо ҳосили баланди маҳсулоти аморфӣ ба даст оварда шуд. Пас аз хориҷ кардани гурӯҳҳои муҳофизатӣ, тозакунии тавассути репрессия аз спирти изопранол бо истифода аз HPLC тафтиш карда шуд.

Калидвожаҳо: *пептид, аминокислотаҳо, тимогар, тимофер, изолейсил, норасоии масуният, корбобензоксил, хлороформ, спектрограмма, хроматография, хлоргидрид.*

Annotation

SYNTHESIS OF ISOLEUCYL-TRYPTOPHAN USING AZIDE METHODS

This article is about the development and improvement of methods for the synthesis of low-molecular immunoactive dipeptide-isoleucyl-tryptophan by the azide method. The dipeptide was obtained using an improved method with a high yield of an amorphous product. After removing the protecting groups, purification was carried out by reprecipitation from isopropanol alcohol. Purity was checked using HPLC.

Keywords: *peptide, amino acid, timogar, timofer, isoleucyl, immunodeficiency, corbobenzoxyl, chloroform, spectogram, chromatography, chlorohydride.*

Маълумот дар бораи муаллифон: Бобиев Холмурод Абдувадудович, номзади илмҳои химия, дотсенти кафедраи химияи органикӣ ва биологӣ Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Курбанбеков Рауф, магистранти кафедраи химияи органикӣ ва биологии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Сведения об авторах: Бобиев Холмурод Абдувадудович, кандидат химических наук, доцент кафедры органической и биологической химии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айны.

Курбанбеков Рауф, магистрант кафедры органической и биологической химии Государственного педагогического университета Таджикистана имени Садриддина Айны

About the authors: Bobiev Kholmurod Abduvadudovich, Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor of the Department of Organic and Biological Chemistry of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aina.

Gurbanbekov Rauf, Master of the Department of Organic and Biological Chemistry of the State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadriddin Aina.

ГАММА-ФУНКСИЯИ ЭЙЛЕР ВА ТАДБИҚИ ОН БАРОИ МУОДИЛАҲОИ ФУНКЦИОНАЛИИ ДЗЕТА-ФУНКСИЯИ РИМАН

Дар назарияи ададҳо хосияти ададҳои бутун мавриди омӯзиш қарор дода мешавад. Дар қатори методҳои хусусӣ, инчунин воситаҳои аналитикии математикаро низ дар ҳамин қисми назарияи ададҳо истифода мебаранд. Мақсади мақолаи мазкур ин нишон додани исботи теорема дар бораи муодилаҳои функционалии дзета-функсияи Риман бо воситаи Гамма-функсияҳо мебошад [1. с.61-72].

Таърифи 1. Гамма-функсияи Эйлер $\Gamma(s)$ аз рӯи формулаи зерин дода мешавад

$$\frac{1}{\Gamma(s)} = se^{\gamma s} \prod_{n=1}^{\infty} \left(1 + \frac{s}{n}\right)^{-\frac{s}{n}},$$

ки дар ин ҷо γ – адади доими Эйлер мебошад.

Гамма-функсияи Эйлер $\Gamma(s)$ – дар тамоми ҳамвории s , бо истиснои нуқтаҳои $s = 0, -1, -2, \dots$, ки дорой кутбҳои соддаанд функсияи аналитикӣ мебошад.

Муодилаҳои функционалии дзета-функсияи Риман гуфта, тасдиқоти теоремаи зеринро меноманд.

Теоремаи 1. (Формулаи Эйлер) Формулаи зерин ҷой дорад

$$\Gamma(s) = \frac{1}{s} \prod_{n=1}^{\infty} \left(1 + \frac{1}{n}\right)^s \left(1 + \frac{s}{n}\right)^{-1}. \quad (1)$$

Исботи теоремаи 1. Акнун аз таърифи Гамма-функсияи Эйлер $\Gamma(s)$ истифода бурда, пай дар пай ҳосил мекунем, ки

$$\begin{aligned} \frac{1}{\Gamma(s)} &= s \lim_{m \rightarrow \infty} e^{s\left(1 + \frac{1}{2} + \dots + \frac{1}{m} - \log m\right)} \cdot \lim_{m \rightarrow \infty} \prod_{n=1}^m \left(1 + \frac{s}{n}\right)^{-\frac{s}{n}} = \\ &= s \lim_{m \rightarrow \infty} m^{-s} \prod_{n=1}^m \left(1 + \frac{s}{n}\right) = s \lim_{m \rightarrow \infty} \prod_{n=1}^{m-1} \left(1 + \frac{s}{n}\right)^{-s} \prod_{n=1}^m \left(1 + \frac{s}{n}\right) = \\ &= s \lim_{m \rightarrow \infty} \prod_{n=1}^{m-1} \left(1 + \frac{1}{n}\right)^{-s} \left(1 + \frac{s}{n}\right) \left(1 + \frac{1}{m}\right)^s = s \lim_{m \rightarrow \infty} \prod_{n=1}^{m-1} \left(1 + \frac{1}{n}\right)^{-s} \left(1 + \frac{s}{m}\right). \end{aligned}$$

Теоремаи 1 исбот шуд.

Теоремаи 2. (Муодилаи функционалӣ). Баробарии зерин ҷой дорад

$$\Gamma(s+1) = s\Gamma(s).$$

Исботи теоремаи 2. Аз (1) ҳосил мекунем.

$$\begin{aligned} \frac{\Gamma(s+1)}{\Gamma(s)} &= \frac{s}{s+1} \lim_{m \rightarrow \infty} \prod_{n=1}^m \frac{\left(1 + \frac{1}{n}\right)^{s+1} \left(1 + \frac{s+1}{n}\right)^{-1}}{\left(1 + \frac{1}{n}\right)^s \left(1 + \frac{s}{n}\right)^{-1}} = \\ &= \frac{s}{s+1} \lim_{m \rightarrow \infty} \prod_{n=1}^m \frac{n+1}{n} \cdot \frac{n+s}{n+s+1} = \frac{s}{s+1} \lim_{m \rightarrow \infty} \frac{(m+1)(s+1)}{m+1+s} = s. \end{aligned}$$

Теоремаи 2 исбот шуд.

Теоремаи 3. (Формулаи интегралӣ). Дар ҳолати $\text{Re } s > 0$ формулаи интегралӣ Гамма-функсияи Эйлер ҷой дорад

$$\Gamma(s) = \int_0^{\infty} e^{-t} t^{s-1} dt.$$

Исботи теоремаи 3. Қайд менамоем, ки дар интеграл аз ҷониби рӯст, ҳангоми $\text{Re } s \geq \sigma_0 > 0$ баробарченака наздикшаванда мебошад, бинобар ҳамин дар нимҳамвории $\text{Re } s > 0$ функсияи аналитикӣ мебошад. Аз формулаи (1) чунин бармеояд, ки

$$\Gamma(s) = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1 \cdot 2 \cdot \dots \cdot (n-1)}{s(s+1) \cdot \dots \cdot (s+n-1)} \cdot n^s.$$

Функсияи зеринро дида мебароем

$$\begin{aligned}\prod(s; n) &= \int_0^n \left(1 - \frac{t}{n}\right)^n \cdot t^{s-1} dt = n^s \int_0^1 (1-t)^n t^{s-1} dt = \\ &= \frac{n^s}{s} \int_0^1 (1-t)^n dt = \frac{n^s}{s} \frac{n}{n+1} \int_0^1 (1-t)^n t dt = \dots \\ &\dots = n^s \frac{n(n-1) \cdot \dots \cdot 1}{s(s+1) \cdot \dots \cdot (s+n-1)} \int_0^1 t^{s+n-1} dt = n^s \frac{n(n-1) \cdot \dots \cdot 1}{s(s+1) \cdot \dots \cdot (s+n)}.\end{aligned}$$

Дар натиҷа

$$\Gamma(s) = \lim_{n \rightarrow \infty} \prod(s; n) = \lim_{n \rightarrow \infty} \int_0^n \left(1 - \frac{t}{n}\right)^n \cdot t^{s-1} dt.$$

Бигузур

$$\Gamma_1(s) = \int_0^\infty e^{-t} t^{s-1} dt.$$

Он гоҳ

$$\Gamma_1(s) - \Gamma(s) = \lim_{n \rightarrow \infty} \int_0^n t^{s-1} \left(e^{-t} - \left(1 - \frac{t}{n}\right)^n\right) dt.$$

Ҳангоми $|t| < n$ будан ифодаи $\left(1 + \frac{t}{n}\right)^n \leq e^t$ ҷой дорад; ғайр аз ин ҳангоми $0 < y < 1$ ҳосил мекунем, ки $1 - ny \leq (1 - y)^n$.

Бинобар ҳамин

$$\begin{aligned}0 \leq e^{-t} - \left(1 - \frac{t}{n}\right)^n &= e^{-t} \left(1 - e^{-t} - \left(1 - \frac{t}{n}\right)^n\right) \leq e^{-t} \frac{t^2}{n}; \\ \left| \int_0^n t^{s-1} \left(e^{-t} - \left(1 - \frac{t}{n}\right)^n\right) dt \right| &\leq \frac{1}{n} \int_0^\infty t^{s+1} e^{-t} dt; \quad \Gamma_1(s) = \Gamma(s).\end{aligned}$$

Теоремаи 3 исбот шуд

Теоремаи 4. (Муодилаи функционалии дзета-функсияи Риман). Баробариин зерин ҷой дорад

$$\pi^{-\frac{s}{2}} \Gamma\left(\frac{s}{2}\right) \zeta(s) = \pi^{-\frac{1-s}{2}} \Gamma\left(\frac{1-s}{2}\right) \zeta(1-s).$$

Исбот. Мувофиқи теоремаи 3 (формулаи интегралӣ), ҳангоми $\text{Res} > 0$ ва натуралӣ будани $n \in \mathbb{N}$ ҳосил мекунем

$$\Gamma\left(\frac{s}{2}\right) = \int_0^\infty e^{-u} u^{\frac{s}{2}-1} du = \int_0^\infty e^{-\pi n^2 x} (\pi n^2)^{\frac{s}{2}-1} dx = n^s \int_0^\infty e^{-\pi n^2 x} \cdot \pi^{\frac{s}{2}} \cdot x^{\frac{s}{2}-1} dx.$$

Яъне

$$\pi^{-\frac{s}{2}} \Gamma\left(\frac{s}{2}\right) n^{-s} = \int_0^\infty e^{-\pi n^2 x} \cdot x^{\frac{s}{2}-1} dx.$$

Дар натиҷа, дар ҳолати $\text{Res} > 1$ будан меёбем

$$\pi^{-\frac{s}{2}} \Gamma\left(\frac{s}{2}\right) \zeta(s) = \int_0^\infty x^{\frac{s}{2}-1} \left(\sum_{n=1}^\infty e^{-\pi n^2 x}\right) dx. \quad (2)$$

(Имкон вучуд дорад, ки иваз шудани тартиби суммиронӣ ва интегронӣ аз он ҷо бармеояд,

ки

$$\sum_{n \geq N} e^{-\pi n^2 x} = \frac{1}{e^{\pi N^2 x}} + \frac{1}{e^{\pi (N+1)^2 x}} + \dots = O(e^{-\pi N^2 x}), \quad x \geq 1,$$

лекин

$$\sum_{n \geq N} e^{-\pi n^2 x} = O\left(\frac{1}{e^{\pi x}}\right) = O\left(\frac{1}{x}\right) = O\left(\frac{1}{\sqrt{x}}\right)$$

ҳангоми $0 < x < 1$ будан). Сипас агар $\omega(x) = \sum_{n=1}^\infty e^{-\pi n^2 x}$ бошад, он гоҳ леммаи зеринро истифода мебарем.

Леммаи 1. Бигузур $x > 0$ ва α – адади ҳақиқӣ бошад

$$\theta(x, \alpha) = \sum_{n=-\infty}^{+\infty} e^{-\pi(n+\alpha)^2 x},$$

он гоҳ

$$\theta\left(\frac{1}{x}, \alpha\right) = \sqrt{x} \sum_{n=-\infty}^{+\infty} e^{-\pi n^2 x + 2\pi n \alpha}.$$

Исботи ин лемма дар [4. С.---] оварда шудааст.

Акнун, агар $\omega(x) = \sum_{n=1}^{\infty} e^{-\pi n^2 x}$ бошад, он гоҳ аз $\theta\left(\frac{1}{x}, 0\right) = \sqrt{x}\theta(x, 0)$,

ки ҳангоми $\theta(x, \alpha) = \sum_{n=-\infty}^{+\infty} e^{-\pi(n+\alpha)^2 x}$ ва $\theta\left(\frac{1}{x}, \alpha\right) = \sqrt{x} \sum_{n=-\infty}^{+\infty} e^{-\pi n^2 x + 2\pi n \alpha}$.

Он гоҳ ҳосил мекунем $\omega\left(\frac{1}{x}\right) = -\frac{1}{2} + \frac{1}{2}x^{\frac{1}{2}} + x^{\frac{1}{2}}\omega(x)$.

Дар ҳақиқат, ҳангоми $\alpha = 0$ меёбем, ки

$$\theta(x, 0) = \sum_{n=-\infty}^{+\infty} e^{-\pi n^2 x} = 1 + 2 \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{e^{\pi n^2 x}} = 1 + 2\omega(x).$$

Аз ин ҷо ҳосил мекунем

$$2\omega(x) = \theta(x, 0) - 1, \omega(x) = -\frac{1}{2} + \frac{\theta(x, 0)}{2},$$

$$\omega\left(\frac{1}{x}\right) = -\frac{1}{2} + \frac{\theta\left(\frac{1}{x}, 0\right)}{2} = -\frac{1}{2} + \frac{\sqrt{x}}{2}(1 + 2\omega(x)) = -\frac{1}{2} + \frac{1}{2}\sqrt{x} + \sqrt{x}\omega(x).$$

Бинобар ҳамин

$$\begin{aligned} \int_0^{\infty} x^{\frac{s}{2}-1} \left(\sum_{n=1}^{\infty} e^{-\pi n^2 x} \right) dx &= \int_0^{\infty} x^{\frac{s}{2}-1} \omega(x) dx = \int_0^1 x^{\frac{s}{2}-1} \omega(x) dx + \int_1^{\infty} x^{\frac{s}{2}-1} \omega(x) dx = \\ &= \int_1^{\infty} x^{-\frac{s}{2}-1} \omega\left(\frac{1}{x}\right) dx + \int_1^{\infty} x^{\frac{s}{2}-1} \omega(x) dx = \int_1^{\infty} \left(x^{-\frac{s}{2}-1} \omega\left(\frac{1}{x}\right) + x^{\frac{s}{2}-1} \omega(x) \right) dx = \\ &= \int_1^{\infty} \left[x^{-\frac{s}{2}-\frac{1}{2}} \left(-\frac{1}{2} + \frac{1}{2}x^{\frac{1}{2}}\omega(x) \right) + x^{\frac{s}{2}-1} \omega(x) \right] dx = \\ &= -\frac{1}{2} \int_1^{\infty} x^{-\frac{s}{2}-1} dx + \frac{1}{2} \int_1^{\infty} x^{-\frac{s}{2}-\frac{1}{2}} dx + \int_1^{\infty} \left(x^{-\frac{s}{2}-\frac{1}{2}} + x^{\frac{s}{2}-1} \right) \omega(x) dx = \\ &= \frac{1}{s(s-1)} + \int_1^{\infty} \left(x^{\frac{s}{2}-1} + x^{-\frac{s}{2}-\frac{1}{2}} \right) \omega(x) dx, \end{aligned}$$

яъне

$$\int_0^{\infty} x^{\frac{s}{2}-1} \omega(x) dx = \frac{1}{s(s-1)} + \int_1^{\infty} \left(x^{\frac{s}{2}-1} + x^{-\frac{s}{2}-\frac{1}{2}} \right) \omega(x) dx. \quad (3)$$

Ҳосилшавии формулаи (3)-ро шарҳ медиҳем.

$$1) \int_0^1 x^{\frac{s}{2}-1} \omega(x) dx = \int_1^{\infty} x^{-\frac{s}{2}-1} \omega\left(\frac{1}{x}\right) dx;$$

$$2) -\frac{1}{2} \int_1^{\infty} x^{-\frac{s}{2}-1} dx = -\frac{1}{2} \cdot \frac{x^{-\frac{s}{2}}}{-\frac{s}{2}} \Big|_1^{\infty} = \frac{1}{sx^{\frac{s}{2}}} \Big|_1^{\infty} = -\frac{1}{s};$$

$$3) \frac{1}{2} \int_1^{\infty} x^{-\frac{s}{2}-\frac{1}{2}} dx = \frac{1}{s(s-1)}.$$

Азбаски ҳангоми $x \rightarrow \infty$ ифодаи $\omega(x) = O(e^{-\pi x})$ ҷой дорад, он гоҳ аз формулаи (3) чунин бармеояд, ки қисми тарафи рости баробарии (2) дар мавриди дилхоҳ $s \neq 0,1$ функсияи аналитикӣ мебошад ва ҳангоми иваз кардани тағйирёбанда аз s ба $s-1$ ифода дигар намешавад, яъне

$$\pi^{-\frac{s}{2}} \Gamma\left(\frac{s}{2}\right) \zeta(s) = \pi^{-\frac{1-s}{2}} \Gamma\left(\frac{1-s}{2}\right) \zeta(1-s).$$

Дар ҳақиқат ин ифода барои дилхоҳ $s \neq 0,1$ функсияи аналитикӣ мебошад, чунки дар ин нуктаҳо ифодаи $\frac{1}{s(s-1)}$ ба беохир майл мекунад. Дар нуктаҳои боқимонда бошад ин ифода дар тамоми соҳаи s (албатта ба ғайр аз $s \neq 0,1$) дорои ҳосила мебошад.

Тағйирёбандаи s -ро ба $s-1$ иваз намуда меёбем, ки

$$\frac{1}{(1-s)(1-s-1)} + \int_1^{\infty} \left(x^{\frac{1-s}{2}-1} + x^{-\frac{1-s}{2}-\frac{1}{2}} \right) \omega(x) dx =$$

$$= \frac{1}{(1-s)s} + \int_1^{\infty} \left(x^{-\frac{s}{2}-\frac{1}{2}} + x^{\frac{s}{2}-1} \right) \omega(x) dx.$$

Бинобар ҳамин $\pi^{-\frac{s}{2}} \Gamma\left(\frac{s}{2}\right) \zeta(s) = \pi^{-\frac{1-s}{2}} \Gamma\left(\frac{1-s}{2}\right) \zeta(1-s).$

Баробарии охиронро чунин ҳосил мекунам. Аз формулаи (2) меёбем, ки

$$\pi^{-\frac{s}{2}} \Gamma\left(\frac{s}{2}\right) \zeta(s) = \frac{1}{s(1-s)} + \int_1^{\infty} \left(x^{\frac{s}{2}-1} + x^{-\frac{s}{2}-\frac{1}{2}} \right) \omega(x) dx.$$

Ба ҷойи тағйирёбандаи s агар ифодаи $1-s$ гузорем, он гоҳ ҳосил мекунам

$$\pi^{-\frac{1-s}{2}} \Gamma\left(\frac{1-s}{2}\right) \zeta(1-s) = \frac{1}{s(1-s)} + \int_1^{\infty} \left(x^{\frac{s}{2}-1} + x^{-\frac{s}{2}-\frac{1}{2}} \right) \omega(x) dx.$$

Азбаски қисми чап баробар аст, пас қисми рост низ баробар мешавад, яъне

$$\pi^{-\frac{s}{2}} \Gamma\left(\frac{s}{2}\right) \zeta(s) = \pi^{-\frac{1-s}{2}} \Gamma\left(\frac{1-s}{2}\right) \zeta(1-s).$$

Адабиёт:

1. Карацуба А.Л. Основы аналитической теории чисел. 2-е изд. – М.: Наука. Главная редакция физико-математической литературы, 1983. – 240 с.
2. Тичмарш Е.К. Теория дзета-функции Римана. – М.: ИЛ, 1953. – 406 с.
3. Пустыльников Л. Д. Опровержение аналога гипотезы Римана о нулях для сколь угодно точной аппроксимации дзета-функции, удовлетворяющей тому же функциональному уравнению // УМН (2003), 58:1. – С.175-176.
4. Камариддинзода З.Н., Ҳазраткулзода Н. Тадбиқи Дзета-функсияи Рима дар назарияи ададҳо. «Муҳаккиқ» – Илм ва фановарӣ. Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. №4 (61). – Душанбе, 2023. – С.130-134.

Калидвожаҳо: гамма-функсияи Эйлер, дзета-функсияи Рима, назарияи ададҳо, ададҳои натуралӣ, ададҳои бутун, функсияи аналитикӣ, давомдиҳии аналитикӣ, нимҳамвории комплексӣ, интеграл, сумма, муодилаҳои функционалӣ, решаҳои ибтидоӣ.

Аннотация

ГАММА-ФУНКЦИЯ ЭЙЛЕРА И ЕЁ ПРИМЕНЕНИЕ ДЛЯ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ ДЗЕТА-ФУНКЦИЯ РИМАНА

Свойство целых чисел изучается в теории чисел. Наряду с частными методами, он также использует аналитические инструменты математики в той же части теории чисел. Цель данной статьи - показать доказательство теоремы о функциональных уравнениях дзета-функции Римана с помощью Гамма-функций.

Ключевые слова: гамма – функция Эйлера, дзета - функция Римана, теория чисел, натуральные числа, целые числа, аналитическая функция, аналитическая продолжение, комплексная полуплоскость, интеграл, сумма, функциональное уравнение, первообразные корни.

Annotation

EULER'S GAMMA FUNCTION AND ITS MEASURE FOR FUNCTIONAL EQUATIONS, THE ZETA-RIEMAN'S FUNCTION

The property of integers is studied in number theory. Along with particular methods, he also uses the analytical tools of mathematics in the same part of number theory. The purpose of this article is to show a proof of the theorem on the functional equations of the Riemann zeta function using Gamma functions.

Keywords: Euler's gamma function, Riemann's zeta function, number theory, natural numbers, integers, analytical function, analytical continuation, complex half-plane, integral, sum, functional equation, primitive roots.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҳазраткулзода Нуъмоншоҳ, магистранти кафедраи алгебра ва назарияи ададҳои ДДОТ ба номи Садриддин Айни. Суроға: 734003, ш.Душанбе, х.Рудақӣ 121. Телефон: 111220082. Почтаи электронӣ: nhazratqulzoda@gmail.com

Рохбари илмӣ: Камариддинзода З.Н.

Сведения об автор: Ҳазраткулзода Нуъмоншоҳ, магистрант кафедры алгебры и теории чисел ТГПУ им. Садриддина Айни. Почтовый адрес: 734003, ш.Душанбе, х.Рудақӣ 121. Телефон: 111220082. Электронная почта: nhazratqulzoda@gmail.com

About the author: Hazratqulzoda Numonshoh, master of Department of Algebra and Number Theory of Tajik State Pedagogical University named Sadrididdin Aini. Postal address: 734003, Dushanbe, Rudaki 121. Telephone: 111220082. E-mail: nhazratqulzoda@gmail.com

**ВЛИЯНИЯ 3-ЭТИЛ-4-МЕТИЛ-1,2,4-ТРИАЗОЛТИОЛА-5 И КОМПЛЕКСА $[\text{ReO}(\text{OH})\text{L}_2\text{Cl}_2]$,
НА ЭЛЕКТРИЗУЕМОСТЬ ДИАЦЕТАТЦЕЛЛЮЛОЗЫ**

Полимерные материалы в настоящее время в огромных масштабах используют в промышленности, сельском хозяйстве, медицинской практике и других отраслях. Благодаря новейших технологий в настоящее время разработаны способы получения тонких пленок и волокон, которые используются в качестве термо- и электроизоляционных, а также армирующих материалов. В процессе эксплуатации и хранения полимеры и изделия на их основе подвергаются действию множеств физических и химических факторов. Под действием этих факторов происходит старение полимеров которое связано с ухудшением их физико-механических и других характеристик. На скорость и реакции старения полимеров большое влияние оказывает их строение и надмолекулярная структура. Если строение полимера зависит от вида и способа соединения атомов в макромолекулах и наличия в них уязвимых «слабых» мест – концевых групп, третичных и четвертичных атомов углерода, которые являются узлами разветвления цепей, присоединения кислородсодержащих фрагментов и т.д., то надмолекулярная структура (морфология) определяется способом укладки (упаковки) цепей в пространственно выделяемых элементах в твердом (блочном) полимере, размерами формой и взаимным расположением этих элементов [7, с 67].

Экспериментальная часть. Исходные соединения 3-этил-4-метил-1,2,4-триазолтиол-5 (3-Э-4-МТТ) и $\text{H}_2[\text{ReOCl}_5]$ были получены по методикам [1], комплекс $[\text{ReO}(\text{OH})\text{L}_2\text{Cl}_2]$ получали из $\text{H}_2[\text{ReOCl}_5]$ и 3-Э-4-МТТ в среде 6 моль/л HCl при соотношении исходных реагентов 1:2. В качестве растворителя для литья пленки использовали диметилформамид. Электризуемость пленок из ДАЦ измеряли методом вибрирующего электрода. Заряжающим материалом служил медицинский хлопок. Регистрацию спада заряда осуществляли с использованием цифрового вольтметра с точностью $\pm 2\text{mv}$.

Результаты и их обсуждения. В процессе эксплуатации ацетатцеллюлозных материалов в результате трения, деформации и т.д. могут образоваться электрические заряды, которые приводят как к возникновению электрических разрядов воздуха и пробоя диэлектрика, так и к сбою работы радиоэлектронных компонентов, например, полевых транзисторов и микросхем, содержащих полевые транзисторы. По этим причинам введение в состав ДАЦ добавок, которые способны значительно снижать его электризуемость является одной из важных задач. В работе [8] изучено влияние 1-метил-2-меркаптоимидазола и 1,2,4-триазолтиола-5 на электризуемость ДАЦ. Установлено, что эти вещества обладают антистатическими свойствами по отношению к ДАЦ. В настоящей работе нами исследовалось влияние различных количеств 3-этил-4-метил-1,2,4-триазолтиола-5 и его комплекса $[\text{ReO}(\text{OH})\text{L}_2\text{Cl}_2]$ на электризуемость диацетатцеллюлозы. При этом в качестве растворителя для литья пленки использовали диметилформамид.

Электризуемость пленок из ДАЦ измеряли методом вибрирующего электрода. Заряжающим материалом служил медицинский хлопок. Регистрацию спада заряда осуществляли с использованием цифрового вольтметра с точностью $\pm 2\text{mv}$. В таблице 1 представлены данные по изучению влияния различных концентраций 3-этил-4-метил-1,2,4-триазолтиола-5 на электризуемость ДАЦ.

Таблица 1. Зависимость величины статического заряда на поверхности ДАЦ от времени и процентного содержания 3-этил-4-метил-1,2,4-триазолтиола-5

t, мин.	3-этил-4-метил-1,2,4-триазолтиол-5				
	0	0,01%	0,5%	1%	2%
0	46,1	26,8	15,0	12,6	10,8
0,5	35,0	23,1	10,2	9,4	9,0
1	34,8	22,5	10,0	9,0	8,7
1,5	32,5	21,8	9,9	8,6	8,6
2	30,8	21,6	9,8	8,5	8,5
2,5	30,5	20,1	9,6	8,5	8,2
3	30,4	20,0	9,5	8,3	8,0
3,5	30,1	19,4	9,4	8,2	7,9

4	30,2	19,1	9,2	8,1	7,7
4,5	30,1	19,0	9,0	8,0	7,5
5	30,0	18,6	8,9	8,0	7,5
5,5	29,8	18,5	8,9	7,8	7,4
6	29,9	18,5	8,8	7,7	7,3
6,5	29,8	18,4	8,9	7,5	7,2
7	29,8	18,0	8,7	7,5	7,2
7,5	29,7	18,1	8,7	7,4	7,1
8	29,7	18,0	8,6	7,3	7,0
8,5	29,6	18,0	8,6	7,2	6,9
9,0	29,7	18,0	8,6	7,2	6,9

Из данных таблицы 1 видно, что введение 3-этил-4-метил-1,2,4-триазолтиола-5 в состав ДАЦ приводит к снижению начальной заряжаемости ДАЦ. Уменьшение начальной заряжаемости происходит по мере увеличения концентрации 3-этил-4-метил-1,2,4-триазолтиола-5. Так при введении в состав ДАЦ 0,01% 3-этил-4-метил-1,2,4-триазолтиола-5 начальная заряжаемость полимера снижается от 46,1 у.е. до 26,8 у.е., а при концентрации 2% от 46,1 у.е. до 10,8 у.е. То есть введение в состав ДАЦ 3-этил-4-метил-1,2,4-триазолтиола-5 приводит к снижению его электризуемости при концентрации добавки 0,01% в 1,72 раза, а при концентрации 2% в 4,26 раза. Установлено, что с увеличением концентрации добавки время полного спада заряда уменьшается. Если в течение 9 мин. величина статического заряда для исходного ДАЦ уменьшается от 46,1 у.е. до 29,7 у.е., то для ДАЦ содержащей 2% оно уменьшается от 10,8 у.е. до 6,9 у.е. Проведенные исследования показывают, что 3-этил-4-метил-1,2,4-триазолтиол-5 проявляет высокую антистатическую активность в отношении диацетатцеллюлозы и эта эффективность возрастает с повышением его концентрации в полимере.

Определенный интерес представляло изучение антистатического эффекта комплекса рения (V) с 3-этил-4-метил-1,2,4-триазолтиолом-5. В таблице 2 представлены полученные экспериментальные данные по изучению влияния различных количеств комплекса $[\text{ReO}(\text{OH})\text{L}_2\text{Cl}_2]$ на электризуемость ДАЦ.

Таблица 2. Данные по изучению влияния различных количеств комплекса состава $[\text{ReO}(\text{OH})\text{L}_2\text{Cl}_2]$ на электризуемость диацетатцеллюлозы

t, мин.	$[\text{ReO}(\text{OH})\text{L}_2\text{Cl}_2]$				
	0	0,01%	0,5%	1%	2%
0	46,7	25,2	12,4	10,0	8,8
0,5	38,0	20,4	10,9	8,6	6,0
1,0	34,1	18,8	10,2	7,9	5,5
1,5	32,2	18,0	10,0	7,6	5,0
2,0	30,5	17,3	9,7	7,4	4,8
2,5	30,5	16,5	9,7	7,4	4,8
3,0	30,3	16,4	9,6	7,2	4,3
3,5	30,2	16,2	9,5	7,0	4,0
4,0	30,1	16,0	9,4	6,8	3,8
4,5	30,1	15,1	9,1	6,4	3,8
5,0	30,0	15,0	9,0	6,2	3,7
5,5	30,0	14,9	8,9	6,0	3,6
6,0	29,8	14,8	8,9	5,6	3,5
6,5	29,9	14,8	8,9	5,6	3,5
7,0	29,9	14,6	8,6	5,4	3,1
7,5	29,8	14,4	8,5	5,4	3,0
8,0	29,7	14,2	8,5	5,3	3,0
8,5	29,7	14,0	8,4	5,3	2,8
9,0	29,7	14,0	8,3	5,2	2,7

Из данных таблицы 2 видно, что введение в состав ДАЦ 0,01% комплекса состава $[\text{ReO}(\text{OH})\text{L}_2\text{Cl}_2]$, где L-3-этил-4-метил-1,2,4-триазолтиол-5 приводит к резкому снижению его начальной электризуемости от 46,7 до 25,2 почти в 2 раза. С увеличением концентрации

комплекса его антистатическая активность в отношении ДАЦ возрастает. Необходимо отметить, что введение 2% добавки в состав ДАЦ снижает его электризуемость в начальный момент в 5,3 раза, в течение 9 минут почти в 17 раз. Другими словами комплексное соединение рения (V) с 3-этил-4-метил-1,2,4-триазолтиолом-5 обладает высокими антистатическими свойствами. Сравнение антистатических свойств некоординированного 3-этил-4-метил-1,2,4-триазолтиола-5 с его рениевым комплексом состава $[\text{ReO}(\text{OH})\text{L}_2\text{Cl}_2]$ показывает, что комплексное соединение обладает большим антистатическим действием в отношении диацетатцеллюлозы.

ВЫВОДЫ.

1. Установлено, что 3-этил-4-метил-1,2,4-триазолтиол-5 и комплекс рения (V) с ним обладают высокими антирадными и антистатическими свойствами.

2. Показано, что по сравнению с некоординированным лигандом комплекс рения (V) обладает более высокими диэлектрическими свойствами.

Литература:

1. Аминджанов А.А. Комплексные соединения рения (V) с амидными и тиамидами лигандами. // Автореф. дис...док. хим. наук. Иваново. 1992, – 42 с.
2. Аминджанов А.А., Сафармамадов С.М., Кабиров Н.Г. Исследование комплексообразования рения (V) с 3,4-диметил-1,2,4-триазолтиолом-5 в среде 7 моль/л HCl. // Коорд.соедин. и аспекты их применения. Душанбе 1999. Вып. III. – С.134-139.
3. Аминджанов А.А., Гагиева С.Ч. Исследование комплексообразования рения (V) с 3-метил-4-фенил-1,2,4-триазолтиолом-5 в среде 6 моль/л HCl. // Журн.неорг.химии. – 1996, Т. 46. №11. – С.1970-1976.
4. Авитикян Г.Б., Аминджанов А.А., Гагиева С.Ч., Котегов К.В. Исследование магнитной восприимчивости комплексных соединений рения (V) с 1,2,4-триазолом. // Координационные соединения и аспекты их применения. - Душанбе, 1991. Ч.1. – С.154-160.
5. Аминджанов А.А., Курбанов Н.М. Оксогалогенидные комплексы рения (V) с 3-метил-1,2,4-триазолтиолом-5. // Тезисы докл.апрельск.науч-теор.конф.проф.-преп. состава. – Душанбе, 1993. – С.36.
6. Ежовска-Тщелятовска Б., Вайда С., Балука Н. Структура и свойства соединений технеция и рения типа $[\text{MoOX}_5]$. // Журн.неорг. химии. 1967. Т.8. вып.VIII. – С.519-523.
7. Фойгт М. Стабилизация синтетических полимеров против действия света и тепла. – Л.: Химия, 1972. – 544 с.
8. Carl-Friedrich Kroger, Wolf Sattler und Haus Beyer. Die Umsetzung methylsubstituierter Thiosemicarbazide mit aliphatischen Carbon-Sauren. // Liebig's. Ann. Chem. – 1976. – 208 p.

Калидвожахо: *маводҳои асетаи селлюлоза, зарядҳои электрикӣ, шикастани диэлектрикҳо, электрификация.*

Аннотация

ВЛИЯНИЯ 3-ЭТИЛ-4-МЕТИЛ-1,2,4-ТРИАЗОЛТИОЛА-5 И КОМПЛЕКСА $[\text{ReO}(\text{OH})\text{L}_2\text{Cl}_2]$, НА ЭЛЕКТРИЗУЕМОСТЬ ДИАЦЕТАТЦЕЛЛЮЛОЗЫ

В процессе эксплуатации ацетатцеллюлозных материалов в результате трения, деформации и т.д. могут образоваться электрические заряды, которые приводят как к возникновению электрических разрядов воздуха и пробоя диэлектрика, так и к сбою работы радиоэлектронных компонентов, например, полевых транзисторов и микросхем, содержащих полевые транзисторы. По этим причинам введение в состав ДАЦ добавок, которые способны значительно снижать его электризуемость является одной из важных задач.

Ключевые слова: *ацетатцеллюлозных материалов, электрические заряды, пробоя диэлектрика, электризуемость.*

Annotation

THE INFLUENCE OF 3-ETHYL-4-METHYL-1,2,4-TRIAZOLETHIOL-5 AND THE [REO(OH)L₂Cl₂] COMPLEX ON THE ELECTRIFICATION OF CELLULOSE DIACETATE

During the operation of cellulose acetate materials as a result of friction, deformation, etc. Electrical charges can be formed, which lead to both the occurrence of electrical discharges in the air and breakdown of the dielectric, and to the malfunction of radio-electronic components, for example, field-effect transistors and microcircuits containing field-effect transistors. For these reasons, the introduction of additives into the DAC composition that can significantly reduce its electrification is one of the important tasks.

Keywords: *cellulose acetate materials, electric charges, dielectric breakdown, electrification.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Чалилова Нозофарин, магистранти кафедраи химияи органикӣ ва биологии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. **Суроға:** 734003 ш. Душанбе, ноҳияи Фирдавсӣ, Корвон-3/4. Телефон: +992 559832121. Суроғай электронӣ: nozamahmadalieva@gmail.com

Сведения об автор: Джаилова Нозофарин, магистрантка кафедры органической и биологической химии Таджикский государственный педагогический университет им. Садриддина Аини. Почтовый адрес: 734003, ш. Душанбе, р-н Фирдавси, Корвон-3/4. Телефон: +992 559832121. Электронная почта: nozamahmadalieva@gmail.com

About the author: Jalilova Nozofarin, Master of the Department of Organic and Biological Chemistry, Tajik State Pedagogical University named after. Sadriddin Aini. Postal address: 734003, Dushanbe highway, Firdavsi district, Korvon-3/4. Phone: +992 559832121. Email: nozamahmadalieva@gmail.com

ТАБИАТ ВА МУҲИТ

*Алиева Фотима Пирмаҳмадовна,
магистранти соли дуҷуми факултети биология*

**НИШОНДИҲАНДАҲОИ ФИЗИОЛОГӢ ОИД БА
ҲОЛАТҲОИ РУҲИЮ ЭМОТСИОНАЛИИ ДОНИШЧӢЁН**

ДонишчӢёён дар байни аҳоли аз он шахсиятҳое ба ҳисоб мераванд, ки аксаран дар давраи имтиҳонсупорӣ бештар ба вазнинии эмотсионалӣ, таъсири руҳӣ ва вазнинии ҷисмонӣ дучор мешаванд ки ин ба пайдоиши тағйиротҳои паталогӣ дар организм, алалхусус, системаи вегетативӣ оварда мерасонад. Муайян карда шудааст, ки методҳои нави таълимдихӣ ба зиёдшавии вазнинии руҳию эмотсионалӣ, физиологӣ, вазнинии ҷисмонӣ ба организми ҷавон (донишчӢёён) дар мактабҳои олии замонавӣ оварда мерасонанд.

Мутобиқшавии организми донишчӢёён ва маҳсулнокии онҳо дар раванди таҳсил дар мактабҳои олии аз омилҳои зиёд вобастагӣ дорад. Ба таъсири ин омилҳо хусусияти инфиродии системаи асаб (дараҷаи ҷараёни ҳаракати функционалии асаб, қувваи ҷараёни асаб, таъсири қувваи психофизиологӣ, мутобиқшавӣ ба фаъолияти таълимӣ, физиологияи одам) вобаста аст [7, с13]. Дар синфҳои ибтидоӣ мутобиқшавии хонандагон ба ҷараёни функционалии системаи асаб ва фаъолияти функционалии мағзи сар вобаста аст. Дар курсҳои поёнӣ мутобиқшавии донишчӢёён ба дараҷаи фаъолияти ҷараёни функционалии асаб вобаста буда, ба гузариш аз категорияи дараҷаи суст ба дараҷаи баланд асос ёфтааст. Нишондодҳои системаи марказии асаб, ки ФОА-ро инъикос мекунанд, яке аз асоситарин ва муайянкунандатарин дараҷаи фаъолнокии ва маҳсулнокии фаъолияти физиологии организми инсон мебошад [8, с.33]. Ба назар гирифтани фаъолӣ ва камфаъолии фикрӣ ва дараҷаи вазнинии эмотсиалии системаи марказии асаб барои ҳар як фард ба раванди фаъолияти асаб хос буда, ба дараҷаи иҷроиши қори муайян ҷавобгӯ мебошад. Ин фаъолнокии функционалӣ дар як вақт ҳаракати мусбат ё аз як қор ба қори дигар гузоштанро ба назар мегирад. Системаи марказии асаб қобилияти зуд ва бонавбат ангишиш ва боздорино инъикос мекунад. Ин фаъолияти таркибии системаи марказии асаб ба фаҳмиши фаъолияти функционалӣ муқобил нест, вале аз вай фарқият дошта, системаи бошиддати функционалии қориро нишон медиҳад. Вай шӯбаи ҷудогонаи асаб набуда, инъикоси қудрати системаи марказии асабро дар муҳлати муайяни вақт, миқдори сиклҳои қориро дар ҳолати таъсири мусбат ё истодан муайян мекунад [10, с.43]. Фаъолияти системаи марказии асаб дар ҳар як фард хусусияти инфиродӣ дорад, аз он ҷумла, дар донишчӢёён низ гуногун мебошад.

Аз ҳамин сабаб, барои донишчӢёён дар ин дунёи аз ҷиҳати технологӣ ва инноватсионӣ пешрафта, миёни бисёр пешомадҳо, ки ёридиҳанда ё механизми иҷозатдиҳанда мебошанд, ки ин ба вазнинии асабию эмотсионалӣ оварда мерасонанд. Дар байни ҷунин пешомадҳо давраи имтиҳонсупорӣ дар ҷойи аввал меистад. Аз рӯи маълумотҳои зиёди тадқиқотҳои илмӣ, ки дар даҳсолаи охир гузаронида шудаанд, имтиҳон худ ба худ метавонад сабаби асабхаробшавии донишчӢёён бошад.

Вайрон шудани ҳолати руҳӣ ба саломатии одам зарари қалон дорад. Саломатӣ ин омилҳои асосии организми инсон мебошад, ки барои мутобиқшавӣ ва фаъолнокии мусоидат намуда, бо омилҳои муҳити зист муқобил меистад. Худ аз худ ҳаёт дар ҷамъияти донишчӢёён, дар фаҳмиши умумии донишомӯз бисёр ҷараёнҳо дорад, ки ба онҳо ҳолатҳои ғавқулода ва асабоният хос аст. Бинобар ин, таъсирҳои донишчӢёён нисбати дигар ҳамсолони худ ба ҳолати асабоният ва психикӣ бештар гирифтормешаванд.

Дар организми ҷавонон системаи марказии асаб бисёр фаъол аст. Ҳолатҳои ғавқулодаи асабоният тез таъсир мерасонад. Дар донишчӢёён ҳолати асабоният аз ҷараёни дурударози таҳсил ба амал меояд. Набудани системаи қорӣ дар давоми нимсолаи таҳсил ва фаъолнокии физикӣ ҷараёни асабишавии донишчӢӯро метезонад. Аз саршавии давраи санҷишҳо ва давраи имтиҳонӣ дар системаи марказии асаб асабонияти шадиди донишчӢёён оғоз мешавад ва то охири давраи имтиҳонсупорӣ, давом мекунад. Ва баъд аз тамомшавии имтиҳонҳо таъсираш ба системаи асаби донишчӢӯ мекӯнад. Ҳолати давомнокии асабонияти шадиди донишчӢёён дар рӯзҳои байни имтиҳонӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки давраи имтиҳонсупорӣ, давраи асабишавии донишчӢӯ ба шумор меравад. Дар на тичаи таъсири асабоният ҳолатҳои ногувор ба донишчӢӯ, аз қабилҳои асабишавии мунтазам ё ки қасалиҳои функционалии системаи марказии асаб рух медиҳад. Дар натиҷа натавонӣ СМА зарар мебинад, балки ҳолати харобшавии захираҳои

организм ба амал меояд, ки ин ба пастшавии иммунитет ва фаъолияти дигар системаҳои организм, хусусан, системаи марказии асаб оварда мерасонад. Корҳои зиёди илмӣ оид ба мавҷудияти қонуниятҳои раванди мутобиқшавии донишҷӯён ба фаъолияти таълимӣ бахшида шудаанд. Дар навбати худ механизми мутобиқшавӣ ба таъсироти физикӣ ва фикрӣ ҳамеша дар шакли вазнинӣ ва дигаргуншавӣ сурат мегирад, ки дар натиҷа муддати зиёд чамъ шуда, ба худ характери муайянро гирифта ва ба муайянкунандаи нишондодҳо оид ба ҳолати баҳодихии организм табдил меёбад. Дар ин ҳолат қисми донишҷӯ ҳар рӯз ба таъсироти беруна ва дохилӣ гирифта мешавад. Омили эмотсионалӣ, ки дар давраи мутобиқшавии психо-эмотсионалӣ бартарият дошт, дар донишҷӯён дар баъзе ҳолатҳо ба мушкilot табдил меёбад, ки ба ҳолати руҳию равонии ҳар нафар таъсир мерасонад. Аз ҳамин сабаб, тез-тез тағйирёбии сохтори таҳсилот дар асрҳои 20 ва 21 барои беҳатари эмотсионалӣ дар муҳити таълимии мактабҳои олии муҳимият пайдо мекунад [5, с.98]. Дастовардҳои тадқиқотҳои охир гувоҳӣ медиҳанд, ки онҳо на танҳо дарсзхудкунии донишҷӯёнро дар муассисаҳои таълимӣ, инчунин ҳолатҳои эмотсионалӣ ва психологӣ онҳоро ба назар гирифта, ҳафт давраи таҳсилро дар мактабҳои олии гуногун ба роҳ мондаанд. Ин раванд имрӯзҳо барои беҳтар шудани таҳсилот ва рушди муҳит дар раванди таълим мусоидат мекунад [4, с.67].

Тағйирёбии функционалии системаи марказии асаб метавонад сабаби ҳолати асабишавӣ гардад. Мутобиқате, ки дар натиҷаи таъсири шадиди руҳию эҳсосӣ ба амал меояд, пайдоиши ҳолати худитиёро дар организм инъикос мекунад, ки дар давраи имтиҳонот пайдо мешавад. Ин ҳолати баамаломата ба ҳолати муқарарии организм ва мағзи сар мутобиқат намекунад ва азнавсозии функционалии механизмҳои идоракунии асаб таъсири ҳудро ба воситаи марказҳои гипоталамикӣ ва оҳангҳои дохилӣ ба амал мебарорад. Дар натиҷа фаъолшавии ҳамаи системаҳои асосии физиологӣ организм ба амал меояд, ки дар зери фаъолияти онҳо асабоният баланд мешавад. Пайдошавии механизмҳои муҳофизати шахсӣ, ки аз комплексҳои устувори физиологӣ, параметрҳои морфобиологӣ гуногуни организм вобастагӣ доранд, ба фаҳмиши механизми мутобиқшавӣ мусоидат мекунад. Ин механизмҳо ба ҳолати инфиродӣ ва типологӣ ҳар як организм вобаста мебошад, ки дар намуди таъсиррасонӣ дар худ ҳаракат нишон дода, бо характери хоси худ муваффақият ва маҳсулнокии ҷавобии организмро тарҳрезӣ мекунад.

Дар ҳолати ба вучуд омадани механизмҳои мутобиқшавӣ зери таъсири ҳолатҳои психофизикӣ ва эмотсионалии шадид, фаъолнокии фаъолияти асаб, инчунин фаъолнокии нишондодҳои вегетативӣ муваққатан манъ мешавад. Масалан, донишҷӯ ба саволи додашуда ҷавоб дода наметавонад, дар ин ҳолат задани таппиши дил зиёд мешавад, ин барои ба амал омадани механизми муҳофизатии асаб ёрӣ медиҳад, ки дар натиҷа аз вазнинии маълумотҳои зиёдати муҳофизат мекунад. Дар ҳолатҳои гуногуни асабишавии шадид фаъолияти олии асаб (ФОА) ҳамеша дигаргун мешавад. Ҳолатҳои дигари мутобиқшавии дуҷумдараҷа дигаршавии вегетативӣ мебошад. Системаи асосӣ буда, барои фаъолнокӣ ва идоракунии мутобиқшавӣ ҷавобгӯ аст, дар ин ҷода ҳоло онро пурра наомӯхтаанд. Инчунин, ба системаҳои эндокринӣ бояд диққат дод, ки қисми асосии пайдошавии механизмҳои мутобиқшавӣ мебошанд. Ба ғайр аз қори фикрӣ, қори вазнини иловагии қисмонӣ, ки ҳамагӯза ҳар як донишҷӯро ҳамроҳ аст, метавонад дар пайдоиш ва мукамалгардонии механизмҳои мутобиқшавӣ таъсир расонад. Вай метавонад ҳамчун муътадилкунанда ё омили пасткунандаи ин ҳолат бошад. Қори қисмонӣ бо дараҷаи таъсиррасонӣ метавонад аз қори фикрӣ боло бошад, ё ки баръакс. Таъсири бештар дар давраи имтиҳонсупорӣ муайян мешавад. Натиҷаҳои тадқиқотҳои психологӣ пеш гузаронидашуда гувоҳӣ медиҳанд, ки инҳо аз нуқтаи назари саломатӣ қобили қабул нестанд. Чунки таъсири давраи имтиҳонӣ ба ҳолати саломатии руҳию равонии донишҷӯ таъсир мерасонад. Аз ҳамин сабаб, асабонияти давраи имтиҳонот ҳамчун омили таъсиррасон ба раванди таҳсил, умуман, дар фикрронӣ ва хотира мебошад. Ҳангоми ба вучуд омадани ҳолатҳои муайян дар зиндагӣ пайдо шудани асабониятҳои психологӣ метавонанд, дар ёрӣ додан ба донишҷӯ нисбати чамъ намудани дониши худ ва захираҳои ақлӣ барои ҳал намудани вазифаҳои таълимӣ аҳамияти муайян дошта бошанд. Асабонияти имтиҳонӣ яке аз проблемаҳои калон ва муҳим буда, ҳамасола ба садҳо ҳазор донишҷӯ дар мактабҳои олии таъсир мерасонад, инчунин дар фаъолияти ташкилии онҳо ҳалал ворид менамояд. Ҳаракатҳои дастаҷамъонаи олимони соҳаҳои гуногуни илми физиология, психология, гигиена, тарбияи қисмонӣ дар баъзе масъалаҳо ҳатто фанни педагогика дар ҳалли ин проблема ҷалб карда мешаванд. Дар тамоми ҷаҳон донишҷӯёнро ба шахсиятҳои ба ҳатар наздиктарин дар байни ҷавонон маҳсуб медонанд, чунки онҳо бештар аз вайроншавии вегетативӣ ва асабоният азоб мекашанд ва бештар ба касалиҳои асабишавӣ дар байни дигарҳо гирифта мешаванд.

Имрӯзо таҳсилот дар мактабҳои олии омилӣ таъсиррасонии давомнок ба шумор меравад, ки нақши худро ба ташаккулёбии ҷудогонаи ҳар як донишҷӯ мегузорад. Аз тарафи организми ҷавони донишҷӯ мутобиқшавӣ ба талаботҳои комплекси нав, ки хоси мактабҳои олии мебошанд, дигаршавии тези инфиродӣ ва шахсиятшавӣ ба амал меояд. Талаботҳои зиёди таълим тақозо менамоянд, ки механизми мутобиқшавӣ дар ҳамаи давраҳои физиологии ҷисм ҷараён мегирад. Дар давраи давомноки имтиҳонсупорӣ асабоният асосан таъсири манфӣ дошта, ба як қатор системаҳои организми донишҷӯ (асаб, дилу рағҳо, иммунитет) таъсири манфӣ мерасонад, ки инро олимони шуравӣ ва хориҷӣ тасдиқ намудаанд.

Тадқиқотҳои илмӣ тасдиқшуда нишон медиҳанд, ки нишондодҳои физиологӣ дар ҳолат баъди имтиҳон барнамегарданд ва чанд рӯзо ҳафтара дар бар мегиранд. Тадқиқотҳои илмӣ вақтҳои охир бо далелҳои тасдиқкардаи худ нишон медиҳанд, ки асабонияти имтиҳонӣ ба организми донишҷӯ, ба ҳамаи системаҳои асосии физиологӣ таъсири манфӣ мерасонад. Нишондодҳои системаи физиологии дилу рағҳо дар организм, нишондоди вегетативӣ ва инъикоси аспекти энергетикӣ ҳар кадом ҳаракати психологӣ ба шумор рафта, муайянкунандаи маълумотдиҳии ҳолати функционалии организм мебошанд.

Вазнинии руҳию эмотсионалии зиёд ба системаи асаб дар давраи имтиҳонот таъсир мерасонад ва дар навбати худ ба ҳолати функционалии системаи дилу рағҳо таъсири манфӣ мерасонад. Танзимкунандаи ҳамаи системаҳои организм мебошад. Организм ва хусусиятҳои функционалии ҳамаи системаҳои он бояд нуктаи ҷобачокунанда ва таъсиррасони хуб бар зидди асабоният бошанд.

Системаи асаб ҳамчун танзимкунандаи асаб метавонад, вазифаи муайян намудани тағйиротҳои гуногун, ҳал ва хабар доданро дошта бошад. Аз ҳамин сабаб, тадқиқотҳои илмӣ гузаронидашуда алоқаи мунтазам, системаи дилу рағҳоро нишон медиҳанд. Нишондодҳои потенсиалии мағзи сар бо аппарати электроенцефалографӣ акс карда гирифта шудааст ва нишон медиҳад, ки вазнинии ҳаракати потенсиалии асабоният аз кори ва мағзи сар вобастагӣ дорад. Ҳалли вазифаи гузашташуда, асосан, ба системаи асаб вобастагӣ дошта, ҳаракати ҷавобӣ мутаносибан мақсади муайяни худро дорад. Дар ҷамъияти донишҷӯён ин ҳаракатҳо маълуманд. Организми ҷавони донишҷӯ дар шароити камҳаракатӣ ва вазнинии зиёди фикрӣ ҳолатҳои асабонияти шадидро аз сар мегузаронад, ки ин ба асабонияти зиёд меорад. Ва дар натиҷа ҳолатҳои ҷанҷолӣ рух медиҳанд. Ба ғайр аз ин, таъсири баъзе омилҳои муҳити зист, аз он ҷумла, ба ивазшавии ҷои истиқомат, канда шудани алоқа бо дӯстони пешин, ивазшавии шароити зист, каммаблағӣ ва ғайра ба ин мусоидат мекунанд. Муаллифони зерин: чунин ақида доранд, ки ҳолатҳои дар боло зикршуда интиҳобан баъзе механизмҳои худидоракунӣ, ҳолати табиӣ дохилии ҷисмро (гомеостаз) суст мекунанд, ки дар натиҷа мувозинати дарунии ҷисм вайрон мешавад. Инчунин, муомилоти маълумот байни системаҳо дигар мешавад, ки дар натиҷа ба вайроншавӣ ва паст шудани механизмҳои мутобиқшавӣ ҳангоми асабоният оварда мерасонад. Пайдошавии асабоният ҳангоми имтиҳонсупорӣ яке аз сабабҳои асосӣ ба шумор рафта, метавонад асабониятҳои гуногуни психологиро дар байни донишҷӯёни мактабҳои олии ба вучуд орад. Дар навбати худ ин ҳолат метавонад ба вайроншавии функционалии узвҳо ва системаҳо, ба фишори зиёди системаи марказии асаб ва фаъолияти олии асаб оварда расонад. Дар донишҷӯён ҳар як асабоният давравӣ ба амал омада, ҷараёни омӯзишии ҷузъӣ дорад. Мавҷудияти ҷараёнҳои гуногун ва тағйиротҳои физиологии мутобиқ ба онҳо барои ба амал омадани сифатҳои касбии шахсияти инсон дар ҳозир ва оянда мусоидат менамоянд. Дар ин ҳолат идоракунии баъзе ҳолатҳои ҷараёни таълимию тарбиявӣ зарурӣ мебошанд. Имкониятҳои захиравии фаъолноқшавии мақсадноки инсон ва равонакунии ҳолати психологии он асоси реалӣ дошта, барои нишон додани лаёқати эҷодӣ замина мебошанд. Инчунин, паси сар кардани душвориҳо ва зинаҳои асабонияти фикрӣ, ки ҳангоми ҷараёни таҳсил ба амал меоянд муайянкунанда мебошанд.

Имрӯзо бозсозии мактабҳои олии гузаштан аз низоми таҳсили анъанавӣ ба низоми кредитӣ талаб менамояд, ки шаклҳо ва усулҳои нави таълимдиҳӣ дар системаи мактабҳои олии ҷустуҷӯ ва ворид карда шаванд, ки ба самти навоарӣ, муккамалгардонӣ ва беҳтар намудани ҷараёни таълим равона шуда бошад. Яке аз роҳҳои ҳалли ин навоарӣ омӯхтани тағйирёбии ҳолати психо-эмотсионалии донишҷӯён дар раванди таълим мебошад. Дар давраи таҳсил на танҳо машғулиятҳои ҳамаҷун, балки давраи имтиҳонӣ ба донишҷӯён ҳолати вазнин ва асабониятро ба вучуд меорад, ки ин ба натиҷаи имтиҳонҳо таъсири манфӣ мерасонад. Аз ҳамин сабаб, асосноккунии ҳалли проблемаи психофизиологӣ аҳамияти хосса пайдо намуда, аз тарафи сохторҳои психологии иҷтимоӣ ва касбӣ барои мутобиқгардонии донишҷӯён ба

шароити имрӯзаи мактабҳои олии муҳим ва зарур аст, ки дар оянда ин чорабиниҳои профилактикӣ ҳангоми ба амал омадани ягон камбудӣ дар ҷисми донишҷӯ хидмат мекунад. Барои бозсозии фаъолияти фикрии донишҷӯён ва барои таъсир расондан ба ҷараён ва шакли мутобиқгардонӣ тавсифи инфиродӣ ва ҳолати психологӣ ҳар як фард зарур аст.

Мавҷудияти нишондодҳои қобилияти қорӣ фикрӣ ин критерияҳои маълумотпайдокунӣ мебошад, ки имконият медиҳанд, ҳислати мутобиқшавии организм ба раванди таълим муайян карда шавад. Барои ҷамъияти замонавӣ пешрафта вазифаҳои муҳим аз он иборат аст, ки пайдоиши таъсири манфии асабоният дар давраи интиҳонот омӯзиш ва пешгирӣ карда шавад. Ҳолати асабоният, ки ҳангоми супоридани имтиҳон ба амал меояд, тасаввуроти ҷимоявиро аз аз дигаргуншавии рафтор ба амал меояд, кам мекунад ва имконияти мутобиқшавии организми донишҷӯро ба душвории таҳсил дар мактаби олии баланд мебардорад.

Машқҳои ҷисмонӣ муътадил дар давраи имтиҳонсупорӣ раванди боздориро дар СМА суст намуда, ҳолати ҷавобии ФОА-ро хуб мегардонад, ки дар натиҷа рафтор дигар мешавад, ҳолати асабониятро паст мекунад ва имконияти мутобиқгардии организми донишҷӯро ба ҷараёни таълим дар мактаби олии баланд мебардорад. Ҳангоми таҳқиқотҳои зиёди ҳолати асабонияти донишҷӯён сухан на танҳо дар бораи усулҳои коркарди нишондодҳои асабоният дар давраи имтиҳон меравад, балки бо назардошти хусусиятҳои инфиродии ҳар як донишҷӯ дар алоҳидагӣ сурат мегирад. Инчунин, сухан оид ба тартиб додани усулҳои беҳгардонии маҳсулнокии асабонияти имтиҳонӣ меравад, чунки дар вақташ бисёр вариантҳо барои ҳолати асабоният муайян карда шудаанд, вале таъсири усул, шакли таълимдихӣ ва таъсири он ба фаъолияти физиологӣ ҷисми донишҷӯён ба инобат гирифта нашудааст.

Бе стресс умуман қору зиндагӣ қардан ғайриимкон аст ва ин ҳам дилгирқунанда аст, зеро бе қор ҳам ҷисму ҳам қуҳи одам фарсуда мешавад. Агар шумо қуҳиш қунед, ки аз стресс қурезед ё аз он қанорақирӣ қунед, пас депрессия, беқарвоӣ, эҳсои дилқирӣ ва меланқолия пайдо мешавад. Аз тарафи дигар, қори тоқатфарсоро ба қуҳ қирифта, ё дар қадди қувваи қуд муддати тулонӣ қор қарда, шумо метавонед аз остонаи интиқодии қастагӣ қерун шавед ва он қох стресс ҳам қарои шаҳс ва ҳам қарои фаъолияти ӯ қаробиовар мегардад.

Натиҷаи маълумотҳои овардашуда нишон медиҳад, ки дар давраи имтиҳон тағйиротҳои муайян дар фаъолияти донишҷӯён ба назар мерасад. Дар алоқа бо ин дар онҳо тағйиротҳо дар тамоми нишондиҳандаҳои вегетативӣ дида шуд, дар ақсарияти донишҷӯён то имтиҳон зиёдшавии танзими симпатикӣ ва пастшавии фаъолияти парасимпатикӣ системаи асаб мушоҳида шуд.

Дар ҳолати оромӣ дар донишҷӯён зиёдшавии фаъолияти асаби симпатикӣ ба назар мерасад. Дар ин давра қудбақодиҳии манфӣ паст мешавад, фаъолияти асабҳои симпатикӣ меафзояд, танзими парасимпатикӣ суст мегардад.

Муайян шудааст, ки дар донишҷӯён шакли таҳсили анъанавӣ тағйиротҳои нисбатан назарраси нишондиҳандаҳои асосӣ дар фаъолияти системаи қилу рағҳо, системаи нафасқашӣ, суръати қаракати қун дар рағҳо асосан дар сессияи аввал ва шашум ба амал меояд. Ин ҳолатҳо бо зохиршавии шиддатнокии фаъолияти узвҳои вегетативӣ алоқаманд қастанд.

Адабиёт:

1. Александров О.В. Клинико-функциональная эффективность курса прерывистой нормобарической гипокситерапии у больных с хроническим обструктивным бронхитом и бронхиальной астмой. // Александров О.В., Стручков П.В. /Терапевтический архив. 1999. №3. – С.28-32.
2. Астапов, В.М. Функциональный подход к изучению состояния тревоги / В.М. Астапов // Прикладная психология. - 1999. №1. - С.41-47.
3. Балл, Г.А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г.А. Балл // Вопросы психологии. 1989. №1. - С.92-100.
4. Березин, Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б. Березин. - Л.: Наука, 1988. – 270 с.
5. Витковская, М.И. Адаптация иностранных студентов к условиям жизни и учебы в России (на примере РУДН) / М.И. Витковская, И.В. Троцук // Вестник РУДН, серия Социология. - 2004. №6-7. - С.267-283.
6. Вострикова Е.А. Чувствительность и специфичность спирометрических показателей при скрининговом исследовании респираторной функции / Е. А. Вострикова, Л. О. Багрова, А. Г. Осипов и др; Сибирский медицинский университет (Томск), Чучалин А.Г. Пульмонология. Белая книга. – М., 2003.
7. Гаджиев, Х.Э. О ранней диагностике гипертонической болезни / Х.Э. Гаджиев, А.И. Гаджиев // Терапевт, арх. - 1997. № 69 (4). - С.10-13.

8. Горкушкина, Е.Ю. Изменение показателей сердечного ритма при эмоциональном стрессе у студентов с различным типом темперамента / Е.Ю. Горкушкина, И.В. Харитонов // Вариабельность сердечного ритма: теоретические аспекты и практическое применение: тезисы международного симпозиума. - Ижевск, 1996. - С.78-79.
9. Грегор О. Как противостоять стрессу// В кн.: Стресс жизни. – СПб., 1994. – С.34-39.
10. Добровольский И.Г. Анатомо-функциональная и типологическая характеристика физического развития женщин в период перехода от юношеского к зрелому возрасту (20-25 лет): автореф. дис. канд. мед. наук /И.Г. Добровольский. – Саратов, 2006. – 23 с.
11. Устоев Б.Р. Психозомоциональная адаптация студентов к условиям обучения в Вузе. //Научно-практическая конференция молодых ученых и студентов ТГМУ им. Абуали ибн Сино с международным участием, посвящённая 25-летию государственной независимости Республики Таджикистан. Медицинская наука: достижения и перспективы. Сборник материалов конференции. 29 апреля 2016. – Душанбе. С.443.
12. Устоев Б.Р. Эмоциональное напряжение у студентов с разной формой обучения. // Научно-практическая конференция молодых ученых и студентов ТГМУ им. Абуали ибн Сино с международным участием «Внедрение достижений медицинской науки в клиническую практику». Сборник материалов конференции. 24 апреля 2015. – Душанбе. – С.336-337.
13. Устоев М.Б., Алиева М.Т., Устоев Б.Р. Исследование функций центральной нервной системы и вегетативных показателей у студентов в зависимости от формы обучения. // Вестник ТНУ Душанбе: Сино, 2015. - 1/4(168). - С.134-138.

Калидвожахо: *асабоният, системаи марказии асаб, фаъолияти олии асаб, мутобиқшавӣ, донишҷӯ, таҳсил, қисмонӣ, метод, таълим.*

Аннотация

ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ ПСИХИЧЕСКОГО И ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ СТУДЕНТОВ

Без стресса вообще невозможно жить и работать, а еще это скучно, потому что без труда изнашивается и тело, и душа человека. Если вы попытаетесь убежать или избежать стресса, появится депрессия, апатия, чувство скуки и меланхолии. С другой стороны, взяв на себя непосильную нагрузку или долго работая на пределе своих возможностей, можно превысить критический порог утомления, и тогда стресс становится разрушительным как для человека, так и для его работоспособности.

Результаты представленных данных показывают, что в экзаменационный период заметны определенные изменения в деятельности студентов. В связи с этим произошли изменения всех вегетативных показателей, у большинства студентов перед экзаменом отмечалось усиление симпатической регуляции и снижение парасимпатической активности нервной системы.

В состоянии покоя у студентов наблюдается повышение активности симпатической нервной системы. В этот период снижается негативная самооценка, повышается активность симпатических нервов, замедляется парасимпатическая регуляция.

Установлено, что у студентов традиционного обучения относительно значительные изменения основных показателей деятельности сердечно-сосудистой системы, органов дыхания, скорости движения крови в венах происходят преимущественно на первом и шестом занятиях. Эти случаи связаны с проявлением интенсивности деятельности вегетативных органов.

Ключевые слова: *нервозность, центральная нервная система, высшая нервная деятельность, адаптация, студент, образование, физическое, метод, воспитание.*

Annotation

PHYSIOLOGICAL INDICATORS OF MENTAL AND EMOTIONAL STATE OF STUDENTS

It is generally impossible to live and work without stress, and it is also boring, because both the body and soul of a person wear out easily. If you try to escape or avoid stress, depression, apathy, feelings of boredom and melancholy will appear. On the other hand, by taking on an unbearable load or working at the limit of your capabilities for a long time, you can exceed the critical threshold of fatigue, and then stress becomes destructive both for the person and for his performance.

The results of the presented data show that during the examination period certain changes are noticeable in the activities of students. In this regard, changes occurred in all vegetative indicators;

before the exam, the majority of students noted an increase in sympathetic regulation and a decrease in parasympathetic activity of the nervous system.

At rest, students show an increase in the activity of the sympathetic nervous system. During this period, negative self-esteem decreases, the activity of sympathetic nerves increases, and parasympathetic regulation slows down.

It has been established that among students of traditional education, relatively significant changes in the main indicators of the cardiovascular system, respiratory organs, and blood flow rate in the veins occur mainly in the first and sixth lessons. These cases are associated with the manifestation of the intensity of activity of the vegetative organs.

Keywords: *nervousness, central nervous system, higher nervous activity, adaptation, student, education, physical, method, upbringing.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Алиева Фотима Пирмаҳмадовна, магистранти соли дуюми факултети биологияи ДДОТ ба номи Садриддин Айни, бо ихтисоси биология 1-020401. Суроға: н. Исмоили Сомонӣ, Рӯдакӣ 125. Тел.: +992 909098140

Рохбари илмӣ: Иронова С.Ш.

Сведение об авторе: Алиева Фотима Пирмаҳмадовна, магистрантка второго курса факультета биологии Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121. Телефон: +992 909098140

Научный руководитель: Иронова С.Ш.

About the author: Alieva Fotima Pirmahmadova, 2nd year master of the department of linguistics and comparative typology of Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni. Address: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki ave, 121. Phone: +992 909098140

Scientific adviser: Irinova S.Sh.

ТАЪСИРИ ОФАТҲОИ ТАБИЙ БА ИҚТИСОДИЁТИ ВОДИИ ДАРЁИ ВАРЗОБ

Ҳодисаҳои табиӣи водии дарёи Варзоб (обҳезӣ, сел, тарма, ярҷ, фурӯравӣ ва ғайра) ҳар сол бадбахтиҳо оварданад мумкин аст. Таъсири онҳо махсусан дар минтақаҳои кӯҳӣ ҳассос аст.

Тоҷикистон ба хатарҳои зиёд ва офатҳои табиӣ зуд-зуд дучор мешавад. Давоми 20 сол (2000-2020) дар натиҷаи онҳо қариб 1000 нафар одамон ҳалок гардида, ба давлат қариб 1 миллиарду 150 миллион сомонӣ зарар расид [1].

Ҳодисаҳои табиӣ боиси вайрон шудани хонаҳо, талафи чорво, нобуд шудани ҳосил, вайрон шудани роҳҳо, купрукҳо, хатҳои барқ, кубурҳои оби нушокию обёрӣ, майдонҳои истироҳатӣ, қитъаҳои наздиҳавлигӣ ва ғайра мегардад. Масалан, дар натиҷаи омадани сел, ки рӯзҳои 6-13 майи соли 2006 рух дод, 91 бинои истиқоматӣ пурра ва 138 бинои истиқоматӣ қисман хароб гардида, 4 нафар ба ҳалокат расид [1]. Сабаби асосии зиёни калони моддӣ, талафоти одамон дар ҳолатҳои фавқуллода (ҲФ) инҳоянд:

- омода набудани аҳоли;
- набудани воситаҳои огоҳӣ ва алоқа;
- набудани техникаи вазнин ва махсус.

Шумораи бештари (803) равандҳои таҳдидкунанда дар водии ноҳияҳои тобегӣ марказ ба қайд гирифта шудааст, ки 69% онҳо хатарнок ва махсусан хавфнок ва 27% хатарҳои эҳтимоли мебошанд. Қариб 90% миқдори умумии равишҳои таҳдидкунандаро дар ин минтақа ярҷ, сел, обҳезӣ ва эрозия ташкил медиҳад. Аксари онҳо дар минтақаҳои хатарноки ноҳияи Варзоб [3] рух медиҳанд. Бояд қайд кард, ки қисми зиёди равишҳои хавфнок ва махсусан хавфноки эрозия дар ҳамаин ҷо ба амал меояд.

Пойтахти мамлакат - шаҳри Душанбе низ дар ин минтақа ҷойгир аст. Ҳамасола сел дар маҳалаҳои аҳолинишини шимол ва шимолу ғарбии шаҳр дар пайи боришоти шадид ба вучуд омада, қариб тамоми кӯчаҳои ноҳияи Шохмансурро зерӣ об монда, ба биноҳои истиқоматӣ, маъмури ва иншооти ҳоҷагӣ зиёни зиёд меорад. Дар натиҷаи омадани сел дар дарёҳои Лучоб ва Душанбедарё зарари калони иқтисодӣ мерасад. Баҳори соли 1998 дар натиҷаи омадани сел дар дарёи Душанбе, дар шаҳракҳои 46, 61, 63 ва 65 хатарҳои аз қор мондани хатҳои оби ошомидани вучуд дошт. Қорҳои таъмиру барқарорсозӣ дар ин мавзё қариб 2 сол давом кард [1].

Деҳаҳои Варманик, Хушиёрӣ, Хучаи Нав, Муғулон, Пшамбе ва Тақоби ноҳияи Варзоб ва қитъаи шохроҳи Душанбе-Хучанд қад-қадӣ дараи Варзоб то ағбаи Анзоб, ки бар асари равандҳои фалокатборӣ тарма чанд моҳ боз баста буд, ташаккулёбанда, махсусан барои сел хатарнок аст [3].

Дар робита ба ғайришудани равандҳои сейсмикӣ дар қитъаи шохҳои Қулпистаи шохҳои тарқиши Ҳисор – Кӯкшаёл дар деҳаҳои Қиблай, Қарасой ва Қулпистаи ноҳияи Рӯдакӣ-2 раванди ғайришавии ярҷ ва фурӯ рафтани заминҳо мушоҳида карда шуд. Вазъият бо обёрӣ аз ҳад зиёд ғайришавии қитъаҳои наздиҳавлигӣ ва майдонҳои кишт тезу тунд гардид [1].

Масъалаи кучонидани аҳолиро аз ин минтақаи хавфнок ба ҳеҷ ваҷҳ ҳал кардан мумкин нест, зеро аҳолие, ки дар ҷои дигарӣ беҳавф қитъаи замин гирифтаанд, имкони сохтани манзилро надоранд. Бинобар ин ҳоло ҳам дар минтақаи хавфнок зиндагӣ мекунад.

Дар ин минтақа тадқиқоти махсуси муҳандисию геологӣ ва тадбирҳои муҳандисию техникӣ (обпарто, ниҳолшинонӣ ва ғайра) зарур аст [2]. Дар акси ҳол пойтахти ҷумҳурӣ ба оқибатҳои вазнин дучор хоҳад шуд.

Қариб ҳар сол ҳангоми гузаштани сел соҳилҳоро шуста, қисми соҳилҳо зерӣ об мемонанд ва кӯпрукҳо вайрон мешаванд. Сабаби асосии ин вайрон шудани иншооти муҳофизати соҳил ва шуста шудани сарбандҳои муҳофизатӣ дар тамоми дарозии дарёҳо мебошад.

Дар ноҳияҳои кӯҳӣ миқдори равишҳои таҳдидкунанда 415 ададро ташкил медиҳад, ки 96% онҳо хавфнок ва эҳтимолан хавфнок мебошанд. Аксарияти равандҳои мутлақ (89%) ярҷ, сел, обҳезӣ ва эрозия мебошанд. Агар дар ноҳияҳои дигар 5-7% резиши сангу тарма ба амал ояд, дар ин ҷо ин ҳодисаҳо 11%-ро ташкил медиҳанд. Бо ҳамаин сабабҳо одамон ҷойҳои истиқомати худро тарк мекунанд.

Яке аз сабабҳои сари вақт кучонида нашудани ҳоҷагҳои муҳоҷирони экологӣ инҳо мебошанд:

- ба муҳочирони экологӣ барои сохтмони манзил қитъаи замин ҷудо карда намешавад;
- сари вақт ба суратҳисобҳои шахсии шӯъбаҳои банки давлатии «Амонатбанк» ворид намудани маблағҳо дида намешавад.

Водии дарёи Варзоб бинобар мавқеи географӣ ва топографии худ бештар ба хатари офатҳои табиӣ вобаста ба об дучор мешавад. Арзёбӣ нишон медиҳад, ки тақрибан 85% қаламрави он зери хатари омадани сел ва обхезӣ қарор дорад. Солҳои охир дар ҳавзаи дарёи Варзоб ва шохобҳои он оқибатҳои ҳодисаҳои иқлимӣ (бориши шадид) дар шакли обхезӣ мушоҳида мешавад.

Сарфи назар аз методологияи арзёбии зарар, се намуди асосии вазифаҳо мавҷуданд, ки хангоми арзёбии оқибатҳои иқтисодии ҳолатҳои фавқулоддаи табиӣ ба миён меоянд [90]:

- 1) Пешгӯии зарар дар ҳолати фавқулоддаи табиӣ;
- 2) Баҳодиҳии таъҷилии зарари бевосита баъди ҳолати фавқулодда;
- 3) Арзёбии тамоми ҷузъҳои зарар дар асоси маълумоти воқеӣ пас аз анҷоми марҳилаи рафъи ҳолатҳои фавқулодда.

Вазифаи якум ба арзёбии тамоми ҷузъҳои зарар, аз ҷумла оқибатҳои дарозмуддат нигаронида шудааст. Ҳалли он дар доираи амсиласозӣ барои маҷмӯи рушди ҳолати фавқулодда аз рӯи шароитҳои табиӣ амалӣ карда мешавад. Барои муайян кардани ҳаҷми захираҳои молиявӣ барои рафъи оқибатҳои ҳолатҳои фавқулодда баҳодиҳии таъҷилий зарур аст ва вазифаи охирин барои арзёбии оқибатҳои микроиқтисодӣ, аз ҷумла минтақавӣ ҳал карда мешавад. Натиҷаҳои баҳодиҳӣ дар доираи вазифаи сеюм барои таҳлил ва пешгӯии зарар дар оянда дар ҷунин ҳолатҳо манфиатдор мебошанд.

Зарари умумии миёнаи солонаи ба иқтисодиёти кишвар дар натиҷаи ҳодисаҳои хатарноки обу ҳаво расонидашуда ба асоси истифодаи маълумоти мавҷуда оид ба басомади миёнаи солонаи ҳодисаҳо ва арзёбии зиён дар як ҳодиса ҳисоб карда шуд, ки дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1

Ҳаҷми зарари иқтисодӣ дар давоми даҳ сол (2012-2016) (ҳазор сомонӣ)

Нишондиҳандаҳо	2012	2013	2014	2015	2016	Танҳо дар даҳ сол
Ҳаҷми ҳолати фавқулодда:	72668,4	63950,8	414504,6	325639,2	161336,2	665099,2
Зарар аз як ҳолати фавқулодда	236,0	770,5	6186,6	3618,2	2933,4	1102,9
Заминларза	9965,4	1142,3	-	40522,4	2572	54202,1
Обхезӣ	287,7	2452,2	87,3	5408,5	-	8235,7
Селҳо	49388,4	52897	41014,6	120066,1	158764,2	422130,3
Тармаҳо	1347,3	-	21,4	268,9	-	1637,6
Сангафти	1350,8	-	266,7	213,1	-	1830,6
Бодҳои саҳт	-	-	114,6	578,8	-	693,4
Боридани барф ва сардиҳо	10328,8	1193,4	-	158523,1	-	170045,3
Боронҳо	-	6265,9	-	-	-	6265,9
Ҳодисаҳои гидравликӣ	-	-	-	58,3	-	58,3

Манбаъ: АС назди ХҶТ, 2021.

Тавре таҳлилҳо нишон медиҳанд, талафоти иқтисодӣ аз таъсири ҳолатҳои фавқулоддаи иқлимӣ хеле назаррас аст. Талафоти миёнаи солонаи иқтисодӣ 665 миллион сомонӣ (ё 75,5 миллион доллари ИМА) арзёбӣ шудааст, ки давоми солҳои 2012-2021 тақрибан 1,3% сатҳи миёнаи солонаи ММД-и ҷумҳурӣ мебошад.

Сохти зарар аз ҳолатҳои фавқулодда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2021 нисбат ба солҳои гузашта хеле фарқ мекунад. Аз ҳисоби кам шудани ҳодисаҳои фавқулодда зарари иқтисодӣ нисбат ба соли 2012 ду баробар кам шуда, дар соли 2021 49,5%, 161,4 миллион сомониро ташкил дод. Соли 2014 ин зарар 325,6 миллион сомониро ташкил карда буд, ки 91%

он бар асари селу сангрезияу барф рост меояд. Соли 2016 хисороти моддӣ аз заминларза 2,5 миллион сомонӣ ва аз селҳо сел 158,7 миллион сомонино ташкил додааст. Ҳиссаи зарар аз сел соли 2016 ба 98,3% расид

Қобили зикр аст, ки дар давоми солҳои 2012-2021 бо мусоидати молии Бонки ҷаҳонӣ, Бонки Осиёи Рушд, Фонди глобалии экологӣ дар кишвар барои татбиқи лоиҳаҳо дар соҳаи ҳолатҳои фавқуллода наздики 600 миллион сомонӣ ҷудо карда шудааст. Аз рӯи маълумоти Ҷамъаи давлатии маблағгузорӣ ва идораи амволи давлатӣ «Айни замон аз маблағи умумии ин лоиҳаҳои сармоягузорӣ беш аз 370 миллион сомонӣ азхуд карда шуда, ду лоиҳа иҷро шудааст» [4]. Ҷамҷунин, бояд гуфт, ки дар солҳои 2012-2021 аз ҳисоби Фонди захиравии Президент ва Фонди ҳароҷоти Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рафъи ҳолатҳои фавқуллодаи табиӣ беш аз 51 миллион сомонӣ ҷудо карда шудааст.

Дар асоси таҳлили мо чунин бармеояд, ки рафъи оқибатҳои ҳолатҳои фавқуллода, махсусан табиӣ ҳароҷоти бузурги моддино талаб мекунад. Маблағҳои молиявӣ аз бучети давлат асосан ба инҳо равона карда мешаванд:

1) Қўмаки якдафъаинаи моддӣ ба аҳолие, ки аз офатҳои табиӣ зарар дидаанд ва ба оилаҳои ҳалакшудагон;

2) Харидани техникаи роҳсозӣ;

3) Ташкили корҳои соҳилмустаҳкамкунӣ ва барқароркунии корҳо.

Азбаски бисёр ҳодисаҳои табиатро пешгирӣ кардан мумкин нест, мо чунин мешуморем, ки мубориза барои кам кардани зарари иқтисодӣ ва талафот (хусусан талафоти одамон) бояд дар асоси пешгӯии ҳолатҳои фавқуллода, омӯзиши аҳоли ва сари вақт пешгирӣ намудани обхезӣ сурат гирад.

Тавре мебинем, зиёни офатҳои табиӣ вобаста ба об дар заминаи тағйирёбии иқлими ба қайд гирифташуда ба кишвар хеле калон аст. Инро созмонҳои бонуфузи байналмилалӣ тасдиқ мекунанд. Тоҷикистон, тибқи гузориши Бонки Ҷаҳонӣ (2013), кишвари осебпазиртарин ба тағйири иқлим дар минтақа аст ва камтарин имконияти мутобиқшавӣ дорад. Сабаби ин вобастагии зиёди кишоварзӣ аз боришот дар мавсими обёрӣ, сатҳи баланди таназзули муҳити зист, эрозияи замин, суръати баланди нобудшавии ҷангалҳо ва харобшавии инфрасохтори иҷтимоӣ мебошад. Омили иқлимӣ метавонад ҳам ба ҳолати экосистемаҳо ва ҳам ба сатҳи таъмини ҳаёти бехатари аҳоли таъсири ҷиддӣ расонад. Аз ин ҷиҳат осебпазиртарин аҳолии деҳот мебошанд, ки аксаран ба кишоварзӣ машғуланд. Аз байн рафтани воситаҳои зиндагӣ бар асари фишори иқлим, хушксолӣ, маҳдуд шудани дастрасӣ ба захираҳои обу энергетикӣ ва аз байн рафтани гуногунии биологӣ яке аз сабабҳои бад шудани зиндагӣ дар деҳот мебошад.

Масофаи ҷойгиршавии сокинони деҳот аз соҳили дарё бевосита ба сатҳи зарари аз обхезӣ расонидашуда вобаста аст. Муайян карда шудааст, ки масофаи миёна аз ҷои истиқомати аҳоли то соҳили дарё 310,4 м, масофаи камтарин 50 м ва зиёдтарин 1300 м буда, умуман зиёда аз 60% аҳоли дар масофаи камтар аз 300 м аз лаби об (Ҷадвали 2) ҷойгиранд.

Ҷадвали 2. Тақсими ҷойгиршавии пурсидашудагон аз соҳили дарё.

Масофа, м	Миқдор ҳочагиро	%	Афзоиши умумӣ, %
10	1	4	4
20	1	4	9
30	21	9,1	10,0
40	2	9	10,9
50	34	14,8	25,7
60	37	16,1	41,7
70	14	6,1	47,8
80	35	15,2	63,0
90	14	6,1	69,1

Масофа, м	Миқдор ҳочагиро	%	Афзоиши умумӣ, %
100	25	10,9	80,0
110	6	2,6	82,6
120	21	9,1	91,7
130	3	1,3	93,0

Муҳаккиқ

150	5	2,2	95,2
700	6	2,6	97,8
1000	3	1,3	99,1
1200	1	4	99,6
1300	1	4	100,0
Натиҷа	230	100,0	

Манбаъ: Тадқиқоти саҳроӣ, 2022.

Масоҳати миёнаи заминҳои кишоварзӣ 11,4 гектарро ташкил мекунад, ки аз он майдони миёнаи заминҳои зери хатари обхезӣ ба 6,4 гектар мерасад.

Муайян карда шуд, ки 99,6% шумораи умумии аҳоли ба обхезӣ дучор гардида, танҳо як нафар аз аҳоли эътироф кардааст, ки дар ин бобат таҷриба надоштааст. Аз рӯи натиҷаҳои таҳқиқоти саҳроӣ ва бо дарназардошти вазъи ҷойгиршавии сокинони деҳот (заминҳои ботлоқшуда) метавон гуфт, ки 6,3% аҳоли 5 маротиба мушкilotи обхезиро аз саргузаридаанд. Аз онҳо 22,7% одамон 6-10 маротиба ва 41,6% аҳоли нишон доданд, ки аз равиши обхезӣ 11-20 маротиба тоб овардаанд.

Аҳолии деҳот бо назардошти хатари обхезӣ ба худ ва минтақаҳои кишоварзӣ барои мубориза бо обхезӣ усулҳои гуногунро пешниҳод ва истифода мебаранд (Ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. Наздик ба кам кардани зарари обхезӣ.

	%
Чуқур ва тоза кардани мачрои дарё ва нахрҳои чинсҳои тақшоншуда	20,9
Сохтмони обанборҳои селнигоҳдоранда дар шохобҳои канорӣ	15,2
Қорҳои соҳилмустаҳкамкунӣ	7,4
Бунёди ҷангал, аз ҷумла дарахтони мевадиханда	2,2

Манбаъ: Тадқиқоти саҳроӣ, 2022.

Омилҳое, ки ба зиён ва мушкilotи марбут ба набудани ҳамоҳангӣ дар сатҳи минтақавӣ, шаҳрӣ ва миллий ва ҳамоҳангсозии ками ин барномаҳо бо бахши хусусӣ мусоидат мекунанд, ҷанбаҳои зеринро дар бар мегиранд:

✓ Диккат надодан ба таҷрибаи обхезии солҳои гузашта дар ҷаҳорҷӯби қонунҳои умумии банақшагирии шаҳр ва деҳот;

✓ Набудани лоиҳаҳои минтақавӣ, ки дар минтақа баррасӣ мешаванд;

✓ Сохтмони иншоотҳое, ки ба ҷараёни обхезии табиӣ монеъ шуда, боиси дамидани обмегарданд;

✓ Зер кардани об водии дарёҳоро (вайрон кардани ҷангалҳои моригиналӣ, аз ҳад зиёд гирифтани қуму шағал аз мачрои дарё ва ғр.);

✓ Риоя накардани қоидаҳо ва меъёрҳои техникӣ, риоя накардани сарбории баландтарини иҷозат дар асоси таҷрибаи пештараи қор карда баромадан ва ҷорӣ намудани сохтмони сарбандҳои зиддӣ обхезӣ, кӯпрукҳо, шабакаи нахризатсия ва ғайра;

✓ Дар ҳудуди кишвар мавҷуд набудани иншооти зарурӣ барои баҳисобгирӣ ва бойгонии талафот дар натиҷаи обхезӣ, ки сифати лоиҳаҳои зидди обхезиро баррасӣ ва муайян мекунанд ва аз ин лиҳоз, мавҷуд набудани мақсади мантиқӣ ва мувофиқи қарзҳо;

✓ Дараҷаи ночиз будани омӯзонидани аҳоли вобаста ба аксуламали зарурии он хангоми ба амал омадани обхезӣ.

Адабиёт:

1. Ашуrow С. Шафабаев В.А. Обуздание селев их потоков. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 48 с.
2. Азиатский Центр по стихийным бедствиям, Комплексное управление рисками стихийных бедствий - Оптимальные прикладные подходы по борьбе со стихийными бедствиями, Предварительный документ № 129. Ньюарк, штат Делавэр: Научно-исследовательский центр, Университет штата Делавэр, 2002. – 320 с.
3. Васильева Л.Б. Сейсмическая карта района Гиссарской долины. Изв. Отд. естеств. наук АН Тадж. ССР, вып. 14, 1956.
4. Второе национальное сообщение Республики Таджикистан по Рамочной конвенции ООН об изменении климата – колл. Автор. – Душанбе, 2008. – 98 с.
5. Гольц И. С. Гидрография Таджикистана. Уч. Зап. Сталинабадского пед. Ин-та. Т. 2, 1941.
6. Захаров С.А. О соотношении Таджикской депрессии и Гиссарского хребта. Изв. Отд. естества. наук АН ТДж. ССР. Вып. 9. 1955.

7. Иванова Т.Н. Пересечение Гиссарского хребта. В кн. ТКЭ 1958. Изд.- во. АН СССР, 1933.
8. Комилов О.К. Управление твердым сроком в пределах речных бассейнов, «Уменьшение рисков стихийных бедствий и управление этими рисками». Сб. научных статей и докладов научной конференции - Душанбе: Агентство «Тоҷиккоинот», 2006. – С.118-129.
9. Комилов О.К. Современное состояние берегоукрепительных работ и сельскохозяйственное использование пойменных земель бассейна реки Сурхоб / О.К.Комилов // Вестник «Таджикистан и современный мир», Душанбе, 2005. №3 (7), с.142.

Калидвожаҳо: *обхезӣ, зарар, офатҳои табиӣ, муҳоҷирати аҳоли, осебпазирӣ.*

Аннотация

ПОСЛЕДСТВИЕ СЕЛЕЙ В ДОЛИНЫ РЕКИ ВАРЗОБ

В статье приведена современный генезис, классификация и особенности озер. Изучение озер нужно для определения водных ресурсов и антропогенного воздействие. Необходимость изучения использования озер для питья, водоснабжение, рыбоводство, орошение и т.д.

Ключевые слова: *озеро, водохранилище, климат, водные ресурсы, классификация, генезис, особенности.*

Annotation

CONSEQUENCES OF MUDFLOWS IN THE VALLEYS OF THE VARZOB RIVER

The article presents the modern genesis, classification and features of lakes. Studying lakes is necessary to determine water resources and anthropogenic impact. The need to study the use of lakes for drinking, water supply, fish farming, irrigation, etc.

Keywords: *lake, reservoir, climate, water resources, classification, genesis, features.*

Маълумот доир ба муаллиф: Хайдаров Ҳасан, магистранти соли дуҷуми ихтисоси географияи ДДОТ ба номи Садриддин Айни. Суроға: н. Шохмансур, кӯчаи Садриддин Айни 82/2, тел.: +992 904545954

Сведение об авторе: Хайдаров Хасан, магистрант второго курса специальности география ТГПУ имени С. Айни. Адрес: район Шохмансур, улита Садриддин Айни 82/2, тел.: +992 904545954

About the author: Haydarov Hasan, second-year master's student, majoring in geography, TGPU named after S. Right now. Address: Shohmansur district, 82/2 Sadriddin Aini street, phone: +992 904545954

ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ТЕХНИКИИ СИСТЕМАИ ОЗУҚАДИҲИИ МУҲАРРИКҲОИ ДАРУНСЌЗИ ДИЗЕЛӢ

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми соли 2023 ки таърихи 28.12.2023 баргузор гардид «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», кайд намуданд, ки «Бо мақсади раҳо намудани кишвар аз бунбасти коммуникатсионӣ ва ба кишвари транзитӣ табдил додани он Ҳукумати мамлакат аз нахустин солҳои соҳибистиклолӣ, бо вучуди вазъи душвори иқтисодиву молавӣ, тамоми захираву имкониятҳоро сафарбар намуд. Дар даврони соҳибистиклолӣ дар кишвар 58 лоиҳаҳои сармоягузори давлатӣ дар самти сохтмону таҷдиди роҳҳои мошингард ва роҳи оҳан, бунёди инфрасохтори онҳо ва таҳким бахшидани иқтисодии техникаи соҳа бо маблағи 26,6 миллиард сомонӣ амалӣ гардида, ҳоло корҳо дар ин самт бомаром идома доранд.

Дар ояндаи наздик роҳҳои Тоҷикистон ба сифати долони транзитӣ ва иқтисодии Чин-Тоҷикистон-Афғонистон ва Чин-Тоҷикистон-Ўзбекистон-Туркменистон-Эрон-Туркия-Аврупо, инчунин Тоҷикистон-Чин-Покистон истифода хоҳанд шуд» [1].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки 93% онро кўхсорон ташкил медиҳад барои ҳамлу накли борҳои соҳаҳои кишоварзӣ, саноатӣ ва кашонидани мусофирон асосан автомобилҳо истифода бурда мешаванд.

Барои он, ки нақлиётҳоро пурмаҳсул истифода намоёнд шахсони истифодабаранда, бояд ки сохт, раванди кориву носозихое, ки дар онҳо ба вучуд меояд ва тарзҳои бартараф намудани ин носозихоро хуб донанд.

Кори пурмаҳсули муҳаррикҳои дарунсўро бе истифодабарии системаи озуқадиҳӣ тасаввур намудан ғайриимкон мебошад. Дар раванди кори дурудароз зарур аст, ки барои системаи озуқадиҳии муҳаррикҳои дарунсўзи дизелӣ як қатор хизматрасониҳои техникаи ташкил ва баргузор карда шаванд, то ин ки эътимоднокии кори онҳо баланд шуда, бо сарфи ками сўзишворӣ кор карда тавононанд.

Системаи озуқадиҳӣ дар муҳаррикҳои дизелӣ интиқоли беисти сўзишвориро ба насоси сузишворикашӣ фишораш баланд, ҳамчунин саривақт, аниқ ва қатъиян пошидани миқдори муайяни сўзишвориро дар цилиндрҳои муҳаррик бояд таъмин намояд. Дар ин ҳолат кашидашавии ҳаво дар системаи озуқадиҳӣ бояд ба вучуд наояд. Хусусияти бештари ба вучуд омадани носозихо, ки дар натиҷаи он додани сўзишворӣ дар хати фишори паст вайрон мешавад, ин вайрон шудани зич ҷойгиршавӣ ё тарқиш пайдо кардани ҷойҳои васлкардашуда, ифлосшавии лўлаҳои сўзишвориғузар ва полоҳо мебошад. Агар ҷойҳои васл кардашуда бо ҳамдигар зич пайваст шудагӣ набошанд, дар натиҷа аз он ҷойҳо ҷакидани сўзишворӣ ба вучуд омадана аз эҳтимол дур нест. Муайян намудани ҷойи ҷакидани сўзишвориро бо роҳи назарат кардани қисмиҳои беруна ва вобаста бо аломати ҷакидани сузишворӣ имконпазир мебошад. Дар системаи нишонаи кашидани ҳаво ҳангоме муайян карда мешавад, ки фавраки тираи моеъ бо ҳубобчаҳои ҳаво аз зери пўки кушодашудаи полаи маҳинтозакунанда мебарояд. Ҳангоми мавзёҳои зич ҷойгирнашуда дар лўлаҳо ошкор сохтан онҳоро бартараф кардан шарт ва зарур мебошад. Агар дар хати фишори паст мавҷудияти ҳаво ба мушоҳида расад дар чунин ҳолат аз хати фишори паст ҳаворо кашидани баровардан лозим аст.

Ҳангоми истифодаи сўзишвориҳои чиркин полоҳои тозакунанда аз ҳисоби олудаҳои онҳо тез ифлос мешаванд. Сабаби дигари тез ифлос шудани полоҳо саривақт тоза накардани онҳо мебошад. Полоҳои ифлосшударо кушода онҳоро бо ёрии сўзишвориҳои дизелӣ шуста тоза кардан лозим аст. Полоҳои ифлосшудаи қоғазиро ҳатман бо наваши иваз кардан зарур мебошад [2].

Пас аз шўстан ва ҷо ба ҷой кардани қисмиҳои кории полоҳо онҳоро бо сўзишвориҳои дизелӣ пур намуда, аз дохилашон бо ёрии насоси дастӣ ҳаворо кашидани мегиранд. Ҳангоми кашидани ҳаво зарур аст, ки навбат бо навбат пўкҳоро суфт намоёнд: аввалан пўкҳои пешро ва баъдан пўкҳои минбаъдаро, ки дар қисми болоии насоси фишори баланд ҷойгир шудаанд. Пас аз қат гаштани аз зери пўкҳо баромадани сўзишворӣ бо ҳубобчаҳои ҳаво пўкҳоро аз нав бонавбат сахт кардан мумкин аст. Сабаби аз миқдори муқарраргардида кам додани миқдори сўзишворӣ он аст, ки ё клапани он дуруст кор намекунад ё поршен андармон мешавад ё фанар шикастагӣ мебошад. Носозихоии насосро аз рӯи имконият барқарор намуда, ҷузъиёти корношоямгаштаро иваз намудан лозим аст.

Дар натиҷаи носозиҳои хати фишори баланд пеш аз ҳама номурааттаб кор кардани баъзе аз цилиндрҳо ба назар расида, пайдошавии дуди сиёҳ, камшавии иқтидори муҳаррик ва мушкил ба кор даровардани он мушоҳида карда мешавад.

Яке аз носозиҳои асосие, ки дар насоси фишори баланд ба вучуд меояд, ин хӯрдашавии чуфти плунжерҳо мебошад. Дар натиҷаи ин миқдори сӯзишвии ба цилиндр интиқолшаванда кам шуда ҳамчунин фишори пошидан низ суст мешавад. Ҳамаи ин сабабгори кам шудани иқтидори муҳаррик мегарданд [3].

Зиёд хӯрдашавии чуфти плунжерҳо аз истифодаи сӯзишвориҳои чиркин ва аз ҳисоби мутобиқ ба фаслҳои сол истифода накардани сӯзишвориҳо ба вучуд меояд. Бо ёрии стендҳои махсус хӯрдашавии насосро муайян менамоянд. Носозиҳои ба вучудодама барқарнашаванда буда, дар чунин ҳолат плунжер ва гилзаҳои хурдашударо хатман бо бастаи наваш иваз мекунанд.

Вайроншавии мунтазам интиқол надодани сӯзишворӣ ба он оварда меоасонад, ки дар як ҳел цилиндрҳо аз меёр зиёд сӯзишворӣ дода мешавад. Ин бо сарбории зиёд кор кардани чузъиётро дар цилиндр ба вучуд меоварад, Ин сабаби дар цилиндр пайдо шудани ҳар гуна овозҳо гардида, дудкунии он зиёд мешавад.

Вайроншавии мунтазам интиқол додани сӯзишворӣ ба тағйирёбии лаҳзаи интиқоли сӯзишворӣ ба фарсунка боис мегардад. Беҳад барвақт интиқол додани сӯзишворӣ ба цилиндр ин боиси пайдо гардидани ҳаргуна садоҳо гардида аз вақти муайяншуда дер интиқол додани сӯзишворӣ бошад сабаби ба пуррагӣ насӯхтани сӯзишворӣ гашта, инчунин зиёдшавии дудкуниро ба вучуд меорад.

Дар муҳаррикҳои дарунсузи дизелӣ нодуруст гузоштани насоси фишори баланд ба чунини носозиҳо оварда мерасонад ба монанди: вайрон шудани фосилаҳои интиқол додани сӯзишворӣ ба сексияҳои алоҳида, бо он фарқияте, ки дар чунин ҳолат кори бонизоми тамоми цилиндрҳо вайрон мешавад. Носозии асосии форсунка ин вайроншавии танзими фишори аввали интиқол додани сӯзишворӣ, зич маҳкам нашудан ва ё андармоншавии сӯзан, ифлосшавии сӯроҳҳои ҷангкунанда мебошанд. Ҳамаи ин носозиҳо ба бад гаштани пошидани сӯзишворӣ оварда расонида, дар натиҷаи ин кори бонизоми муҳаррик вайрон гашта зимни бошиддат кор кардани цилиндрҳо дар муҳаррик садо пайдо шуда, зиёд шудани дуднокӣ мушоҳида шуда, боиси кам шудани иқтидори муҳаррик мегардад.

Вайроншавии танзими фишори пошидани сӯзишворӣ аз сабаби суст шудани пуржинаи форсунка ё хурдашавии сӯзан ва милаи он ба вучуд меояд. Зич ҷойгир нашудани сӯзан аз сабаби хурдашавии он ба амал меояд. Андармоншавии сӯзан дар сӯроҳии раванасозандаи ҷангкунанда бештар аз ҳисоби гарм шудани муҳаррик ё дар натиҷаи зич ҷойгир нашудани сӯзан ба амал меояд, ки дар натиҷаи ин ба дохили форсунка аз цилиндр газҳо дохил мешаванд. Агар андармоншавии сӯзан пас аз тоза кардани чузъҳо аз чизҳои ба онҳо часпида, бартараф карда нашавад зарурате пеш меояд, ки пошдиханда ва сӯзанро иваз намоянд.

Чиркиншавии сӯроҳҳои пошдихандаи форсунка асосан дар натиҷаи зич ҷойгир нашудани сӯзанҳои он ба амал меоянд, ки яке аз сабабахояш муддати дурудароз дар гардиши паст кор кардани муҳаррики дарунсӯз мебошад.

Ҳангоми ташиқ ва баргузор намудани хизматрасониҳои техникии муҳаррик чунин корҳоро ба сомон расонидан лозим аст.

Ҳангоми хизматрасонии техникии ҳаррӯза (ХХ) тафтиш менамоянд мавҷудияти сӯзишвориро дар чалак (бак) назорат мекунанд ҳолат, дараҷаи зич ҷойгиршавии ҷойҳои пайваст ва роҳҳои сӯзишворигузарро хатман санҷидан шарт ва зарур мебошад. Аз ҷолоҳо сӯзишворитозакунанда боқимондаҳои маводи такшоншударо мерезанд, сатҳи равғанро дар корпуси насоси сӯзишворикаши фишори баланд санҷидан лозим меояд.

Ҳангоми хизматрасонии техникии якум (ХТ-1) ба ғайр аз он корҳое, ки дар хизматрасониҳои техникии ҳаррӯза (ХХ) иҷро менамоянд, инчунин корҳои зерини дигарро низ хатман бояд анҷом диҳанд: ҳамаи ҷойҳои пайвасти лӯлаҳои сӯзишворигузарро саҳт кардан лозим меояд; санҷидани ҳолати кории идоранамоии интиқолдиҳандаҳои сӯзишвориро; интиқол додани сӯзишворӣ ва ҳолати ҷолоҳои сӯзишворитозакунандаро санҷидан ҳатмист, аз ҷалаки сӯзишворигиранда боқимондаҳои маводи такшоншударо рехтан зарур мебошад, ҳавософкунакро шӯста тоза карда, ба ҳавософкунаки инертсионӣ хатман равғани тоза рехтан лозим аст.

Ҳангоми хизматрасонии дуюм (ХТ-2) ба ғайр аз он корҳое ки дар ХТ-1 иҷро карда мешаванд корҳои зерини дигарро низ ба анҷом расонидан лозим меояд: ҷойҳои саҳткунии насоси фишори баландро, пас аз гузаронидани як ТО-2 хатман тафтиш менамоянд ва агар

зарурат бошад кунчи пешгузари пошидани сӯзишвориро танзим менамояд инчунин форсункахоро аз муҳаррик кушода, дараҷаи коршоямии онҳоро тавасути лавҳаи махсус санҷидан лозим меояд.

Усулҳои иҷронамоиш корҳо оид ба хизматрасонии техникийи системаи озӯқадихӣ

Тавсия карда мешавад, ки такшонҳоро аз полоҳои сӯзишворитозакунанда пас аз анҷоми кор ҳангоми гарм будани муҳаррик бояд резанд, чунки дар ин вақт такшонҳо саҳт нашуда, ба пуррагӣ мерезанд. Барои иҷроиши ин амалиёт пӯкро аз сӯроҳии резанда мекушоянд ва то он вақтеки ки аз сӯроҳӣ рехтани сӯзишвории тоза ба назар нарасад такшонҳоро мерезанд. Пас аз ба анҷом расонидани рехтани такшонҳо пӯкро дар ҷояш саҳт намуда, бо ёрии насоси дастӣ сӯзишвориро кашида, пас аз он муҳаррикро ба кор медароранд. Бо мақсади аз система дур кардани танбаҳои ҳавоӣ муҳаррик бояд 3-4 дақиқа кор кунад.

Барои тоза намудани поло сараввал онро мекушоянд, тана (корпус) ва ҷузъиёти полокунияшро бо ёрии сӯзишвории дизелӣ шуста, баъдан онро бо ёрии ҳаво хушк менамоянд. Пас аз ҷо ба ҷой гузориши поло системаро бо сӯзишворӣ пур карда, муҳаррикро ба кор медароранд ва мегузоранд, ки панҷ дақиқа дар ҳолати истодагӣ кор кунад.

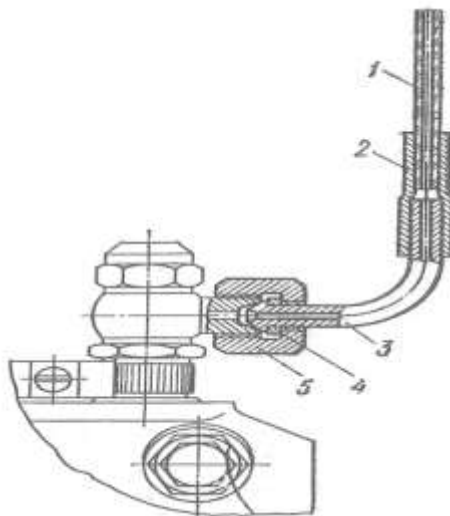
Кашидани ҳаво аз системаи сӯзишвори баранда. Ҳангоми кори муҳаррик пӯкро аз корпуси полои маҳинтозакунанда кушода ғавраки баромади сӯзишвориро назорат менамоянд. Баъд аз он, ки дар ғаврак баромадани ҳубобчаҳои ҳаво мушоҳида намешаванду сӯзишвории баромада шафоф менамояд, пӯкро хуб ҷобачой мекунанд. Дар муҳаррикҳои хомӯшкардашуда ҳаворо бо ёрии насоси дастӣ аз система кашида баровардан мумкин аст.

Санҷидани кори насоси сӯзишворикаш. Вақте боварӣ ҳосил карда мешавад, ки хати сӯзишворигузари пайваستкунандаи насосу чалак дуруст аст, хати сӯзишворигузари ба полои маҳинтозакунанда равандаро онро ҷудо менамоянд ва наварди зонудорро бо ёрии стартёр тоб медиҳанд.

Агар дар раванди корӣ насоси сӯзишворикаш дуруст кор кунад сӯзишворӣ аз он бо ғавраки баланд аз шутсер мебарояд. Агар сӯзишворӣ ба шакли ғаврак ҷорӣ нагардад, дар ин ҳолат тафтиш намудан лозим аст, ки оё пуржина нашикастааст, поршен андармон намешавад. Дар ин маврид насосро тоза шустан лозим аст. Дар болои клапанҳо ва лонаи онҳо бояд чиркиниҳо набошанд. Ҳамаи инҳо сабабгори паст гаштани фишор дар ғаврак мегарданд.

Тафтиш ва танзим намудани насоси сӯзишворикаши фишори баланд. Барои тафтиш намудани насоси сӯзишворикаши фишори баланд онро аз муҳаррик ҷудо намуда, ба лавҳаи санҷишӣ мегузоранд. Корҳои назоратӣ бошад чунин корҳоро дар бар мегирад: муайян намудани оғози интиқоли сӯзишворӣ; тафтиш ва танзим намудани муназзам интиқол додани сӯзишворӣ; гузоштани кунчи пешгузари пошидани сӯзишворӣ.

Оғози интиқоли сӯзишвориро тафтиш карда, танзим менамояд, барои иҷроиши ин амалиёт бастаки худкори пешгузашти пошидани сӯзишвориро аз наварди фишори баланд кушода мегиранд. Ҳар як сексияро дар алоҳидагӣ, вобаста ба кунчи гардиши муштаки наварди насос ҳангоми ҷарҳзании он вобаста бо самти ақрабаки соат месанҷанд. Барои ин кор аз маментоскоп, ки олоти одӣ ченкунанда мебошад, дар расми 1 тасвир карда шудааст.

Расми 1. Моментоскоп. Ин олот аз қисмҳои зерин иборат мебошад: лӯлаи шишагини 1, ки он бо лӯлаи гузариши 2 бо канали сӯзишворигузари фишори баланди 3 пайваст карда шудааст.

Дар охири он гайкаи 5 бо шайбаи 4 барои пайваст намудан бо штутсери сексияи тафтишавандаи насос васл карда шудааст.

Тафтиши форсунка дар муҳаррик. Носозихи форсункаро бо чунин пайдарпайи муайян менамоянд: бонавбат гайкаи роҳҳои сӯзишвориғузарро суи менамоянд ва онро ба форсунка павайваст карда, имкон медиҳад, ки сӯзишворӣ бевосита ба берун резад. Бо ҳамин усул форсункаро аз қор боз медоранд. Чӯдо намудани форсункаи дуруст қорқунанда ба қори бонизоми муҳаррик ҳалал мерасонад. Чӯдо намудани форсункае, ки носозӣ дорад, ба қори муҳаррик ягон ҳел таъсир намерасонад. Пас аз муайян қардани форсуқаҳое ки дуруст қор намеқунанд, онҳоро аз муҳаррик қушода, дар лавҳаи маҳсул санҷида ва танзим менамоянд.

Танзими форсункаҳо дар лавҳа. Форсункаҳое ки дуруст танзим қарда шудаанд бардоштани сӯзанро дар фишори $15^{+0,5}_{-0,5}$ МПа барои муҳаррики ЯМЗ-236 ва $18^{+0,5}_{-0,5}$ МПа барои муҳаррики ЯМЗ-740 бояд таъмин намоанд.

Барои танзими форсункаи муҳаррики ЯМЗ-236 пеш аз ҳама сарпӯшо меқушоанд, қоррогайкаро тоб дода ба воситаи болти танзимнамоӣ ба қуржина тарангии муайяно ба вучуд меоранд. Ҳангоми тоб дода саҳт намудани винт баландшавии фишор ба амал оварда ва ҳангоми суи қардани он фишор паст қарда мешавад.

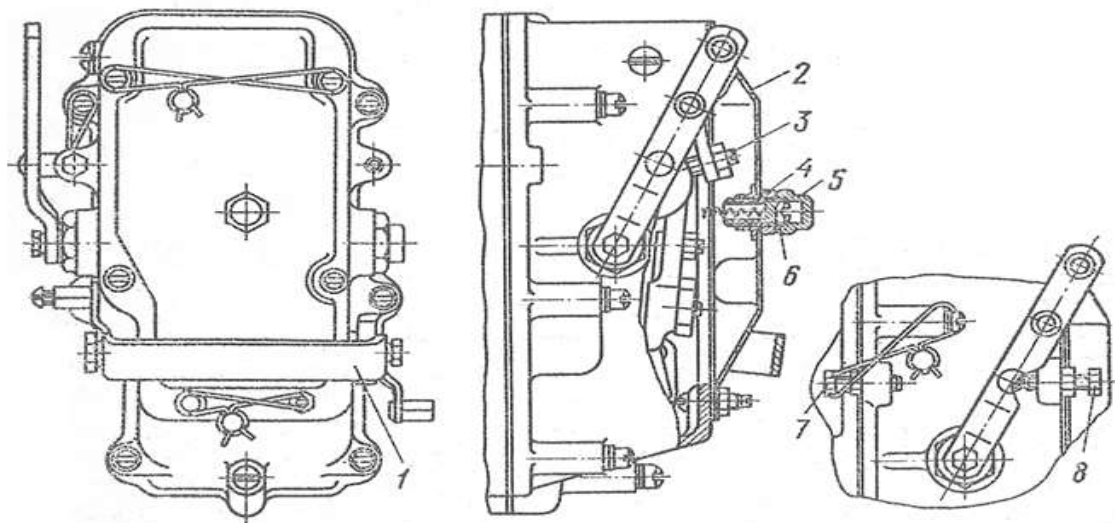
Танзими форсункаи муҳаррики ЯМЗ-740 бо ёрии шайбаи танзимнамоӣ, ки дар зери қуржина қушошта шудааст, ҳангоми қушодани гайкаи қанқунанда, қанқунандаҳо, таҳмон ва мила асосан иҷро қарда мешавад. Ҳангоми зиёд қардани ғафсии шайбаи танзимқунанда фишурдашавии қуржина зиёд шуда фишор баланд мешавад. Дар 0,05 мм тағйир додани ғафсии шайба боиси тағйирёбии фишор ғашта оғози баландшавии сӯзан таҳти фишорӣ 0,3-0,35 МПа бавучуд меояд.

Танзими муҳаррик дар дараҷаи қарҳзании пастии ғашти ҳолӣ. Барои танзими қарҳзании минималии муқарраршудаи наварди зонудори муҳаррик дар ғашти озод, сарпӯши муҳофизатии 5-и қуржинаи буфериро қушодан зарур меояд (расми 2, 39), пас аз қушодан, қоррогайкаи 4-ро суи намуда танаи 6-и қуржинаи буфериро дар 2-3 мм тоб доданд лозим аст.

Болти 8-ро қушода, дараҷаи қарҳзании муҳарриқро паст менамоянд. Баъдан танаи 6 қуржинаи буфериро то пайдо шудани ғашти устувори муҳаррик тоб медиҳанд. Ғашти устувори муҳаррик ҳангоми то баландии 450-500 гардишқарҳ задани навард, барқарор меқардад. Ҳангоми тоб додани танаи қуржинаи буферӣ набояд, ки он ба қоретси қоррогайкаи 4 тақа намоад.

Пас аз тамои қардани танзимқунӣ, қоррогайкаи болти 8 ва танаи 6 қуржинаи буферӣ ва сарпӯши муҳофизатии 5-ро ба қояшон меқузоранд.

Тафтиши баҳаракатдарорандаи идоранамоии интиқол додани сӯзишворӣ. Баҳаракатдарорандаро мувофиқи тартиботи муқаррарқардида асосан ҳангоми қор қарданаи

тафтиш менамоянд. Пойфишори идоранамоии интиқол додани сӯзишвориро бояд, ки таҳти фишори пойи ронанда осон ва бе ягон ҳел соиш аз фарши қабин ба поён қушонанд ва дар зери таъсири қуржинаи баҳаракатдароранда озодона ба ҳолати аввалаиш барқарардад. Сабабқори мувофиқан қой иваз намудани ғашанг танзимқунандаро намоандаро аз як ҳолати охир ба ҳолати охири диқар ва баръақс қуҷонидан мебошад. Тугмаҷаи «Ист»-ро бе муқовимат ва

андармошавӣ бояд пахш кард. Дар ҳолатҳои зарурӣ лозим меояд, ки дарозии симтанобро танзим намоянд.

Расми 2. Танзими муҳаррики дизелӣ дар дараҷаи ҷарҳзании ками гашти озод.

1-ҳалқаи танзимнамоянда; 2-сарпӯши люки нигоҳкунанда; 3-винти фишанги дукитфа; 4-контрогайка; 5-сарпӯши муҳофизати; 6-корпуси фанари буфери; 7-болти маҳдудсозандаи ҳадди максималии дараҷаи ҷарҳзанӣ; 8-болти танзими дараҷаи минималии ҷарҳзании гашти озод

Хулоса, барои он ки кори бонизоми системаи озӯқадиҳии муҳаррикҳои дизелӣ ҳалалдор нагардад, зарур аст, ки хизматрасониҳои техникии муқарраргардида саривақт гузаронида шуда, ҳамзамон тамоми носозҳои пайдошударо бояд саривақт муайян ва бартараф карда шаванд. Ҳамаи ин имкон медиҳанд, ки дараҷаи коршоямӣ, эътимодноқӣ, дарозумрии муҳаррик зиёд карда шуда, дар баробари ин сарфи сӯзишворӣ кам карда шавад.

Адабиёт:

1. Паёми Президенти ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 28 декабри соли 2023.
2. Сабинин А.А. Автомобили с дизельными двигателями. – Москва: Высшая школа, 1981. – 263 с.
3. Румянцев С.И.. Ремонт автомобилей. – Москва: Транспорт, 1988. – 327 с.
4. Каримов Н.К., Олимов Н.С., Мирзозода А.И., Ализода А.Ҳ. Асосҳои технологияи истифодабарӣ ва тармими техникаи кишоварзӣ. – Душанбе, 2021. – 570 с.
5. Олимов Н.С., Каримов Н.К., Ширинов М.Ч. ва дигарон. Тармими мошин. – Душанбе: 2018. – 70 с.

Калидвожаҳо: *фавраки хира, хизматрасонӣ, носози, танзимнамои, хурдашавӣ, сузишвори, овоз.*

Аннотация

ТЕХНИЧЕСКОЕ ОБСЛУЖИВАНИЕ СИСТЕМЫ ПИТАНИЯ ДИЗЕЛЬНОГО ДВИГАТЕЛЯ

Система питания дизельного двигателя должна обеспечивать бесперебойную подачу топлива к насосу высокого давления, своевременный и строго дозированный впрыск топлива в цилиндры двигателя, отсутствие подсоса воздуха в топливную систему.

Наиболее характерные не исправности, вызывающие нарушение подачи в линию низкого давления, заключаются в потере герметичности и засорении трубопроводов и фильтров. Не герметичность трубопроводов и их соединений вызывает утечку топлива, а на участках, находящихся под разрежением, подсос воздуха.

Ключевые слова: *мутной струи, обслуживание, неисправности, регулировки, износ, топлива, стуки.*

Annotation

DIESEL POWER SYSTEM MAINTENANCE

The diesel engine power supply system must ensure an uninterrupted supply of fuel to the high-pressure pump, timely and strictly dosed injection of fuel into the engine cylinders, and no air leaks into the fuel system.

The most typical malfunctions that cause disruption of the supply to the low pressure line are loss of tightness and clogging of pipelines and filters. It is not the tightness of the pipelines and their connections that causes fuel leakage, but in areas under vacuum, air leaks.

Keywords: *cloudy jet, maintenance, adjustment faults, wear, fuel, knocks.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Қориева Нигора, магистранти соли аввали факултети технологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Сведения об автора: Қориева Нигора, магистрантка первого курса технологического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.

About the author: Korieva Nigora, first-year master's student at the Faculty of Technology of the Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini.

*Чонакова Гулҷаҳон Абдуманоновна,
номзади илмҳои иқтисодӣ, ходими пешбари илмӣ
Институту иқтисодиёт ва демографияи АМИТ
Собирова Махфират,
магистранти соли дуввуми ихтисоси 1М-260101-Идораи давлатии
Институту иқтисодиёт ва демографияи АМИТ*

НАҚШИ БУЌЕТИ ДАВЛАТӢ ДАР РУШДИ ИҚТИСОД

Буҷети давлатӣ - фонди асосии воситаи молиявӣ, сохти ташкилӣ ва хароҷоти воситаҳои пулӣ дар ташкилотҳои идоракунии ҷумҳуриявӣ, мақомоти маҳаллии ҳокимият давлатӣ ва фондҳои мақсадноки буҷети ҶТ, аз тарафи мақомоти қонунгузорӣ тасдиқ карда мешавад [1, с.67].

Моҳияти буҷети давлатӣ бо воситаи вазифаҳои тақсим ва назоратии он ифода мегардад. Давлат бо воситаи азнавтасимкунии даромади миллӣ имконияти дар дасти худ ҷамъ кардани маблағҳои пулӣ ва истифодаи онҳоро ба мақсади қонебгардонии талаботи умумидавлатӣ таъмин менамояд; вазифаи назорат бошад, имкон медиҳад, ки сари вақт ва пурра ба ихтиёри давлат воридшавии маблағҳои буҷетӣ ва таносуби тақсими он маблағҳо ва истифодаи самараноки онҳо таъмин карда шавад. Буҷети давлатӣ дар шакли тавозуни даромаду хароҷот тартиб дода мешавад.

Бояд таъкид кард, ки хароҷотҳои буҷети давлатӣ яке аз ҷойҳои намоёнро оид ба танзими иқтисодиётро дарбар мегирад. Ба ҳаҷм ва сохтори хароҷотҳои буҷети давлатӣ пеш аз ҳама омилҳои гуногун таъсир мерасонанд, аз ҷумла сохти давлатдорӣ, сиёсати дохилӣ ва берунии он, ҳаҷми умумии иқтисодиёт, сатҳи некӯаҳволии аҳоли, ҳаҷми бахши давлатӣ дар иқтисодиёт ва дигар омилҳо дохил мешаванд. Дар ҳолати гузариш ба иқтисодиёти бозоргонӣ буҷети давлатӣ бо ҳаҷми умумӣ ва қисми асосии он – хароҷотҳо аҳамияти худро гум намеkunанд ва набояд гум kunанд, бояд методикаи таъсири буҷет ба истехсолоти умумӣ дигар карда шавад. Ин тағйирот бояд барои муносибатҳои байни буҷетиро дигар намудан нақши асосии худро бояд бозад ва низоми нави механизми буҷетӣ, яъне самаранок истифодабарии маблағҳои буҷетиро ба роҳ монад.

Буҷети давлатӣ дар шакли Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли навбатии молиявӣ бо пешниҳоди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул карда мешавад [2, с.78].

Аз рӯзи қабули он аз ҷониби давлат ин қонуни молия ҳамчун характери умумидавлатиро аз бар мекунад. Аз ин лиҳоз, фондҳои марказонидашудаи давлат дар мисоли буҷет барои он зарур аст, ки дар ҳолати иҷро намудани вазифаҳои худ оид ба рушди истехсолот дар тамоми ҷамъият, таъмин намудани талаботи ҷамъият дар соҳаи фарҳанг ва иҷтимоии шаҳрвандон, ҳалли масъалаҳои мудофия, таъмини хароҷотҳои мақомоти роҳбарикунанда ва ғайра мебошад.

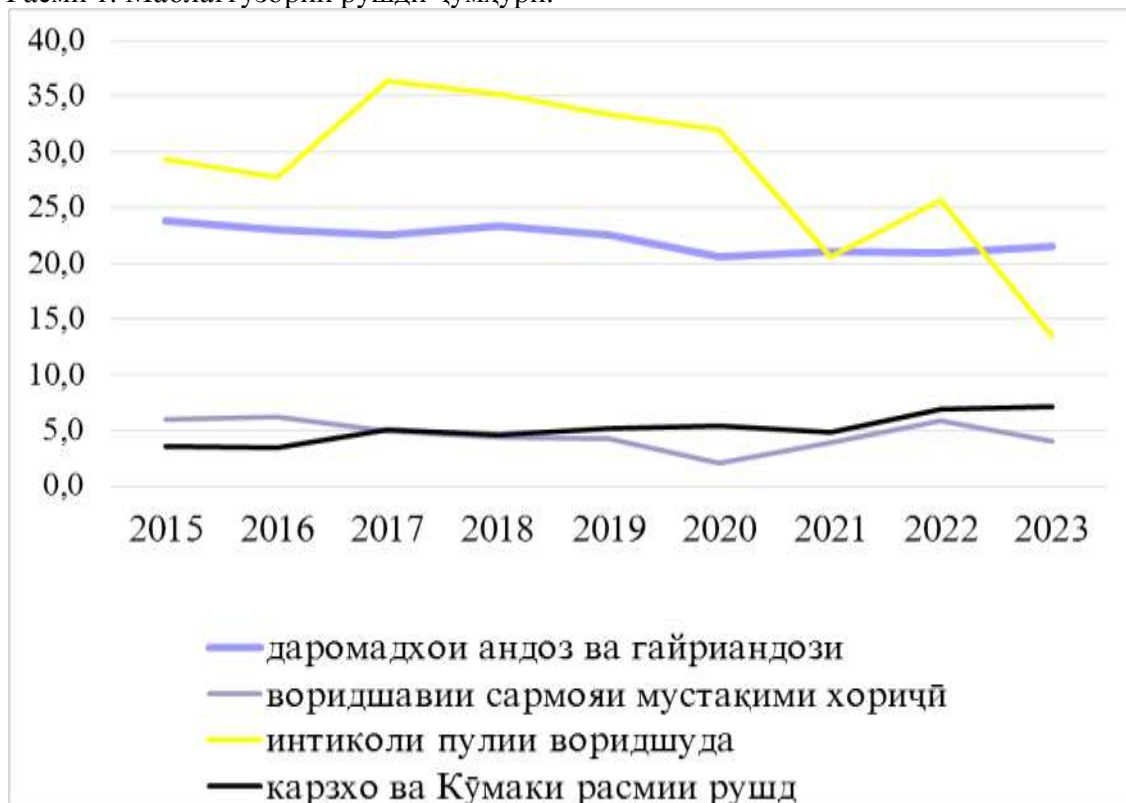
Дар ин ҷо бояд қайд кард, ки муносибатҳои молиявӣ, ки дар байни давлат, корхонаҳою ташкилотҳо ва аҳоли ба вуҷуд меоянд, муносибатҳои буҷетиро ташкил медиҳанд. Муносибатҳои буҷетӣ ифодакунандаи хусусиятҳои гуногун буда, ҳамчун натиҷаи муносибатҳои тақсимоти байни соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт, байни ноҳияҳо ва сатҳҳои гуногуни идора ташкил меёбанд. Ба воситаи буҷет, давлат имконияти ташаккул ва тақсими мақсадноки маблағҳои буҷетиро дорад ва ин имкон медиҳад, ки маблағҳо дар он қисмҳои тараққиёти иқтисодӣ ва иҷтимоии давлат равона карда шаванд, ки асоси тараққиёти ҷамъиятро ба ҷой меорад. Буҷет ин калидест, ки ҳамчун ба кор даровардани иқтисодиёт ва ҷамъият истифода бурда мешавад [3, с.89].

Сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд намуданд, ки Буҷети давлатӣ, пеш аз ҳама, ба ҳалли масъалаҳои рушди иқтисодии мамлакат ва бехтар гардидани сатҳи зиндагии мардум нигаронида шудааст [4]. Махсусан ташкил намудани ҷойҳои нави корӣ ва таҳким бахшидани хусусияти иҷтимоии буҷети давлатӣ, баланд бардоштани музди меҳнат, таъминоти нафақа ва дигар пардохтҳои иҷтимоӣ афзалиятҳои муҳимтарини сиёсати давлат мебошанд.

Бинобар ин, дар замони муосир таҳқиқи муаммоҳои даромад ва хароҷотҳои буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз масъалаҳои муҳиму рӯзмарра ба шумор меравад. Ва ҳамасола маблағгузориҳои буҷети давлатӣ аз сарчашмаҳои зерин ташаккул меёбад: аз ҳисоби

андозҳо ва даромадҳои ғайриандозӣ, вориди сармояи мустақим, интиқоли пулии воридшуда, қарзҳо ва қўмаки расмӣ рушд, ки ин нишондиҳандаҳо сол то сол тағйирёбанда мебошанд. (ниг. ба расми 1.)

Расми 1. Маблағгузориҳои рушди ҷумҳурӣ.

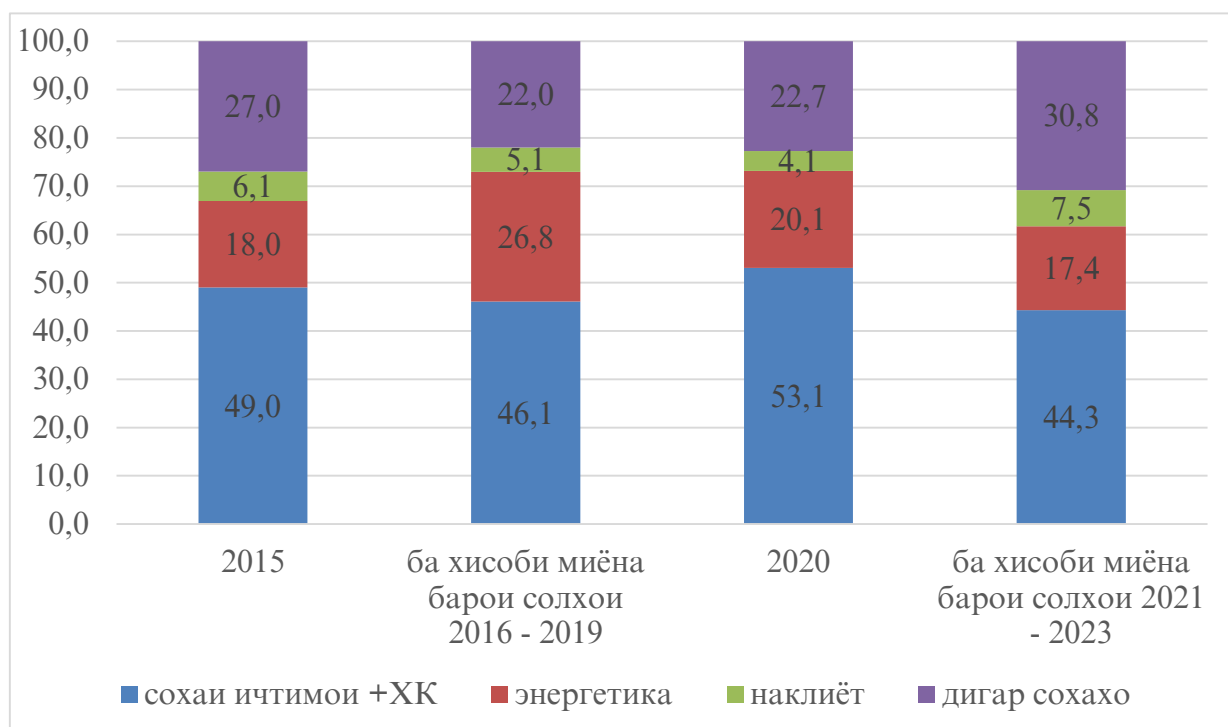

*Сарчашма: тартиб дода шуд аз рӯи нишондиҳандаҳои омории Маҷмуаи омории Молияи Тоҷикистон барои соли 2023 саҳ. 13. ва сайти <http://moliya.tj>

Азнавтақсимномаи буҷети даромади миллӣ имкон медиҳад, ки сохти таркибии истеҳсолоти ҷамъияти мукамал гардонида шавад. Дар чунин маврид давлат имконияти бевосита ва бавоситаи таъсиррасониро ба иқтисодиёт бо роҳи кумакрасони ба корхонаҳо, сармоягузориҳои давлатӣ, маблағгузориҳои буҷети пайдо намуда, сабаби тағйирёбии таносубҳои соҳаҳои иқтисодиёт мегардад. Ташкили дурусти механизми идоракунии буҷет имкон медиҳад, ки раванди воқеии рушди соҳаҳои иқтисодиёту иҷтимоиёт таъмин ва дараҷаи пешрафти илмӣ-техникӣ, навсозии тақмили пойгоҳи моддӣю техникий истеҳсолоти ҷамъиятӣ таъмин карда шавад.

Истифодаи механизми буҷет барои танзими иқтисодиёт бо ёрии бо самар истифода кардани пулҳои ба ихтиёри давлат воридшаванда таъмин карда мешавад. Истифодаи босамар аз он сабаб имконпазир аст, ки даромадҳои мушаххаси ба буҷет воридшаванда, принсипи таъиноти мушаххаси хароҷоти худро надоранд ва аз ин сабаб даромадҳои ба буҷет воридшуда вобаста ба талабот харч мегарданд (ниг. ба расми 2).

Расми 2. Сохтори хароҷоти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон %.

***Сарчашма: тартиб дода шуд аз рӯи нишондиҳандаҳои омории Маҷмуаи омории Молияи Тоҷикистон барои соли 2023 саҳ. 14 ва сайти <http://moliya.tj>**

Аз ин лиҳоз, гуфтан мумкин аст, ки даромадҳои буҷети манбаи асосии молиявии фаъолияти давлат мебошанд. Харочоти буҷети бошад, ҳамчун воситаи қонеъгардонии талаботи умумидавлатӣ истифода мешаванд.

Яке аз вазифаҳои асосии буҷети давлатӣ ташкил намудани раванди тақсими манбаҳои молиявӣ, фароҳамоварии таносуби муайяни соҳаҳои иқтисодиёт, вобаста ба талаботи бозорҳои дохилию берунӣ ва вазифаҳои дар назди давлат истода мебошад. Дар мавриди банақшагирии буҷетӣ таносуби мақсадноки фондҳои пулии мутамарказу ғайримутамарказ аз ҷониби субъектҳои молиявӣ ба вуҷуд оварда мешаванд ва ҳиссаеро, ки ба ихтиёри буҷет гузаронида ё дар ихтиёри худ нигоҳ медорад, муайян мекунанд.

Ҳамин тавр, буҷети ҷумҳуриявӣ маҷмуи муносибатҳои иқтисодиро ифода мекунад, ки дар ҷараёни истеҳсолот, тақсимот ва истифодабарӣ ба вуҷуд меоянд.

Дар шароити муносибатҳои бозорӣ барои давлат муҳим он аст, ки ба интиҳоби шаклҳо, усулҳо, припсипҳо ва шароитҳои маблағгузории фаъолияти субъектҳои худ аҳамияти калон зоҳир намоянд, инчунин ба самаранок истифода кардани захираҳои молиявӣ бештар диққат наояд.

Таҳлили нишондиҳандаҳои макроиқтисодии солҳои охир гувоҳӣ медиҳад, ки сиёсати пешгирифтаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба рушди молияву иқтисодиёт, бехтар намудани фазои сармоягузорӣ барои соҳибкорони ватанӣ ва хориҷӣ, ва инчунин муваффақшудан ба мақсадҳои стратегии рушд ва ислоҳоти иқтисодӣ заминаи бозғатимод фароҳам овард.

Маблағҳои воридотии даромади буҷети давлатӣ дар муқоиса бо солҳои гузашта аз болоравии сатҳи нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ва натиҷаҳои самарабахши молиявӣ дарак дода, барои рушди иқтисодиёт ва солимгардонии фаъолияти молиявии шахсони ҳукукию воқеӣ заминаи устувор мегузорад.

Адабиёт:

1. Махзани қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2024» (аз 27.03.2024 №2046) <https://mmk.tj>
2. Оймаҳмадова Г.Н. Молия. – Душанбе: Нодир, 2005. – 25 с.
3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. <https://jumhuriyat.tj>
4. Раҳимов З.А., Ятимов Х.М., Ҷӯраев Ш.Ҷ. Молия, муомилоти пул ва қарз. – Душанбе: Сино, 2006.

Калидвожаҳо: *буҷети давлатӣ, даромад ва хароҷот, ҳадафҳои идоракунии, низоми буҷетӣ, фондҳои буҷетӣ, истифодаи самаранок, тақсимот ва азнавтақсимкунии.*

Аннотация

РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ

В данной статье раскрывается понятие бюджета и его роль. Также были включены вопросы организации и управления государственным бюджетом, источники формирования доходов и его расходов, а также рассмотрены научные труды отечественных и зарубежных экономистов.

В условиях рыночных отношений очень важно выбирать формы, методы, принципы и условия финансирования деятельности субъектов страны и эффективно использовать финансовые ресурсы.

Ключевые слова: *государственный бюджет, доходы и расходы, цель управления, бюджетная система, бюджетные средства, эффективное использование, распределение и перераспределение.*

Annotation

ROLE OF THE STATE BUDGET IN ECONOMIC DEVELOPMENT

This article reveals the concept of budget and its role. Issues of organization and management of the state budget, sources of income generation and its expenses were also included, as well as scientific works of domestic and foreign economists were considered.

In the conditions of market relations, it is very important to choose the forms, methods, principles and conditions for financing the activities of the country's subjects and effectively use financial resources.

Keywords: *state budget, income and expenses, management goal, budget system, budget funds, effective use, distribution and redistribution*

Маълумот оиди муаллифон: Чонакова Гулҷаҳон Абдуманоновна, номзади илмҳои иқтисодӣ, ходими пешбари илмӣ Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ.

Собирова Махфират, магистранти соли дуюми Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ.

Сведения об авторах: Джонакова Гулджахан Абдуманоновна, кандидат экономических наук, ведущий научный сотрудник Института экономики и демографии АМИТ.

Собирова Махфират, магистрантка второго курса Института экономики и демографии АМИТ.

About the authors: Jonakova Guljahan Abdumanonovna, candidate of economic sciences, leading researcher of the Institute of Economics and Demography of AMIT.

Sobirova Mahfirat, second-year master's degree, Department of the Institute of Economics and Demography of AMIT.

Джонакова Г.А.,
к.э.н., ведущий научный сотрудник
Института экономики и демографии НАНТ
Самадзода Бунафша,
магистрантка второго курса
Института экономики и демографии НАНТ

ВКЛАДЫ НАСЕЛЕНИЯ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА УРОВЕНЬ ЖИЗНИ

За последнее десятилетие Таджикистан продемонстрировал высокие экономические показатели, при этом темпы роста в среднем превышали 7 процентов. Устойчивый экономический рост привел к повышению уровня жизни: уровень бедности снизился с 32 процентов в 2009 году до 13,4 процента в 2022 году (при международной черте бедности в размере 3,65 доллара США в день в ППС 2017 года) [1].

Одним из показателей уровня благосостояния населения являются сбережения населения и от их движения зависит уровень финансовой грамотности и мобильности населения.

Вклад (депозит) - сумма средств, которую банк принимает от клиента на определенный или неопределенный срок [2]. Банки, находящиеся на территории Республики Таджикистан и осуществляющие свою деятельность, предлагают два варианта вкладов:

1. вклады до востребования (на неопределенный срок);
2. срочные депозиты (договором предусмотрен срок, на который банк принимает у вкладчика средства).

Размер средней процентной ставки по депозитам в Таджикистане вырос до 5.2% в 2019. Максимальная ставка достигала 23.93%, а минимальная 1.26% [3].

Вклады населения за последние 10 лет имеют темпы роста, что свидетельствует о улучшении условий жизни населения, и о появлении свободных денежных средств, направленных на накопление.

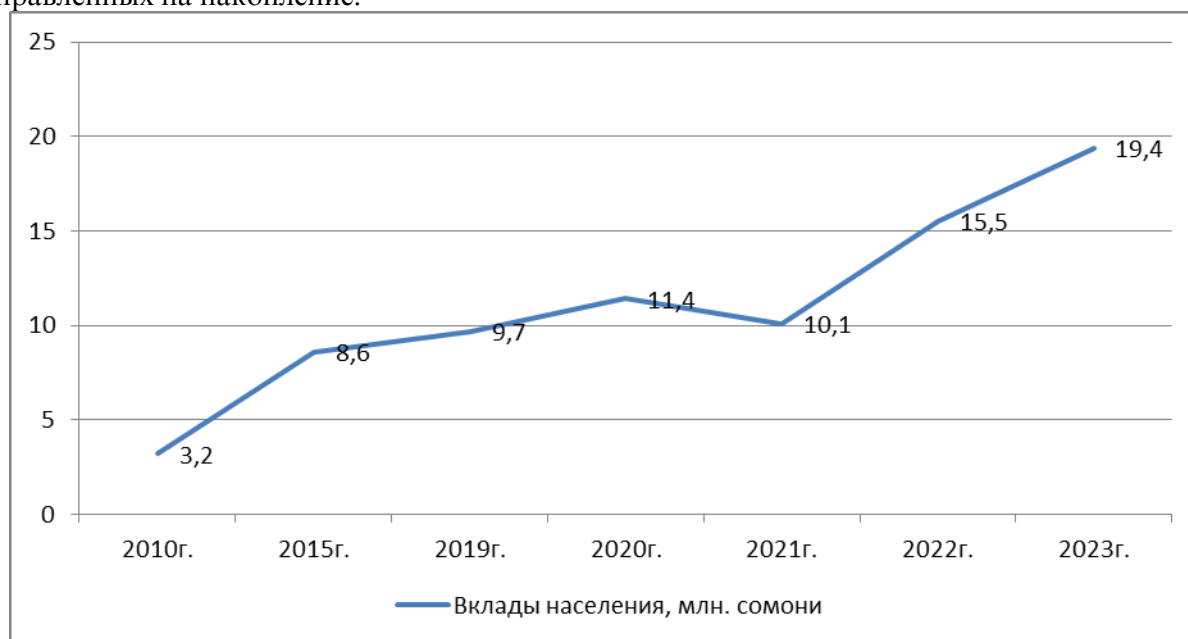

Рис. 2. Вклады и ценные бумаги населения, млн. сомони. Сайт: <https://nbt.tj/> статистика, раздел реальный сектор.

Конечно, вклады населения свидетельствуют о повышении качества жизни населения, но однозначно утверждать о том, что населения республики живёт благополучно, неправильно. Так как в основном вклады – это свободные денежные средства всего 20% благополучных жителей страны, а остальное население живет на зарплате, это недостаточно хорошо, как хотелось бы.

Во всем мире финансовые ресурсы банков формируются за счет проведения разнообразных пассивных операций, главными из которых являются привлечение ресурсов -

прежде всего это депозиты юридических и физических лиц (резидентов и нерезидентов). По оценкам отечественных исследователей доля привлеченных средств в общем объеме финансовых ресурсов наших банков составляет около 60%, а в зарубежных банках этот показатель достигается до 85% [3].

Как известно для осуществления пассивных и активных операций банк вступает посредником, то есть у одних покупает деньги по договорным ценам (депозитный процент), другим продает эти же деньги, добавляя на депозитный процент свою маржу (процент за кредит). Однако также при государственном регулировании кредитного механизма, мы имеем в виду установление государством максимального размера процента по депозитам (на основе уровня инфляции в экономике страны) и определения нормы банковской маржи – как разница между процентами за депозиты и кредиты.

Объём депозитов по пяти рассматриваемым коммерческим банкам Таджикистана приведены в таблице 1. В ГСБ РТ «Амонатбанк» в 2022г. по отношению к 2019г. наблюдается прирост депозитов населения.

Таблица 1. Объём депозитов (млн. сомони)

№	Наименование банков	2019	2020	2021	2022
1.	ГСБ «Амонатбанк»	3 405,9	3 775,7	3 217,8	4 885,0
2.	ОАО «Ориёнбанк»	1 590,8	1 815,8	1 249,0	1 664,7
3.	ОАО «Банк Эсхата»	963,7	1 151,7	1 501,5	2 097,2
4.	ЗАО «Спитамен банк»	277,8	320,6	478,8	509,6
5.	ЗАО «Коммерсбанк Таджикистана»	89,0	182,0	272,6	665,5

*Источник: Составлено автором на основе годовых отчетов коммерческих банков за 2019, 2020, 2021, 2022гг.

Анализ темпа роста депозитов показывает, что в период 2019-2022 гг. наблюдается увеличение депозитов всех рассматриваемых коммерческих банков, что свидетельствует о экономической стабилизации после пандемии и восстановлении депозитной деятельности банка и повышения доверия клиентов после банкротства нескольких коммерческих банков.

Можно согласиться с тем, что Банк Эсхата развивается стабильно, что параллельно привлекают временно свободные финансовые ресурсы юридических и физических лиц на депозитные счета.

Уместно отметить, что основным (если не главным) источником сбережений населения Республики Таджикистан составляют денежные переводы от их родственников - трудовых мигрантов. Как известно, такие переводы эквиваленте в долларах США в 2022г. составили \$3,2 млрд. [5].

Поток переводов содействует росту уровня потребления, сбережений, а также вложений в образование и охрану здоровья родственников мигрантов.

Литература:

1. Биржевой портал. <https://take-profit.org>. Дата обращения: 02.04.2023
2. Денисенко М. Козлов В. И др. /Современные тенденции денежных переводов мигрантов в России и в мире. /Журнал НИУ ВШЭ «Демографическое обозрение». № 3 2015г.
3. Обзор Всемирного банка. <https://www.vsemirnyjbank.org>. Дата обращения: 02.04.2023
4. Сидыков Н. /Устойчивость банка как следствие роста общественной потребности на банковские продукты/. Механизмы финансового обеспечения экономики (научные труды ППС и соискателей кафедры финансов и кредиты РТСУ), Душанбе, 2010 г. – С. 34-69.
5. <https://asiaplustj.info>. Дата обращения: 02.04.2023
6. <https://nbt.tj>. Сайт Национального банка РТ. Дата обращения: 02.04.2023

Ключевые слова: вклады населения, уровень жизни, темпы роста, свободные денежные средства, благосостояние, денежные переводы.

Аннотатсия

АМОНАТҲОИ АҲОЛӢ ВА ТАЪСИРИ ОНҲО БА САТҲИ ЗИНДАГӢ

Дар ин мақола пасандозҳои аҳоли ва таъсири онҳо ба сатҳи зиндагӣ, инчунин афзоиши онҳо баррасӣ шудааст. Дар давоми 10 соли охир пасандозҳои аҳоли зиёд шуда истодаанд, ки ин аз беҳтар шудани шароити зиндагонии аҳоли ва пайдо шудани маблағҳои озоди онҳо, ки барои ғункунӣ равона шудаанд шаҳодат медиҳад.

Калидвожаҳо: *пасандозҳои хонавода, сатҳи зиндагӣ, суръати афзоиш, воситаҳои пулии озод, некуаҳоли, интиқоли пул.*

Annotation

CONTRIBUTIONS OF THE POPULATION AND THEIR INFLUENCE ON LIVING STANDARDS

This article examines the contributions of the population and their impact on the standard of living, as well as their growth. Deposits of the population over the past 10 years have been growing, which indicates an improvement in the living conditions of the population, and the emergence of free funds aimed at accumulation.

Keywords: *deposits of the population, standard of living, growth rates, free funds, welfare, remittances.*

Маълумот оиди муаллифон: Ҷонакова Гулҷаҳон Абдуманоновна, номзади илмҳои иқтисодӣ, ходими пешбари илмӣ Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ.

Самадзода Бунафша, магистранти соли дууми Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ.

Сведения об авторах: Джонакова Гулджахан Абдуманоновна, кандидат экономических наук, ведущий научный сотрудник Института экономики и демографии АМИТ.

Самадзода Бунафша, магистрантка второго курса Института экономики и демографии АМИТ.

About the authors: Jonakova Guljahan Abdumanonovna, candidate of economic sciences, leading researcher of the Institute of Economics and Demography of AMIT.

Samadzoda Bunafsha, second-year master's degree, Department of the Institute of Economics and Demography of AMIT.

ТАЪСИРОТҲОИ ГУНОГУНИ МУОШИРАТИ ИНТЕРНЕТӢ БА НАВРАСОН

Тадқиқотҳо дар соҳаи психология, сотсиология, физиология ва тиб гузаронидашуда муайян кардааст, ки ҳар як шахс дар замони мо аз бемории вобастагии интернет азият мекашад. Аксар вақт вобастагии интернет бо нашъамандӣ ё майнушӣ муқоиса мекунад. Вобастагии интернет одамро ба бисёр бемориҳо дучор мекунад мисол: остеохондроз, дил, варикози узвҳои поён ва ғайра. Аломатҳои вобастагии интернет ба психологӣ ва ҷисмонӣ тақсим карда мешавад. Ба нишонҳои психологӣ дохил мешаванд [4]:

1. Кайфияти баланд ва некуаҳволӣ ҳангоми дар шабака қарор доштан
2. Натавонистан, маҳдуд кардан ё қатъ кардани сервинги веб
3. Набудани назорати вақт
4. Вақти худро дар паси экрани компютер ё телефон зиёд гузаронидан
5. Бемор дар бораи хусусияти ғайриодатӣ худ дурӯғ мегӯяд
6. Муносибат бо оила ва дустон қатъ мешавад
7. Дар таҳсил мушкilot пеш меояд
8. Кайфияти паст ҳангоми баромадан аз шабака ё набудани интернет.
9. Аломати дигари муҳими вобастагии интернет нишонаҳои ҷисмонӣ мебошад, ки

ҳангоми муддати тӯлонӣ дар назди компютер ё телефон пайдо мешавад.

Ба онҳо дохил мешаванд:

1. Қарахтии ангуштҳо
2. Вайрон кардани раванди хоб
3. Дарди сар, сарх задани сар
4. Эҳсоси нороҳатӣ дар минтақаи пушт, гардан
5. Ихтилоли ғизо
6. Тағйир додани рӯзи (истироҳат ва бедорӣ)

Вобастагии интернет метавонад дар ҳар синну сол ва ҷинс пайдо шавад, аммо дар кӯдакон ва наврасон хусусияти зухуроти он каме фарқ мекунад. Дар наврасон интернет торафт бештар вобастагии психологиро пайдо мекунад. Қоршиносон инро бо системаи мустаҳкамӣ асаб рабт меҳананд. Имрӯз қариб ҳар як наврас гачети худро дорад, ки дастрасӣ ба интернетро таъмин мекунад. На ҳамеша волидон назорат мекунад, ки фарзанди онҳо дар шабака чӣ қор мекунад, қадом бозихо бозӣ мекунад ва ба қадом сайтҳо таширф меорад. Таъсири манфии интернет ба қудакони муосир метавонад дар тағйирёбии рӯҳияи онҳо зоҳир шавад. Қудакони вобаста ба компютер аксар вақт асабонӣ ва афсурдаҳол аст. Вай дар бораи завқи пештари худ тамоман фаромуш мекунад, зеро вақти ҳолии худро дар интернет гузарониданро афзалтар меҳонад. Муддати тӯлонӣ дар як ҳолати нороҳат будан метавонад ба қачравии сутунмӯҳраи ҳонанда оварда расонад, маҳсусан агар ӯ аз истифодаи компютер танаффус накунад. Қойгиршавии ҳеле наздики экрани дурахшон боиси қоҳиши биниш меҳардад. Ин аввал ба синдроми ҳушқи қашм гирифта мекунад ва сипас ба қоҳиши шадиқи биниш ба вучуд меояд. Барои роҳ наодан ба ин, бояд гимнастикаи қашмро анҷом дода, давра ба давра аз гачетҳо ва компютер танаффус қардан лозим аст. Наврасоне, ки ба бозихои компютерӣ шавқ доранд, дар инқишофи онҳо дарди шадиқ дар минтақаи қитф пайдо мешавад. Дар оянда ин метавонад ба маҳдудияти қаракати даст оварда расонад. Психологон таъсири зараровари интернетро ба рӯҳияи қудакон низ мушоҳида мекунад. Ҳангоми вобастагӣ аз гачетаҳо назорати эҳсосоти худро қатъ мекунад. Агар ба ӯ иҷозат намешавад, ки ба шабака барояд, ӯ дод меҳанад, ҳафа мешавад ва аз найрангҳои гуногун истифода меҳарад. Вай бештар асабонӣ ва афсурдаҳол мешавад. Инчунин аз ҳад зиёд «ошиқ шудан» ба интернет метавонад боиси муносибати бад байни қудак ва волидони ӯ қардад. Ин муносибат баръакс низ қор мекунад. Агар волидон ба қудак диққат ва ғамҳорӣ надиҳанд, ӯ ба қуброни норасоии онҳо таваассути интернет шурӯъ мекунад, дар паси компютер руз мегузарад. Қудак метавонад ҳисси вақтро аз даст диҳад ва вақти дарсҳо ё қорҳои ҳонаро бо сарф қардани вақт барои бозӣ ё муошират ба даст наорад. Ин метавонад боиси қанҷолҳо ва сарзанишҳои волидон қардад. Ҳар қадаре, ки қунин ҳолатҳо тақрор шаванд, муносибатҳо бадтар мешаванд [4]. Дар ҳолатҳои пешрафта, қудак метавонад ба волидон нафрат дошта бошад. Бояд дар хотир

дошт, ки дар интернет таҳдидҳои зиёде ба психика ва саломатии кӯдак вучуд дорад. Агар ӯ аз волидайнаш дур шуда бошад, барои каллоб ё маняк тамос гирифтани ба ӯ осонтар аст.

Дар наврасон пайдоиши вобастагии интернетӣ бо нофаҳмиҳои ҳамсолон алоқаманд аст. Дар синни наврасӣ, вақте ки ӯ чехраи ҳамсӯҳбати худро намебинад, муошират кардани кӯдак дар интернет осонтар аст. Инчунин, сабаби пайдоиши беморӣ метавонад зуровариҳои ҷисмонӣ ё эмотсионалии волидон, бетаваҷҷӯии онҳо ба ҳаёт ва ҳавасҳои наврас, ҷустуҷӯи эҳсосоти дурахшон, буллинг бошад. Сабабҳои беморӣ гуногунанд аз байни онҳо мутахассисон чунин сабабҳои вобастагии интернетро муайян карданд:

1. Худбаҳодиҳии паст
2. Кӯшиши дур шудан аз воқеият
3. Депрессия
4. Кӯшиши пайдо кардани дӯстон аз сабаби набудани муошират
5. Мушкилот дар мактаб, дар муносибат бо оила
6. Афзалияти нодуруст
7. Сарбории баланд дар мактаб

Вобастагии интернетро ба 3 марҳила ҷудо мекунам:

- Марҳилаи аввал. Кӯдак бо шабакаҳои ҷаҳонӣ шинос мешавад, у «одоби» серфинги интернетии худро ташаккул медиҳад, ки ба ӯ имкон медиҳад, ки норасоии муошират ва иттилоотро дар ҳаёти воқеӣ ҷуброн кунад.

- Марҳилаи дуввум. Бемор тадриҷан аз воқеият дур мешавад. Вақти дар интернет сарфшуда меафзояд, бемаънӣ мегардад. Бемор дар бораи ифодаи худ бо истифода аз шабакаҳои ҷаҳонӣ фарқ мекунад.

- Марҳилаи сеюм. Аломатҳо шадид мешаванд ва ба шакли музмин табдил меёбанд. Бемор бо нороҳатӣ ба воқеият бармегардад, фаъолият ҳомӯш мешавад.

Оқибатҳои вобастагии интернет ба фаъолияти муътадили мағзи кӯдак ҳалал мерасонанд ва рушди ҷисмонӣ ва рӯҳии кӯдакро суст мекунам. Ба оқибатҳои беморӣ дохил мешаванд:

1. Паст шудани сифати ҳоб. Кӯдак аксари вақт субҳ ба ҳоб ғарқ мешавад ё чанд соат пеш аз вақти муқаррарӣ меҳезад.

2. Рафтори ғайриҷамъиятӣ ва бад шудани муносибат бо ҳамсолон ва оила.

3. Тағйирот дар кайфият. Дар беморон дар муқоиса бо он чизе, ки пеш аз пайдоиши беморӣ буд, тағйироти назарраси руҳия ба назар мерасад.

4. Бад шудани саломатӣ, дарди пушт ва гардан.

5. Хастагии музмин. Дар заминаи хастагии музмин беморҳои қаблан мавҷудбуда метавонанд шиддат гиранд.

6. Беэътиной ба масъулият ва дарсҳои хонагӣ. Бо афзоиши сарфи вақти зиёд дар шабака, кӯдак бештар ба масъулиятҳои ҳаррӯза ва корҳои хонааш ҷашм мепушад ва барои онҳо камтар вақт ҷудо мекунад.

Дар нишонаҳои аввалини вобастагии компютерӣ дар наврас, волидон бояд ба мутахассис муроҷиат кунанд. Дар ташҳиси вобастагии компютерӣ усули пурсиш истифода мешавад, ки бо он сабабҳои ба интернет «ғарқ шудани» кӯдакро муайян кардан мумкин аст. Аз ҳади меёр гузаштан метавонад дар бораи вобастагии компютери наврас суҳбати гуянд. Табобати вобастагии интернет аз ҷиҳати мазмунӣ худ хеле фарқ мекунад, аммо ба монанди бисёр беморҳои рӯҳӣ, курси психотерапияро дар бар мегирад, ки дар якҷоягӣ марҳила гузаронида мешавад [1]:

- Марҳилаи аввал. Мутахассис ба кӯдак кумак мекунад, ки мавҷудияти вобастагиро тавассути ба микдори вақти дар интернет сарфшуда дарк кунад;

- Марҳилаи дуюм. Аксар вақт, пас аз фаҳмидани он, ки шахс ягон намуди беморӣ дорад, онҳо рӯҳафтода мешаванд. Барои ӯ муҳим аст, ки бидонад ӯ танҳо нест ва дастгирӣ дорад. Дар айни замон психологон кӯшиш мекунам, ки натиҷаи фикрҳои аз ҳад зиёди депрессивиро бо ёрии амалияҳои махсус пешгирӣ кунанд.

- Марҳилаи сеюм. Табобати вобастагӣ. Муҳим он аст, ки шахс ҳадаш назорат кардани вақти дар компютер ё телефон сарфшударо омӯзад ва эҳсосоти манфиро, ки дар аввал ба вучуд меоянд, бартараф кунанд.

- Марҳилаи чорум. Беҳтар кардани муносибатҳо дар оила ва бо ҳамсолон. Ин марҳила вақте оғоз меёбад, ки наврас аллакай рафтори худро назорат карда метавонад. Барои он ки беморӣ дубора барнагардад, зарур аст, ки муносибатҳои оилавӣ барқарор карда шаванд ва барои худ берун аз компютер машғулият пайдо карда шавад.

▪ Мархилаи панҷум. Гарчанде, ки худи беморӣ дар ин лаҳза аллакай бартараф карда мешавад, оқибатҳои он бо бемор муддати тулонӣ хоҳад буд ва онҳо метавонанд ҳам ҷисмонӣ ва ҳам равоӣ бошанд. Ва кӯмаки мутахассис дар табobati онҳо зиёдатӣ нахоҳад буд.

Дар тадқиқотҳои худ Е.П. Белинская муоширати интернетро бо сохторҳои мушаххаси шахс алоқаманд мекунад [2]. Муаллиф қайд мекунад, ки воқеияти виртуали оқибатҳои зеринро ба бор меорад: номуайяни ба бӯҳрони ратсионализм, аз даст додани эътимод дар воқеияти иҷтимоӣ ва устуворӣ оварда мерасонад, қобилияти худтанзимкунии иҷтимоӣ халалдор мешавад; имконияти озмоиш бо нақшаҳо ва гузариш байни онҳо вучуд дорад; функцияи танзимкунандаи «Ман» дар интернет аз ҳад зиёд аст ва аз ҷониби функцияи худнамоӣ иваз карда мешавад; аз сабаби гум шудани меъёрҳои зарурати сохтани муносибатҳои иҷтимоӣ ва баҳаммонандкунии шахси ба миён меояд.

Бисёре аз наврасон дустони худро аз шахрҳои дигар мечӯянд, зеро онҳо ба муошират бо ҳамсолони худ манфиатдор нестанд ва ба худ дӯст ё дугонро аз шабакаҳои иҷтимоӣ пайдо мекунад. Пас аз пайдо кардани дӯст, онҳо ба муошират ва мубодилаи таҷрибаҳо, мушқилот ва ноқомии худ шуруъ мекунад. Ин хеле беҳатар аст, то дӯсти виртуалии шумо наравад ва ба дустонаш барои он чизе, ки дар дил дорад, нақл кунад. Аз ин рӯ, аксари наврасон дӯстони виртуалиро бартарӣ медиҳанд.

Аксари бачаҳо танҳо барои гӯш кардани мусиқӣ, филм ё видеои ба онҳо таваҷҷӯхдошта ба шабакаҳои иҷтимоӣ ворид мешаванд. Дар гурӯҳҳои манфиатдор наврасон метавонанд гурӯҳҳо ташкил кунанд ва дар онҳо масъалаҳои барои онҳо муҳимтаринро муҳокима кунанд, таҷриба мубодила кунанд ва таҷрибаҳои ҳаётиро мубодила кунанд.

Шакли нави паёми андешаи худ истифодаи лайк буд, ки аксари вақт ба ҷои шарҳҳои мустақим истифода мешавад. Вазифаи репост ба таври ғайримустақим изҳори назар мекунад. Наврасон аз нуқтаи назари худ маълумоти ҷолибтаринро интихоб мекунад ва онро бо дустонашон мубодила мекунад.

Воситаи ахбори иҷтимоӣ ба мо имкониятҳои бепоёни худидоракуниро фароҳам меорад: дар он ҷо метавонем филмҳоро тамошо кунем, мусиқиро гӯш кунем, китобро хонем, дар бораи давлатҳои дигар мефаҳмем. Мо метавонем воситаи ахбори иҷтимоиро барои омӯختани забонҳои хориҷӣ, йога ё омӯختани рақси арабӣ истифода барем [3]. Ғайр аз ин воситаи ахбори иҷтимоӣ ба мо дар таҳсил кӯмаки бебаҳо мерасонад. Аввалан, онҳо ҳамчун канали глобалии коммуникатсионӣ хизмат мекунад – мо метавонем конспектҳо, рефератҳо ва презентатсияҳоро бо ҳамсинфони мубодила кунем. Дуюм, мо метавонем ба ҷомеае, ки ба ягон мавзӯ бахшида шудааст, ҳамроҳ шуда, масъалаҳои таърихӣ давлатҳои ҷаҳонро бодиккат омӯзем.

Психологон, омӯзгорон ва волидон мекушанд, ки бартарҳои воситаи ахбори иҷтимоиро пайдо кунанд, аммо онҳо он қадар зиёд нестанд:

1. Қобилияти худшиносӣ дар назари дӯстон ва шиносон;

2. Пайдо кардани дӯстон, ҳамсинфони шинос;

3. Ҷустуҷӯи шабакаҳои иҷтимоӣ барои одамони ҳамфикр. Якчанд гурӯҳҳои муҳим ва зарурӣ мавҷуданд, ки одамон метавонанд таҷрибаи ҷамъшуда ё танҳо нуқтаи назари худро дар бораи ҳаёт мубодила кунанд.

Шабакаҳои иҷтимоӣ як платформаи онлайн аст, ки барои муошират, пайдо кардани дӯстон, гурӯҳбандӣ ба гурӯҳҳои манфиатдор ва вақти роӣгон пешбинӣ шудааст.

Тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ одамон дар гӯшаҳои гуногуни сайёра бо ҳам пайваست мешаванд. Доштани пайвастшавӣ ба шабакаи интернет, ҳама гуна дастгоҳ (компютер, смартфон, планшет) ва профили ба қайд гирифташуда кифоя аст.

Адабиёт:

1. Белинская Е.П. Современные исследования виртуальной коммуникации: проблемы, гипотезы, результаты. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 165 с.
2. Белянин В.П. Основы психоллингвистической диагностики. Модели мира в литературе. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 165 с.
3. Жичкина А.Е. Социально-психологические аспекты общения в Интернете. – М.: Дашков и Ко, 2004.
4. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2001.

Калидвожаҳо: *вобастагии интернетӣ дар наврасон, таъсири таъсири интернет ба наврасон, оқибатҳои таъсири интернет, таъсири интернет ба наврасон.*

Аннотация

РАЗЛИЧНОЕ ВЛИЯНИЕ ИНТЕРНЕТ-ОБЩЕНИЯ НА ПОДРОСТКОВ

Данная статья посвящена изучению особенностей общения подростков в Интернете и его последствий. Специалисты различных специальностей, в том числе психологи, педагоги, врачи, представили разные мнения по данному вопросу. В статье мнение психологов указано, какие особенности общения подростков существуют в социальных сетях, выделены положительные и отрицательные стороны.

Ключевые слова: *интернет-зависимость у подростков, негативное влияние интернета на подростков, последствия негативного воздействия интернета, различные последствия интернет-общения на подростков.*

Annotation

DIFFERENT INFLUENCES OF INTERNET COMMUNICATION ON TEENAGERS

This article is devoted to the study of the characteristics of adolescents' communication on the Internet and its consequences. Specialists from various specialties, including psychologists, teachers, and doctors, presented different opinions on this issue. In the article, the opinion of psychologists indicates what features of communication among teenagers exist in social networks, highlighting the positive and negative aspects.

Keywords: *internet addiction in teenagers, negative effects of the Internet on teenagers, consequences of negative effects of the Internet, various effects of Internet communication on teenagers.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдолбекова Анзора Отамбековна, донишҷӯи соли чоруми ихтисоси психологияи иҷтимоии факултети психологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: дотсент Обидова М.И.

Сведение об авторе: Абдолбекова Анзора Отамбековна, студентка четвертого курса социальной психологии факультета психологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини.

Научный руководитель: доцент Обидова М.И.

About the author: Abdolbekova Anzora Otambekovna, fourth-year student of the Social Psychology specialty at the Faculty of Psychology of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini.

Scientific supervisor: Associate Professor Obidova M.I.

ТАРБИЯИ НАВРАСОНИ «ДУШВОР» ДАР МУҲИТИ МАКТАБ

Наврасони душвор ё душвор тарбияшаванда кӯдаконе мебошанд, ки нуқсонҳои ҷисмонӣ ва ё психологӣ доранд, ки онҳоро дар азхудкунии меъёрҳои қабулшудаи рушди фарҳангӣ бозмедоранд. Тағйиротҳое, ки дар ҷомеаи муосир ба амал меоянд, як қатор мушкилотро пеш овардаанд, ки яке аз онҳо мушкилоти тарбияи кӯдаки «душвор» мебошад. Муҳимияти ин дар он аст, ки ҳар сол афзоиши ҷинояткорӣ кӯдакон, мастӣ, нашъамандӣ, кордзанӣ, фишороварӣ ва ғайра зиёд мешавад, яъне тамоюли афзоиши шумораи кӯдакони рафтори девиантӣ ба назар мерасад.

Сабабҳои вайроншавӣ дар рафтори наврас дар натиҷаи ноустувории иҷтимоӣ-иқтисодӣ, сиёсӣ ва экологии ҷомеа, тақвияти фишороварӣ, тағйирот дар мундариҷаи тамоюлҳои арзишии ҷавонон, муносибатҳои номусоиди оилавӣ ва маишӣ, набудани назорати волидайн аз болои рафтор ва вақти холии фарзандашон, шӯғли аз ҳад зиёди калонсолон, ҷудошавии волидон ва ғайра ба вуҷуд меоянд.

Ҳамаи ин ба эътимоде худ ба кӯдак, қобилияти худтанзимкунӣ, тасдиқи худ дар ҳолатҳои ҳаётан муҳим ҳалал мерасонад. Эҳсоси танҳоӣ ва ноамнӣ пайдо мешавад. Одатан, вазифаи расмӣи мактаби миёна таълими кӯдак, яъне ташаккули системаи муайяни дониш, малака, маҳорат ва рушди шахсияти наврас, ташаккули мавқеи ҳаёт, ақидаҳо ва арзишҳои ӯ эътироф карда мешавад.

Таҳсил намуди пешбари фаъолияти наврасон ва инчунин вазифаи асосии онҳо мебошад. Аз ин рӯ, ба эътидол овардани таҳсили навраси «душвор» барои тарбияи онҳо аҳамияти калон дорад. Чорабиниҳои тарбиявӣ бо «душвортарбия» дар асл як вазифаи асосиро иҷро мекунанд: баргардонидани кӯдакон ба мактаб, эҳёи шавқи онҳо ба таълим, ба эътидол овардани фаъолияти таълимӣ мебошад.

Бе ҳалли ин мушкилот дар тарбияи дубора муваффақ шудани хонанда душвор аст. Тамоми системаи таълими мактабӣ воқеан манфиатдор аст, ки на танҳо ҷавонони дорони донишҳои босифат аз фанҳои гуногуни илмӣ, балки одамони мустақил, боваринок, ба шароити нави воқеияти иҷтимоӣ нигаронидашуда, дилчасп ва бидуни мушкилоте, ки бо илми психология ҳамчун рафтори девиантӣ тавсиф мешаванд, бояд ба ҳадафҳо ва имкониятҳои таъбиқи онҳо назари нав дошта бошанд. Аз ин рӯ, барои мактаб дар марҳилаи муосири рушди он вазифаи муҳимтарини ҳалли мушкилоти ташкили қори самаранок оид ба пешгирӣ ва ислоҳи рафтори девиантии кӯдакон ва наврасон мебошад. Ва диққати махсус бояд ба қори пешгирикунанда дода шавад, зеро пешгирӣ қардани рафтори нодуруст, ҳамеша осонтар аз ислоҳи ҳаёти аллақай содиршуда аст. Олимон рафтори аз меъёр зиёди дуршавандаро рафтори девиантӣ меҳисобанд. Масалан, дар адабиёти педагогӣ рафтори девиантӣ ин дуршавӣ аз меъёрҳо ва арзишҳои иҷтимоӣ-ахлоқӣ, ки дар ин ҷомеа қабул шудаанд, муҳити иҷтимоӣ, муҳити дохили, меъёрҳои коллективи ва арзишҳои иҷтимоӣ-ахлоқӣ, вайрон қардани раванди азхудкунӣ ва такрористехсоли меъёрҳои иҷтимоӣ ва арзишҳои фарҳангӣ, рушду худшиносӣ дар ҷомеае мебошад, ки шахс ба он тааллуқ дорад.

Дар илми психология рафтори аз меъёрҳои иҷтимоӣ-психологӣ ва ахлоқӣ дуршуда ё зарари ба некӯаҳволии ҷамъиятӣ, атрофиён ва худ расонидашуда девиантӣ номида мешавад [2, с.143].

Ҳамчун аломатҳои иловагӣ мушкилоти ислоҳи рафтор ва зарурати махсуси муносибати инфиродӣ аз ҷониби омӯзгорон ва таваҷҷӯҳи ҳамсолон ба назар мерасанд.

Дар илми тиб рафтори девиантӣ аз меъёрҳои муносибатҳои байнишахсӣ, ки дар ҷомеа қабул шудаанд, дурӣ мечӯяд: амалҳо, изҳоротҳое, ки ҳам дар доираи саломатии рӯҳӣ ва ҳам дар шаклҳои гуногуни патологияи асаб ва психологӣ, алаҳусус сатҳи ноустувории эмотсионалӣ содир қарда мешаванд. Баъзе фарқиятҳо, ҳамаи равишҳо меъёри асосии тафриқа ва вайрон қардани меъёрҳои умумии қабулшуда-ро дар ин ҷомеа ҷудо мекунанд.

Аммо мафҳуми меъёри иҷтимоӣ дар ҷомеаи мушаххас, маҳдудият, фосилаи иҷозатдодашуда дар рафтор, фаъолияти одамон, гурӯҳҳо, ташкилотҳои иҷтимоӣ амал мекунанд ва доираи васеи параметрҳои муайян дорад. Меъёрҳои иҷтимоӣ доимо тағйирёбанда мебошанд. Он чизе, ки дируз меъёр ҳисобида мешуд, имрӯз метавонад инҳироф бошад.

Аз ин рӯ, меъёри асосии муайянкунандаи категорияи меъёри иҷтимоӣ таъсири харобиовари падидаҳои иҷтимоӣ мебошад, ки таҳдиди воқеӣ ба зинда мондани ҷисмонӣ ва иҷтимоӣ инсон мебошанд. Ин марзест, ки меъёрро аз девиатсия муайян мекунад. Табиист, ки дар харду тарафи сарҳад ҳолатҳои зиёде ба вучуд меоянд, ки аксар вақт муайян кардани падидаи иҷтимоиро душвор мегардонанд.

Номуайяни дар меъёрҳо, ҳудуди иҷозатдодашуда, набудани чораҳои возеҳ ва фаҳмо барои ин ё он амалҳои рафторӣ объективӣ ба тавсияи рафтори девианти мусоидат намуда, «норавшани» атрофи онро ба вучуд меорад [1, с.118].

Шахсияти наврас на дар муҳити ҳоли, на дар худ, балки дар муҳити иҷтимоӣ атрофи ӯ ташаккул меёбад. Ниҳони он барои раванди тарбия аҳамияти ҳалкунанда дорад. Аввалин зухуроти рафтори девианти баъзан дар синни мактаби ибтидоӣ мушоҳида мешавад ва бо сатҳи нисбатан пасти рушди зехнии наврас, нуқсонҳои раванди ташаккули шахс, таъсири манфии оила ва муҳити атроф шарҳ дода мешавад. Ҳар қадаре ки кӯдак калонтар бошад, ҳамон қадар сабабҳои зиёд шудани рафтори номувофиқ ба вучуд меоянд. Ин ҳама вобастагии наврасон аз талаботи гурӯҳҳо ва равияҳои арзишии дар он қабулшуда ва ҳам ноустувории тарбия дар мактаб мебошад, ки бо набудани захираи дониш ва манфиатҳои маърифатӣ зоҳир мешавад. Ноустувории тарбияи мунтазами мактаб сабаби ҷиддии пайдоиши рафтори девианти мебошад. Афзоиши ноқомӣ ба набудани пурраи хоҳиши омӯхтан оварда мерасонад.

Дар натиҷа, наврас вақти зиёди ҳоли дорад, ки онро пурра қардан мумкин нест, зеро на ормонҳои маърифатӣ, на қорҳои шавқовар ва на супоришҳои ӯ вучуд надоранд. Гурӯҳи муҳими омилҳои тақвият ва афзоиши рафтори девианти бо паҳншавии намудҳои гуногуни патологияҳои иҷтимоӣ, ба монанди афзоиши бемориҳои рӯҳӣ, бад шудани фонди генетикии аҳоли, майпарастӣ, рӯҳияи худкушӣ ва ғайра алоқаманд аст.

Дар байни сабабҳои мушаххаси ихтилофи рафтор, мушкилот дар оилаи наврас бештар муҳиманд: нооромӣ, ихтилофи оила, ноқомии волидон, шикоятҳо, ҷазоҳои ночиз, лаънат дар ҳамнорозигӣ бо аъзоёни оила, майзадагии волидон, ҳатто мансубият ба оилаи носолим.

Мушкилоти ҳуди кӯдак низ аҳамияти муҳим дорад: бемориҳо, ақибмондагӣ дар таҳсил, танҳои, нофаҳмиҳо аз ҷониби дигарон, инчунин хусусиятҳои алоҳидаи эмотсионалӣ ва зехнии наврас: ҳаяҷонбахшии зиёд, ҳашмгиншавӣ, ҳалалдоршавии хоҳишҳо, сатҳи пасти назорати эмотсионалии ихтиёрӣ. Паҳншавии оммавии онҳо дар наврасон тасаввуроти рафтори муқаррарӣ набудани ягон қизи ғавқуллода ва бадахлоқонаро ба вучуд меорад.

Адабиёт:

1. Ефремов К.С. Трудные дети, трудные люди / К.С. Ефремов // Народное образование. – 2004. – №3. – С.117-124.
2. Журавлев Д.К. Откуда берутся проблемные дети? / Д.К. Журавлев // Народное образование. – 2005. – № 1. – С.141-147.
3. Макаренко А.С. Из опыта работы // Педагогические сочинения. В 8 т. – М., 1983. – Т.1. С. 52-56.
4. Панфилова Е.В. «Трудные» дети в школьной среде: или почему они такими становятся / Е.В. Панфилова. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2012. — № 7 (42). — С. 303-306. — URL: <https://moluch.ru/archive/42/5111/> (дата обращения: 07.05.2024).
5. Рожков М.И., Ковальчук М.А. Воспитание трудного ребенка: дети с девиантным поведением: учеб.-метод. пособие / под ред. М.И. Рожкова и др. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2006. – (Коррекционная педагогика). С. 147-156.

Калидвожаҳо: *меъёрҳо, арзишҳои иҷтимоӣ-ахлоқӣ, рафтори девианти, ташаккул, ҷудошавии волидон.*

Аннотация

ВОСПИТАНИЕ «ТРУДНЫХ» ПОДРОСТКОВ В ШКОЛЬНОЙ СРЕДЕ

В данной статье автор выделяет причины затруднений в поведении подростка от социально-экономической, политической и экологической нестабильности общества, усиления репрессий, изменения содержания ценностных ориентаций молодежи, неблагоприятных семейных и бытовых отношений, отсутствия родительского контроля над поведением и свободным временем ребенка, чрезмерной занятости взрослых, изоляции родителей, которая во многом определяет судьбу человека. На основе материалов автор статьи выделил множество

факторов, влияющих на этот подростковый возраст: отношения с родителями, социальный статус в коллективе сверстников, успеваемость, развитие познавательной сферы, формирование творческих интересов и даже физиологические особенности. Следует отметить, что особое внимание следует уделять профилактической работе, так как предотвратить неправильное поведение всегда легче, чем исправить уже допущенную ошибку. Девиантное поведение-это отклонение от социально-моральных норм и ценностей.

Ключевые слова: *нормы, социально-моральные ценности, девиантное поведение, формирование, развод родителей.*

Annotation

EDUCATION OF «DIFFICULT» TEENAGERS IN A SCHOOL ENVIRONMENT

In this article, the author identifies the causes of difficulties in adolescent behavior from socio-economic, political and environmental instability of society, increased repression, changes in the content of youth value orientations, unfavorable family and household relations, lack of parental control over the behavior and free time of the child, excessive adult employment, parental isolation, which largely determines the fate of a person. Based on the materials, the author of the article identified many factors affecting this adolescence: relationships with parents, social status in a peer group, academic performance, cognitive development, formation of creative interests and even physiological characteristics. It should be noted that special attention should be paid to preventive work, since it is always easier to prevent incorrect behavior than to correct an already made mistake. Deviant behavior is a deviation from socio-moral norms and values.

Keywords: *norms, socio-moral values, deviant behavior, formation, parental divorce.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Гуломова Идимох, донишҷӯи соли чоруми ихтисоси психологияи иҷтимоӣ факултети психологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.

Рохбари илмӣ: Дадоҷонова Гулноза, ассистенти кафедраи психологияи иҷтимоӣ ва муносибатҳои оилавӣ.

Сведение об авторе: Гуломова Идимох, студентка четвертого курса социальной психологии факультета психологии Садриддина Аини.

Научный руководитель: Дадожонова Гулноза, ассистент кафедры социальной психологии и семейных.

About the author:: Gulomova Idimokh is a fourth-year student of social psychology at the Faculty of Psychology of Sadriddin Aini.

Scientific adviser: Dadozhonova Gulnoza – assistant at the department of social psychology and family.

ИНКИШОФИ ҚОБИЛИЯТИ ДАРКИ МАЪНО АЗ РӮЙИ МАТН ДАР СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Масъалаи таҳсилот дар зинаи аввал диққати олимон, методистон ва педагогҳоро ханӯз аз асри XIX ва XX ба худ ҷалб карда буд. Онҳо хуб дарк мекарданд, ки комёбиву самаранокии таълим дар зинаи дууму сеюми таҳсилоти умумӣ маҳз ба синфҳои ибтидоӣ саҳт алоқамандаст. Бо таваҷҷеҳ ба ин онҳо диққати асосиро махсусан ба синфҳои ибтидоӣ равона мекарданд.

Бояд таъкид сохт, ки дар таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ кор бо матн ва дарки маънои он аз ҳама асосӣ буда, ташкили раванди хонишно бидуни он тасаввур кардан ғайриимкон аст, зеро фаҳмиши маънои матни хондашуда натиҷа ва ҷамъбасти ғайриимкон фикрии хонандаи хурдсол маҳсуб меёбад.

Олимону муҳаққиқони варзидаи тоҷик аз қабилӣ Ш. Рустамов, С. Айни, Ш. К. Ҳусейнзода, М. Шакурӣ, Н. Маъсумӣ, Т. Хаскашев, Д. Тоҷиев, М. Курбонов, А. Афсаҳзод, С. Ҳалимов, И. Каримова, Т. Х. Мирзозода, Ҳ. Каримов, М. Лутфуллозода, Б. Камолиддинов, Ф. Шарифзода, М. Муҳаммадиев, Х. Афзалов, Х. Ҳусейнов, С. Воҳидов, М. Раҳмонов, А. Эшонҷонов ва дигарон дар ин бора фикрҳои худро иброз кардаанд.

Ба ақидаи Белинский В.Г. барои дарк кардани маъно аввал оид ба он матн фикр кардан ва сониян онро (агар зарур бошад) такроран хондан лозим мешояд. Ў боз таъкид мекунад, ки асари бадеиро аввал ба дил ва баъд ба сар қабул бояд кард, яъне фаҳмид [5]. Дар ҳақиқат ҳам андешаҳои Белинский В.Г. дуруст аст, зеро пеш аз он ки матн хонда мешавад, аввал бачаро ба хондан бояд тайёр кард ва таъкид намуд, ки мазмуни матн бояд фаҳмида шавад. Яъне пешакӣ мақсад бояд гузошт ва хонандаро бояд қаблан омода кард.

Таълими забони модарӣ дар муассисаи таълимӣ дар аксар ҳолатҳо дар хонандагон таассуроти амиқи маънифаҳмӣ гузошта наметавонад. Чунки бархе аз омӯзгорон ба хонандагон тасвирҳои бадеӣ ё худ образҳои бадеии асарро /матнро/ дуруст ва саҳеҳ кушода дода наметавонанд, баръакс ҳушона ба хонандаҳо ҳамфикр гашта, норасоии хотира, диққати бачагон ва ғайраро баҳона мекунанд. Маълум аст, ки барои дуруст дарк кардани маънои матн аз тарафи хонандагон, пеш аз ҳама хониши ифоданокро ба онҳо ҳарчи қадар зиёдтар талқин кард.

Муваффақияти бачаҳо оид ба дарки маъно пеш аз ҳама дар он аст, ки омӯзгор то чи андоза асосҳои назариявии дарки маъноро мефаҳмад ва маҳорату истеъдоди хешро дар омӯзиши шогирдон то қадам дараҷа идора мекунад ва онҳоро ба маънифаҳмӣ омода месозад. Ҳар як хонанда хусусиятҳои хоси психикии фаҳмиши ҳаёт, ирода, ҳукуку ахлоқи худро дошта, ҳар қадамаш муносибати фардии хешро талаб мекунад, ки дар асоси қонуниятҳои психологӣ шаклфтои шахсият, таълим ва инкишофи фаҳмишу дониши ӯ қарор ёфтанд. Яке аз хусусиятҳои асосии таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ ин аст, ки матнҳои таълимии хониш ҳаҷман ва мазмунан ба синну соли хонандагон мусоидат кунанд, дар акси ҳол дар таълим ҳеҷ гуна муваффақият натавон ёфт. Дар ин бора М. Лутфуллоев дуруст қайд кардааст, ки: «Мазмуни маълумотро оид ба грамматика ва имло танҳо характери донишҳои дар муассисаи таълимӣ баён мекардагӣ муайян намекунанд. Вай, пеш аз ҳама, аз ҷашмаи силсилаи илмҳои дахлдор об меҳӯрад. Ҳамин гуна илмҳои дидактика ва психологияи бачагона мебошанд. Чаро? Аввал ин ки, маводи омӯхташаванда мувофиқи хусусиятҳои синну соли бачагон интихоб карда мешавад. Мазмуни ғанӣ таълимиро на танҳо мазмуни илми дахлдор муайян мекунад, инчунин ба онҳо вазифаҳои таълимӣ-тарбиявӣ, ки ҷамъият, давлат дар назди муассисаи таҳсилоти ибтидоӣ мегузорад, вобаста аст. ...» [5].

Аз мушоҳидаи дарсҳои омӯзгорон ва таҷрибаи кори тӯлонӣ дар синфҳои ибтидоӣ маълум аст, ки муҳимтарин ва самарабахштарин воситаҳои ёрирасон барои ташаккули малақаҳои кор бо матн, хониши бошуурона ва дарки маъно инҳоянд: кор бо луғат, ба саволҳо ҷавоби пурра додан, аз рӯйи расм нақл кардан ва хондани расм, гузоштани саҳнаҷаҳо, ёфтани ҷавоби ҷустуҷӯи муаммоҳо ва истифодаи онҳо дар дарс, истифодаи панду андарз, мақолу зарбулмасал ва тезгӯяҳо, аз ёд кардани шеърҳо ва порчаҳои насрӣ, ташкили бозиҳои «Байтбарак» ва «Тезхонӣ», нақл кардан аз рӯйи мушоҳида, хотирот ва саргузашт, ба гурӯҳҳо ҷудо карда тавонистани ашёҳо, ба фаслҳо ҷудо намудани моҳҳои сол, муайян кардани аломат ва хусусияти фаслҳои сол, хонда аз бар кардани маънои матнҳои дастрас аз рӯзнома, маҷалла ё китобҳои

дилхоҳ, гӯш ва тамошо кардани ахбору намоишҳои адабӣ-бадеӣ аз тариқи садою симо ва ғайра мебошанд. Ҳамзамон барои бой гардонидани таркиби луғавӣ ва нутқи шифоҳии хонандагон роҳу усулҳои мухталифи инкишофи нутқро истифода бурдан зарур аст. Ба ин восита дараҷаи маънифаҳми бачаҳоро ба қадри ҳол метавон таъмин кард. Ба назари мо, ҳуб мебуд, ки агар минбаъд дар синфҳои ибтидоӣ талаботи суръати хонишро сарфи назар карда, ба ивази он талаботи маънифаҳмӣ ё худ дарки маъно қорӣ гардад, судмандтар хоҳад буд. Зеро то ҳол омӯзгорон асосан ба суръатнокии хониш диққати зарурӣ дода, нисбати маънифаҳмӣ ҷиддан машғул нестанд ва ҳатто онро дар қойи дуҷум мегуздоранд. Ғайр аз ин, дар барномаи оиди дарки маъно талаботи мушаххас низ гузашта нашудааст. Ҳол он ки маънифаҳмиро дар зинаи аввал мебоист гузашт. Суръати хонишро ҳамчун бозӣ ё мусобиқаи тезхонӣ метавон истифода кард.

Педагогҳои рус В. А. Крутецкий қайд кардааст, ки ҳар як кӯдак хусусиятҳои танҳо ба ӯ хоси фаъолияти азхудкунӣ, ҳаёти эмотсионалӣ, ирода, ҳислат ва ахлоқро дорост. Ҳар яке муносибати фардӣ ба дониш ва фаҳмиши ҳуби қонуниятҳои рӯҳии ташаккули шахсияти махсус асосёфтаре талаб карда, аз омӯзгор муносибатеро меҷӯяд, ки таълим ва рушди ақлии маҳз ҳамаин кӯдак тақозо мекунад» [4].

Бояд зикр кард, ки яке аз муваффақиятҳои китобҳои дарсии забони модарии синфҳои ибтидоӣ дар солҳои охир ин аст, ки онҳо қисман бо расмҳои рангаи мазмуннок ороиш ёфтаанд, ки ин барои азхудкунии маъноӣ матн хондашуда бевосита ба бача кӯмак мерасонанд ва диққати хонанда тавассути расм ба китоб бештар ҷалб мегардад ва ҳамзамон инкишофи нутқи шифоҳии онҳо раванқ меёбад. Омӯзиши ҳиссаҳои нутқ дар синфҳои ибтидоӣ қорест басо ҷолиб, вале хеле мушқил. Ба ин хотир, дар таълими ҳиссаҳои нутқ омӯзгорро зарур аст, ки аз тамоми маҳорату истеъдоди педагогии хеш ва таҷрибаи пешқадами ибратбахши ҳамкасбон васеъ истифода барад.

Ҳамин тариқ, аз нуқтаи назари педагогӣ-психологӣ асоснок кардани мазмуни таълими синфҳои ибтидоӣ, аз ҷумла фанни забони модарӣ хеле муҳим аст. Тавассути таҳлилу омӯзиши ҷиҳатҳои забонии асар хонандагонӣ хурдсол дар бораи забони адабӣ маълумоти ибтидоии амалӣ гирифта, дар онҳо салоҳиятҳои иртиботӣ ва малақаҳои қор бо матн, хониши бошуурина ва дарки маъноӣ матн ташаккул меёбанд. Дар ин асно вазифаи омӯзгор аз он иборат аст, ки дар баробари фаҳмонидани ҳодисаву воқеа, тасвири табиату сифатҳои қаҳрамони асар мавқеъ ва тасвири бадеъро дар офариниши онҳо нишон диҳад ва тавассути он дар бачагон нисбати забону забонӣ шавқу рағбат бедор кунонида, муҳаббати онҳоро нисбати забони тоҷикӣ бедор намояд ва бад-ин васила дар хонандагонӣ хурдсол малақаҳои қор бо матн, хониши бошуурина ва дарки маъноӣ матнро пайдо ва ташаккул диҳад.

Адабиёт:

1. Абдуллоев И., Икромов Ф. Забони модарӣ, синфи 2. – Душанбе: Сарпараст, 2004. - 231с. 3. Абидова Н. Г. О развитии письменной речи // Русский язык в таджикской школе, 1996, №11. - С. 35-37.
2. Барномаи таълими синфҳои ибтидоӣ (барои соли таҳсили 1973 - 1974). – Душанбе, 1973. – 43 с.
3. Белинский В.Г. Основания русской грамматики для первоначального обучения: Ч.1 // Белинский В.Г. – М.: тип. Н Степанова, 1987. – 128 с.
4. Крутецкий В.А. Психология обучения и воспитания школьников // Крутецкий В.А. / [Электронный ресурс]. - М.: Просвещение», 1976 г. – <http://detskiysad.ru/ped/shkolnik.html>
5. Лутфуллоев М. Табассуми омӯзгор. - Душанбе, 2005. - 52 с. 112. Лутфуллоев М., Курбонов Р., Боев Б. Услуби таълими муштарак дар синфҳои ибтидоӣ. / М. Лутфуллоев, Р. Курбонов и др. - Душанбе, 1995. – 134 с.
6. Ушинский К. Д. Родное слово. Книга для учащихся. Собр. соч. Т.6. - М.: АПН РСФСР, 1949, - С. 338.
7. Ушинский К.Д. Руководство к преподаванию по «Родному языку», изд. 18, ч. 1. - М.: Просвещение, 1983. – 252 с.
8. Эшонҷонов А. Баъзе масъалаҳои методии таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ. – Душанбе, 1958. – 184 с.

Калидвожаҳо: матн, дарки маъно, ташаккул, синфҳои ибтидоӣ, хониши бошуурина, фаҳмиши, хонандагонӣ хурдсол, забони модарӣ, хусусият, нутқ ва мазмун.

Аннотация

РАЗВИТИЕ УМЕНИЯ ПОНИМАТЬ СМЫСЛ ТЕКСТА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Таким образом, с педагогико-психологической точки зрения очень важно обосновать содержание начального школьного образования, в том числе предмета «Родной язык». Через анализ и изучение языковых аспектов произведения юные читатели получают основные практические сведения о литературном языке, у них развиваются коммуникативные навыки и навыки работы с текстом, осознанного чтения и понимания смысла текста. В этом контексте задача педагога – объяснить события и явления, показать характер и качества героя произведения, показать позицию и образ художника в их творчестве, пробудить интерес к языку и его изучению у детей, а также пробудить в них любовь к таджикскому языку, а это значит найти и развить у младших школьников навыки работы с текстом, осознанного чтения и понимания смысла текста.

Ключевые слова: *текст, понимание, формирование, начальные классы, осознанное чтение, понимание, юные читатели, родной язык, характер, речь и содержание.*

Annotation

DEVELOPING THE ABILITY TO UNDERSTAND THE MEANING OF A TEXT

Thus, from a pedagogical and psychological point of view, it is very important to substantiate the content of primary school education, including the subject «Native Language». Through analysis and study of the linguistic aspects of a work, young readers receive basic practical information about the literary language, they develop communication skills and skills in working with text, conscious reading and understanding the meaning of the text. In this context, the teacher's task is to explain events and phenomena, show the character and qualities of the hero of the work, show the position and image of the artist in their work, awaken interest in the language and its study in children, and also awaken in them a love for the Tajik language, and this means finding and developing in younger schoolchildren the skills of working with text, conscious reading and understanding the meaning of the text.

Keywords: *text, understanding, formation, primary grades, conscious reading, understanding, young readers, native language, character, speech content.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Салимова Ганжина, магистранти соли аввали факултети педагогикаи ДДОТ ба номи С. Айни.

Сведения об авторе: Салимова Ганджина, магистрантка первого курса педагогического факультета ТГПУ им. С. Айни.

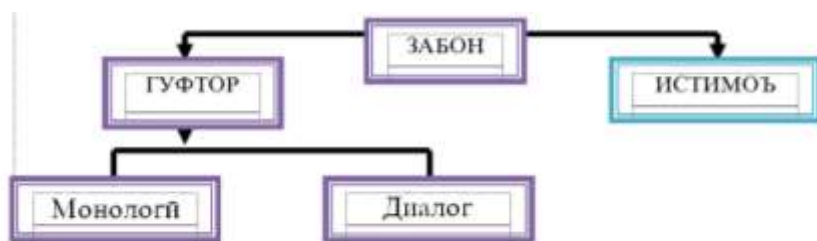
About the author: Salimova Ganjina, 1st year master of the pedagogical faculty of TNPU named after. S. Aini.

МАРҲИЛАҲОИ БУНЁДШАВИИ МАЛАКАҲОИ ГУФТОР ҲАМЧУН ВОСИТАИ ИНКИШОФИ НУТҚИ МУКОЛАМАВИИ ХОНАНДАГОН ДАР ДАРСИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Забон ҷанбаҳои гуногунро дар бар мегирад. Аз ҷумла, фонетика, грамматика ва луғат. Донишдони ҳар як ин ҷанбаҳо ба омӯзандагони забон бисёр муҳим аст. Бо вучуди ин вақте ки мо шахсро забондон мегӯем, пеш аз ҳама онро дар назар дорем, ки вай як забонро мефаҳмад ва бо он гап зада метавонад. Забон ҳамчун воситаи муошират ба вучуд омадааст. Вай танҳо ба воситаи нутқ вучуд дошта метавонад. Вақте ки мо дар бораи омӯхтани забони хориҷӣ ҳарф мезанем, пеш аз ҳама онро ҳамчун воситаи муошират ба назар мегирем.

Нутқ бошад ҷараёни дутарафа мебошад. Он аз як тараф шунавой бошад, аз тарафи дигар гуфтор мебошад. Шунавой ин гӯш кардан ва дарк кардан аст. Гуфтор ду шакл дорад: гуфтори монологӣ ва муколамавӣ.

Ин фаъолиятро метавон чунин тасвир кард:

Барномаи нутқи шифохӣ инҳоро талаб мекунад:

1. Фаҳмидани забоне, ки бо он ҳарф зада мешавад.

2. Ташкил кардани сӯҳбат бо истифода аз топик ва дигар маводҳои барномавӣ. Ин мақсади ягона дар омӯзиши забон мебошад. Аммо забони шифохӣ на танҳо мақсад, балки асбоби тавоноии дастури забони хориҷӣ ба ҳисоб меравад. Ин нишондиҳандаҳои маводҳои забонӣ: овоз, калима ва сохторҳои грамматикӣ мебошанд. Инчунин, ин нишондиҳандаи машқи ҷумлаҳо ва талаффузи луғату калимаҳо мебошад. Дар охир, ин барои инкишофи қобилият ва маҳорати талаффуз истифода мешавад. Инчунин, ин бо маҳорати дуруст талаффузкунии хонандагон зич алоқамандӣ дорад.

Ҳамин тавр, гуфтор қисми муҳимтарини фаъолият дар давоми дарс аст. Нутқи шифохӣ воситаи санҷиши хонандагон нисбати чизи хонда ва шундашуда мебошад [3, с.78].

Умуман, истифодаи нутқи шифохӣ пешравии хонандагонро дар омӯзиши забон таъмин мекунад ва шавқи онҳоро нисбати ин фан бедор мекунад.

Гуфтор як ҷузъи фаъолияти муошират буда, ҳосилшавии малака аз он хусусиятҳои хоса дорад. Пеш аз ҳама бояд қайд кард, ки барои ягон чиз гуфтан ё фикри худро баён кардан, асосе ё зарурате ба миён меояд. Масалан, мо дар вақти зарурат соатро аз дигарон мепурсем. Пайдост, ки ин саволи мо аз рӯи эҳтиёҷот пайдо гардидааст. Албатта, эҳтиёҷоти ҳарфзании хонандагон дар дарсҳо бо даҳлати омӯзгор ба миён меояд. Чунин муошират табиӣ набуда, балки сохта мебошад. Аз ҷумла, омӯзгор ба талаба мегӯяд: «Канӣ, Рустам, гӯй, ки номи хоҳарат чист?» Вай ҷавоб медиҳад: «Муаллим ман хоҳар надорам». «Ҳеҷ гап не тасаввур кун, ки ту хоҳар дорӣ», мегӯяд муаллим. Аз рӯи мантиқ чунин бармеояд, ки хонанда майлу хоҳиши гапзаниро надошт. Ё танҳо барои қонъ гардондани талаботи муаллимаш ба саволи ӯ хоҳ ноҳо ҷавоб дод. Аз ин рӯ, чунин машқ раванди муоширатӣ надорад, зеро табиӣ нест. Муаллим метавонад, тавассути ба миён овардани вазъияти табиӣ муоширатӣ ба гуфторах дигаргунӣ бахшад: «Рустам, гӯй, ки хоҳару бародар дорӣ?», «Бале, ман ду бародар дорам, вале хоҳар надорам.» - Номи бародархоят чист? – Номи онҳо Карим ва Салим [4, с.156].

Профессори донишгоҳи Ҳарвард Вилга Райверс дуруст гуфтааст, ки барои муошират кардан, пеш аз ҳама зарурат шартӣ асосӣ аст. Аз ин рӯ, барои ба миён овардани эҳтиёҷоти гапзани бояд аз вазъияти истифода бурд, зеро зарурати суҳхангӯӣ аз вазъияти воқеӣ ба вучуд меояд [5, с.124].

Ситуатсия ин вазъият ё ҳолату муҳите аст, ки дар он кас барои гапзанӣ эҳтиёҷот пайдо мекунад. Ситуатсияҳо ҳақиқӣ, шартӣ ва тасаввуротӣ мешаванд. Истифодаи онҳо ба хусусиятҳои синнусолии хонандагон вобаста аст.

Агар омӯзгор бо истифода аз предметҳои тахти назар, мисли тахтаи синф, ҷевони китоб, тиреза ва дари синфхона гап заданро омӯзонад, ин ситуатсияи воқеӣ ба ҳисоб меравад. Дар синфҳои ибтидоӣ истифодаи вазъият ё ҳолатҳои воқеӣ ба мақсад мувофиқ аст, аз ҷумла ситуатсияҳои тасвирӣ (расму суратҳо ва ғ.) барои хонандагон судманд аст. Ситуатсияҳои проблемавӣ асосан дар синфҳои болоӣ истифода бурда мешаванд, зеро онҳо тафаккури мантиқиро талаб мекунанд ва хонанда бояд малака ва маҳорати баланди муҳокимаронӣ дошта бошад. Ба сифати мисол, чунин ситуатсияро овардан мумкин аст.

Маълум аст, ки хонандагон ба иҷрои нақши ҳайвонҳо ба монанди гург, рӯбоҳ, паланг, шер ва ғайраҳо майлу рағбати калон доранд. Бинобар ин, метавон дар ҷараёни таълими забони англисӣ ин вазъиятро дар шакли бозӣҳои гуногун истифода бурд [1, с.45].

Аз рӯйи раванди худ гуфтор се марҳиларо дар бар мегирад.

1. Пайдоиши эҳтиёҷоти суҳангӯӣ. Аз дарси аввал муаллим бояд ба он кӯшад, ки дар дили хонанда чунин майлу рағбатро бедор созад, то ки вай чи дар мактаб ва чи берун аз он бо ҳамсинфонаш то қадри имкон бо забони англисӣ ҳарф зада тавонад.

2. Тайерӣ барои баён кардани фикр марҳилаи дуюм ба ҳисоб меравад. Дар ин марҳила, хонанда бояд мустақилона ботинан иборасозиву ҷумлабандиро машқ кунад.

3. Марҳилаи сеюм ин иҷроӣ аст. Дар ин марҳила, хонанда аз малакаҳои ҳосилшудаи ибора ва ҷумласозӣ истифода бурда, тайёр мешавад ва нутқи худро изҳор меорад.

Ин се зинаи зикршуда дар ҳамбастагии диалектикӣ арзи вуҷуд доранд. Зинаи аввал умумӣ аст. Зинаи дуюм ва сеюм машқҳои бардавомро талаб мекунанд. Ба малакаю маҳорат табдил ёфтани ин ду марҳилаи гуфтор барои ҳар як забон вижагиҳои хоси худро дорад.

Акнун, ба тавсифи ин марҳила ҳангоми омӯзиши нақл (гуфтори якҷониба) ва муколама (гуфтори дучониба) бо забони англисӣ шурӯъ мекунем. Нақл – ин нутқи як кас буда, мазмун ва мундариҷаи онро ҳуди ғӯянда муайян месозад. Нақл дар шакли шифоҳӣ метавонад, чунин сурат гирад: шарҳи расмҳо, нақли саргузаштҳо, нақл дар бораи касе ё чизе, таъриф, ё танқиди касе ва ғайраҳо.

Нутқи дучониба бошад, муколамаи байни ду ё зиёда ашхос аст ва аз лиҳози забонӣ вижагиҳои худро дорад. Чунин нутқ ҳатман ба ягон шахс равона карда мешавад. Аз ин рӯ, вай хосияти дутарафа дорад. Ҳамин тариқ, нақл гуфтори шахси алоҳида буда, дар шаклҳои гуногун зоҳир мешавад [5, с.166].

Дар таълими нутқи якҷониба аз ду восита истифода мебаранд.

1. Матнӣ-темантикӣ.

2. Ҷумлаҳои алоҳида роҷеъ ба мавзӯи муайян.

Қор бо чунин сарчашмаҳо се зинаро фаро мегирад.

1. Матнро хонда ба саволҳо доир ба мазмуни он ҷавоб додан. Барои ин хонанда бояд ба матн ошноӣ пайдо кунад.

2. Ба мундариҷаи матн хондашуда нақшаи нақсро сохтан. Барои ин хонанда бояд ба маънои умумии матн сарфаҳм равад ва онро ба ҷузъҳои маъноии мантиқан алоқаманд тақсим карда тавонад.

3. Маънои матнро ба тафсил аз худ карда доир ба он муҳокимаронӣ карда тавоништан барои ин хонанда бояд ҳар як ҷузъи матнро ба хотир нигоҳ дорад, ки ин аз байн бардоштани мушқилоти луғавӣ ва грамматикӣ хондашударо талаб мекунад. Даар ин марҳила бояд машқҳои эҷодӣ низ гузаронида шаванд.

Гуфтори якҷониба, ки тавассути ҷумлаҳои алоҳида сурат мегирад, низ се зинаро дар бар мегирад. Ин гуфтор бештар дар синфҳои ибтидоӣ истифода мебардад, зеро дар ин давр овардани матнҳои тематикӣ имконнопазир аст.

Сабаб дар он аст, ки захираи луғавӣ ва малакаҳои грамматикӣ хонандагон ҳале маҳдуд ва танг мебошанд.

1. Дар зинаи аввал гуфтани як ҷумла омӯзонида мешавад.

Масалан, муаллим мегӯяд:

«Ман фаҳмидам, ки дар синф чанд кас саводи компютерӣ дорад. Боз доништан мехоҳам, ки компютер ҷӣ аҳамият дорад.»

Хонандаи 1: I like to type on a computer.

Хонандаи 2: I like to learn English by means of a computer.

Хонандаи 3: I like to listen to music on a computer.

Хонандаи 4: I like to play computer games.

2. Дар зинаи дуоим бо ду се ҷумла ифода кардани фикри хонанда омӯзонда мешавад.

3. Дар зинаи сеюм доир ба ин ё он мавзӯ мустақилан ҷанд ҷумла гуфтаи омӯзонида мешавад. Мисол: метавон аз хонанда талаб кард, ки ақидаи худро доир ба зарурати саводи компютерӣ доштан изҳор кунад. Ё худ, хонандаро бояд водор кард, ки ба дӯсти аз Англия омадааш дар хусуси боду ҳавойи кишвараш дар зимистон нақл карда диҳад.

3. Бозӣ: Маъқул - номаъқул. Мақсад: Инкишофи малакаи нутқи якҷониба дар асоси мавзӯи «City - Village».

Рафти бозӣ: Аҳли синф ба ду гурӯҳ тақсим карда мешавад. Гурӯҳҳо супориш мегиранд, ки андешаҳои худро оид ба деҳот нақл кунанд. Гурӯҳе, ки андешаҳои худро асоснок ва беҳато изҳор мекунад, ғолиб ҳисобида мешавад. Чунин бозиҳо майлу рағбати хонандагонро барои омӯзиши забони англисӣ баланд карда, малакаи нақлкунӣ эшонро ривож ва сайқал медиҳад. Ба ин мақсад метавон инчунин системаи машқҳои профессор Е.И.Пассов тавсия намударо самаранок истифода бурд [2, с.280]. Дар аввал машқҳои тақдирро гузаронидан ҷоиз аст.

Намунааш чунин аст:

Омӯзгор: Ҳар кас бояд ба ман бо забони англисӣ гӯяд, ки кадом шоир, нависанда ё санъаткорро меписандад.

Хонандаи 1: I like Bobojon Gaffurov. He is great.

Хонандаи 2: I like Mumin Qanoat. He is an outstanding writer.

Хонандаи 3: I like Mirzo Tursunzoda. He is a famous poet.

Сониян гузаронидани машқҳои ҷойивазкунӣ зарур аст. Омӯзгор як ба як якҷанд предметро ба хонандагон нишон дода, талаб мекунад, ки бо навбат бо забони англисӣ ном, ранг ва сифати онҳоро гуфта диҳанд.

Хонанда 1: This is a horse. It is brown. It is strong.

Хонанда 2: This is a cat. It is yellow. It is gentle.

Хонанда 3: This is a dog. It is white. It is friendly.

Дар навбати сеюм машқҳои табодулиро гузаронидан муфид бувад.

Хонанда 1: I live in Firdavsi street but Parvis lives in S. Aini street.

Хонанда 2: I speak English but my brother does not speak English.

Дар навбати чорум гузаронидани машқҳои омехта мувофиқи мақсад аст.

Хонанда 1: I have a sister. She is ten. She is a nice girl.

Хонанда 2: I get up at 7 and wash my hands and face.

Хонанда 3: In my free time I walk my dog in the park.

Дар охир машқҳои репродуктивӣ бояд баргузор гарданд.

Омӯзгор: Tell me a few words about your friend.

Хонанда: I have many friends. They are my classmates. Parvis is my best friend. He is kind and sincere. His hobby is playing computer games.

Вақте ки малакаи ҳарфзанӣ тавассути чунин машқҳо ба даст меояд, дар синфҳои 7-11 бештар машқҳои навъи охир, яъне муоширатиро гузаронидан мувофиқи матлаб аст. Ин гуна машқҳо алоқамандона бо мавзӯҳои матнҳои хонда ё шундашуда сохта мешаванд [1, с.122].

Мисол, роҷеъ ба мавзӯи «Ҳаслҳои сол» чунин машқҳоро иҷро кардан ба маврид аст.

1.Ҳасли солро аз рӯи ин расм бо забони англисӣ тасвир намоед.

2.Сабабҳои дуст доштани ин ё он ҳаслро бо забони англисӣ гуфта диҳед.

3.Зарбулмасали «Every season is good in its time»-ро бо англисӣ шарҳ диҳед.

4.Доир ба тирамоҳи Тоҷикистон бо забони англисӣ нақл кунед.

Ҳамин тариқ, таълими гуфтор бо забони англисӣ тавассути ҷумлаҳои алоҳида ва матнҳои мавзӯотӣ баргузор мешавад ва малакаи гуфтор бо истифода аз машқҳои шартан коммуникативӣ ва аслан коммуникативии Е.И.Пассов ба даст меояд [2, с.280].

Адабиёт:

1. Алиев С.Н. Методикаи умумии таълими забонҳои хориҷӣ. – Д., 2013.
2. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, 1985. – 280 с.
3. Сатторова Н.Т. Профессиональное развитие учителей в Англии как феномен педагогического культурного развития. Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ. – Душанбе, 2020. №6 (76). – С.207-211.
4. Эмомов И.Б., Ғуломов Н.Х. Методҳои муносири таълими забони англисӣ: Дастури таълимию методӣ барои донишҷӯёни факултаҳои забони хориҷии донишгоҳҳои омӯзгорӣ. – Душанбе, 2023. – 166 с.
5. Rivers W.M. Communicating Naturally in a Second Language. Cambridge University Press, 1989. – 43 p.

Калидвожаҳо: забон, нутқ, муколама, нутқи муколамавӣ, диалог, монолог, саволӣ, ҷавоб, хабарӣ, интонатсия, ситуативӣ, нутқи хаттӣ, нутқи шифоҳӣ, методи коммуникативӣ, методи интерактивӣ.

Аннотация

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ ГОВОРЕНИЯ КАК СПОСОБ РАЗВИТИЯ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ УЧЕНИКОВ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Данная статья посвящается проблеме этапы формирования навыков говорения как способ развития диалогической речи учеников на уроках английского языка, разработанной с коммуникативной точки зрения, состоящей из различных психологических и лингвистических аспектов, таких как язык, речь, беседа, диалогическая речь, диалог, монолог, вопросительный, ответ, утвердительный, интонация, ситуативный, письменная речь, устная речь, лингвистические особенности, психологические особенности, коммуникативный метод, интерактивный метод, которые рассматриваются с целью улучшения устной речи учеников на уроках английского языка.

Автор также подчеркивает роль использования различных форм упражнения для развития коммуникативных способностей учеников на уроках английского языка.

Ключевые слова: язык, речь, беседа, диалогическая речь, диалог, монолог, вопросительный, ответ, утвердительный, интонация, ситуативный, письменная речь, устная речь, коммуникативный метод, интерактивный метод.

Annotation

PERIODS OF FORMING SPEAKING SKILLS AS MEANS OF DEVELOPING CONVERSATIONAL SPEECH OF THE PUPILS AT THE ENGLISH LESSONS

The article deals with the problem of periods of forming speaking skills as means of developing conversational speech of the pupils at the English lessons, working out from the communicative point of view, consisted of different psychological and linguistic aspects such as, language, speech, conversation, dialogic speech, dialogue, monologue, interrogative, answer, affirmative, intonation, situation, written speech, oral speech, linguistic features, psychological features, communicative method, interactive method, which are investigated for improving conversational speech of the pupils at the English lessons.

He also emphasizes the role of using different kinds of exercises for the development of communicative skills of the pupils at the English lessons.

Keywords: language, speech, conversation, dialogic speech, dialogue, monologue, interrogative, answer, affirmative, intonation, situation, written speech, oral speech, communicative method, interactive method.

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдуганиева Нигора, магистранти соли аввали факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 988036950

Рохбари илмӣ: номзоди илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири кафедраи методикаи таълими забони англисии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни Эмомов Исмадулло Боронович

Сведение об авторе: Абдуганиева Нигора, магистрантка первого курса факультета английского и восточных языков Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Телефон: +992 988036950

Научный руководитель: кандидат педагогических наук, доцент, заведующий кафедрой методики преподавания английского языка Таджикского педагогического университета имени Садриддина Айни Эмомов Исмадулло Боронович

About the author: Abduganieva Nigora, the master of the 1st year of the Faculty of English and Eastern Languages Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Ayni. Tel: +992 988036950

Supervisor: candidate of pedagogical sciences, associate professor, head of the English teaching methodology of the Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Ayni Emomov Ismatullo Boronovich

ЗАБОН ВОСИТАИ АСОСИИ МУОШИРАТИ БАЙНИҲАМДИГАРӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМУ ТАРБИЯ

Забон воситаи муҳимтарини муоширати байниҳамдигарии одамон ба шумор меравад. Нутқ олотии асосии тафаккур ва забон мебошад. Он чизе, ки дар тафаккур аст, маҳсули он ба воситаи нутқ ва забон ифода меёбад. Аз ин ҷиҳат бо сухани воло, забони шевоӣ нутқи мураттаб ба дигарон таъсир расонидан мумкин аст. Муоширати коммуникативӣ ва интероактивӣ ба воситаи сухан ифода меёбад. Ва минбаъд миёни шахсони ғоилу маъфул мубодилаи афкор ба вучуд меояд. Ҳамин тавр, миёни шахсони дар муошират буда, ҳамдигарфаҳмӣ барқарор мешавад. Ҳамон вақт дар байни шахсони ҳамсӯҳбат тавассути системаи аломатҳои шартӣ ба якдигар дар робита бошанд ба ҳамдигар таъсир расонанд. Алоқии коммуникативӣ ҳамон вақт пурсамар сурат мегирад, ки дар байни хонандагон ва ё шахсони калонсол як рӯҳияи хушҳолӣ ва ҳамдигарфаҳмӣ ба вучуд оварда шавад.

Агар шахсони ҳамсӯҳбат маънии нисбонии маъсалаи муоширатро бошуурона дарк карда тавонанд, он гоҳ ин шакли муошират самаравӣ дилхоҳ медиҳад. Баъзан мавридҳо дар рафти муоширати коммуникативӣ дар байни ду ва зиёда шахсони ҳамсӯҳбат ҳусни тафохум ва ҳамдигарфаҳмӣ рӯя намegarдад. Ин дар навбати худ боиси ба вучуд омадани монеа мегардад. Одам ба дигарон бо ёрии нутқ ва ҳар гуна аломату ишораҳо ва маҷмуи аломатҳои шартӣ хабар мерасонад. Дар иртибот нутқ як шакли махсус ва муташаккилгардидаи муоширати байниҳамдигарии одамон ба шумор меравад, ки он танҳо ба инсон хос аст. Инчунин нутқ як шакли коммуникатсияи шифохӣ ба шумор меравад, ки зимни муошират ба воситаи забон ифодаи худро меёбад. Дар ин маврид якҷанд ҳелҳои нутқро аз ҳамдигар фарқ кардан зарур аст.

Нутқи дохилӣ ва берунӣ. Нутқи берунӣ дар навбати худ ба нутқи дахонӣ ва хаттӣ чудо мешавад. Нутқи дахонӣ ё шифохӣ, нутқи монологӣ ва диалогиро дар бар мегирад. Ҳамаи ҳелҳои нутқ бо ҳам алоқии қавӣ ва ногусастанӣ дорад.

Ҳангоми тайёри дидан ба шакли ифодаи нутқи шифохӣ, ё ин ки нутқи хаттӣ зинаи мобайни вучуд дорад, ки он барои бо ҳам пайвастании дигар намудҳои нутқ ва барои дар зер ба шакл даровардани модули баёни фикрҳо мусоидат менамояд, ки онро нутқи дохилӣ меноманд.

Психолог Раев А.И. нутқи дохилиро лабораторияи фикр меномид. Нутқи берунӣ дар навбати худ ба нутқи шифохӣ ва хаттӣ чудо мешавад. Дар зери мафҳуми нутқи хаттӣ як навъ нутқи фаҳмида мешавад, ки ба воситаи он одам фикрашро ба низом ифода мекунад ва дар рафти ба шакл даровардани нутқ қонуну қоидаҳои грамматикӣ ба ҳисоб гирифта мешавад. Нутқи шифохӣ ва ё нутқи гуфтугӯӣ як навъи нутқи мебошад, ки ба воситаи он одам метавонад нутқи худ ва дигаронро зери назорат гирад ва ба таври шифохӣ гуфтугӯ кунад. Нутқи дахонӣ дар навбати худ ба нутқи диалогӣ ва монологӣ чудо мешавад [8, с. 157].

Леонтьев А.А. бо ишора ба аҳамияти ҷанбаҳои таълимӣ ва тарбиятии муоширати омӯзгорӣ таъкид мекунад, ки «Муоширати омӯзгорӣ матлуб ин ҳамон муоширати муаллим бо талаба дар раванди таълим мебошад, ки бехтарин шароит барои рушди алоқамандӣҳо, ташаккули шахсият, ҷазои эҳсосотӣ, идоракунии ҳолати психологӣ-иҷтимоии кӯдакон ва бештарин истифода аз тавоноҳои фардӣ муаллим дар раванди омӯзиширо фароҳам оварад» [4, с. 16].

Нутқӣ диалогӣ ин як навъ нутқи мебошад, ки гуфтугӯи ду ва зиёда шахсоро дар бар мегирад. Нутқи диалогӣ дар шакли диалогӣ лӯқмадихӣ, тасдиқ ва ё инқори фикрҳои дигарон зоҳир мешавад, ки онро нутқи гуфтугӯӣ ҳам меноманд.

Нутқи монологӣ ин гуфтугӯи як шахс мебошад. Нутқи монологӣ як навъ нутқест, ки дар рафти он вақт ҳеле зиёд сарф мешавад, қонуну қоидаҳои грамматикӣ ва тартиби баён дар он баъзан рӯя намegarдад, қасе дар рафти гуфтугӯ лӯқма намедихад ва он бе тайёрии махсуси пешакӣ шакл мегирад.

Коммуникатсияи шифохӣ. Муошират дар рафти коммуникатсияи шифохӣ тавассути забон суръат мегирад ва нутқ ҳамчун системаи аломатҳои иловагӣ хизмат мекунад. Дар зери мафҳуми нутқ овозҳо ва тарзи талаффузи фонемаҳои забони модарӣ фаҳмида мешавад. Ғайр аз ин, дар рафти нутқ ва барқарор намудани алоқии байниҳамдигарӣ коммуникатсияи ғайришифохӣ аҳамияти калон дорад. Ин шакли нутқ муносибати эмосионалии одамро ифода карда, дар шакли нутқи гуфтугӯӣ ва системаи аломатҳои ғайринутқӣ: имову ишора, мимика, ҳаракатҳои

бозувон, пасту баланд садо додани овоз дар мавриди гиря, ханда ва дар суръати ифодаи нутқ зоҳир мешавад.

Дар баробари ин муоинаи визуалӣ (барқарор намудани алоқа ба воситаи кори муътадили узвҳои биной) як соҳаи нави тадқиқот ҳисоб меёбад. Олимон муайян намуданд, ки тавассути воситаҳои муоширати ғайришифохӣ, яъне бо ёрии узвҳои биной одам метавонад ҳаҷм ва миқдори донишҳои шифохии худро боз ҳам бою ғайи гардонад.

Муоширати интероактивӣ. Дар зери мафҳуми муоширати интероактивӣ, пеш аз ҳама роҳу равиши дуруст ташкил намудани фаъолияти якҷояи одамон, таъсири муоширати байнишахсӣ дар маҷмуъ алоқаи байниҳамдигарии одамон фаҳмида мешавад. Муоширати байнишахсӣ дар коллектив суръат гирифта, натиҷаи ниҳони он ба манфиати хонандагони алоҳида ва ё аҳли гурӯҳ равона мегардад. Гӯҳро дар муоширати дохиликоллективӣ дар байни аъзоёни он рақобати ғоявӣ ва бо ҳам мувофиқат накардани фикру ҳиссиёт ихтилофотро ба вучуд меорад. Масалан, дар як маврид ислоҳ намудани амалу рафтори як гурӯҳи хонандагон ба ҷои нафъ овардан, баръакс, вазъи психологӣ муҳити коллективро ноором месозанд ва дар дигар маврид ҳатто ин боиси низоъ ва носозгориҳои муоширати дохили коллективӣ мегардад. Ин ба тезу тундшавии рафтори бади ахлоқӣ, ҳисси якдигарбадбинӣ аъзоёни коллектив оварда мерасонад.

Монеаи ғоявӣ дар муошират. Дар рафти муоширати байниҳамдигарӣ ҷонибҳо ба маънии аслии ақида, фикр, нуқтаи назар, талабот, хоҳиш, амру фармоиш ва ба талаботи якдигар ҳамеша розӣ намешаванд ва гуногунандешии аҳли гурӯҳ барои дар коллектив ба вучуд омадани мушкilotи ғоявӣ сабаб мешавад. Барои он ки дар муоширати дохили коллективӣ монеаҳои ғоявӣ ва гуногунандешӣ ба вучуд наоянд, зарур аст, ки аъзоёни коллективро дар руҳияе тарбия намоем, ки ҳар як узви коллектив худро дар мавқеи шахсони ҳамсӯҳбат дарк карда тавонанд, то ин, ки онҳо ба мазмуни фикру ҳиссиёт, андешаҳои якдигар баҳои воқеӣ дода тавонанд. Дар баробари ин зимни муошират ба шахсони ҳамсӯҳбат таъсири психологӣ расонидан аҳамияти калонро соҳиб аст. Ба якдигар таъсири мақсаднок расонида тавониш ва тағйир додани фикру ҳиссиёти вай як қисми таркибии масъалаи психологияи муошират ба шумор меравад. Моҳияти ба якдигар таъсири мақсадноки психологӣ расонидан чунин маъно дорад, ки шахсони ҳамсӯҳбат бо сухани нарму гуворо ба дилу дидаи шахсони дигар роҳ ёфта, ба шууру ҳиссиёт ва мафкураи онҳо тағйироти психологиро ба вучуд биоранд. Пеш аз ҳама ақида, муносибат, ҳолати психологӣ ва рафтори одам тавассути сухан, каломии воло тағйир дода шавад. Бо ҳамин роҳ бо ҳолатҳои психологӣ гурӯҳи коллектив таъсир расонида, дар коллектив муҳити солими психологиро муҳаё сохтан мумкин аст. Масалан, бо роҳи таъсири психологӣ расонидан муаллим метавонад хонандагонро дар рӯҳияи дӯстӣ, рафокат, муҳаббат ба Ватан, ватандӯстӣ, ватанпарварӣ ва ифтихори миллӣ, ҳифзи муқаддасоти миллӣ ва нангу номуси милли доштанро тарбия намояд. Дар ин маврид идроки одам аз ҷониби дигарон ба вучуд меояд.

Ҷиҳати персептивии муошират. Дар ин қисмати мавзӯ идроки одам аз тарафи дигарон суръат мегирад. Дар рафти муоширати байниҳамдигарӣ аз рӯи қиёфа, хусусиятҳои рӯҳию эмотсионалӣ, иродавӣ, тарзи муносибатҳои шахсӣ ба фаъолӣ ва ғайрифаъолии одамро муайян кардан мумкин аст. Муаллим муайян намояд, ки коллективро чигуна рӯҳияи психологӣ фаро гирифтааст: рӯҳияи фаъоли қорӣ ва ғайрифаъолӣ псимистӣ, (дунёбездорӣ), нохушӣ, дилсардӣ ва як навъ ноумедӣ. Ё ин, ки ба қувваю ғайрат ва имконоти аъзоёни коллектив он қадар боварӣ надорад ва ҳоказо. Ҳар як аъзои коллектив бартарии худро дар муқоиса бо дигарон дида тавонад, ки ӯ аз шахси ҳамсӯҳбат ҷӣ фарқ дорад ва дар навбати худ ба ӯ монанд аст. Ҳар як хонанда дар бораи худ ва дигарон тасаввуроти амиқӣ маърифатӣ дошта назари худро дар баҳодиҳӣ баён созад. Бо ҳамин роҳ одам имконот ва лаёқати худ, рушди маърифатии худро ба воситаи донишҳои психологияи дигарон муайян мекунад. Зеро одам имконоти зеҳнӣю ақлонӣю худро тавассути донишҳои психологияи дигарон бо роҳи идентификация (монандкунонӣ) ва рефлексия дарк мекунад ва дар баробари ин ба хусусиятҳои мусбату манфии худ шинос мешавад.

Идентификация чист? Бо роҳу воситаҳои гуногун омӯхтан ва фаҳмидани хусусиятҳои фарқкунандаи психологияи як шахс аз шахси дигар ва дар муқоиса дида баромадани онҳо идентификация ва ё монандкунонӣ номида мешавад.

Идентификация як роҳу воситаи фаҳмидан ва дарк намудани психологияи дигарон мебошад. Психологияи як шахсро ба шахси дигар дар муқоиса дида, ҷиҳатҳои мусбату манфии ӯ муайян карда мешавад. Идентификация бо рефлексия алоқаи қавӣ дорад. Рефлексия як воситаи фаҳмидан ва дарк намудани дигарон мебошад. Дар психология дар зери мафҳуми рефлексия идроки ҳамсӯҳбат аз ҷониби шахси дигар ва ё идроки як шахс аз тарафи шахси ҳамсӯҳбат, ки зимни муошират барқарор мешавад, дар назар дошта шудааст. Муошират танҳо

бо роҳи ба шахсони дигар ахборот расонидан хотима намоебад. Муошират ба он нигаронида мешавад, ки шахси ҳамсӯҳбат дар зерӣ таъсири дигарон бо роҳи мутақобила ҷавоб мегардонад. Ибтидои муошират дар оила, кӯдакостон, мактаб ва муҳити сотсиалӣ шакл мегирад. Оила – ин як қисми гурӯҳи хурди иҷтимоии ҷомеа буда, дар он нақши волидайн, калонсолон ва риояи муҳити солими психологӣ аҳамияти калон дорад. Зеро, ташаккули шахсияти бачагон маҳз дар оила суръат мегирад. Муоширати дохили оилавӣ, пеш аз ҳама, бо маърифатнокӣ, маданият ва мунтазам бехтар намудани донишҳои психологию педагогии падару модарон вобаста аст.

Бояд гуфт, ки нутқ дар рафти муоширати байниҳамдигарӣ якчанд вазифаҳоро дар бар мегирад.

Нутқ – ин воситаи муоширати байниҳамдигарии одамон аст. Нутқ – воситаи ба дигарон хабар расонидан мебошад. Тавассути нутқ ба дигарон донишу маҳорат ва таҷрибаи андӯхтаи наслҳои калонсол омӯзонида мешавад. Нутқ – воситаи идоракунӣ ва ба низомдарории рафтори дигарон мебошад. Бо сухан ва каломӣ рӯҳбахш одам ба психологияи дигарон таъсир расонида, онҳоро ғаъл мегардонад. Муаллим ва тарбиятгар тавассути сухан ба шууру ҳиссиёти хонандагон таъсир расонида, бо ин восита онҳоро ба роҳи дуруст ҳидоят менамояд. Интиҳоби калимаву ибораҳои мувофиқ ва истифодаи онҳо дар одам ҳиссиёти болидарӯҳиро ба вучуд оварда, рӯҳро мунаввар месозад. Сухани таъсирбахш ба алмоси теғи бурро монанд буда, ҳатто тавассути он одамро дар лаҳзаҳои душвори ҳаёт, ки ба ӯ хавфу хатар таҳдид мекунад, аз мушкilotи ба амал омада раҳой дода, аз нестӣ эмин нигоҳ медорад. Доир ба ин масъала Абушақури Балхӣ фармудааст:

Шунидам, ки бошад забони сухан,

Чу алмоси бурруну теғи кӯҳан.

Сухан бифканад минбару дорро,

Зи сӯроҳ берун кунад морро.

Барои ҳамаи ин ҳар як шахс бояд пеш аз ҳама забони модариашро хуб донанд ва ба тадриҷ фонд ва захираи луғавии ҳешро бо калимаву ибораҳои шево, нарму гуворои тоҷикӣ бою ганӣ гардонад. Агар одам забони модарии худро аз ҳар ҷиҳат хуб донанд дар ин маврид ӯ метавонад, дигар забонҳоро бо осонӣ аз бар кунад. Омӯхтану донишҷӯи забони модарӣ як роҳест барои мукамал аз худ намудани ҳусну қубҳи забонҳои дигар. Шоир гуфтааст, ки:

Ҳар кас ба забони худ сухандон гардад,

Донишҷӯи сад забон осон гардад.

Доир ба сухандонӣ дар «Қобуснома» фикру мулоҳизаҳои муфид оварда шудаанд. Суханҳое, ки одам дар байни мардум мегӯяд онҳоро ба дигарон ба тарзи зебою дилчасп гуфтан зарур аст, то ки дигарон сухани моро хуб пазирай кунанд. Суханро тарзе бояд гуфт, ки ба воситаи он одамон арзишҳои маънии шахси гӯяндаро дарк намоянд, чунки одамони бузургу донишмандро маҳз аз рӯи сухандонию суханвариашон дигарон мешиносанд. Ба қиёфаи одамон назар андӯхта, сухандон ва ё сухандон набудани онҳоро муайян кардан душвор аст.

Оиди суханварӣ дар «Қобуснома» таъкид шудааст: одам тарзе бояд сухан гӯяд, ки дигарон аз шунидани сухани ӯ болидарӯҳ шуда, як ҳолати оромиро дар ботини худ эҳсос кунанд. Дар ҳолати ба тарзи дигар ифода намудани сухан одам ғамгин шуда, рӯҳияаш ноором мешавад, ҳиссиёти гуногунро аз сар мегузаронад [9; с. 47].

Кайковус дар мисоли тарбияи фарзандаш Гелоншоҳ ба муаллимон ва падару модарон маслиҳат медиҳад, ки пеш аз сухангӯӣ ҳамаи паҳлуҳои мазмуни суханро дар мизони ақл бар қашида баъд фикрҳои худро баён намудан зарур аст. Кӯшиш бояд кард, ки сухан ҳарчи хубу гуворо гуфта шавад, то ин ки аз сухандонию суханварию худ ва дигарон баҳра бардорӣ. Одамон, ки ба маънии сухани худ сарфаҳм намераванд, бемаврид сухан мегӯянд онҳо аз ҳар ҷиҳат ба тутӣ монанданд. Яъне, чунин одамон мисли тутӣ сухан мегӯянд. Шахси сухандону суханвар касеро метавон гуфт, ки ӯ ба моҳият ва маънои сухани худ сарфаҳм меравад. Одами донишманд аснои сухангӯӣ ба кӯтоҳбаёнӣ риоя мекунад. Ҳамчунин одам бояд ҳангоми сухангӯӣ бо андеша сухан гуяд, то ки аз гуфтаҳои худ пушаймон нашавад. Ҳангоми сухангуии дигарон ба миёни сӯҳбати онҳо даромада, сухани онҳоро буридан аз рӯи одоб нест. Бемавриду беасос ба дигарон сухани сарду дилхарош гуфтан ҷоиз нест. Зеро сухани сард ва дилхарош ба тухме монанд аст, ки аз он ниҳоли душманӣ мерӯяд. Ба дигарон суханҳое гуфтан лозим аст, ки онҳо барои исбот ва асоснок кардани фикрашон шунидан меҷӯянд. Ҳар чӣ қадар сухандон бошӣ, камтар гӯӣ, то ин, ки дар рафти сухангӯӣ дар намонӣ, бисёр донишҷӯ кам сухан гуфтан фазилати хуби одамест. Шоир гуфтааст:

Сухан бисёр дону андаке гӯӣ,

Якero сад мағӯӣ садро яке гӯӣ.

Дар панҷсад ҳадиси Паёмбар Муҳаммади Мустафои Саллалоҳу Алайҳи Олиҳии Васаллам омадааст: кам гуфтан, кам хуфтан, кам хурдан.

Одами сергапро, гарчи боақл бошад ҳам, дигарон беақл мешуморанд. Бинобар он хангоми сӯҳбат ба қиёфаи шахси ҳамсӯҳбат нигариста аз он пай бурдан лозим аст, ки оё ӯ майлу хоҳиши шунидани суҳанҳои шуморо дорад. Дар ин маврид риштаи сӯҳбатро давом додан мумкин аст. Агар шахси ҳамсӯҳбат чунин майлу хоҳиш надоста бошад, бо ӯ сӯҳбат кардан раво нест. Ҳамон вақт одам дар байни омма маҳбуби дилҳо мегардад, ки агар ӯ зимни сӯҳбат ба дилу дидаи дигарон бо суҳани нарму гуворо роҳ ёбад. Суҳан бояд пурмазмун ва хеле нарму гуворо гуфта шавад, то ки дигарон аз шунидани суҳанҳои рӯҳбахш лаззат баранд. Дар ин хусус Абулқосими Фирдавӣ гуфтааст, ки:

Мағӯй он суҳан к-андар он суд нест,
К-аз оташ баҳра чуз дуд нест.
Ҳамин чихати суҳангӯиро Носири Хусрав ин тавр баён карда буд:
Хохӣ, ки наёрӣ ба сӯи хеш зиёнро,
Аз гуфтаи нохуб нигоҳ дор забонро.
Он беҳ, ки нағӯи, чу нодон суҳан,
Ногуфта бисе беҳ бувад аз гуфтаи расво.

Макун бовар суҳанҳои шунда,
Шунида кай бувад ҳаргиз чу дида [2, с.52].

Одам пеш аз он, ки дар назди ҳамсӯҳбат изҳори ақида мекунад, ё дарду аламашро ба онҳо баён месозад ӯ бояд пешақӣ хуб андеша намояд, ки бо кӣ гуфтугӯ дорад. Бо шахсони ношинос ҳеҷ вақт дили худро кушодан ва ошкоро гуфтугӯ кардан зарур нест. Онҳоро нашинохтаю надониста дар ҳар хусус бо онҳо ошкоро сӯҳбати дуру дароз кардан раво нест. Зеро ин гуна амал боиси коҳиш ёфтани обрӯю эътибори шахс мегардад. Ҳамеша зимни суҳангӯӣ аввал андеша, баъд гуфтор бояд кард. Аз ин рӯ, одам дар қадом ҳолати психологие, ки қарор дошта бошад, ӯ ҳамеша ақли солимро бояд ба қор барад. Солимии ақл ба солимии ҷома таъсир мерасонад. Фариддадуни Аттор маслиҳат меод, ки «Ҳар ки суҳан гӯяд, пеш аз он ки биандешад, пушаймониаш бор оварад ва ҳар кӣ наандешад, пеш аз он ки суҳан гӯяд маломат ёбад» Саъдии Шерозӣ дар ин хусус гуфтааст:

Суҳандони парварда, пири кӯҳан,
Биандешад, онгоҳ бигӯяд суҳан.
Аввал андеша в-он гаҳе гуфтор,
Пойбаст омадасту пас девор.

Ё ин ки Камолиддин Биноӣ фармудааст:
Суҳандонон, суҳан бо парда гӯед,
Ба рӯи якдигар санчида гӯед.

Ҳангоми муоширати коммуникативӣ кӯшиш бояд кард, ки аз доираи одоби суҳангӯӣ берун набаромада, барои шунда тавонистани суҳанони шахси ҳамсӯҳбат омода бошем. Пеш аз ҳама, фикру хоҳиш ва андешаҳои худро дар мизони ақл баркашида, сипас ба воситаи нутқ мулоҳизаҳои худро ба дигарон пешкаш намоем. Ба он саъй бояд кард, ки суҳани шахс хело ҷаззобу гуворо ва маданӣ садо диҳад. Дар рафти муоширати байниҳамдигарӣ нармуомилагӣ ва хушгуфториро пеша кардан, аз вазъи ҳолати рӯҳии шахсони ҳамсӯҳбат бохабар будан аҳамияти бағоят калон дорад.

Ҳамин тавр, пурсамар ба роҳ мондани шаклҳои муоширати байниҳамии муаллиму хонандагон дар рафти дарс ва соатҳои тарбиявӣ барои баланд бардоштани сатҳи сифати раванди таълим алоқаманд мебошад.

Адабиёт:

1. Амонов Н.Қ. Асосҳои психологии муоширати педагогӣ. – Душанбе, 2003.
2. Афзалов Х., Раҳимов Б. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик. – Душанбе, 1994.
3. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. – М., 1987.
4. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. – Москва: Издательский центр «Эль-Фа», 1996.
5. Лутфуллоев М. Инсон ва тарбия. – Душанбе: Ирфон, 2013. – 465 с.
6. Набиев М. Маданияти нутқ. – Душанбе: Матбуот, 2007.
7. Раҳмонов Э. Забони миллат - ҳастии миллат. – Душанбе, 2016.
8. Раев А.И. Опыт психологического изучения процесса усвоения системы исторических понятий учащимися 4-8 классов // Ученые записки ЛГПИ им. А. И. Герцена. Т. 159. – Л., 1958.

9. Унсрулмаоили Кайковус. Қобуснома. – Душанбе, 1966.
10. Фозилов С.М. Мукаддимаи ғавҷи педагогӣ. – Душанбе, 2023. – 188 с.
11. Хусенов Н., Олимов Т., Насимов Р., Аминов Ш. Психология. – Рашт, 2023. – 204 с.

Калидвожаҳо: *муошират, дониш, малака, маҳорат, таҳлил, раванди таълиму тарбия, хонандагон, муоширати байниҳамдигарӣ, муоширати педагогӣ.*

Аннотация

**ЯЗЫК – ОСНОВНОЕ СРЕДСТВО ИНТЕРАКТИВНОГО ОБЩЕНИЯ В
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ**

В данной статье язык является основным средством взаимного общения в процессе обучения, изучается и анализируется взаимное общение преподавателя и учащихся.

Стоит отметить, что в процессе обучения необходимо использовать навыки учебного общения учителей, поскольку в процессе обучения, в первую очередь, важны манеры общения учителей и учащихся. Наблюдение за лицами школьников показывает, что они лучше запоминают учебные материалы через разговоры и рассказы. В случае использования данной беседы повысится активность учащихся в процессе обучения и появится их энтузиазм в учебе. Поэтому этикет педагогического общения учителя в учебном процессе является одним из основных и необходимых столпов развития умений учащихся на уроке.

Ключевые слова: *общение, знания, умения, умения, анализ, учебный процесс, обучающиеся, взаимное общение, педагогическое общение.*

Annotation

**LANGUAGE IS THE BASIC MEANS OF INTERACTIVE COMMUNICATION IN THE
EDUCATIONAL PROCESS**

In this article, language is the main means of mutual communication in the learning process; mutual communication between the teacher and students is studied and analyzed.

It is worth noting that in the learning process it is necessary to use the educational communication skills of teachers, since in the learning process, first of all, the manners of communication between teachers and students are important. Observing the faces of schoolchildren shows that they remember learning materials better through conversations and stories. If this conversation is used, students' activity in the learning process will increase and their enthusiasm for learning will appear. Therefore, the etiquette of a teacher's pedagogical communication in the educational process is one of the main and necessary pillars of the development of students' skills in the classroom.

Key words: *communication, knowledge, skills, abilities, analysis, educational process, students, mutual communication, pedagogical communication.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Гафурова Назрбӣ, магистранти соли аввали ихтисоси таҳсилоти ибтидоии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Тел.: +992 909406300

Сведения об авторе: Гафурова Назрби, магистранка первого курса начального образования, Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Аини. Тел.: +992 909406300

About the author: Gafurova Nazrbi, 1st year master of primary education, Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini. Tel.: +992 909406300

ХУСУСИЯТҲОИ ОМОДАГИИ ПСИХОЛОГИИ ЧАВОНОН БА БУНЁДИ ОИЛА

Ҳамсардорӣ дар замони муосир талаботҳои ниҳоят мураккабро ҳангоми муносибатҳои байнишахсии оилавӣ пеш мегузорад. Ин муносибатҳо ба ҳамсарон дар шакли тайёр дода намешаванд, балки ҳамчун масъалае пешниҳод мегарданд, ки аз онҳо кӯшишу ғайрат, омодагӣ ва қобилиятро барои амалигардонии ин кӯшишҳо талаб мекунад. Илова бар ин, синну соли никоҳӣ бо дарназардошти вазъиятҳои воқеии мавҷудаи кишварҳо метавонад тағйир ёбад. Чунин вазъият дар Тоҷикистони соҳибистиклол низ ба мушоҳида расид. Синни никоҳӣ мувофиқи Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 17 - солагӣ ба 18 - солагӣ гузаронида шуд. Ин аз он хотир буд, ки ҷавонро тавонем аз ҳар ҷиҳат (иқтисодӣ, иҷтимоӣ, маданӣ ва психологӣ) ба бунёди ҳаёти оилавӣ омода намоем.

Бинобар ин дар хусуси синни миёнаи лоиқи никоҳ низ хуб мулоҳиза кардан зарур аст. Бояд дар назар дошт, ки синни лоиқи никоҳ набояд хеле хурд бошад. Агар духтарон хеле барвақт ба шавҳар бароянд, он гоҳ фарзанди сусту лоғар таваллуд мекунад ва оила ҳаргиз мустаҳкам намешавад. Албатта, барои никоҳ на танҳо балоғат, балки камолоти иҷтимоӣ ҳам зарур аст. Илова бар ин, дер хонадор шудан ҳам оқибатҳои манфӣ дорад. Дер хонадор шудан аз он сабаб номақбул аст, ки то калон шудани фарзандон синни падару модар ба ҷойе мерасад ва волидайн то замони ба балоғат расидани фарзандонашон пир мешаванд. Дар ҳамин давра ҷавон будани падару модар хеле муҳим аст, чунки оилаи ҷавон ба ёрию дастгирии онҳо хеле мӯхтоҷ мешавад.

Мушоҳида, суҳбат, вохӯрӣ ва семинарҳои омӯзишии психологӣ бо намояндагони гуногуни кишрҳои ҷомеа нишон доданд, ки агар домод дар синни 22-24 -солагӣ ва арӯс дар синни 20-22 - солагӣ издивоҷ кунанд, ин барои онҳо муносибтару мувофиқтар аст. Агар занон дар ин синну соли хонадорӣ донишҷӯӣ бошанд, он гоҳ барои таҳсил ва дар айнаи ҳол модар шудани онҳо фароҳам овардани шароит ва расонидани кӯмаки ҳарҷониба лозим аст. Ба занҳо ҳаргиз ҷоиз нест, ки хонадор шудан ва таваллуди фарзандро то хатми таҳсил мавқуф гузоранд.

Меҳоҳам як мушоҳидаи оддии психологии ҳудомонро ба хонанда баён кунам ва он чунин аст: масалан, ҷавонон бештари вақташонро ба омӯзиши касби ронандагӣ сарф мекунанд, вале омодагӣ ба ҳаёти оилавино, ки масъалаи тақдирсоз аст, канор мегузоранд. Воқеан, агар ҷавон аз имтиҳони омодагии махсуси ронандагӣ нагузашт, маълум аст, ки соҳиби ҳуҷҷатҳои ронандагӣ намешавад, вале барои гирифтани шаҳодатномаи ақди никоҳ, одатан, ҳеҷ гуна монеа вучуд надорад ва барои ин танҳо майлу хоҳиши том ва муносибати ҷиддӣ зарур асту бас.

Мутаассифона, аксарияти ҷавонон ба мавзӯи бунёди оила саҳлангорона муносибат карда, дар ин бора саросема ва бе фикру андешаи амиқ қарор медиҳанд. Онҳо аз он беҳабар мебошанд, ки дар наздашон масъулияти уҳдадорихои зиёде гузошта мешавад. Онҳо одатан зери таъсири шайдоиву шефтагии худ шитобкорона ангуштарини никоҳ харидорӣ мекунанд. Ниҳоят мебинем, ки ҳамаи интизорихои онҳо барбод мераванд. Онҳо бояд дарк кунанд, ки ин шайдоиву шефтагӣ гузарандаанд. Бо таассуф, ки ниҳоят кам ҷавонон ба таври воқеӣ ба душворӣ ва ташвишҳои солҳои аввали ҳаёти ҳамсардорӣ омодаанд.

Омодагии ҷавонон ба ақди никоҳ, ба ҳаёти ояндаи оилавӣ қисми таркибии ҷудонашавандаи раванди тарбияи насли наврас ба шумор меравад. Ба синни никоҳӣ расидани ҷавон маънои онро надорад, ки ӯ қомилан ба бунёди оилаи устувору солим тайёр аст.

Оё ҷавонон медонанд, ки оиладор шудан ба чӣ хотир аст ва чӣ ғоидахоро дорад? Биёед ба ин саволҳои гузошташуда посух диҳем. Пеш аз ҳама бояд зикр кард, ки пайкари одамай ба мисли як соате мебошад, ки ҳар узве аз аъзои он барои адо кардани як хидмате офарида шудааст. Соат ҳашт ё даҳ чарх дорад, ки ҳар кадоми он барои адо кардани як хидмате дуруст карда шудааст. Ҳар вақте ки шумо яке аз ин чархҳоро аз адои вазифаи худаш боздоред, шубҳа нест, ки он соат вайрон мешавад. Ҳамин тавр дар пайкари марду зан низ узвҳои офарида шудаанд, ки ҳар яке вазифаи мушаххасро адо менамоянд. Пайдост, ки агар ин узвҳо аз адои вазифа боздошта шаванд, он гоҳ пайкари марду зан ба монанди ҳамаи соат вайрон шуда, аз кор мегардад, Яъне, бемор мешавад. Аз ин хотир шахсоне, ки тарки издивоҷ мекунанд, одатан ба вайроншавиҳои гуногуни психикӣ ва ҷисмӣ гирифта мешаванд. Пас, издивоҷ ҷораи пешгирии ҳар кадоми ин вайроншавиҳо аст.

Аз нигоҳи Муҳаммад Ғазолӣ, яке аз матлабҳои издивоҷи ниёзи табиӣ инсон ба дӯстӣ, улфат, роҳат додану шод кардани нафс ва осоишу оромии дил махсуб меёбад. Яккаву танҳо зистану аз ин хушиҳои зиндагӣ баҳравар набудан бисёр мушқил аст. Инсон, чӣ мард ва чӣ зан «нимаи пайкар» аст ва ҳамеша барои пурра шудан ба нимаи дигари ба худ мувофиқ, амин, парҳезгор, ғамхору меҳрубон ниёз дорад. Ба ин маънӣ, ҳар як инсон дар роҳи пурпечуб ва пасту баланди зиндагӣ ба ҳамсафаре эҳтиёҷ дорад, ки ҳар лаҳза тайёр бошад худро нисори ӯ кунад ва ӯ низ худро аз вай дарег надорад».

Пас ба ҷавонон бояд моҳияти андешаҳои дар боло зикршударо фаҳмонд, то ки онҳо ногузир будани бунёди оиларо дарк намоянд ва онҳоро дар оянда ҳамчун арзишҳои муҳими оиладорӣ донанд.

Волидайн бошанд бояд дар ҳалли ин масъала масъулият ҳис кунанд. Бунёди оила ҳавою ҳавас нест, барои ҳамин ҳам волидайн набояд дар ташвиқи ҷавонони комилан ба камол нарасида ва маънии оилаву зану фарзандро дарк накарда шитоб кунанд.

Дар шароити феълӣ ҷумҳурии мо бисёр волидайн ҳастанд, ки аз рӯи ҳавас ва ба истилоҳ, ормоншиканӣ духтаронро барои ҷавонписарон аз синни 17-18 солагӣ хостгорӣ мекунанд, аммо ин нуктаи муҳимро фаромӯш мекунанд, ки шартӣ асосӣ барои издивоҷи ҷавонон танҳо дарки масъулият нест, балки омодагии онон ба ҳаёти мустақил низ мебошад.

Инак, ҳамин ду ҳадиси шариф бо камолӣ равшанӣ далолат мекунад, ки пеш аз никоҳ мулоқоти келину домод дуруст будааст. Имом Ғазолӣ ҳамин мулоқотро мустаҳаб мегӯяд. Ҳар вақте ки зане ва марде орзуи издивоҷ карда, аз аҳволи якдигар огоҳ мегарданд, мувофиқ будани ҳасабу молдорӣ ҳамдигарро мефаҳманд, ҷамолӣ зоҳирӣ ва ботинӣ якдигарро хуш мекунанд ва ба издивоҷ розӣ мешаванд, он гоҳ онҳоро метавон бо ҳамдигар хонадор кард. Ва агар яке аз онҳо розӣ нашуд, даст аз никоҳи онҳо бардоштан зарур аст, зеро никоҳе, ки бе ризоии яке аз онҳо ба вуҷуд меояд, ҳайре нахоҳад бахшид.

Ғайр аз ин, хонадоршавандагон мебошад ба чанд нуктаи дигари муҳим ҳам эътибор диҳанд, ки асосан аз инҳо иборат мебошанд:

а) синну сол (ҳарчанд шариати ислом дар бораи тафрикаи синну соли ҳам зан ва ҳам мард шарт намегузорад ва мисоли равшани он издивоҷи ҳазрати Муҳаммад (с) бо Ҳадича аст, ки калонсолтар аз Пайғамбар (с) буд ва ин барои пайравони дини муҳаммадӣ намунаи ибрат мебошад);

б) аз нигоҳи ҳасаб (сатҳи дониш, тарбият, сатҳи маърифат ва фарҳанги хонаводагӣ);

в) аз лиҳози дорой, то ки дар умури зиндагӣ сабаби таънаву маломати якдигар қарор нагиранд;

г) аз лиҳози симои зоҳирӣ (домоду арӯс пеш аз номзад шудан ҳамдигарро бубинанд ва ҷамолӣ якдигарро писанданд).

Бояд таъкид кард, ки кӯдакон ин меъёр ва арзишҳои зикршударо дар ҷараёни ҳаёт аз насли калонсол низ қабул мекунанд. Албатта, бо дарназардошти рафти тараққиёти имрӯзи ҷомеа чунин тарзи табиӣ азхудкунии таҷрибаи ҳаёти оилавӣ ноқофӣ аст. Бинобар ин бояд насли наврасро дар мактаб ва оила ба таври махсус ба бунёди оилаи ояндаи хуб омода намуд.

Психологияи муосир чунин ҷанбаҳоро дар омодагии махсуси ҷавонон ба ҳаёти оилавӣ муҳим медонад:

- ҷанбаи иҷтимоиро дорад, Яъне, сиёсати давлатро дар соҳаи муносибатҳои никоҳию оилавӣ ва демографӣ, моҳияти ҷамъиятии арзишҳои оилавӣ, нақшҳои иҷтимоии ҳамсарон ва волидайнро ифода намояд;

- ҷанбаи маънавию ахлоқиро соҳиб аст, Яъне, тарбияи чунин сифатҳои ахлоқиро дар бар мегирад: муносибати дӯстонаю меҳрубона доштан бо намояндаи ҷинси муқобил; эҳтиром намудани модар, падар ва хурду калон; талабот доштан ба тарбияи кӯдакон; бомасъулиятӣ, ҳайрхоҳӣ, гузашт карда тавоништан, худдорӣ, эҳсоси адои қарз дар назди ҳамсар, оила, кӯдакон; маданияти зухуроти ҳиссиёти маҳрамона;

- ҷанбаи ҳуқуқиро дар бар мегирад, Яъне, шинос намудани ҷавонон бо асосҳои қонунгузорӣ доир ба никоҳ ва оила, бо санадҳои муҳимтарини ҳуқуқи оилавӣ, бо уҳдадорӣҳои ҳамсарон нисбати якдигар, кӯдакон ва ҷамъият;

- ҷанбаи психологияи дорост, Яъне, ташаккули фаҳмиши дуруст доир ба рушди шахс, дар бораи хусусиятҳои психологияи муносибатҳои байнишахсии ҷавонон, оид ба асосҳои психологияи никоҳ ва ҳаёти оилавӣ, дар бораи маҳорати фаҳмида тавоништан психологияи одамони дигар ва инкишоф додани ҳиссиётҳое, ки барои ҳаёти ҳамсарӣ ва оилавӣ заруранд;

- чанбаи физиологиро беҳдоштиро дорад, Яъне, ба ҷавонон бояд донишхоро дар бораи хусусиятҳои физиологии организми мард ва зан, хусусиятҳои ҳаёти маҳрамон, масъалаҳои беҳдошти шахси ва ғ. дод;

- чанбаи педагогиро дорост, Яъне, дар ҷавонон ташаккул додани тасаввурот дар бораи нақши оила дар тарбияи кӯдакон, хусусиятҳои тарбияи оилавӣ, вазифаҳои тарбиявии падар ва модар ва роҳҳои баланд бардоштани маданияти педагогии волидайн;

- чанбаи хоҷагидорию иқтисодиро соҳиб аст, Яъне, мучахҳаз намудани ҷавонон бо донишҳо дар бораи бўҷаи оила, маданияти маишӣ, маҳорати бурда тавонистани хоҷагии хонагӣ ва ғ.

Аз ҷанбаҳои дар боло зикршуда бармеояд, ки тарбияи ҳамаҷонибаи оиладорӣ зери таъсири омилҳои гуногун ба амал меояд. Муҳаққиқони ин соҳа пеш аз ҳама оила, мактаб, ҷомеаи ҳамсолон, адабиёти бадеӣ, воситаҳои ахбори омма, аҳли ҷомеа ва масҷидхоро ҷудо менамоянд. Бинобар ин, омодагии ҷавонон ба ҳаёти оилавӣ маҳз дар заминаи таъсири байниҳамдигарии он бо ҳамаи ниҳодҳои иҷтимоӣ сурат мегирад ва ба ин васила тасаввурот, нуқтаи назар, эътиқод, сифат ва одатҳои ташаккул меёбанд, ки ба ҳалли ин масъала мусоидат менамоянд.

Хулоса, дуруст ба роҳ мондани омодагии ҷавонон ба ҳаёти оилавӣ имконият медиҳад, ки онҳо ба моҳияти бунёди ин рукни ибтидоии ҷомеа сарфаҳм раванд ва дарк кунанд, ки оила барои ҷӣ зарур аст. Чанде аз андешаҳои психологиро дар мавриди зарурати бунёди ҳаёти оилавӣ ба ҷавонон пешниҳод мекунем.

Адабиёт:

1. Алешина, Ю. Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование [Текст] / Ю. Е. Алешина. – М.: Эксмо, 2014.
2. Антонюк, Е. В. Становление ролевой структуры молодой семьи и ее восприятие супругами [Текст] / Е. В. Антонюк // Вестник Моск. ун-та. Психология. Сер.14. 2014. №4. – С.25-34.
3. Баробарии гендерӣ. Дастури методӣ барои кормандони факултаи бозомӯзӣ ва тақмили ихтисоси хизматчиёни давлатии Донишқадаи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, ГОПА мБХ, 2018.
4. Грехова, Н. А. Брак и семья в структуре ценностей современной молодежи // Молодежь и будущее: профессиональная и личностная самореализация: материалы X Международной научно-практической конференции, Владимир, 25 марта 2021 года / Под общей ред. Е. В. Прониной. – Владимир: Издательско-полиграфическая компания «Транзит-ИКС», 2021. – С.326-329.
5. Расулов С.Х. Психология эмотсия ва ҳиссиёт. Воситаи таълимӣ. – Душанбе, 2022. – 336 с.

Калидвожаҳо: ҷавонон, никоҳ, мушоҳида, оила, фарзандон, издивоҷ, волидайн, ҳаёти оилавӣ

Аннотация

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ К СОЗДАНИЮ СЕМЬИ

Создание новой семьи – один из важнейших вопросов в жизни молодых людей, от правильного его решения также зависит образ жизни и развитие человека. Молодые люди самостоятельны в организации своей семьи, но общество никогда не бывает нейтральным в этом вопросе. Потому что будущие граждане страны воспитываются в семье.

Ключевые слова: молодость, брак, наблюдение, семья, дети, брак, родители, семейная жизнь.

Annotation

FEATURES OF THE PSYCHOLOGICAL READINESS OF YOUNG PEOPLE TO START A FAMILY

Creating a new family is one of the most important issues in the lives of young people; the way of life and human development also depend on its correct solution. Young people are independent in organizing their families, but society is never neutral in this matter. Because future citizens of the country are raised in the family.

Keywords: youth, marriage, observation, family, children, marriage, parents, family life.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ғоибзода Ҳасан, донишҷӯи соли чоруми ихтисоси психологияи иҷтимоии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.

Сведения об авторе: Ғоибзода Ҳасан, студент четвертого курса кафедры социальной психологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ.

About the author: Ghaibzoda Hasan, fourth-year student of the social psychology department at the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini.

ҶОЙҒОҲИ АДАБИЁТИ БАДЕӢ ДАР ИНКИШОФИ НУТҚИ АЛОҚАНОКИ ХОНАНДАҒОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Лутфуллозода М. таъкид кардааст: «Дар дарсҳои забони модарӣ нутқи алоқанок бояд мавқеи асосиро ишғол кунад. Аввал ин ки, нутқи алоқанок омӯхтани грамматикаро барои бачаҳо фаҳмо мегардонад, талабагон қоида ва шаклҳои грамматикаро дар нутқи худ ҳис кардан мегиранд. Дуюм, нутқи алоқанок ба инкишофи малакаҳои грамматикӣ бачаҳо ва нутқи хаттию шифоҳии онҳо кӯмак расонида, саводи имлоияшонро баланд мебардорад. Сеюм, нутқи алоқанок асосан маҳсули кори эҷодӣ ва мушоҳидаҳои бачагон мебошад».

Барои инкишофи нутқи гуфтории талабагони синни хурди мактабӣ гузаронидани машғулиятҳо аз рӯи бозичаҳо ё расми онҳо таъсири мусбӣ мерасонад. Дар дарсҳои забони модарӣ аз рӯи мачмуи бозичаҳо ҳикояи гурӯҳӣ тартиб додану нақл кардан яке аз роҳҳои асосии инкишофи нутқи алоқанок шуда метавонад.

Дар синфҳои ибтидоӣ намуди маъмултарини инкишофи нутқ нақли пурраи мазмуни матни ҳикоя, афсона мебошад. Дар ин шакли фаъолият талабаҳо кӯшиш менамоянд, ки ҳамаи он чизи азхудкардари пурра нақл кунанд. Ин гуна фаъолият доираи маълумот ва донишҳои ибтидоии талабагонро васеъ мегардонад. Илова бар ин нақли пурра нутқи онҳоро бо калимаҳои китобӣ, ибораҳои адабӣ, ки дар ин вақт хеле кам мебуданд, бой мекунад. Нақли пурра, боз хеле васеътар такрор кардани мавзӯро талаб менамояд, ки ин барои бошуурона аз худ кардани чизи хондашуда кӯмак мерасонад.

Олими фидокор ва заҳматкаши тоҷик Асадулло Суфизода менависад: «Эҷодиёти бадеии даҳонӣ маҳсули ақлу заковат ва ҷаҳонбинии оммаи меҳнаткаш аст, ҳодисаву воқеаҳои иҷтимоии ин ё он давраи тараққиёти ҳаёти ҷамъиятро оинасон инъикос месозад». Эҷодиёти бадеии шифоҳии мардуми тоҷик қалъаеро менамояд, ки дохили он пур аз зару зевар, садафу гавҳар, нақшу нигор аст. Ҳар зевару гавҳари ин қалъа, ҳар нақшу нигори он соҳиби қалъаро, яъне ҳуди халқро бо тарзи худ тарбия мекунад. Барои фолклор фарқ надорад: шоҳи адолатхоҳ аст ё ситамгар, доро аст, ё нодор, ҳунарманд аст, ё деҳқон, марди паҳлавону ҷасур аст, ё ҷавони тарсу, шери ҷаён аст, ё рӯбоҳи маккор, ҷаҳлуми нешзан аст, ё сангпушти косабарпушт, кали зирак аст, ё ҷодугари зол- вай ҳамаро тарбия медиҳад.

Орзую омоли халқ тарбияи халқ аст. Ба таври дигар бигӯем, халқ ба воситаи орзуи худ ҳунаш ва ҳам наслашро тарбия мекунад. Вақте Худодод (аз афсонаи «Панҷаи уқоб») шохзодаро аз марғ наҷот медиҳад ва шохзода ба ивази ин некӣ бо Худододи диловар аҳди бародарӣ мебандад, ин орзу аст ва дар айни замон тарбия аст ба шохону амирону вазирон, ки дар дунёи ҷанрӯза бояд дорою нодор, шоҳу ғадо, сағиру қабир бо ҳам баробар бошанд ва барра аз пистони шер шир бихӯрад. Зеро «марғ қосиди таваллуд аст» (ҳазрати Муҳаммад пайғамбар (с)). Он ҳар қадам моро таъқиб мекунад ва баъзан ҳатто мӯрча ҳам қабӯтарро ва қабӯтар мӯрчаро аз марғ наҷот медиҳад. Вақте шохзода золимеро, ки ҳуни халқро мемақид, ба дор меовезад, мардумро тарбия доданист, ки зулм оқибат надорад, одил бояд шуд. Вақте ҷавони далер («Робии чилғазамӯ») дарахти қачро рости сарвмонанд ва дарвозаи шақшақаро зебою қандакорӣ мегӯяд, халқ гуфтанист, ки эй мардум, бо ҳам меҳрубон бошед, забонро пок нигоҳ доред, бо ҳар гуна гапҳои қабех наолоед.

Зиндагии ҳар фард ҷаҳонро менамояд, ки лабрезии андешаҳост. Дар ин ҷаҳон ҳар чӣ дар ҳолати тазод қарор дорад: нақӯкорӣ ва бадқирдорӣ, мардию номардӣ, далерию тарсӯӣ, вафодорию бевафойӣ, аҳддорию аҳдшиканӣ, қасосу хусумат, муборизаю таслимиат, ҷангу сулҳ, хайру саховат...

Қасе аз ин баҳри беканори тазодҳо сарбаландона мебарояд, ки ӯ нақӯӣ ва нақӯкориро тӯшани роҳ карда бошад.

Ташаккули инкишофи нутқи алоқанок, пеш аз ҳама, ба истифодаи бамавқеъ ва самаранокӣ воситаи ҳуби рушду инкишофи нутқ дар давраҳои муайяни синнусолӣ вобастагӣ дорад. Аз ҷумла, дар адабиёти илмӣ методӣ як қатор воситаҳои инкишофи нутқ ном бурда мешаванд, ки аз онҳо муҳимтаринашон муоширати босамари калонсолон бо талабагон, муҳити солими забонӣ, нутқи ифоданокӣ омӯзгор, намудҳои гуногуни санъат, омӯзиши забони модарӣ ва адабиёти бадеӣ баҳисоб мераванд.

Ҳар кадоме аз ин воситаҳо дар давраҳои муайяни синнусолӣ дар инкишофи нутқи талабагон нақши амиқу мушаххас гузошта, асоси рушди тафаккури нутқӣ мегарданд. Зеро дар

синни хурди мактабӣ муошират воситаи асосии инкишофи нутқ доништа мешавад. Бесабаб ҳам нест, ки Сухомлинский В. А. ба кудрату тавоноии муошират саҳт иқрор шуда, онро «пояи асосии тарбия» номидааст.

Дар зинаи аввали синни мактабӣ, ки таҳкурсии инкишофи шахсият гузошта мешавад, шуури талабагон ташаккул меёбад, таассуроти онҳо дар бораи муҳит бойу рангин гардида, захираи луғавиашон зиёд мешавад ва дар ин ҷабҳа моҳияти адабиёти бадеии бачагонро қайд намудан зарурат дорад.

Асарҳои адабиёти бачагонаи мо аз қадим низ мавҷуд буданд ва дар ҳар давраи замон дар заминаи адабиёти пурсарвати классикӣ рушду нумуъ ёфта, ба тарзу шаклҳои гуногун паҳн мегаштанд.

Афсонаҳои халқӣ низ барои инкишофи нутқи талабагон нақши муҳим мебозанд.

Мактаббачагон дар афсона он қаҳрамононе, ки онҳо бо якдигар муноқиша мекунанд, эрод мегиранд, ҷанг мекунанд рафיקони бад меноманд. Акнун дар кӯдакон тасаввурот ҳосил шудааст, ки то ҳаде рафтори бад накунад, то ки рафיקони хуб доништа шаванд.

Барои ошкор намудани тасаввуроти кӯдакон дар бораи адолат аз рӯи афсонаи хондашуда суҳбат гузаронида мешавад. Таълими афсона дар тасаввури мактаббачагони хурдсол некию меҳрубонӣ карда тавонида, ба мадади касе расидан, саховат ва ғамхорӣ нисбат ба рафикон, калонсолон ва ниёзмандон зоҳир намуданро ҳосил менамояд.

Инак, нақли хаттии эҷодкардаи хонандаи синфи сеюм Фирдавс оид ба як қисми афсонаи «Се харгӯш». Номи ман Барфак. Бародаронам харгӯшчаҳо-Зардак ва Гамбӯсак. Аммо ба онҳо бадбахтӣ рӯй дод. Гамбӯсак ва Зардак ҳар яке барои худашон хонаҳои ҳасин сохтанд. Гург хонаҳои онҳоро вайрон карду бародаронро дошта хӯрд. Лекин ман хонаи сангин доштам. Онро худам сохтам. Гург ба назди ман ҳам омад. Улос кашид, фарёд карда, зӯри бисёре зад, аммо дарвозаи мустаҳками маро кушода натавонист. Аз тарс дир-дир меларзидам. Гург ҳеҷ қор карда натавонисту баргашта рафт. Лекин ман дар хоначаи мустаҳкам осуда ба хоби ширин рафтам.

Тавре ки мебинем, ин гуна нақлҳои эҷодӣ шавқу ҳаваси талабагонро оварда, ҷиҳати таъсирнокии афсонаю ҳикояро пурзӯр мекунад.

Ин гуна афсонаю ҳикоя ва масалҳо дар китобҳои дарсӣ хеле фаровонанд.

Афсона яке аз жанрҳои қадимаи эҷодиёти даҳонии халқӣ тоҷик мебошад. Дар афсонаҳои қадим одамон дар бораи ҳодисаю воқеаҳои ҳаёлангез ва аз ҳақиқат дур эҷод мекарданд. Дар онҳо деу ачина ва дигар ашӯе, ки халқ парастид мекард, амал менамуданд. Афсонаҳо ба ду намуд ҷудо мешаванд: *тилисмотӣ ва ҳаҷвӣ*.

Дар афсонаҳои тилисмотӣ (сеҳрангез) аз қору амалиёти ҳодисаҳои ҳайратангез, ки бештар дар тасаввуроти одамон пайдо мешуданд, нақл мекунанд. Қаҳрамонони ин гуна афсонаҳо деу ачина ва паҳлавонони ҷасур мебошанд. Дар навиштаҷот аввали номи қаҳрамонони афсона бо ҳарфи калон сар мешавад.

Намуди дигари афсонаи халқӣ ин афсонаи ҳаҷвӣ мебошад. Дар ин гуна афсонаҳо ҳаёти халқ ба таври ҳақиқӣ тасвир меёбад, яъне зулм, фиребу найранг нишон дода мешаванд. Хусусияти асосии афсона гуфтану шунидан аст.

Кӯдакон аз хурдсолӣ афсона, ҳикоя, ҷисмон ва шеърӯ таронаҳоро бошавқ гӯш мекунанд. Майлу рағбати онҳо ба шунидани афсонаву сурудҳо торафт зиёд шуда, аз калонсолон тақроран гуфтани онро хоҳиш менамоянд. Ҳамин тавр, бо таъсири адабиёт эҳсосоти бадеии кӯдакон сол аз сол инкишоф меёбад.

Яке аз паҳншудатарин ва дӯстдоштатарин жанрҳои асари бадеӣ барои талабагони синфҳои ибтидоӣ афсона мебошад. Афсона дар ҳаёти бачагони тоҷик аз замонҳои қадим арзи вуҷуд дорад. Чунин менамояд, ки аҷдодони мо мисли ҳамаи халқҳои ҷаҳон манфиатҳои маънавии афсонаҳоро фаҳмида буданд, ки онҳоро дар як китоб гирд оварда, «Ҳазорафсона» номидаанд. «Ҳазорафсона» яке аз қадимтарин китоби афсонаҳои халқист. Баъдтар дар асоси ин қабил афсонаҳо «Ҳазору як шаб» барин маҷмуаи ҷаҳоншумули нақлу афсонаҳо ба вуҷуд омадааст.

Афсона бо нафосат, оҳанг ва воситаҳои тасвир шаклҳои гуногуни усули бадеӣ, забони пурмазмунӣ содаю ширин, образҳои фаромӯшнашавандаи худ ба дили хурдсолон ба зудӣ ҷой мегирад. Афсонаҳое, ки кас дар синни кӯдакӣ мешунавад, як умр дар хотираш нақш меканданд. Чунки дар симои қаҳрамонҳои асосии афсона ҳислатҳои наҷибӣ одамон, сифатҳои

баланди ахлоқи онҳо ифода меёбанд. Ба ифодаи дигар, афсонаҳои халқӣ тахайюли бачаҳоро инкишоф дода, доираи тасаввуроти онҳоро васеъ менамоянд.

Аксари афсонаҳо дар асоси муборизаи ду қувва – **некӣ ва бадӣ** эҷод шудаанд. Барои ҳамин ҳам талаба аз **панду насихатҳои** нависандагон, аз рафтору **қирдори** қаҳрамонони асар ибрат мегирад.

Сурудҳо дар аксари афсонаҳои халқӣ бачагона мавриди истифода қарор гирифтаанд. Дар яке аз машхуртарин афсонаи бачагона «Бузаки чингилапо» гуфтугӯи байни Бузу Саг, Бузу Шағол, Бузу Гург фақат бо шеър гуфта шудаанд. 20 фоизи бештар аз 200 номгӯи афсонаҳо оид ба ҳайвонотро, ки дар чилди якуми «Куллии фолклори тоҷик» (1981) ҷойгиранд, афсонаҳое ташкил медиҳанд, ки дар жанри шеър гуфта шудаанд. Мардум ба воситаи ин гуна афсонаҳо бо сухани манзум, яъне бо шеър бачагонро тарбия кардан хостаанд. Бинобар ин баъзе аз ин афсонаҳо дар шакли назм паҳн шудаанд. Монанди «Чӣ газид», «Мурғак» ва дигарон. Манзумаи «Чӣ газид» байни бачагон дар шакли бозӣ ҳам машхур аст.

Масалан, вақте ки муаллим афсонаи «Симак»-ро ба талабагон нақл мекунад, вай бояд фиребгарӣ ва найрангбозии рӯбоҳи маккорро, ки бе меҳнат аз ҳисоби дигарон зиндагӣ карда, ба ҳаёти озоиштаи Симак ҳалал мерасонд, мефаҳмонад, то ки дар тафаккури талабагон нисбат ба рӯбоҳ қаҳру ғазаб пайдо намуда, ба Симаки меҳрубону тезовар, ки ҷӯҷаҳояшро бо гиряву нола ба рӯбоҳи фиребгар мепартояд, дилсӯзии самимият изҳор намоянд.

Барои дар рӯҳияи башардӯстӣ ва ёрии рафиқонаи байни ҳамдигар тарбия намудани талабагон муаллим афсонаҳои «Мурғ, Мурғобӣ ва Муш», «Рӯбоҳ, Сангпушт ва Мӯрча»-ро истифода мебарад. Дар ин афсонаҳо идеяи меҳнатдӯстӣ, ҳамкорӣ ва ҳамдардӣ дар шакли сода ва бо мазмун хеле баланд ифода шудааст. Муаллим ба воситаи чунин афсонаҳо дар талабагон меҳнатдӯстиро тарбия менамояд. Аъзои китобхонаи муассисаҳои таълимӣ шудани талабагон, хондани маҷаллаҳо, тамошои филмҳои тасвирӣ, байтбаракҳо, иҷрои нақшҳои бачагона низ ба инкишофи нутқи талабагон мусоидат менамояд. Гуфтан бамаврид аст, ки инкишофи нутқи даҳонӣ на танҳо дар дарсҳои забони модарӣ, математика, табиатшиносӣ, санъат ва меҳнат, инчунин саёҳатҳо дар табиат, осорхонаҳо, ҷойҳои таърихӣ ва монанди инҳо ба роҳ монда мешавад.

Мақсаду вазифаҳои тарбияи миллӣ ташаккули инсонии комил, соҳиби Ватан, нангу номуси миллӣ, ифодагари симои зеҳнӣ маънавӣ, ахлоқӣ, фарҳангӣ ва арзишҳои дигари инсонӣ мебошад.

Мактаббачагон дар афсона он қаҳрамононе, ки бо якдигар муноқиша мекунанд, эрод мегиранд, ҷанг мекунанд, рафиқони бад меноманд. Акнун дар талабагон тасаввурот ҳосил мешавад, ки то андозае рафтори бад накунанд, то ки рафиқони хуб доништа шаванд.

Омӯзиши асарҳои бадеӣ бехтарин воситаи донишазҳудкунӣ, инкишофи тафаккури мантиқӣ ва нутқи гуфторӣ навишторӣ мактабии хурдсол ба шумор меравад. Аз ин ҷиҳат муаллифон дар китобҳои дарсии синфҳои ибтидоӣ як силсила афсона, панду ҳикमत, чистону тезгӯяк, зарбулмасал масал ва хушгӯйҳои зиёдеро, ки дӯстиро рафиқӣ, некукорӣ, хайрхоҳӣ, хоксорӣ, ростқавлӣ, далерӣ қаҳрамонӣ барин ҳислатҳои бади инсониро мазаммат мекунанд, ҷой додаанд.

Адибон Гулҷеҳра Сулаймонова, Убайд Раҷаб, Аминҷон Шукӯҳӣ, Ғаффор Мирзо, Ақобир Шарифӣ, Абдумалик Баҳорӣ, Наримон Бақозода, Мавҷуда Ҳакимова, Алӣ Бобочон, Нуъмон Розик, Ҷура Ҳошимӣ барои пешрафту инкишофи адабии бачагонаи тоҷик саҳми босазо гузоштанд.

Хулоса, шундан, хондан ва нақли мазмун афсона бобати инкишофи нутқ, тахайюл ва ҷаҳонфаҳми талабагони хурдсол аҳамияти бағоят муҳим дорад. Афсона шавқи талабагонро ба омӯзиш зиёд намуда, дар онҳо фаъолияти эҷодиро низ ташаккул медиҳад. Гуфтан бамаврид аст, ки инкишофи нутқи даҳонӣ на танҳо дар дарсҳои забони модарӣ, математика, табиатшиносӣ, санъат ва меҳнат, инчунин саёҳатҳо дар табиат, осорхонаҳо, ҷойҳои таърихӣ ва монанди инҳо ба роҳ монда мешавад.

Адабиёт:

1. Абдуллоев И. ва диг. Забони модарӣ. Китоби дарсӣ барои синфи 3-юм. – Душанбе: Маориф, 2017. – 272 с.
2. Афсонаҳои халқи тоҷик. Бозгӯи Раҷаб Амонов. – Душанбе, 2001. – 400 с.
3. Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ. – Сталинобод, 1960.
4. Икромов Ф. Нишондодҳои методӣ оид ба инкишофи нутқи алоқаноки даҳонии талабагони синфи 1 дар дарсҳои хониш. – Душанбе, 1981.

5. Лутфуллоев М. Дидактикаи муосир. – Душанбе, 2001.
6. Лутфуллоев М. Осор, ҷилди 4. -Душанбе: «Собириён», 2013.-512с.
7. Лутфуллоев М. Педагогикаи миллии халқи тоҷик.-Душанбе, 2015-704с.
8. Лутфуллозода М., Абдуллозода И., Ҷалилова М. Методикаи таълими ибтидоии забони модарӣ. – Душанбе, 2017. - 266с.
9. Лутфуллозода М.. Фарзанд – ҳадяи Худованд (китоби 2). – Душанбе, 2014. – 176 с.
10. Раҳмонов М. Хусусиятҳои тарбиявии таълими адабиёти бачагонаи тоҷик ва қувваи таъсири он дар инкишофи маънавияи ахлоқи мактабиёни хурдсол. – Душанбе, 1995.

Калидвожаҳо: инкишофи нутқи алоқанок, асарҳои бадеӣ, афсона, ҳикоя, ҷистон, шеър, тарона, панду ҳикмат, тезгӯяк, зарбулмасал, тасаввурот, таҳайюл.

Аннотация

МЕСТО ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В РАЗВИТИИ КОММУНИКАТИВНОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ

Короче говоря, прослушивание, чтение и пересказ содержания рассказа очень важно для развития речи, воображения и мировоззрения младших школьников. Сказка повышает интерес учащихся к учебе и развивает в них творческую активность. Стоит сказать, что развитие устной речи осуществляется не только на уроках родного языка, математики, естествознания, искусства и труда, но и в поездках на природу, в музеи, исторические места и тому подобное.

Ключевые слова: развитие связной речи, произведения искусства, сказки, рассказы, рассказы, стихи, песни, советы и мудрость, остроумие, пословицы, воображение, воображение.

Annotation

THE PLACE OF FICTION IN THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE SPEECH OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

In short, listening, reading and retelling the content of a story is very important for the development of speech, imagination and worldview of young schoolchildren. A fairy tale increases students' interest in learning and develops their creative activity. It is worth saying that the development of oral speech is carried out not only in the lessons of the native language, mathematics, natural science, art and labor, but also on trips to nature, to museums, historical places and the like.

Keywords: development of coherent speech, works of art, fairy tales, stories, stories, poems, songs, advice and wisdom, wit, proverbs, imagination, imagination.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гуломзода Ганҷинаи Миралӣ, магистранти соли аввали факултети педагогикаи ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ.

Рохбари илмӣ: Ҷалилова Мавлуда Начмудиновна, н.и.п., дотсенти кафедраи методикаи таҳсилоти ибтидоӣ, Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.

Сведения об авторе: Гуломзода Ганджинаи Мирали, магистрантка первого курса, факультета педагогики ТГПУ имени С. Аини.

Научный руководитель: Джаилова Мавлюда Нажмудиновна, к.п.н., доцент кафедры методики начального образования Государственного педагогического университета Таджикистана имени Садриддина Аини.

About the author: Gulomzoda Ganjinai Mirali, 1st year master, Faculty of Pedagogy, TSPU named after S. Aini.

Scientific adviser: Jalilova Mavlyuda Nazhmudinovna, candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Methods of Primary Education of the State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadriddin Aini.

**ОМУЗИШИ ФИШОРИ РАВОНӢ ҲАНГОМИ
СЕССИЯИ ИМТИҲОНОТӢ ДАР ДОНИШЧӢЁН**

Донишчӯён категорияи осебпазири аҳоли аз ҷиҳати фишори равонӣ ва баланд шудани фаъолияти ҷисмонӣ, бо пайдоиши тағйироти патологӣ аз ҷониби системаҳои физиологии организм мебошанд. Мавҷудияти шумораи зиёди усулҳои инноватсионии таълим ва фишорҳои иловагии психо-эмоционалӣ ва физиологӣ ба донишчӯён ва ҷисми ҷавони онҳо дар мактабҳои олии муосир (мактабҳои олии) метавонад ба ҳолатҳои иловагии стресс оварда расонад. Мутобиқии як ҷавони донишчӯ ва самаранокии фаъолияти ӯ ба раванди таълими донишгоҳ аз таъсири бисёр омилҳо вобаста аст. Таъсири чунин омилҳо метавонад хусусиятҳои инфиродии системаи асаб (СА) (сатҳи ҳаракатдиҳии функционалии равандҳои асаб, нерӯи равандҳои асаб)-ро дар бар гирад [1, 7, 10].

Дар давраи ҷавонӣ, мутобиқшавии донишчӯён аз сатҳи зудҳаракатии функционалии равандҳои асаб ва фаъолияти функционалии майна вобаста аст, ки барои категорияи одамоне, ки наваз аз сатҳи заифи руҳӣ ба сатҳи баланд гузаштаанд, хос аст [4, 8, 14].

Ин параметрҳои системаи асаб, ки функсияи фаъоли системаи марказии асабро тавсиф мекунанд, яке аз қисмҳои муҳимтарин мебошанд, ки фаъолият ва самарабахшии ҳама гуна фаъолияти физиологии баданро муайян мекунанд [2, 6, 13].

Бо дарназардошти ҳамагуна ҷузъҳои фаъол ва ғайрифавол фаъолияти руҳӣ ва стрессҳои эмотсионалии системаи асаб, ҳар як фарди мушаххас бо зудҳаракатии функционалии равандҳои асаб тавсиф меёбад, ки барои сатҳи иҷрои кори муайян масъул аст.

Донишчӯён ҳамчун яке аз гурӯҳи бештар ба вайроншавии ин нишондиҳандаҳо гирифта шаванд ба шумор мераванд. Чунки ин нишондиҳандаҳо ба махсусияти физиологӣ ва раваниву эмотсионалии синну сол, маҳдудияти ҳаракаткунӣ, вайроншавии речаи ғизо, ҳоб, истироҳат, дараҷаи баланди шиддати фикрӣ дар ҷараёни сессияи имтиҳонотӣ алоқаманд аст.

Речаи шиддатнокӣ рӯз, ҳаҷми зиёди барномаи таълимӣ, норасоии доимии вақт барои аз худ кардани ҳаҷми зиёди иттилоот, ки дар ҷамъияти муосир барои донишчӯён хос аст, вобаста мебошад. Ин ҳолатҳо метавонанд, чун омилҳои ангезандаи стресс ба шумор рафта, боиси вайроншавии гуногуни ҳолати асаб ва мутобиқшавӣ гардад. Аввалин омилҳо дар равиши бемориҳои биологӣ тамоюли нуқсонҳои реаксияҳои равонӣ ба таъсири стрессорҳо мебошанд [1, 3, 4, 5].

Ин фаъолияти функционалӣ ҳамзамон бо аксуламалҳои мусбӣ, инчунин, ивазкунии ҳолати фавқулоддаи амалҳои системаи асаб, ба равандҳои фаврии алтернативӣ ва моневшавӣ мутобиқ карда шудааст. Чунин амволи ҷубронкунандаи системаи асаб ба консепсияи зудҳаракатии функционалӣ муҳолиф нест, вале ҳамзамон аз он фарқиятҳо дорад, зеро он аксуламали босуръати системаи функционалӣ мебошад.

Аммо он шуъбаи мушаххаси асабро муаррифӣ намекунад, ки қобилияти системаи асабро барои миқдори муайяни сиклҳои корӣ дар воҳиди ҷудошуда ҷудо мекунанд, вақте ки ба сигналҳои мусбат ва моневшаванда дучор ояд.

Аз ин рӯ, барои донишчӯёни ҷаҳони аз ҷиҳати технологӣ ва инноватсионӣ тараққиёфта имрӯз, дар байни сабабҳои бисёре, ки механизми триггерро ба вучуд меоранд, ё стрессҳои равонӣ, фишори имтиҳонҳо яке аз ҷойҳои аввалро ишғол мекунанд. Мувофиқи бисёр тадқиқотҳои муаллифӣ, ки дар даҳсолаи охир гузаронида шудаанд, давраи имтиҳонӣ худ як сабабе шуда метавонад, ки аксар вақт омили осебовар бошад.

Он инчунин, метавонад як нуқтаи оғози пайдоиши ҳолати депрессия (пастравӣ)-и реактивӣ бошад, ки онро дар психиатрияи клиникӣ бо мақсади муайян кардани хусусияти бемориҳои равонӣ ба назар гирифтани мумкин аст. Худи ҳаёт дар ҷомеаи донишчӯён ва дар маҷмӯ мафҳуми донишчӯёни тамоми таълимгоҳҳо дорои ҷандин амалҳои мебошад, ки бо ҳолатҳои шадид ва стресс хосанд, ки тахти таъсири онҳо донишчӯён нисбат ба дигар намоёндагони синну солашон ҳолати стресс ва фишори раваниро бештар эҳсос мекунанд. Дар организмҳои ҷавон, системаи асаб хеле ором буда, бо ҳассосияти тағйирот ба таъсири омилҳои стресс хос аст.

Донишчӯён вазъияти стрессро, асосан, аз ҳисоби мавҷудияти гардиши зиёди иттилоот, набудани систематизатсияи кор дар давоми семестр ва набудани фаъолияти муташаққилнаи

чисмонӣ ба вучуд меоранд. Ва дар вақти оғози санчишҳо ва инчунин, давраи имтиҳонот, фишори эҳсосӣ чанд рӯз пеш аз он шуруъ шуда, дар давоми он идома меёбад ва ҳатто пас аз анҷоми санчиш низ идома меёбад. Давраи фишори эмотсионалӣ дар рӯзҳои санчиш, вақте ки танҳо омодагӣ ба супоридани имтиҳон шуруъ мешавад, нишон медиҳад, ки чаласаи ташхис бо мавҷудияти стрессҳои давомдор ва музмин ҳамроҳ карда мешавад.

Натиҷаи маълумотҳои овардашуда нишон медиҳад, ки 59% донишҷӯён дар шароити стрессии дарозмуддат ва равшанӣ эмотсионалӣ фаъолият мекунад ва ба 27%-и онҳо хатари бад шудани саломатӣ таҳдид менамояд.

Ҳолати фишори равшанӣ тулонӣ дар рӯзҳои санчиш, вақте ки танҳо омодагӣ ба супоридани имтиҳонҳо ҷараён дорад, нишон медиҳад, ки маҳз ҳамин системаи имтиҳонот аст, ки стрессҳои давомнок ва музминро ҳамроҳ мекунад. Дар натиҷаи дучори фишори равшанӣ шудан, табиӣ оқибатҳои номатлуб дар намуни неврозҳо ё бемориҳои функционалии системаи асаб метавонанд ба амал оянд. Оқибат, на танҳо фаъолияти олии асаб азият мекашад, балки ҳолати тамошадани захираҳои эҳтиётӣ низ ба миён меояд, ки ба норасоии масунияти шадид ва паст шудани функсияҳои системаҳои дигар оварда мерасонад.

Адабиёт:

1. Андрианов В.В. Вариабельность сердечного ритма при выполнении различных результативных задач / В.В. Андрианов, Н.А. Василюк // Физиология человека. – 2001. - Т.27. №4. - С.50.
2. Биктемирова Р.Г. Состояние здоровья студентов Казанского педагогического университета / Р.Г. Биктемирова, Э.З. Шаюкова, Г.А. Белова, А.Г. Валеева // Физиология развития человека. Материалы международной конференции посвящённой 55-летию Института возрастной физиологии 27-30 ноября, 2000. – Москва, 2000. – С.102-103.
3. Исаев А.П. Учение о здоровье и пути разрешения проблемы здравоохранения в России XXI века / А.П. Исаев, Р.У. Гатаров, С.А. Кабанов // Проблемы и перспективы здравоохранения: сб. науч. работ; под ред. А.П. Исаева и др. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, -2000г. - Вып. II. – С.5-14.
4. Исаев А.П. Психофизиологический потенциал и физическое состояние человека в современных образовательных учреждениях (экология, валеология, педагогический менеджмент) / А.П. Исаев, С.И. Кубицкий, А.З. Мишаров // – Челябинск: ЧСЭА, 2000г. – 100 с.
5. Медведев М.А. Значимость сердечных особенностей при интерпретации показателей спектральных составляющих сердечного ритма / М.А. Медведев, Д.В. Загулова, А.И. Нестеренко, В.Н. Васильев // Физиология человека. – 2002г. 28. №23. – С.54-60.

Калидвожаҳо: системаи асаб мутобиқшавӣ, фаъолият, физиологи, равшанӣ, фишор, рӯз, таҳсил, тадқиқот.

Аннотация

ИЗУЧЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО СТРЕССА ВО ВРЕМЯ ЭКЗАМЕНАЦИОННОЙ СЕССИИ У СТУДЕНТОВ

Приведенные данные свидетельствуют о том, что 59% студентов функционируют в условиях длительного психологического и эмоционального стресса, а 27% из них подвержены риску ухудшения здоровья.

Состояние длительного стресса в тестовые дни, когда идет только подготовка к сдаче экзаменов, говорит о том, что именно эта экзаменационная система сопровождает длительные и хронические стрессы. В результате воздействия психологического стресса, естественно, могут возникнуть нежелательные последствия в виде неврозов или функциональных заболеваний нервной системы. В последствии страдает не только высшая нервная функция, но и возникает состояние истощения резервных ресурсов, что приводит к серьезным последствиям и снижению функций других органов.

Ключевые слова: адаптивная нервная система, деятельность, физиология, психика, давление, рутина, учеба, исследования.

Annotation

**THE STUDY OF PSYCHOLOGICAL STRESS DURING THE
EXAMINATION SESSION IN STUDENTS**

These data indicate that 59% of students function under conditions of prolonged psychological and emotional stress, and 27% of them are at risk of deteriorating health.

The state of prolonged stress on test days, when there is only preparation for exams, suggests that it is this examination system that accompanies long-term and chronic stress. As a result of exposure to psychological stress, of course, undesirable consequences may arise in the form of neuroses or functional diseases of the nervous system. Subsequently, not only the higher nervous function suffers, but also a state of depletion of reserve resources occurs, which leads to serious consequences and a decrease in the functions of other organs.

Keywords: *adaptive nervous system, activity, physiology, psyche, pressure, routine, study, research.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатова Зарина, магистранти соли аввали факултети биологияи ДДОТ ба номи Садриддин Айни, бо ихтисоси биология 1-020401. Суроға: н. Исмоили Сомонӣ Рудаки 125. Тел.: +992 82986363

Рохбари илмӣ: Иронова С.Ш.

Сведение об авторе: Зарина Давлатова, магистрантка первого курса магистратуры биологического факультета имени Садриддина Айни по специальности биология 1-020401. Адрес: ул. Исмаила Сомони Рудаки 125. Тел.: +992 82986363

Научный руководитель: Иронова С.Ш.

About the author: Zarina Davlatova, is a first-year master's student at the Faculty of Biology named after Sadriddin Aini, majoring in biology 1-020401. Address: st. Ismail Somoni Rudaki 125 Phone: +992 82986363

Scientific adviser: Irinova S.Sh.

МАРҲИЛАҲОИ ТАШАККУЛИ ХУДБАҲОДИҲӢ

1. **СИННИ БАРВАҚТӢ.** Бисёре аз кӯдакон аллакай дар синни барвақтӣ муваффақиятҳо ё хатоҳои худро дар фаъолиятҳои худ бо ақсуламали эҳсосоти мувофиқ ба онҳо ҷашн мегиранд. Аксарият кӯдакони ин синну сол танҳо натиҷаи бадаст овардаашонро меғӯянд; баъзеҳо муваффақият ё нокомӣро мувофиқан ба эмотсияи мусбӣ ва манфӣ мешуморанд. Дар ҳама гурӯҳи синнусол зухуроти аввалини шахсии худбаҳодиҳӣ мушоҳида карда мешаванд ва асосан танҳо пас аз муваффақият дар фаъолият. Кӯдак на танҳо аз муваффақият шод мегардад, балки ҳисси хоси интизорро нишон медиҳад, меҳнати ӯро дидаю доништа нишон медиҳад. Аммо, ҳатто чунин ақсуламалҳои оддии худбаҳодиҳӣ дар ин синну сол хеле каманд. Тақрибан дар синни 3,5 солагӣ кӯдак аллакай мушоҳидаҳои оммавии муваффақият ва нокомиро мушоҳида кардан мумкин аст, ки ба таври возеҳ бо худбаҳодиҳӣ алоқаманданд. Кӯдак натиҷаҳои дахлдори фаъолиятро вобаста ба қобилиятҳои ӯ қабул мекунад ва натиҷаи фаъолияти шахсии ӯ бо қобилиятҳои шахсии худ ва худбаҳодиҳӣ вобаста аст [6, с.43].

Худбаҳодиҳии кӯдак, дониستاني талабот нисбати ӯ тақрибан аз се то чор солагӣ дар асоси муқоисаи худ бо одамони дигар пайдо мешавад.

2. **ТО СИННИ МИЁНАИ ТОМАКТАБӢ,** бисёр кӯдакон маҳорат ва қобилияти дуруст баҳогузори худ муваффақиятҳо, нобарориҳо, сифатҳои шахсии худро доранд, на танҳо дар бозӣ, балки дар дигар фаъолиятҳо: омӯзиш, меҳнат ва муошират.

Чунин дастовард бояд ҳамчун як қадами дигари таъмини таҳсилоти муқаррарӣ дар оянда баррасӣ карда шавад, зеро кӯдак аз оғози таҳсил ҳамеша бояд худро дар намудҳои мухталифи фаъолият баҳодиҳӣ кунад ва агар худбаҳодиҳии ӯ номувофиқ бошад пас худтанзимкунӣ дар ин намуди фаъолият маъмулан таъхир меёбад.

Дар нақшагирӣ ва пешгӯӣ натиҷаҳои рушди шахсии кӯдак нақши махсус дар он аст, ки кӯдакони синну соли гуногун волидони худро чӣ гуна мефаҳманд ва баҳо медиҳанд. Он волидоне, ки объекти хуби намунавӣ ҳастанд ва ҳамзамон муносибати мусбӣи кӯдакро бедор мекунанд, метавонанд ба психология ва рафтори онҳо таъсири ҷиддӣ расонанд. Баъзе таҳқиқотҳои нишон доданд, ки кӯдакони синни аз 3 то 8 сола таъсири назарраси волидонро ба худ эҳсос мекунанд ва фарқиати муайян байни писарон ва духтарон вучуд дорад. Ҳамин тавр, дар духтарон таъсири равонии волидон зудтар эҳсос мешавад ва назар ба писарон дарозтар давом мекунад. Ин давра аз 3 то 8 соларо дар бар мегирад. Дар писарон бошад, онҳо дар зери таъсири волидайнашон 3 сол камтар эҳсос карда мешавад, аз 5 то 7 соларо ба таври назаррас тағйир меёбанд.

3. **ДАР СИННУ СОЛИ КАЛОНИ ТОМАКТАБӢ,** кӯдак ба баҳои аз ҷониби калонсолон додашуда аҳамияти калон медиҳанд. Кӯдак чунин арзёбиро интизор намешаванд, аммо фаълоне онро меҷӯяд, шаъну шарафро меёбад, барои ба даст овардани он хеле кӯшиш мекунанд. Ин ҳама аз он шаҳодат медиҳад, ки кӯдак аллакай ба давраи рушд ворид шудааст, ки ба ташаккул ва тақвияти ангежаи ӯ барои ноил шудан ба муваффақият ва як қатор ҳислатҳои ҳаёти шахс ҳасос аст, ки дар оянда бояд муваффақияти қорҳои таълимӣ, касбӣ ва дигар чизҳоро таъмин кунад [3].

4. **СИННУ СОЛИ ХУРДИ МАКТАБӢ** - хусусиятҳои кӯдакони синну соли хурди мактабӣ, бо кӯдакони синни томактабӣ алоқаманд аст, вале баъд аз бақайдгирӣ дар мактабҳо беҳтар карда мешавад, эътимоди бепояи онҳо ба калонсолон итоат кардан ва тақлид кардани онҳо мебошад. Кӯдакони ин синну сол қудрати шахсии калонсолонро қомилан эътироф мекунанд, баҳодиҳии ӯро қариб бидуни шарт қабул мекунанд. Ҳатто ҳангоми худро ҳамчун шахсият тавсиф кардан, ҳонандаи хурдтараш асосан танҳо он чизро, ки шахси калонсол дар бораи ӯ меғӯянд, тақрор мекунанд. Ин мустақиман ба чунин як маърифати муҳими шахсият, ки дар синну соли муайян ба даст оварда шудааст, ҳамчун худбаҳодиҳӣ. Он бевосита аз хусусияти баҳодиҳии кӯдакон ва фаъолиятҳои гуногун вобаста аст. Дар ҳонандагони хурдтар бар хилофи кӯдакони томактабӣ, баҳодиҳии намудҳои мухталиф аллакай вучуд дорад: мувофиқ, баланд ва паст. Худбаҳодиҳӣ дар синни хурди мактабӣ асосан зери таъсири баҳоҳои муаллимон ташаккул меёбад. Кӯдакон ба қобилияти зехнии худ ва ҷи гуна онҳо аз ҷониби дигарон қадр карда

мешаванд, диққати махсус медиҳанд. Барои кӯдакон дониستاني баҳои мусбат дар тамоми шахсон муҳим аст [3].

5. НАВРАСӢ– дараҷаи баланди ҳудогоҳӣ мебошад. Хусусияти асосии нав, дар психологияи наврас дар муқоиса бо кӯдакони синну соли хурди мактабӣ пайдо мешавад, ки ин сатҳи баланди ҳудогоҳӣ мешавад. Дар баробари ин, зарурати дуруст баҳо додан ва истифода бурдани имкониятҳои мавҷуда, ташаккул ва инкишоф додани қобилиятҳо, ба дараҷае расонидан, ки онҳо дар калонсолон вучуд дорад ба миён меояд. Дар ин синну сол, кӯдакон ба ақидаи ҳамсолон ва калонсолон ҳамроҳ мешаванд ва бори аввал онҳо бо мушкилоти шадиди маънавию–ахлоқӣ аз ҷумла муносибатҳои маҳрамонаи инсонӣ дучор меоянд [1, с.54].

6. ҶАВОҶӢ - ҷунон, ки баъзан синни наврасӣ меноманд - вақти табдил ёфтани фардияти ҳақиқӣ, мустақилият дар таҳсилот ва кор аст. Дар муқоиса бо кӯдакони хурдсол, наврасон ба қобилияти муайян кардан ва назорат кардани рафтори худ, фикру ҳиссиёти худ нишон медиҳанд. Наврасӣ вақти шиддатнокӣ барои шинохтан ва арзёбӣ кардани худ, барои ташаккули мақсаднок муттаҳид ва пайдарпаи образи «ман» мебошад [1, с.45].

Характери худбаҳодиҳии наврасон бо шаклгирии ин ё он сифатҳои шахсият муайян карда мешавад. Масалан, зинаи мувофиқи худбаҳодиҳӣ ба шаклгирии сатҳии бовариноқӣ ба худ, худтанқидӣ, устуворӣ ва ё ин, ки худбавариӣ баланду ғайританқидии наврас таъсир мебахшад. Характери худбаҳодиҳӣ инчунин бо ҷараёни таълим ва ғайри таълими иҷтимоӣ алоқамандӣ дорад [1, с.43].

Ба андешаи К.Р. Сидоров наврасоне, ки худбаҳодиҳии баланд доранд дар онҳо агрессивноқӣ дар ғайриятҳои гуногун ва майли муошират кардан мушоҳида мешавад. Наврасони агрессивнок бо худбаҳодиҳии аз меёр зиёд ё аз меёр паст, пуризиҷорӣ, худпарастӣ ва ғайра тавсиф дода мешавад.

Наврасоне, ки худбаҳодиҳии паст доранд, таҳдиди бештари ба депрессия гирифта шуданро соҳибанд. Худи мафҳуми депрессия маънои афсурдаҳолӣ дар бар гирифта дар қиёс бо хуруҷи андаки маъносӣ, таназули ҷиддии равшанӣ инъикос менамояд, ки ба ҳаёти наврас таъсири харобоварро мерасонад ва он аз ду ҷиҳати таркибӣ иборат аст: шиддатноқӣ ва давомноқӣ. Шиддатноқии депрессия ин дараҷаи зухуроти ин ё он ҳиссиёти манфиро тавсиф медиҳад, давомноқии он бошад бо муддати зиёди идомаи ҳолати апатия (бефарқӣ, дилхунуқӣ), ифода меёбад. Давраи нисбатан кӯтоҳи маъносиро зинаи сабуки депрессивӣ меноманд. Нишонаҳои асосии депрессия аз инҳо иборат аст: тағйироти ногаҳонӣ дар авзо ва рафтор, маҳдудият, паст шудани таваҷҷӯҳ қариб ба ҳама намуди ғайрият, тағйиротҳои назаррас дар речаи хӯрокхӯрӣ ва речаи хоб, паст гардидани сайю кӯшиш, ҳисси корношоямӣ ё худҷаҳодиҳии беасос, вайроншавии психосоматикӣ ва фикрҳои тира дар бораи марг ё худкушӣ [5, с.13].

Дар баробари ин як қатори тадқиқотчиён дар он ақидаанд, ки худбаҳодиҳии паст дар ҳақиқат ба депрессия оварда мерасонад ва тадқиқотчиёни дигар бошанд дар он андешаанд, ки баръақс ҳолати депрессивӣ метавонад сабаби паст шудани худбаҳодиҳии наврас, гардад.

Аз синни 8-солагӣ оғоз намуда, кӯдакон ғайрилона ба қобилиятҳои худ баҳо медиҳанд, ки муҳимтаринашон инҳо мебошад: муваффақияти таълимӣ, симои беруна, қобилиятҳои ҷисмонӣ ва эътирофи иҷтимоӣ. Лекин дар давраи наврасӣ рафтору муваффақиятҳои таълимӣ барои баҳогузори аз ҷониби волидайн ва баҳогузориҳои симои берунӣ, қобилиятҳои ҷисмонӣ ва эътирофи иҷтимоӣ бошад аз тарафи ҳамсолон муҳим мебошанд [3, с.12]. А.И. Климов чунин мешуморад, ки ба худбаҳодиҳии наврас бештар баҳои муаллимон, волидайн ва мавқеи иҷтимоӣ – психологияи наврас дар коллективӣ ҳамсолон, таъсир мерасонад.

Дар илми психология Б.Г. Ананев дар бораи таъсири баҳои педагогӣ ба худбаҳодиҳии наврас, тадқиқоти ҳамҷониба гузаронидааст. Ӯ ду функцияи асосии баҳои педагогиро ҷудо намудааст:

- муайянкунанда (таъсиррасонӣ ба доираи ақлӣ)
- водоркунанда (таъсиррасонӣ ба соҳаи иродавии шахсият);

Ҳамоҳангии ин ду функция – худбаҳодиҳӣ, худшиносӣ ба донишҳои наврасро дар бораи худӣ ӯ ба шакл мебарорад. Инчунин баҳогузориҳои муаллимон ба шаклгирии муносибатҳои мутақобилаи наврас дар синф, таъсири амиқ мерасонад.

Аз 12 то 14 сола ҳангоми тавсифи худ ва одамони дигар наврасон, дар муқоиса бо кӯдакони хурдсол, ҳукмҳои дараҷаи пастро истифода мекунанд, аз ҷумла калимаҳои «баъзан», «қариб», «ба назарам» ва ғайраро дар худбаҳодиҳӣ истифода мекунанд, ки гузаришро нишон медиҳад дар бораи мавқеи релятивизми арзёбӣ, дарки фаҳмиши номуайян, ноустувор ва гуногунрангии

зухуроти шахсии инсон. Дар давраи аввали ин синну сол (10-11 сола), бисёр наврасон (тақрибан сеяк) ба худ хусусиятҳои манфии шахсият медиҳанд. Чунин муносибат ба худ дар оянда дар синни 12 то 13 солагӣ боқӣ мемонад. Аммо дар ин ҷо аллакай як қатор дигаргуниҳои мусбӣ дар худшиносӣ, аз ҷумла баланд шудани сатҳи худбаҳодиҳӣ ва баҳодиҳии баландтарини худ ҳамчун як шахс мушоҳида карда мешавад [5, с.65].

Вақте ки онҳо калонтар мешаванд, худбаҳодиҳии манфии ибтидоии наврасон боз ҳам бештар фарқ мекунад, ки рафтори шахсро дар ҳолатҳои иҷтимоӣ ва сипас амалҳои хусусӣ тавсиф мекунад. Дар рушди инъикоси қобилияти наврасон барои дарк кардани тавоноӣ ва камбудҳо, тамоюли як навъ табиати муқобил вучуд дорад. Дар давраи ибтидоӣ наврасӣ, кӯдакон асосан танҳо дар бораи амалҳои инфиродӣ дар ҳолатҳои муайяни зиндагӣ, сипас ҳислатҳои характерӣ ва дар ниҳоят хусусиятҳои глобалии шахсиятро медонанд [1].

Асоси худбаҳодиҳии аввала қобилияти муқоиса кардани худ бо кӯдакони дигар аст. Барои бачаҳои шашсола одатан сатҳи баланди худбаҳодиҳии сатҳи гуногун фарқ карда мешавад. То синни ҳафтсола, он фарқ мекунад ва каме коҳиш меёбад. Баҳодиҳии қаблан ғоибшуда барои муқоисаи худ бо ҳамсолони дигар пайдо мешавад. Бефарвоии худбаҳодиҳӣ ба он оварда мерасонад, ки кӯдаки аз 6 то 7 - сола баҳодиҳии калонсолонро ба натиҷаҳои амалиёти инфиродӣ ҳамчун баҳодиҳии шахсияти дар маҷмӯъ мешуморад, аз ин рӯ истифодаи таъкибӣ ва эродҳо дар таълими кӯдакони ин синну сол бояд маҳдуд бошад. Дар акси ҳол, онҳо худбаварӣ, нобаварӣ ба қуввати худ, муносибати манфӣ доранд.

Адабиёт:

1. Белобрыкина О.А. Влияние социального окружения на развитие самооценки старших дошкольников. // Вопросы психологии, № 4, 2001. – С.31-38.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи «Масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд». – Душанбе, 2011. – 20 с.
3. Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара, 2003.
4. Раҳимзода Ё., Амонов Н. Маърифати оиладорӣ. Китоби дарсӣ. – Душанбе: Маориф, 2015. – 150 с.
5. Сарджвеладзе Н.И. Личность и её взаимодействие с социальной средой. – Тбилиси, 1989.
6. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. – М., 1989.
7. Сутипских С. Подростковый возраст. Психологические особенности // Журнал практического психолога №3-1999. – 93 с.

Калидвожаҳо: худбаҳодиҳӣ, кӯдак, синни барвақтӣ, синни томақтабӣ, синни хурди мактабӣ, синни наврасӣ, синни ҷавонӣ

Аннотация

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ САМООЦЕНКИ

На основе современных научных знаний можно с абсолютной уверенностью сказать, что связь между учебными успехами подростков и их представлениями о своих способностях носит взаимный характер. Учебные достижения и оценки учителей оказывают непосредственное влияние на уровень самооценки подростков, поскольку именно эти аспекты считаются основой личности в современной системе образования.

Ключевые слова: самооценка, ребенок, ранний возраст, дошкольный возраст, младший школьный возраст, подростковый возраст, юный возраст.

Annotation

STAGES OF SELF-ASSESSMENT ORGANIZATION

Based on modern scientific knowledge, we can say with absolute certainty that the connection between the educational success of adolescents and their ideas about their abilities is reciprocal. Academic achievements and teacher assessments have a direct impact on the level of self-esteem of adolescents, since these aspects are considered the basis of personality in the modern education system.

Keywords: self-esteem, child, early age, preschool age, primary school age, adolescence, young age.

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатова Манижа, донишҷӯи соли чоруми ихтисоси психологияи иҷтимоӣ факултети психологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.

Рохбари илмӣ: н.и.п., дотсент Гулчехра Баротова

Сведение об авторе: Давлатова Манижа, студентка четвертого курса социальной психологии факультета психологии Садриддина Аини.

Научный руководитель: к.п.н., доцент Гулчехра Баротова

About the author: Davlatova Maniza, is a fourth-year student of social psychology at the Faculty of Psychology of Sadriddin Aini.

Scientific adviser: c.p.s.docent Gulchehra Barotova

РУШДИ АҚИДАҲОИ ПСИХОЛОГӢ ДАР ШАРҚ ДАР АСРҲОИ МИЁНА

Рушди ақидаҳои психологӣ дар Шарқ дар асрҳои миёна аз асрҳои VIII то XIII дар шарқ тадқиқотҳои зиёди психологӣ гузаронида шуд, ки мактабҳои асосии психологӣ аз Юнон ва Рим ба он ҷо кӯчиданд. Олимони араб исрор мекарданд, ки омӯзиши психологӣ бояд на танҳо ба концепсияҳои фалсафӣ, балки ба маълумоти илмҳои табиӣ, пеш аз ҳама бо тиб асос ёбад. Дар он замон, дар ҳилофате, ки дар натиҷаи истилои арабҳо аз Ҳиндустон ба Испания паҳн шуда буд, тадқиқотҳои табиатшиносӣ манъ карда нашуда буд. Яке аз табибони барҷаста дар таърихи тиб Ибни Сино (Авиценна), ки солҳои 980-1037 умр ба сар бурда буд. Ибни Сино назарияи ду ҳақиқатро таҳия кардааст, ки барои рушди на танҳо психология, балки барои рушди илмҳои дигар дар давраи асрҳои миёна аҳамияти калон дошт. Дар психология ин назария барои аз мавзӯи умумии диншиносӣ баровардани мавзӯи омӯзиши он кӯмак кард. Дар назария исбот карда шуд, ки ду ҳақиқати мустақил, ҳамчун мустақими параллелӣ, имон ва дониш мавҷуданд. Аз ин рӯ, ҳақиқати дониш, бидуни иртибот ва муҳолифат бо дин, ба соҳаи тадқиқоти худ ва усулҳои омӯзиши худ инсон ҳуқуқ дорад. Мувофиқи ин, ду таълимот дар бораи рӯҳ – динӣ-фалсафӣ ва табиатшиносӣ ташаккул ёфтаанд. Дар сурати ихтилоф, ҳақиқати дониш аз ҳақиқати имон болотар аст.

Абуали Ибни Сино раванди донишро омӯхта, таъкид кардааст, ки Дар ҳар як чиз як аломати умумӣ вуҷуд дорад, ки онро бо дигар фанҳо алоқаманд мекунад ва инчунин аз дигар фанҳо фарқ мекунонад, ягона чизе, ки маҳз ин чизро тавсиф мекунад. Чунин хосиятҳои гуногун дар ҳама мавзӯҳои атроф, аз ҷумла дар инсон мавҷуданд ва онҳо мавзӯи омӯзиши илмҳои гуногун мебошанд. Фалсафа мавҷудоти дар ҳар як чиз ҷамъшударо меомӯзад, вале тиб ва психология мушаххас ва ҷудогонаро меомӯзанд.

Китоби машҳури Абуалӣ Ибни Сино, «Қонун-фит- тибб» асарҳои табибони бузурги он давраи қадимро, ки Гиппократ ва Гален дар Аврупо буданд, аз байн бурд ва дар тӯли якчанд асрҳо на танҳо дар Шарқ, балки дар кишварҳои Аврупои Ғарбӣ низ маъмул буд.

Ибни Сино чунин мешуморид, ки падидаҳои психологӣ аз физиологӣ вобастаанд ва хассосияти организм, қобилияти воқуниш ба ҳашмигинҳои беруна ва инчунин ҳолати эмотсионалии онро омӯхтааст. Донишманди функсияҳои рӯҳ ба донишманди ҷисми моддӣ, органикӣ, ки барои мушоҳидаи эмотсионалӣ, таъсири доруҳо ва воситаҳои ҷарроҳӣ дастрас аст, равона карда шудааст. Дар паси ин муқаррарот фикр дар бораи қобилияти танзими ҳолати рӯҳии дохилии шахс тавассути таъсир расонидан ба рафтори берунии онҳо мавҷуд аст. Маълумот дар бораи таҷрибаи тиббӣ, ки ба ӯ шӯҳрати ҷаҳонӣ овард, ҳифз шудааст: Ибни Сино ҷавонро шифо дод, ки аз сабаби ҳастагӣ намехост ҳӯрок бихӯрад. Дар табобат усуле истифода мешуд, ки дар илми муосир таҷрибаи ассотсиатсионӣ номида мешавад. Бо тағйирёбии набзи ин ҷавон Ибни Сино, объектҳои гуногунро номбар карда, муайян кард, ки кадоме аз ин объектҳо ба ӯ таъсир мерасонанд ва ба истеъмоли ғизо монеъ мешаванд.

Ибни Сино инчунин ба озмоиши таҷрибавӣ нисбат дода мешавад, ки омӯзиши ҳодисаро, ки неврози таҷрибавӣ номида шудааст, пешгӯӣ кардааст. Ба ду ғусфанд ҳӯроки якхела дода мешуд. Аммо яке дар шароити муқаррарӣ ғизо меҳӯрд, дар ҳоле ки дар наздикии дуҷум гург дар занҷир истода буд. Тарс ба рафтори ҳӯрокхӯрии ин ғусфанд таъсир расонд. Ё ҳарчанд ҳӯрок меҳӯрд, аммо зуд вазни худро гум мекард ва мурд. Маълум нест, ки олим ба ин таҷриба чӣ шарҳ додааст, аммо схемаи ӯ дар бораи кашфи нақши ҳатоғӣ, бар ҳилофи муносибатҳои эмотсионалӣ (талабот ба ғизо тарс), дар пайдоиши тағироти амиқи соматикӣ суҳан ронааст.

Мутафаккири дигари араб Ибни Рушд (номи латиниаш Аверроэс), солҳои 1126-1198 умр ба сар бурдааст. Асарҳои асосии ин олим шарҳи аслии асарҳои Арасту буданд. Вай исбот кард, ки бо пайравии Арасту, бояд робитаҳои ногустастии байни функсияҳои бадан ва он ҳиссиётҳо, эмотсияҳо, фикрҳои, ки инсон ҳамчун равандҳои ҳосил рӯҳи худ эҳсос мекунад, омӯхта шавад. Хулосаи асосии Ибни Рушд дар он буд, ки дар баробари вайроншавии бадан, рӯҳи инфиродии инсон низ нобуд карда мешавад. Аммо ақли универсалӣ дар ҳамаи одамон пас аз вайроншавии бадан нигоҳ дошта мешавад ва ин шаҳодати худпарастии инсон аст. Яъне, рӯҳ марговар аст, ақл абадӣ аст. Ин ҷудоии рӯҳ ва ақл яке аз муҳимтарин муқаррароти назарияи Ибни Рушд гардид. Қобилияти тафаккур потенциалист. Чӣ тавре ки офтоб ба ҷашм таъсир карда, дар он

нурро ба вучуд меорад, ақли умумӣ ба қобилиятҳои эҳтимолии мо таъсир мерасонад ва дар мо фикрхоро ба вучуд меорад.

Дар донишгоҳҳои он давра таҳсил иерархӣ ташкил карда шуда буд. Онҳо аз чор факултет (чунон ки ҳоло) иборат буданд: се факултети олий (теология, ҳуқуқшиносӣ ва тиб) ва чорум фалсафӣ, ки 7 фан (ҳафт санъати озода)-ро дар бар мегирифт ва бо омӯзиши асосӣ машғул буд. Ин ашеҳо, тибқи системасозии Арасту, чунин буданд: Trivium (грамматика, риторика, диалектика) ва Quadrivium (арифметика, геометрия, астрономия, мусиқӣ). «Trivium «ба забони латинӣ маънои» се роҳ «ва» Quadrivium «маънои» чор роҳ» -ро дорад. Аз ин ҷо калимаи «тривиалӣ» «пайдо мешавад, ки маънои онро доштанд», фанҳои асосии он: ибтидоӣ, ки дар ибтидо омӯхта мешуданд, яъне ҳеле оддӣ, умумифаҳм буданд». Фанҳои, ки дар донишгоҳҳои муосир физика, химия, биология, таърих, география, филология ва ғайра таълим дода мешаванд, дар донишгоҳҳои он давра вучуд надоштанд.

Адабиёт:

1. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 384 с.
2. Антология педагогической мысли Узбекской ССР / Составители: С.Р.Раджабов, К.Х.Хошимов, К.М.Муминходжаев, С.К.Каримова. – М.: Педагогика, 1986. – 320 с.
3. Беруний Абу Райхон. Ўйлар, ҳикматлар, нақллар, шеърлар. Тўп. ва нашрга тайёрловчи Абдусодик Ирисов. Т., «Ёш гвардия», 1973. – 104 б.
4. Закуев А.К. Психология Ибн-Сины. Баку: Изд-во Акад. наук АзССР, 1958. – 89 с.
5. Маънавият юлдузлари: (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар) // Тўпловчи ва масъул муҳаррир: М.М.Хайруллаев/- Тўлдирилган қайта нашр. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 2001. – 408 б.
6. Навоӣ А. Асарлар. 15 томлик. – Т.: Ғ. Ғулом ном. бадиӣ адабиёт нашриёти, 1963. Т.13: Маҳбулбул-кулуб. Муншаот. Вақфия. – 243 б.

Калимавожаҳо: рушди илмҳои дигар, консепсияҳои фалсафӣ, хусусиятҳои физиологӣ, омӯзиши психологӣ, илмҳои табиӣ.

Аннотация

РАЗВИТИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ НА ВОСТОК

В Средние века в данной статье автор во многом определяет развитие психологических взглядов на Восток В Средние века с VI по XI века. Основываясь на материалах, автор статьи выделил множество факторов, которые должны способствовать психологическому изучению, опираясь не только на философские концепции, но и на данные естественных наук, прежде всего медицины, и подчеркивая физиологические особенности.

Следует подчеркнуть, что пример этого материала в качестве примера относится к деятельности одного из выдающихся врачей в истории медицины Ибн Сины (Авиценны), жившего в 980-1037 гг. Ибн Сина разработал теорию двух истин, которая имела большое значение для развития не только психологии, но и для развития других наук в период Средневековья.

Ключевые слова: развитие других наук, философские концепции, физиологические особенности, психологические исследования, естественные науки.

Annontation

THE DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL VIEWS ON THE EAST

In the Middle Ages in this article, the author largely determines the development of psychological views on the East In the Middle Ages from VI to XI centuries. Based on the materials, the author of the article identified many factors that should contribute to psychological study, relying not only on philosophical concepts, but also on data from natural sciences, primarily medicine, and emphasizing physiological features.

It should be emphasized that the example of this material as an example refers to the activities of one of the outstanding doctors in the history of medicine, Ibn Sina (Avicenna), who lived in 980-1037. Ibn Sina developed the theory of two truths, which was of great importance for the development not only of psychology, but also for the development of other sciences during the Middle Ages.

Keyword: development of other sciences, philosophical concepts, physiological features, psychological research, natural sciences.

Маълумот оиди муаллиф: Муминова Севара, донишҷӯи соли чоруми факултети психологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.

Роҳбари илмӣ: Ибрагимова З.

Сведения об авторе: Муминова Севара, студентка четвертого курса факультета психологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ.

Научный руководитель: Ибрагимова З.

About the author: Muminova Sevara, Fourth-year student at the Faculty of Psychology of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini.

Scientific supervisor: Ibragimova Z.

КАРЕН ХОРНИ АЗ ПСИХОАНАЛИЗ ТО ФЕМИНИЗМ

«Хуб маълум аст, ки фарҳанги мо фарҳангӣ мардона аст ва барои ҳамин барои рушди инфиродии зан ҷазои хуб нест... Ин муҳим нест, ки занро ҳамчун модар ва ё зан чӣ қадар кадр мекунад, ҳарчанд мард дар ҳама давраи замон, дар ҳар ҳолат қадраш зиёдтар аст. Ба ҳамин хотир аз кӯдакӣ духтарон бо ин тарзи фаҳмиш бузург мешаванд» [3, с.12].

Карен Хорни 16 сентябри соли 1885 дар Ҳамбург дар оилаи капитани флоти норвегиягӣ Берндт Даниэлсен таваллуд шудааст, ки баъдан шахрвандии Олмонро қабул кардааст. Марди худотарсу саҳтгир ва камгап буд, ки бо сабаби касбу кораш дар хона кам ҳузур дошт. Бешубҳа, Карен ба модари худ Клотилд Ронзелен, зани ҳолландӣ, ки аз шавҳараш ҷабдаҳ сол хурдтар буд ва баръакс, бо озодадешӣ фарқ мекард, ки тавонист онро ба духтараш таҳрик диҳад [1, с.43].

Карен Хорни пеш аз хатми факултаи тиббии Донишгоҳи Берлин дар донишгоҳҳои Фрайбург ва Гёттинген таҳсил кардааст. Пас аз хатми таҳсил вай чанд сол дар клиникаи бемориҳои рӯҳӣ кор кардааст. Ҳанӯз дар давраи донишҷӯ буданаш, асосан зери таъсири лексияҳои Карл Абрахам, ки воқеан аввалин муаллими ӯ шуд, шавқу рағбати ӯ ба психоанализ пайдо шуд, ки ин кори асосии ҳаёти ӯ гардид.

Хорни яке аз аввалин аъзоёни Ассотсиатсияи психоаналитикии Берлин буд. Макс Эйтингон соли 1920 Институти психоаналитикии Берлинро таъсис медиҳад, ки яке аз аввалин кормандони он К.Хорни буд. Ҳамкорони Хорни аз ҷумлаи таҳлилгарони барҷастае ба мисли Карл Абрахам ва Ханс Закс буданд, ки ӯ аз таҳлили омӯзишии онҳо гузаштааст. Аммо ба ҳар ҳол, бо эътирофи худӣ Хорни, ба ташаккули ақидаҳои ӯ махсусан Ҳаралд Шултс-Хенке ва Вилхелм Райх таъсир расонидаанд: Шултс-Хенке - бо асарҳои худ дар бораи қасдан ва ҳолатҳои муноқишаи воқеӣ, Райх - бо ғояҳои худ дар бораи тамоюлҳои мудофиавии характер. Бешубҳа, ба назарияи Хорни психологияи инфиродии Алфред Адлер низ таъсир расонидааст [1, с.56].

Ин зан психолог- психоаналитик ва яке аз асосгузорони фемианизм ба ҳисоб меравад. Карен дар замонҳои таваллуд шуд, ки барои ҳукуки таҳсил мубориза бурдан лозим буд, таҳсил барои занон дар он замон ғайриимкон буд. Бо вучуди ин вай тавонист гимназияро хатм намуда соли 1906 ба шуъбаи тиббии донишгоҳ дохил шавад. Пас аз хатми донишгоҳ Карен ба омӯзиши психоанализ шурӯъ кард. Кашфи психоанализ ҳаёти Каренро иваз кард. Вай акнун тамоми фикрҳои худро доир ба орзуҳои, ҳаёти ҷинсиаш ва хоҳишҳои шахвониаш дар дафтар менавишт. Карен бештар адабиётхоро дар бораи психоанализ таҳлил мекард, ки он бештар корҳои Зигмунд Фрейд, Алфред Адлер ва Карл Густав Юнгеро дар бар мегирифт [2, с.67].

Издивоч ва модар шудан ба таҳсили Карен Хорни маҳдудиятҳо гузошт. Танҳо дар соли 1913 дар синни 28 солагӣ ӯ донишгоҳро хатм мекунад. Дар оғози Ҷанги якуми ҷаҳонӣ шумораи одамон, ки ба кӯмаки психологӣ ниёз доштанд, афзоиш ёфт. Ин ба Карен имконият дод, ки маҳорати худро ҳамчун психоаналитик нишон диҳад ва соли 1917 аввалин лексияи худро дар бораи терапияи психоаналитикӣ барои ҳамкорони табибаш хондааст.

Дар соли 1933 дар лексияи худ бо номи «Занонагӣ» Фрейд гуфт, ки занон ҳанӯз дар синни ҷавонӣ ба ҷинсӣ мард ҳасад мебаранд, вақте духтарон мефаҳманд, ки писарон нисбат ба духтарон аз узвҳои ҷинсии худ зиёдтар лаззат мебаранд, ҳамон вақт ҳасад шурӯъ мешавад. Фрейд исбот кард, ки ин ҳасад бо гузашти солҳо мефазояд ва дар муҳаббати духтар ба падар ва хоҳиши таваллуди писар зоҳир мешавад. Дар тӯли чанд соли оянда Карен Хорни ақидаҳои Фрейдро рад мекунад. Вай бо лексияи худ дар конгресси байналмилалии психоаналитикӣ дар Берлин иштирок кард. Хорни иқрор шуд, ки занон метавонанд ба узвҳои ҷинсии мард ҳасад баранд, аммо ин ба хотири он аст, ки узвҳои мардона ба мардон имкониятҳои зиёде ба мисли росто пешоб кардан, шим пушидан, озода будан дар интиҳоби касб (дар он замонҳо)-ро медиҳад, ки занон ин озодахоро надоранд ва ба ҳамин хотир дар синни наврасӣ ё ҷавонӣ ҳар зан меҳаҳад мард шавад [4, с.52].

Карен ақидаи Фрейдро дар бораи занонагӣ, ки бо ҳасад бурдан ба узв алоқаманд аст, ҳамчун «нартсиссизми мардона» рад кард. Карен Хорни дар мақолаи худ «Гурехтан аз занонагӣ» қайд мекунад, ки таҳлили занон то имрӯз бо стандартҳои мардона чен карда шудаанд, пешниҳод шудааст. Яъне назарияҳои зиёд дар бораи занон аз тарафи мардон пешниҳод карда шудаанд ва аз ин рӯ табиати воқеии занонро ба таври кофӣ инъикос намекунад. Хорни далелҳои вучуддоштаро рад намуда мегӯяд, ки аслан мардон барои ҳасад бурдан ба занон далел доранд! Ин ҳасад ба ҳомиладорӣ, таваллуд ва модар шудан мебошад.

Эрнест Джонс бо ақидаи Хорни розӣ буд ва мегуфт, ки психоаналитикон мардро мачбур сохтаанд, ки ба нотаъони зан бовар кунанд қобилияти узвҳои занонаро нодида гиранд. Зидмунд Фрейд дар мақолаи худ «Ҷинсияти занона» ақидаи Хорниро танқид карда гуфтааст: «Карен Хорни чунин мешуморад, ки сабаби асосии ҳасади занонаро ба узвҳои мардона мо хеле зиёд арзёбӣ мекунем...Ин ба таассуроти ман мувофиқат намекунад» [5, с.121]. Ҳамин тавр, ақидаҳои Карен Хорни аз тарафи З.Фрейд рад карда шуда, яқоя бо Фрейд дигар психологони мард низ ақидаҳои Хорниро рад намудаанд.

Дар мақолаҳои худ Карен Хорни кӯшиш мекард нишон диҳад, ки духтарон ва занон дорои хосиятҳои биологӣ хоси худ мебошанд, онҳо бояд аз нуқтаи назари занон фаҳмида шаванд. Хорни исбот кард, ки психоанализ ин натиҷаи доминантии мардон ва маҳсули гении мард (Фрейд) аст, ки ба ақидаи ӯ занон марди нотаъом ҳастанд [3, с.78].

Дар асарҳои худ Карен Хорни дар бораи занон навиштааст, ӯро асосгузори психологияи феминистӣ номидан мумкин аст. Маҳз Карен Хорни буд, ки занро ҳамчун шахс ва ба эҳсосоти ӯ таваҷҷӯҳ зоҳир кард. ӯ занро ҳамчун як илова бар мард намедид, балки кӯшиш кардааст, ки ҳуқуқҳои онҳоро муҳофизат кунад, ки боиси ҳавасмандии беозор, миннатдорӣ ва эҳтироми ин зани боистеъдод мегардад [5, с.87].

Адабиёт:

1. Lisa Held (2010) Profile of Karen Horney In A. Rutherford (Ed.), Psychology's Feminist Voices Multimedia Internet Archive. Retrieved from Электронный ресурс URL: <http://www.feministvoices.com/karen-horney/> (Дата последнего обращения: 07.12.2018)
2. Сергей Степанов Карен Хорни (Karen Horney) 1885-1952 URL: <http://hpsy.ru/authors/x166.htm> (Дата последнего обращения: 07.12.2018)
3. Хорни, К. «Наши внутренние конфликты. Конструктивная теория невроза»; Глава 1. Острота невротических конфликтов пер. с англ. В. Светлова. — М.: Академический Проект, 2007 Электронный ресурс URL: https://www.psychol-ok.ru/lib/horney/nvk/nvk_03.html (Дата последнего обращения: 07.12.2018)
4. Зборовский, Г. Е. 3–41 История социологии: современный этап: учеб. для вузов / Г. Е. Зборовский ; Гос. образоват. учреждение высш. проф. образования ХМАО – Югры «Сургут. гос. пед. ун-т» ; Федер. гос. авт. образоват. учреждение высш. проф. образования «Урал. федер. ун-т им. первого Президента России Б. Н. Ельцина». – 2-е изд., испр. и доп. – Сургут [и др.]: РИО СурГПУ, 2015. – 259, [1] с.81
5. Хорни К. «Невротическая личность нашего времени». Перевод с англ. В. В. Старовойтова. М.: Айрис-пресс, 2004 г. (Электронный ресурс: URL: https://www.psychol-ok.ru/lib/horney/nlnv/nlnv_01.html)

Калидвожаҳо: психоанализ, психоаналитик, феминизм, зан, мард, занонагӣ

Аннотация

КАРЕН ХОРНИ ОТ ПСИХОАНАЛИЗА ДО ФЕМИНИЗМА

Феминизм – идеология, которая направлена на уравнивание политических, экономических, личных и социальных прав женщин. Проще говоря, феминизм – это борьба с дискриминацией женщин в обществе. Почти во всех мировых сообществах женщина имела меньше прав, должна была подчиняться воле мужчин, рожать детей и сидеть дома. Это происходило на протяжении многих веков, но в 19 веке вызвало волну протестов среди суфражисток, желающих голосовать на выборах наравне с мужчинами в Великобритании.

Ключевые слова: психоанализ, психоаналитик, феминизм, женщина, мужчина, женственность.

Annotation

KAREN HORNEY IS PSYCHOANALYSIS AND FEMINISM

Feminism is an ideology that aims to equalize the political, economic, personal and social rights of women. Simply put, feminism is the fight against discrimination against women in society. In almost all world communities, women had fewer rights and had to submit to the will of men, give birth to children and stay at home. This happened over many centuries, but in the 19th century it caused a wave of protests among suffragettes who wanted to vote in elections on an equal basis with men in Great Britain.

Keywords: psychoanalysis, psychoanalyst, feminism, woman, man, femininity.

Маълумот оиди муаллиф: Нусратхон Наимӣ, донишҷӯи соли чоруми ихтисоси психологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.

Рохбари илмӣ: Гулҷеҳра Баротова, н.и.пед., мудири кафедраи психологияи иҷтимоӣ ва муносибатҳои оилавии факултаи психология.

Сведения об авторе: Нусратхон Наими, студентка четвертого курса психологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айны.

Научный руководитель: Гулҷеҳра Баротова, н.п. я. пед., заведующий кафедрой социальной психологии и семейных отношений психологического факультета

About the author: Nusrathon Naimi, is a fourth-year psychology student of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ainy.

Scientific supervisor: Gulchehra Barotova, n.i.ped., head of the Department of Social Psychology and Family Relations, Faculty of Psychology.

ТАЙЁРНАМОИИ ПСИХИКАИ КӮДАК БА МАКТАБ

Доҳилшавӣ ба мактаб марҳилаи нав дар ҳаёти ҳар як кӯдак мебошад. Муайян шудааст, ки дар ин давра тарзи зиндагии кӯдак тағйир ёфта, мавқеи ӯ дар ҷамъият дигар мешавад, муносибатҳои гуногун бо ҳамсолон ва калонсолон ба вучуд меоянд [4]. Мухим аст, ки дар пешбурди марҳилаи нав дар ҳаёт ба кӯдак кӯмаки дуруст расонида шавад, то раванди мутобиқшавӣ ба осонӣ ва бе мушкилот гузарад.

Тағйироти ҳаёт ба шахсияти шаклнагирифтаи кӯдак таъсир мерасонад ва дар ин дастгирии ҷамъатарафаи калонсолон зарур доништа мешавад. Аксар вақт волидон танҳо ба омодагии зехнӣ таваҷҷӯҳ мекунанд. Бо вучуди ин, омодагии дурусти психологии кӯдак ба мактаб муҳим аст. Раванди мутобиқ шудан ба шароити нав ва ҷаҳолияти таълимӣ дар оянда бевосита ба ин вобаста аст. Аз ин рӯ, ба психолог лозим аст, ки барои аз ҷиҳати психологӣ ба мактаб омода намудани кӯдакро донанд ва корро дуруст ба роҳ монда тавонад.

Омодагии психологӣ ба мактаб сатҳи зарурии рушди равонии соҳаи эмотсионалӣ-ихтиёрӣ ва малакаҳои муоширатӣ мебошад, ки барои аз худ кардани барномаи таълимии мактаб дар муҳити таълим бо ҳамсолон кифоя аст.

Мактаб як ҷаҳзи номаълумест, ки дар он ҷаҳолияти таълимӣ амалҳои бозиро иваз мекунанд. Мақсади асосии раванди таълим азхудкунии донишҳои нав мебошад, ки ба низом дароварда шудааст [2, с.54].

Шакли асосии ташкили ҷаҳолияти тарбиявӣ дарс мебошад, ки вақти он то дақиқа ҳисоб карда мешавад. Дар ин маврид кӯдакон бояд супоришҳо ва дастурҳои муаллимро иҷро кунанд, диққаташонро ба дигар ашёҳо парешон накунанд ва ба корҳои бегона машғул нашаванд. Тамоми хусусиятҳои раванди таълим аз кӯдак ҷаҳол кардани сифатҳои психологӣ, дониш ва малакаро талаб мекунанд.

Мутахассисони соҳаи психология камолоти мактабро ҳамчун мафҳуми мураккаб баррасӣ намуда, се ҷузъро ҷудо мекунанд: омодагии шахсии кӯдак ба мактаб, ихтиёрӣ ва зехнӣ [1]. Аз рӯйи мушоҳидаҳои психологҳои мактабӣ муайян карда шудааст, ки хонандагони синфҳои якум ба проблемаҳои гуногун дучор мешаванд. Масалан, дар баъзе кӯдакҳо аз ҷиҳати иҷтимоӣ ақибмонӣ дида мешавад: ба онҳо роия кардани қоидаҳои дарс душвор аст, рафтори ноустувор ба назар мерасад. Дар дигарон бошад душворӣ аз ҷиҳати зехнӣ дида мешавад: онҳо диққати худро нигоҳ дошта наметавонанд, баъзе аз онҳо мафҳумҳои асосиро намефаҳманд.

Гуфтаҳои дар боло қайд шударо ҷамбад намуда, омодагии психологии кӯдакро ба мактаб бо маҷмӯи омодагии иҷтимоӣ, шахсӣ, эҳсосӣ –ихтиёрӣ, зехнӣ, ҳавасмандии ӯ ба мактабхонӣ муайян кардан мумкин аст.

Зери омодагии иҷтимоӣ ба мактаб фаҳмида мешавад:

- Мавҷудияти ҳавасмандии таълимӣ: кӯдак меҳодад ба мактаб равад, аҳаммият ва зарурати омӯзишро дарк мекунад ва ба ғирифтани дониш таваҷҷӯҳи зиёд зоҳир мекунад.

- Мавҷудияти мавқеи иҷтимоии хонанда: кӯдак бояд қодир бошад бо ҳамсолон муошират кунад, талаботи муаллимро иҷро кунад ва рафтори худро назорат кунад.

Камолоти иҷтимоӣ, пеш аз ҳама, бо ташаккули эҳтиёҷоти кӯдак ба муошират бо кӯдакони дигар, иштирок дар муоширати гурӯҳӣ, қабул ва итоат кардан ба манфиатҳо ва урфу одатҳои гурӯҳҳои кӯдакон муайян карда мешавад.

Ин ҷузъи камолоти мактабӣ ташаккули сифатҳоеро дар кӯдакон дар бар мегирад, ки ба туфайли онҳо кӯдакон метавонанд бо дигар иштирокчиёни раванди таълим (ҳамсинфҳо ва муаллимон) муошират кунанд.

Психологҳо ва муаллимон мушоҳида кардаанд, ки кӯдакон ба мактаб зудтар ва осонтар мутобиқ мешаванд, агар онҳо муошират карданро донанд:

- қобилияти ғӯш кардани ҳамсӯҳбатро бидуни ҳалалдор кардани сухани ӯ;
- танҳо пас аз анҷоми андешаи ҳамсӯҳбат худатон сухан гӯед;
- истифода бурдани калимаҳои ҳоси муоширати боодоб, худдорӣ аз дағали [2, с.67].

Дар солҳои пеш аз мактаб ба падару модарон зарур аст, ки барои муоширати кӯдакони синни томактабӣ бо ҳамсолони худ шароит фароҳам оваранд. Ташкили фароғатҳои гуногун, идҳо ва шабнишиниҳои шавқовар, бозихи гуногун бояд анъанави неки ҳар як оила гардад.

Кӯдакон дар як даста зиндагӣ кардан, таслим шудан, кӯмак кардан, итоат кардан, роҳбарӣ карданро ёд мегиранд.

Омодагии шахсии кӯдак ба мактаб, пеш аз ҳама, мустақилият, қобилияти худташқилқунӣ ва ташнаи донишазхудқуниро дар назар дорад [2, 89]. Мақоми мактаб барои кӯдак нав аст, маънои қоидаву уҳдадорихои навро дорад. Талабаи синфи якум бояд риояи речаи мактаб, дар вақташ ба дарс омадан ва дар дарс дуруст рафтор карданро ёд гирад. Вай малақаҳои муоширати худро бо ҳамсолон такмил медиҳад, ба онҳо ҳамчун шарик муносибат кардан ва муносибатҳо барқарор карданро меомӯзад. Тайёрии шахсӣ инчунин омодагии эҳсосиро дар бар мегирад: муҳим он аст, ки хонандаи синфи якум ба худ, ҳамсинфон ва муаллимон муносибати мусбат дошта, ҳамдардӣ зоҳир кунад.

Омодагии эҳсосӣ- ихтиёрӣ ба мактаб дар қобилияти идора кардани кӯдак, на он чизе ки дар айни замон меҳодад, балки он чизе, ки талаб карда мешавад, ифода меёбад [2]. Барои кӯдаке, ки ба синфи якум дохил мешавад, сатҳи рафтори ба истилоҳ ихтиёрӣ муҳим аст - рафтори бошуурона назоратшаванда бо ҳадафи мушаххас. Яъне, кӯдак бояд интизомро риоя кунад, ба сухани муаллим ғӯш диҳад, супоришхоро иҷро кунад, аз рӯи қоида ва намуна кор карда тавонад.

Омодагии зеҳнӣ ба мактабро «камолоти зеҳнӣ» низ меноманд. Диққат, хотира ва тафаккури инкишофёфта барои хонандаи синфи якум муҳим аст. Шунавоии фонемикиро низ бояд инкишоф дод, яъне қобилияти шунидан ва фарқ кардани тамоми садоҳои нутқ. Маҳз ба шарофати шунавоии фонематикӣ инкишофёфта кӯдак метавонад баъзе калимаҳои ба ҳам монандро («тарс-дарс»), фарқ кунад, ибораву ҷумлаҳои дуруст созад, пасвандҳои вожа, шумора ва ҷинсӣ, қисмҳои гуногуни нутқро ҳамоҳанг созад, инчунин дуруст нависад. Барои бомуваффақият таҳияи барномаи таълимӣ мактаб оғаҳии фонемикӣ инкишофёфта зарур аст.

Фаъолияти бозӣ барои инкишоф додани ин сифатҳо кӯмак мекунад. Тавассути бозӣ қобилияти нишастан дар дарс, интизории навбати худ, фикр кардан, инчунин инкишофи иродаи кӯдак ба роҳ монда мешавад.

Дар баробари ин, кӯдаконро бояд дастгирӣ ва рӯҳбаланд кард. Истодагарӣ ва малақаҳои ғӯш карданро дар онҳо тарбия бояд кард. Бояд боварӣ ҳосил кард, ки кӯдакон калонсолонро мешунаванд ва дуруст мефаҳманд.

Омодагии ҳавасмандӣ ба мактаб. Ҳамон вақте аст, ки кӯдакон хоҳиши омӯختан пайдо мекунад, онро омодагии ҳавасмандӣ гуфтан мумкин аст [3]. Аз ин рӯ, ташаккул додани муносибати дурусти кӯдак ба мактаб ва раванди таълим муҳим мебошад. Аксари волидон қариб дарҳол ҷавоб медиҳанд, ки фарзандони онҳо меҳодад ба мактаб раванд ва аз ин рӯ, онҳо омодагии ҳавасмандқунанда доранд. Бо вучуди ин, ин қомилан дуруст нест. Пеш аз ҳама, хоҳиши ба мактаб рафтан ва хоҳиши омӯختан аз ҳамдигар хеле фарқ мекунад. Кӯдак шояд ба мактаб рафтан меҳодад, зеро ҳама ҳамсолонаш ба он ҷо мераванд, зеро барои мактаб ӯ ҷувздони нави зебо, қалам ва дигар тухфаҳо мегирад. Илова бар ин, ҳама чизи нав кӯдаконро ҷалб мекунад ва дар мактаб қариб ҳама чиз: синфҳо, муаллим ва синфҳои системавӣ нав мебошанд. Аммо маълум мешавад, ки ин анғезаҳои муҳимтарин нестанд. Муҳим он аст, ки мактаб кӯдакро бо фаъолияти асосии худ - омӯзиш ҷалб кунад. (Ман меҳодам падар буданро ёд гирам), «Агар хонданро ёд гирам, ба бародари хурдиам аз китоб афсона меҳонам»).

Агар бача ба мавқеи иҷтимоии мактаббача тайёр набошад ҳам, агар вай захираи зарурии донишу малақа дошта бошад ҳам, дар мактаб барои ӯ душвор мегардад [5]. Чунин кӯдакон супоришхоро бомуваффақият иҷро мекунад, аммо бе шавқ ва аз ҳисси вазифаю масъулият ин қорро бепарво, шитобқорона иҷро мекунад, ба натиҷаи дилхоҳ ноил шудан душвор аст.

Аз ин ҳам бадтар аст, ки бачаҳо ба мактаб рафтан намеходад. Ва гарчанде шумораи чунин кӯдакон каманд, онҳо боиси нигаронии ҳоса мешаванд. Кӯдакон мегӯянд: «Не, ман ба мактаб рафтан намеходам, дар онҷо баҳои бад мегузоранд», «Дар он ҷо мушқил аст». Сабаби чунин муносибат ба мактаб одатан оқибати ҳатогиҳои тарбияи бачагон аст. Дар бораи мактаб, муносибати мусбат ба он, нисбат ба муаллим, китоб ғавран ташаккул додани тасаввуроти дуруст хеле оқилона аст. Барои ин аз усулу воситаҳои гуногун истифода бурдан тавсия дода мешавад: якҷоя мутолиа кардан, дар оила барои кӯдак гушаи китоб ташқил кардан, тамошои филму намоишҳои телевизионӣ дар бораи ҳаёти мактаб бо муҳокимаи минбаъда ва ғайра.

Адабиёт:

1. Архипова И.А. Подготовка ребенка к школе. – М.: Изд. У-Фактория, 2004.
2. Бабкина Н.В. Оценка психологической готовности детей к школе. – М.: АЙРИС ПРЕСС, 2005.
3. Безруких М.М. Ступеньки к школе. – М.: ДРОФА, 2001
4. Нарзуллоева М. Психологияи бачагона. – Душанбе, 2007.
5. Нарзуллоева М. Камолоти мактабӣ ё худ омодагии бача ба мактаб. – Душанбе, 2007.

Калидвожаҳо: *асосҳои психологӣ, омодагӣ ба мактаб, омодагии шахсӣ, ихтиёрӣ ва зеҳнӣ, бозиҳои рушддиҳанда.*

Аннотация

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА РЕБЕНКА К ШКОЛЕ

Данная статья посвящена подготовке детей дошкольного возраста к школьному обучению. Специалисты различных специальностей, в том числе педагоги, психологи, физиологи, ученые-медики, высказали разные мнения по этому вопросу. В статье представлены сведения о психологических концепциях подготовки детей к школе, которая включает в себя личностную, произвольную и интеллектуальную подготовку ребенка к школе. Для успешной подготовки ребёнка к школьному обучению, рекомендуется начинать с развивающих игр.

Ключевые слова: *психологические основы, подготовка к школе, личностная подготовка, произвольно-интеллектуальные, развивающие игры.*

Annotation

PSYCHOLOGICAL PREPARATION OF A CHILD FOR SCHOOL

This article is devoted to preparing preschool children for school education. Experts from various specialties, including teachers, psychologists, physiologists, and medical scientists, expressed different opinions on this issue. The article presents information about the psychological concepts of preparing children for school, which includes the personal, voluntary and intellectual preparation of the child for school. To successfully prepare a child for school, it is recommended to start with educational games.

Keywords: *psychological foundations, preparation for school, personal preparation, voluntary and intellectual, developmental games.*

Маълумот оиди муаллиф: Отамова Моҳру Раимҷоновна, донишҷӯи соли чоруми факултети психологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: Обидова М.И.

Сведение об авторе: Отамова Мору Раимджоновна, студентка четвертого курса факультета психологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.

Научный руководитель: Обидова М.И.

About the author: Otamova Mohru Raimjonovna, is a fourth-year student of the Faculty of Psychology Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ainy.

Scientific leader: Obidova M.I.

*Чураева Дилноза Абдурахмоновна,
магистранти соли аввали факултети психология*

ЧАНБАҲОИ ПСИХОЛОГИЮ ПЕДАГОГИИ ТАШАККУЛИ ТАЛАБОТИ ЗЕБОПАРАСТӢ КӢДАКОНИ ЛАКНАТЗАБОНИ ТАҲСИЛОТИ ТОМАКТАБӢ ДАР МАШҒУЛИЯТИ МУСИҚӢ

Чанбаҳои психологию педагогии таълиму тарбия дар назария ва амалияи педагогӣ мавқеи хоса доранд, аз ин рӯ, омодагии махсуси омӯзгорон, аз ҷумла омӯзгорони мусиқӣ барои ислоҳ намудани нуксони нутқ ритмикаи логопедиро дар бар мегирад. Барои кори пурсамари педагогӣ бо кӯдакон омӯзгорони мусиқӣ, аввалан, бояд дар бораи хусусиятҳои фардӣ, нуксони нутқ ва синну соли онҳо дониши объективии илмӣ дошта бошад, дуҷум, тамоюлҳои имрӯзаи ҷомеаро ба назар гирифта, фаъолияти педагогии худро ба шароити муосир мутобиқ карда тавонанд. Ҳар як насли ҷавон дар шароити муайяни иҷтимоӣ ба воя мерасад, ки бо мурури замон тамоюли тағйир меёбад. Афзалиятҳои зиндагӣ, принципҳо, арзишҳо, ниёзҳо, мӯд, фарҳанг, афзалиятҳои мусиқӣ тағйир меёбанд. Дар баробари тағйир ёфтани ҷамъият кӯдакон дар он зиндагикунанда низ тағйир меёбанд. Кӯдакони дар шароити имрӯза аксар вақт бо ҳукмҳои пухта, мустақилият ба ҳайрат меоянд, дар бораи ояндаи худ барвақттар фикр мекунанд, онҳо ба афсонаҳо бовар надоранд. Мутаассифона, дар ҷаҳони муосир симои як супермени тавоно, бераҳм, ки ҷӣ тавр барои худ истоданро медонад, қудрат ва пул дорад, намунаи ибрат аст.

Пештар кӯдакони нуксони нутқдошта аз таҳсилоти ибтидоӣ эътибори омӯзгоронро бечунучаро эътироф мекарданд, ки дар бораи шогирдони имрӯза гуфтан мумкин нест. Кӯдакони муосир нисбат ба шахсияти омӯзгор сарталабтаранд, аз ин рӯ, омӯзгор барои ба даст овардани нуфузи худ бояд шахсияти хеле пешрафта бошад, бо кӯдакон муошират карда тавонад, ба ҷаҳони худ шавқманд бошад. Ҳоло кӯдакон вақти зиёдро дар назди экрани телевизор, смартфон, планшет, мониторҳои компютер мегузаронанд, ки ин ба ҳолати невропсихологии онҳо таъсири манфӣ мерасонад, ҳашмигиниро бармеангезад ва самтҳои арзишро деформатсия мекунанд.

Психологи рус Д.И. Фелдштейн дар бораи ин масъала менависад: «Экран тавассути эффекту тасвирҳои оптикӣ ба шуури кӯдак ворид шуда, на танҳо арзишҳо ва ниёзҳои навро бунёд мекунанд, балки онҳоро дигар мекунанд. Дар ҷаҳони иттилоотӣ замонавӣ, зудтағйирёбанда ва дастраси омма, калонсолон аз роҳнамоии бонуфузи кӯдакон тавассути лабиринти дониш будан маҳрум шуданд. Кӯдакон тавачҷуҳи худро на ба нуфузи калонсолон, балки ба иттилооте, ки гӯё аз «аз ҷое» омадаанд, ҷалб мекунанд».

Компютер дар ҳаёти мо устувор ҷой гирифтааст барои ислоҳ намудани нуксони нутқ дастури таълимӣ «Транажёри логопедӣ» аз тарафи мутахассис маҳсус Рамазонова Р. ифшо карда шудааст, ки нуксони аксари кӯдакон бо воситаи компютер ислоҳ карда мешавад. Бинобар ин дастури таълимӣ «Транажёри логопедӣ» на танҳо барои ислоҳ намудани нуксони нутқ балки ба тафаккури ҳаёлотӣ ва қобилияти эҷодӣ инкишоф дода мешавад. Пайдо шудани техникаи компютерӣ планшет, смартфон ва ғайра, боиси тағйирёбии сифатӣ дар фишори ҷисмонӣ ва равонӣ дар бадани кӯдак мегардид. Иҷрои доимии корҳои яқинӣ ба бадан ва рӯҳи кӯдак таъсири манфӣ мерасонад, зеро дар саломатии ҷисмонӣ ва рӯҳӣ мушкулот вучуд дорад.

Компютеркунонии бармаҳал ба як мушкили замони мо табдил ёфта истодааст, зеро бо афзоиши доимии фишори равонӣ, фаъолияти ҷисмонӣ барои нигоҳ доштани саломатӣ набояд суст шавад, балки баръакс афзоиш ёбад, то ки фишори равониро ҷуброн кунад, ба монанди дастури таълимӣ «Транажёри логопедӣ» инчунин ритмикаи логопедӣ барои ислоҳ намудани нуксони нутқ истифода бурда мешавад.

Дар баробари ин талаботро ба фаъолияти ҷисмонӣ, истироҳат ва фаъолияти зебопарастӣ рузмарра гардондан лозим аст. Имрӯзҳо бештар кӯдаконро воҳӯрдан мумкин аст, ки фикр мекунанд, ки машғулияти фарҳанг ғоидаи амалӣ надоранд, онҳо танҳо як вақтхушии гуворо мебошанд. Бо вучуди ин, ин як фиреб аст.

Тадқиқотҳои соҳаи таълиму тарбия собит мекунанд, ки дар ҷараёни муоширати кӯдак бо санъат дар равони ӯ дигаргунӣҳои мусбат ва бебозгашти равонӣ ба амал меоянд. Муҳаққиқони Донишгоҳи Колумбияи Нью-Йорк, ки таъсири машғулияти мусиқиро ба рушди шахсият омӯхтаанд, ба хулосае омаданд, ки агар дар барнома ягон ашёи санъат вучуд набошад ё ба онҳо аҳамияти кофӣ дода нашавад, пас ин ба рушди кӯдак таъсири манфӣ мерасонад.

Салоҳияти маърифатӣ ва тафаккур, инчунин оид ба ташаккули кӯдак ва умуман муносибати он ба ҳаёт дигар мешавад, дар як даврони муайян нуксони нутқ ислоҳ карда мешавад.

Синни таҳсилоти томактабӣ давраи ташаккул ва инкишофи пуршиддати кӯдак мебошад, ки ба хусусиятҳои ҳамкориҳои ҷамъият, яъне шароити беруна ва ҳосиятҳои шахсӣ - шароити дохили вобаста аст. Ба кӯдакистон омадани кӯдак марҳилаи навбатии инкишофи синну сол аст. Давраи томактабӣ ҳаёти кӯдакон дар кишвари мо синну соли аз 3-7 фаро мегирад. Кӯдакон ба кӯдакистон бо ҳислатҳои гуногун, бо фарҳангҳои гуногуни муошират, ҳислати фардӣ меоянд ва бо вазъияти баробарҳуқуқии расмӣ ҳама ҳамгурӯҳон ва ҳамсолон дучор мешаванд.

Муҳаккикони дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ки таъсири машғулияти мусиқиро ба рушди шахсият омӯхтаанд, ба ҳулосае омаданд, ки агар дар барнома ягон ашёи санъат вучуд надошта бошад ё ба онҳо аҳаммияти кофӣ дода нашавад, пас ин «ба рушди кӯдак, салоҳияти маърифатӣ ва тафаккур, инчунин оид ба ташаккули шахсият ва умуман муносибати он ба ҳаёт» таъсири манфӣ мерасонад.

Бояд қайд намуд, ки ҳосиятҳои гуногуни диққат ба рушд ба дараҷаи нобаробар мусоидат мекунанд. Ҳаҷми таваҷҷуҳ камтар таъсир мерасонад, зеро он фардӣ аст, дар ҳоле ки ҳосиятҳои тақсимот ва устувории диққат бояд омӯзонида шаванд. Гарчанде, ки муваффақияти инкишофи диққат на танҳо ба омӯзиш, балки ба хусусиятҳои фардии типологии кӯдак, аз ҷумла ба хусусиятҳои системаи олии асаб, ба манфиатҳои шахсии кӯдаки таҳсилоти томактабӣ вобаста аст. Диққат яке аз вазифаҳои мебошад, ки муваффақияти раванди рушд, таълим ва тарбияро таъмин мекунанд. Дар дарки зебопарастӣ образҳои мусиқӣ ҳаёлот аҳаммияти калон дорад. Эҷоди тасвирҳои мусиқӣ таҷрибаи муайяни дарки мусиқиро талаб мекунанд, аммо кӯдакони таҳсилоти таҳсилоти томактабӣ амалан чунин таҷриба надоранд. Ин чунин маъно дорад, ки дар машғулияти мусиқӣ шароитҳои муайянеро фароҳам овардан лозим аст, ки таҳайюлотро ҳавасманд намуда, ба ташаккули афкори мусиқӣ мусоидат мекунанд. Чӣ тавре ки маълум аст, ҳаёлот «раванди тағйир додани идеяҳои мебошад, ки воқеиятро инъикос мекунанд ва дар ин замина андешаҳои нав ба вучуд меоранд».

Ритмикаи логопедӣ ба ташаккул ва рушди ҳам тасаввурот ва эҳсосот мусоидат менамояд. Камбағалии эҳсосот, набудан ё ночиз будани манфиатҳо зиндагии кӯдакро ҷолибу бемаънӣ мегардонад. Тадқиқотҳои илмӣ муосир нишон медиҳанд, ки мусиқӣ ба инкишофи ҳамачонибаи кӯдакони нуксони нутқдошта таъсир расонида, дар онҳо пеш аз дигар намудҳои санъат аксуламали эҳсосиро ба вучуд меорад. Мусиқӣ «қодир аст, ки доираи васеи ҳолатҳои эҳсосии кӯдакро таҷассум кунад, муносибати ӯро ба воқеияти атроф умумӣ намояд, сатҳи талаботи маънавию бадеии ҷомеаро инъикос намояд», зеро санъати мусиқӣ шакли ҳоси «инъикоси воқеият аст, ки дар он нақши муҳимтаринро эҳсосот, соҳаи эмотсионалӣ мебошад». Чунон ки маълум аст, ғанӣ будани ҳиссиёт ва эҳсосот шартӣ зарурии инкишофи баланд ва ҳаматарафаи ҳаёти ботинии кӯдак мебошад. Ғанӣ гардонидани таҷрибаи эҳсосӣ, арзишӣ ва зебопарастӣ кӯдакон яке аз ҳадафҳои таълим ва рушди мусиқӣ барои ислоҳ намудани нуксони нутқ мебошад.

Мусиқӣ қодир аст на танҳо нуксони нутқро ислоҳ намояд, балки доираи эҳсосии кӯдакони синни томактабиро васеъ намуда, онро гуногун ва бойтар гардонад. Ин барои кӯдак яке аз чанд роҳҳои ифодаи худ аст, ки ӯ метавонад эҳсосоти худро нишон диҳад. Ба машғулияти мусиқӣ дохил намудани асарҳои дорои мазмуни гуногуни эҳсосӣ ва образнокӣ эҳсосоти гуногунро ба вучуд меорад, таассуроти кӯдакон, ҷаҳони маънавӣ ва таҷрибаи бадеию зебопарастӣ онҳоро ғанӣ мегардонад. Таассуроте, ки дар давраи кӯдакӣ гирифта шудааст, махсусан қавӣ буда, ба ҳаёти минбаъда таъсир мерасонад. Табиӣ ва соддатарин омодагӣ барои дарк ва муносибати мусбӣ ба мусиқии ҷиддио бадеӣ ва умуман санъат ин тарбияи муназзам, мақсадноки бадеӣ ва зебопарастӣ аз синни томактабӣ мебошад. Мо ба гуфтаҳои «ҳама кӯдакон боистеъдоданд, зеро онҳо кӯдаконанд, ҳуди кӯдакӣ манбаи рушди эҷодкорист».

Ҳулоса кӯдакон нисбат ба калонсолон ба таъсири ранг, рӯшноӣ, садо, ритм хеле ҳассостаранд, аз ин рӯ ба онҳо лаззат бурдан аз эҷодкорӣ ё дигар фаъолияти зебопарастӣ осонтар аст. Зебопарастӣ таҳсилоти томактабӣ ҳамчун одат ба таври муайян барои қонъ кардани ин ниёзҳо ташаккул ёфта, дар он ифода мешавад, ки кӯдак вақти холии худро на танҳо барои рушди зехнӣ, ҷисмонӣ ва маънавӣ яъне санъат, мутолиаи адабиёт ва ғайра истифода барад, балки барои бе нуксони нутқ муошират кардан мусоидат менамояд.

Адабиёт:

1. Абдуллин Э.Б. Теория музыкального образования: Учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Академия. 2004. – 336 с.
2. Алексеева Т.Ю. Музыкальное искусство как педагогическое средство коррекции эмоциональной дезадаптации у младших школьников: дисс. канд. пед. наук. – Екатеринбург. 1998. – 148 с.
3. Амонов Р. Очерки эҷодиёти даҳонакии аҳолии Кулоб. – Душанбе, 1963.
4. Саидхomidов С.С. Садои мусикии халқӣ дар кӯдакистонҳо. (дастури таълимӣ-методӣ). – Москва, 1993. – 21 с.
5. Сергеева Г.П. Практикум по методике музыкального воспитания в начальной школе: Учеб. пособие для студ. нач. отделений и фак. сред. пед. учеб. заведений. -2-е изд., испр. – М.: Академия, 2000. – 128 с.
6. Эстетическая культура и эстетическое воспитание: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1993. – 303 с.

Калидвожаҳо: *психолог, зебопарастӣ, мусиқӣ, талабот, педагог, кӯдакон, томақтабӣ, лакнатзабон*

Аннотация

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ
ПОТРЕБНОСТИ В КРАСОТЕ СКОРОПИСНЫХ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ НА УРОКАХ МУЗЫКИ**

Исследователь отмечает в статье, что в дошкольном образовании такая деятельность детей связана, прежде всего, с пониманием искусства и творческим самосознанием, а коррекция речевых дефектов с помощью этого средства является одним из инструментов ритмической логопедии. Также творческие способности дошкольников легко корректируются типом культуры чтения песни.

Ключевые слова: *психолог, красота, музыка, востребованность, педагог, дети, дошкольные учреждения, заикания*

Anotation

**PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE NEED
FOR BEAUTY IN CURSIVE CHILDREN OF PRESCHOOL EDUCATION IN MUSIC LESSONS**

The researcher notes in the article that in preschool education such activities of children are associated, first of all, with an understanding of art and creative self-awareness, and the correction of speech defects using this means is one of the tools of rhythmic speech therapy. Also, the creative abilities of preschoolers are easily corrected by the type of song reading culture.

Keywords: *psychologist, beauty, music, demand, teacher, children, preschool institutions, swearing.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Чураева Дилноза Абдурахмоновна, магистранти соли аввали факултаи психология ихтисоси логопедия Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 931320022

Рохбари илмӣ: н.и.п., дотсент Рамазонова Р.

Сведение об авторе: Джураева Дильноза Абдурахмоновна, магистрантка первого курса, факультет психологии, специальность логопед Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини. Телефон: +992 931320022

Научный руководитель: к.п.н., дотцент Рамазонова Р.

About the author: Dilnoza Abdurakhmonovna Juraeva, The first year master at Psychology Faculty of, specialty speech therapist, Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini. Tel.: +992 931320022

Scientific supervisor: candidate of pedagogical sciences, Ramazonova R.

МУНОСИБАТИ КҶДАКОН БА ҶУДОШАВИИ ВОЛИДАЙН

Падару модар барои таълиму тарбияи фарзандон ва фарзандони болиғу қобили меҳнат барои нигоҳубин ва таъминоти иҷтимоии падару модар масъул мебошанд. (Моддаи 34-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон) [1, с.56].

Барои бекор кардани ақди никоҳ дар мақомотҳои дахлдор пешниҳоди ҳуҷҷатҳои зерин муҳим аст:

- аризаи муштараки ҳамсарон дар бораи бекор кардани ақди никоҳ, ки фарзандони умумии ноболиғ надоранд;
- ариза дар бораи бекор кардани ақди никоҳ, ки аз ҷониби суд бедарак ғайбзада ё ғайри қобили амал эътироф шуда бошад, ё барои содир намудани ҷиноят ба муҳлати зиёда аз се сол маҳкум шуда бошад;
- ҳуҷҷати шаклаш муқарраршуда оид ба вафоти яке аз ҳамсарон ва ё ҳалномаи ба қувваи қонунӣ даромадаи суд оид ба ғавтида эълон намудани яке аз ҳамсарон;
- ҳалномаи суд дар бораи бекор кардани ақди никоҳ, ки ба қувваи қонунӣ даромадааст.

Талоқ имрузҳо хеле зиёд рух медиҳад. Ҳангоми ҷудошавӣ, шарикон на ҳамеша ором мебошанд. Онҳо ба стресс дучор шуда, қобилияти фикр кардан ва дуруст қарор қабул карданро аз даст медиҳанд. Дар ҳамин вақт дар онҳо эмотсияи манфӣ дида мешавад, ки аксари вақт онҳо фарзандони худро фаромӯш мекунанд. Новобаста аз он, ки кӯдак ҷандсола аст, ҷудошавии волидайн ҳамеша барои онҳо душвор аст. Талоқ аз оғози ҷанҷолҳои волидайн ба вучуд омада, бо лаҳзаи ҷудошавӣ ба анҷом мерасад.

Фикр накунад, ки кӯдак ҳанӯз хурд аст ва аз он муноқишаҳое, ки дар оила ба вучуд меояд хабардор нест. Агар дар назди кӯдак муноқишаҳо ва тавзеҳоти муносибатҳои байни волидайн ба амал омада бошанд, пас ҳангоми талоқ ӯ аллакай аз воқеаҳо огоҳ аст. Агар кӯдак ҷизеро пурра нафаҳмад, пас бояд ҳуди волидон доир ба вазъияти рӯйдода ба онҳо маълумот диҳанд. Зеро вақте кӯдак доир ба вазъияти ба вучуд омадаи оилааш аз дигарон шунавад, ин боиси он мегардад, ки ӯ дар ҷомеа худро норозат ҳис мекунанд. Кӯдакро фиреб накарда, бо ӯ ростқавлона сӯҳбат карда, фаҳмонед, ки аз ин пас модар ва падар алоҳида зиндагӣ хоҳанд кард. Ҳангоми сӯҳбат кардан бо кӯдак, падару модар бояд дар сӯҳбат иштирок варзанд. Масъулият бояд ба души як нафар набошад. Бояд ҳар ду тараф дар он иштирок кунанд.

Дар назари фарзанд, ҷудошавии волидайн бояд ба монанди хоҳиши тарафайн барои тағйир додани ҳаёти худ бошад. Талоқ набояд барои кӯдак ғоҷа бошад. Вай набояд нафрати волидонро нисбати якдигар, душмани, ранҷу азобро бинад. Низоъҳо, ҷанҷолҳо, муроғиҳо, аниқ кардани муносибатҳо, тақсмоти амвол бояд аз мадди назари кӯдак дур бошад. Талоқ барои ӯ бояд танҳо танаффуси муносибатҳои ишқии байни ҳамсарон бошад, на ба ҳеҷ ваҷҳ ӯро аз яке волидон маҳрум кунад.

Аксар вақт, мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки кӯдакон пас аз талоқ бо модарони худ зиндагӣ мекунанд. Аммо ҷӣ қадаре ки модар хуб ва ғамхору меҳрубон бошад ҳам, фарзанд ба муҳаббати падар низ ниёз дорад. Ғамхорӣ ва иштироки падар дар ҳаёти кӯдак нақши муҳим мебозад. Ҳолатҳое ҳастанд, ки кӯдак солҳост дар муносибатҳои волидайн воситаи манипулятсия (тақлидкунанда) аст. Ҳолатҳое ҳастанд, ки пас аз талоқ, волидон алоқаро бо ҳам қомилан қатъ мекунанд. Баъзан модарон пас аз ҷудошавӣ бо собиқ ҳамсаронашон иҷозати дидани кӯдакро намедиҳанд. Баъзан ҳуди падарон, ҳангоми талоқ бо занашон, дар як вақт бо фарзанд талоқ мегиранд. Яъне дигар ба хабаргирии кӯдак намеоянд. Кӯдак аксар вақт дар ҷунин ҳолат саволҳо медиҳад: «Падарам ба кучо рафт?», «Кай падарарамон ба назди мо бармегардад?», «Ҷаро падарам ба назди ман намеояд?». Кӯдак метавонад ҳиссиёт ва эмотсияи худро пинҳон кунад, аммо ин барои ӯ хеле душвор аст. Агар падар оилаашро тарк кунад, тифл худро партофташуда ҳис мекунанд, ки боиси мушкилоти минбаъда дар муошират бо ҳамсолон мегардад. Кӯдак аз волидайн, ки аз оила баромада рафтааст ранҷидан мегирад.

Ҳамаи кӯдаконе, ки дар оила худро радшуда ҳисоб мекунанд ва талаботҳои онҳон қонеъ нагаштааст, дар рӯҳияи нобоварӣ ба худ ва имкониятҳои онҳон ба воқеа мерасанд. Бояд муносибат ва намунаи рафтори падару модар барои кӯдакон ба сифати ибрат хизмат кунанд ва ҳама

намудҳои рафторе, ки аз ҷониби волидон ифода мегарданд дар доираи меъёр ва ахлоқи инсонӣ ба роҳ монда шаванд. Инкишоф наёфтани муносибату ҳиссиёти дилбастагӣ байни волидон ва кӯдак дар оянда ба он мебарад, ки кӯдак «Ман»-и худро ба таври устувор рад кардани мешавад ва ин дар навбати худ метавонад ба радшавии олами муносибатҳои иҷтимоӣ боис гардад.

Радшавии кӯдак аз ҷониби волидон ба ташаккули ҷунин мавқеъҳои ботинии кӯдак мусоидат мекунад: «Ман шахси дӯстдошта нестам, аммо ман сидқан меҳоҳам ба шумо наздик бошам» ё «Ман бароятон шахси нолозим ва дӯстдошта нестам. Маро ором гузоред».

Мавқеи якум ду шакли имконпазири рафтори кӯдакро дар бар мегирад. Кӯдак ҳисси гунаҳкориро аз сар мегузаронад ва ӯ радшавиашро аз ҷониби волидон ҳамчун ҷазо барои бадрафторӣ карданиш мепиндорад. Натиҷаи ҷунин азсаргузарониҳо сабаби аз даст додани худэтиром ва худислоҳкунӣ мешавад. Шакли дууми рафтор бо радшавии оила аз ҷониби кӯдак алоқаманд аст.

Кӯдак, дар ин ҳолат, ба ҳулосае меояд, ки маҳз волидон дар радшавии ӯ гунаҳкоранд. Ҷунин кӯдакон бо волидон муносибати агрессивона менамоянд нисбати онҳо, безътиной зоҳир мекунанд. Онҳо фикр мекунанд, ки барои норасоии муҳаббат ҷунин рафтор менамоянд, то ки онҳоро маҳсус ба ангезиш оваранд.

Бадхашмии кӯдак як навъ воситаи зухуроти аксуламал ба радшавии эмотсионалӣ мебошад. Қоней нағштани талабот ба муҳаббат ва бехатарӣ кӯдакро водор менамояд, ки роҳҳои дигари қонейшавиро ҷустуҷӯ намояд. Аз ҷумла, ӯ дар вазъияти қабул нашудан аз ҷониби волидон, доду фиғон мебарорад, ихтилоф мекунад, гиря мекунад ва кӯшиш мекунад, ки бо кадом роҳе набошад диққати модарро ба худ ҷалб созад. Ин корро кӯдаки радшуда ҳатто ба василаи низоъ, қатъи муносибатҳо ва рафторҳои бархилоф иҷро менамояд. Роберт Ричардсон Сирс (психологи амрикоӣ-мутахассиси психологияи иҷтимоӣ ва психологияи бачагона) ин рафторро «ҷустуҷӯи эътибори негативӣ» номидааст. Ҳамин тавр, ҳалқаи сарбастае ба амал меояд: ҳар қадаре, ки аз ҷониби кӯдак якравӣ ва негативизм зоҳир шавад, ҳамон қадар ҷазодиҳиҳо ва маҳдудиятҳо аз ҷониби волидон зиёдтар амалӣ мешаванд ва ин ба ташаккули рафтори пурихтилоф замина мегузорад. Кӯдак дар шахсияти худ муносибатҳои номувофиқ ва шаклнағрифтаре ҷой медиҳад ва бо ёрии рафторҳои номатлуб худсобитнамоиро ба роҳ мондани мешавад. Агар кӯдак зиёду барзиёд ҳис кунад, ки дӯсташ наметавонад, он гоҳ ӯ метавонад ба қасосгирӣ кӯдакона рӯй оварад.

Эрик Хомбургер Эриксон (психологи олмонӣ) ҷунин ақида дорад, ки агар модар дӯстдор, ҳамҳис ва дилсӯз бошад сари вақт ба талаботҳои кӯдак эътино кунад, он гоҳ ӯ дар кӯдак ҳиссиёти дилбастагӣ ва бехатариро ташаккул медиҳад. Кӯдакон бо ин ҳиссиёти дилбастагӣ ва ҳисси бехатарӣ аз дигарон бо рафтори боварибахшашон фарқ карда, онҳо аз вазъиятҳои нави баамаломата тарсу ҳарос надоранд. Дар кӯдакон нисбат ба зиндагӣ боварӣ шакл мегирад, ки ин муносибати ояндашонро ба одамон равшан намуда, хусусиятҳои аз саргузаронии эмотсионалии ӯро муайян мекунад. Бояд қайд кард, ки модарони оилаи нопурра ҳамчун саробони оила якҷанд функцияҳои оилавино иҷро карда наметавонанд, ҷунки ҳамчун зан, модар ғамхор буда, тез ба эмотсия дода мешаванд. Ин гуна модарон гарҷанде, ки хоҳиши меҳру навозиши фарзандонро дошта бошанд ҳам, онҳо ин масъулиятро сари вақт иҷро карда наметавонанд. Аз ин рӯ, ҳангоми муносибат бо фарзандон барои зан –модар зарур аст, ки вобаста ба синну соли кӯдак ба ӯ муносибати эмотсионалиро ба роҳ монад, зеро ҷунин муносибат дар тараққиёти шахсияти онҳо нақши ниҳоят муҳимро мебозад.

Эрих Зелигманн Фромм (психологи олмонӣ) қайд намудааст, ки хусусияти асосии муҳаббати модарӣ – ин характери ғайришартӣ доштани он мебошад. Намуди дигари муҳаббат, яъне муҳаббати падарӣ – бо хусусияти шартӣ доштаниш фарқ мекунад ва инро дар сурате сазовор шудан мумкин аст, ки агар писар ва духтари намунавӣ бошад. Ба ақидаи ӯ, муҳаббати модарӣ ва падарӣ дар шакли соф вучуд надорад. Аз ин хотир, барои тарбия ва тараққиёти самарабахши шахсияти кӯдак бояд ин ҳар ду типи муносибати эмотсионалиро зоҳир намуд.

Дар кӯдак пазируфтани муҳаббат, ҳисси бехавфу ҳатар ва боварино ташаккул дода, бо ин амал ба инкишофи пуарарзиши шахсияти ӯ мусоидат намудан лозим аст. Дар ӯ мавқеи ботинӣ ташаккул меёбад: «Ман зарурам, ман дӯстдоштаам ва ман низ шуморо дӯст медорам», ки ин дар ҷунин мақсадгузориҳои кӯдакона мушаххас мегардад:

4. ҳангоме, ки ман бо наздиконам қарор дорам, дар худ қаноатмандиро эҳсос мекунам;
5. ҳангоме, ки ман бо волидонам наздик мебошам, ҳеҷ қас ҳуқуқҳои маро поймол карда наметавонад;

6. хангоме, ки ман бо волидонам наздик мебошам, маро касе озор намедихад, ноком намегардонад;

7. одамони гирду атроф ба ман боварӣ доранд;

8. чазодиҳӣ аз чониби волидон маъноӣ онро надорад, ки онҳо маро дӯст намедоранд ва ғайраҳо.

Проблемаи дигаре, ки дар муносибатҳои байниҳамаи волидону фарзандон ба назар мерасад, ин радшавии эмотсионалӣ аст. Радшавии эмотсионалӣ – ин муносибати бетаъсири волидайнӣ буда, дар норасоӣ ва ё набудани робитаи эмотсионалии волид ва кӯдак, дар таваҷҷуҳ зоҳир накардани волид нисбат ба талаботҳои кӯдак зоҳир мешавад. Олимон В.В. Столин, Е.Т. Соколова ва А.Я. Варга чунин ақида доранд, ки «баъзан радшавии эмотсионалӣ бо таваҷҷуҳу эътибор ва ғамхорӣ барзиёди волидон нисбати кӯдак пинҳон карда мешавад, вале онро норасоии муҳаббат ва эътибор, кӯшиши дур шудан аз робитаҳои наздик ҳисобидан мумкин аст».

Агар духтар дар оилаи бе падар калон шавад, ин кина метавонад дар оянда ба нафрати инсон табдил ёбад. Симои падаре, ки модари худро бо кӯдаки дар дасташ буда фиреб дода, партофтааст, бешуурона ба тамоми мардон ташбеҳ дода мешавад.

Барои он ки кӯдак ҳамчун як шахси комилҳуқуқ ба воя расад, оилаи худро ба вучуд оварад, ӯ бояд дар назди худ намунаи муносибатҳои муқаррарии падару модарро бубинад. Дар акси ҳол, хангоми ба балоғат расидан барояш душвор аст.

Баъзан модарон пас аз талоқ, ноумед шуда, қарор медиҳанд, ки тамоми ҳаёти худро ба кӯдак бахшанд. Онҳо ўро бо ғамхорӣ ва муҳаббат калон мекунад. Дар натиҷа, модар худ дарк накарда мустакилиро дар кӯдак паҳш мекунад. Эгоизми вайроншуда аз тифл ба воя мерасад, ки комилан ба зиндагӣ мутобиқ нашудааст ва бе модар қадаме гузошта наметавонад.

Чудошавии волидон нишон медиҳад, ки робитаи кӯдак бо ҳар ду волидон акнун ба таври баробар сурат намегирад. Кӯдакон дар муддати дурудароз дар вазъияти низоӣ қарор дошта, то чудошавии волидон дар фазои бошиддату эмотсионалӣ ва носолимии психологӣ – маънавӣ зиндагӣ менамояд. Яке аз волидон дар пеши чашмони онҳо аз ҳамдигар чудо шуда меравад ва метарсанд, ки дигараш низ онҳоро тарк мекунад. Аз чунин таъсирот кӯдакони ин синну сол, рӯҳафтодаю зудранҷ шаванд; минбаъд ғаму гусса, қаҳру ғазаб, изтиробро ҳис кунанд ва ин ҳолат метавонад минбаъд ба фаъолияти таълимии онҳо дар мактаб таъсири манфӣ расонида, ба давомоту сустхонӣ, яъне ақибмонӣ дар таҳсил бурда расонад. Аксар кӯдакон мепиндоранд, ки онҳо сабаби чудошавии волидон гардидаанд. Дар онҳо андеша пайдо мегардад, ки агар онҳо хушрафтор мебуданд, он гоҳ волидонашон чудо намешуданд ва бо ҳамин дар ҳудудашон маҷмӯи(комплекс)и гунаҳкориро ташаккул медиҳанд.

Доираи муносибати кӯдакон дар қараён ва баъд аз чудошавӣ бо ҳарду волид тағйир меёбад. Кӯдакон метавонанд ғайриодаро ва саркаш шаванд ва минбаъд дар синни наврасӣ аз лиҳози эмотсионалӣ ҳудудашонро аз муҳити оила канор гиранд, дар худ якравия худписандии иҷтимоиро ташаккул диҳанд. Волидон баъд аз чудошавӣ аксаран дар ҳолати стресси саҳт қарор мегирад ва аз ин рӯ ба кӯдакон гармии меҳру муҳаббати кофиро дода наметавонанд ва назоратро аз болои кӯдакон аз даст медиҳанд.

Оила барои кӯдаки хурдсол оламеро менамояд, ки ӯ дар он зиндагиро фаъолият мекунад, меомӯзад, қонуниятҳои нонавиштаи муносибатҳои байниҳамдигарии одамонро аз худ менамояд, дар навбати аввал наздикони худро дӯст медорад, неку бадро фарқ карда метавонад, шодӣ мекунад ва ба дигарон якдилу якҷоя мешавад. Кӯдак ҳамчун узви оила бо волидон дар муносибат мешавад ва онҳо метавонанд ба ӯ таъсири мусбат ва ё манфӣ расонанд.

Ба андешаи Анна Яковлевна Варга, Владимир Викторович Столин ва Елена Теодоровна Соколова муносибати волидон системаи ҳиссиётҳои гуногунрангро нисбат ба кӯдакон дар бар мегирад, ки он дар худ хусусиятҳои идрок, фаҳмидани характер ва шахсияти онҳо, олами ботинӣ, стереотипҳои рафторро ифода менамояд, ки дар рафти муошират амалӣ мешаванд.

Адабиёт:

1. Албисетти В. Терапияи муҳаббати ҳамсарон. Чӣ тавр якҷоя тамоми умр зиндагӣ кард. – М., 2001.
2. Дастур оид ба офиятбахшии психологӣ ҷабридаҳои зӯроварӣ дар оила (дастури таълимӣ-методӣ барои донишҷӯёни ихтисоси психологӣ). – САҲА (дафтар дар Тоҷикистон). – Душанбе, 2016.
3. Земска М. Семья и личность. – М.: Прогресс, 1986. – 133 с.
4. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон.
5. Луғати тафсирии истилоҳоти гендерӣ. / Тартибдиҳанда: М. Давлатов. – Душанбе: Адиб, 2005.
6. Муқобилат ба зӯроварӣ дар оила – дастури таълимии ахборотӣ барои ходимони хадамотҳои ҳифзи ҳуқуқ ва марказҳои таълимии ҚТ. – Душанбе, 2016.
7. Якобсон, С.Т. Адекватная самооценка как условие нравственного воспитания дошкольников [Текст] / С.Г. Якобсон, Г.И. Морева // Вопросы психологии. – 1983. №8. – С.55-61.

Калидвожаҳо: талоқ, ҷудошавии волидайн, кӯдакон, муҳаббат ба падар, муҳаббат ба модар, давраи наврасӣ ва ҷавонӣ, фазаи бошиддати эмотсионалӣ, фазаи носолимии психологӣ

Аннотация

ОТНОШЕНИЕ ДЕТЕЙ К РАЗДЕЛЕНИЮ РОДИТЕЛЕЙ

Отсутствие любви – один из психологических факторов, которые могут привести к эмоционально-психическим расстройствам у детей. Подобные расстройства появляются не в детстве, а позже, в подростковом и юношеском возрасте, и оценить их очень сложно. По мнению Карен Хорни (американского психолога), «первичная или основная» тревога, возникающая у ребенка, страдающего от недостатка родительской любви, является источником невротизма человека.

Ключевые слова: развод, расставание родителей, дети, любовь к отцу, любовь к матери, подростковый и юношеский возраст, напряженная и эмоциональная атмосфера, психологическая нездоровая атмосфера.

Annotation

CHILDREN'S ATTITUDE TO PARENTS' SEPARATION

Lack of love is one of the psychological factors that can lead to emotional and mental disorders in children. Such disorders do not appear in childhood, but later, in adolescence and young adulthood, and are very difficult to assess. According to Karen Horney (American psychologist), the «primary or fundamental» anxiety that arises in a child suffering from a lack of parental love is the source of a person's neuroticism.

Keywords: divorce, separation of parents, children, love for father, love for mother, adolescence and youth, tense and emotional atmosphere, psychologically unhealthy atmosphere.

Маълумот дар бораи муаллиф: Дилноза Сафарова, донишҷӯи соли чоруми факултети психологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: Баротова Г.

Сведение об авторе: Дильноза Сафарова, студентка четвертого курса психологического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ.

Научный руководитель: Баротова Г.

About the author: Dilnoza Safarova, is a fourth-year student of the Faculty of Psychology of the Tajikistan State Pedagogical University named after Sadriddin Ainyy.

Scientific leader: Barotova G.

МУШКИЛОТИ МАЙПАРАСТӢ ДАР ОИЛА ВА ТАЪСИРИ ОН БА ФАРЗАНДОН

Дар адабиёти психологӣ истилоҳҳои майпарастӣ ва мастӣ баъзан ҳамчун синоним истифода мешаванд ва истифодаи беаҳдуду мунтазами нӯшокиҳои спиртӣ мебошанд. Дар ин ҳолатҳо, майпарастӣ дар ҷанбаи иҷтимоии ҷаҳонӣ баррасӣ карда мешавад, аммо таърифи маҳдуди тиббии алкоголизм ҳамчун бемории токсикологикӣ вучуд дорад. Ин ду мафҳумро бояд ҷудо кард, ки дар паси онҳо марҳилаҳои гуногуни рушди раванди ягона ҷойгиранд.

Вобастагӣ ба машруботи спиртӣ ба вазъияти тӯлонии стресс дар оила ба вучуд меояд ва боиси ранҷу азоби ҳамаи аъзоёни оила мегардад. Хусусан кӯдакон дар ин робита осебпазиранд. Набудани таҷрибаи зарурии зиндагӣ, рӯҳияи нотаваҷҷаи ҳамаи ин боиси он мегардад, ки дар ҳона ихтилофот, ҷанҷолҳо ва ҷанҷолҳо, пешгӯинашаванда ва ноамнӣ, инчунин рафтори бегонагии волидон ба рӯҳи кӯдакон осеби амиқ мерасонанд ва оқибатҳои ин осеби маънавию равонӣ аксар вақт ба ҳаёти минбаъда таъсири амиқ мегузоранд.

Ба ақидаи психиатри маъруфи кӯдакон М.И. Буянов оилае вучуд надорад, ки дар он мастӣ аз як ё ҳарду ҳамсар ба мушкилот оварда нарасонад. Яке аз табибони амрикоӣ маълумотеро пешниҳод намудааст, ки ҳангоми омӯзиши хусусиятҳои психологӣ 500 нафар калонсол, ки волидони онҳо аз мастӣ ранҷ мекашидаанд ва ҳамаи ин 500 нафар ҳудашон аксар вақт майзадаҳои музмин буданд. Онҳо нисбат ба онҳое, ки волидонашон аз нӯшокиҳои спиртӣ сӯиистифода намекарданд, ҳавфи гирифтӣ ба ин бемориро бештар доштанд. Ғайр аз ин, қариб ҳамаи онҳо тарзи зиндагии худро вайрон карданд.

Барои ҳамаи майпарастон маъмул аст, ки онҳо дар қабули ҳама гуна қарорҳо душворӣ мекашиданд, ба дурӯғ майлдоранд, бо худбаҳодиҳии паст, ҳисси суст инкишофёфтаи психикӣ фарқ мекунанд, дар муносибатҳои ҷинсӣ мушкилӣ мекашанд. Вале ҳамаи онҳо кӯшиш мекунанд, ки бо ҷараён ва раванд, мисли дигарон рафтор кунанд, ба атрофӣ мутобик шаванд. Онҳо вазъиятро идора намекунанд, балки ба ғулумони худ табдил меёбанд. Ҳамаи ин дар онҳо фардият, ибтидоӣ эҷодӣ, шубҳаро ба вучуд меовард ва онҳо аз атрофӣ талаб мекунанд, ки дурустии амалҳои худро тасдиқ кунанд.

Аксарияти онҳо ба дастгирӣ, оромӣ ниёздоранд. Ҳамин тариқ, фарзандони волидони майпараст гурӯҳи хатари генетикӣ барои рушди майзадагӣ ва вобастагӣ ташкил медиҳанд. Ғайр аз он, кӯдакони оилаҳои майпараст маҷмӯи мушкилоти психологӣ дар бар мегиранд, ки бо қоидаҳои муайян ва муқаррароти нақши ҷунин оила алоқаманд аст, ки ин боиси ба гурӯҳи хатари иҷтимоӣ дохил шудани онҳо мегардад. Кӯдак барои зинда мондан дар ҷунин оила бояд шаклҳои рафтори дар он мавҷудбударо, ки дар аксари ҳолатҳо вариантҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ қобили қабул фарқ мекунанд, аз худ кунад. Дар оилаҳое, ки вобастагии алкоголӣ доранд, ба гуфтаи мутахассисон, се қоида ё стратегияи асосӣ таҳия карда мешавад, ки аз калонсолон ба кӯдакон мегузарад ва ба эътиқоди зиндагии онҳо табдил меёбад: «нағӯед», «бовар накунад», «эҳсос накунад».

Кӯдакон аз берун баромадан ва аз сабаби доғи марбут ба мастӣ ва ё мушкилоти дигар доштани оилашон, аз кӯмак пурсидан. метарсанд Ҳатто дар ҳона онҳо наметавонанд дар бораи вазъи воқеии ҷизҳо сӯҳбат кунанд. Ғайр аз он, онҳо аз сабаби ваъдаҳои бечунучаро, ноустуворӣ, зӯроварии шифохӣ, ҷисмонӣ ва ҳатто ҷинсӣ, ки онҳо кам нестанд, нобоварию меомӯзанд. Кӯдакон ба фиреб ва хиёнат одат карда, шубҳа қарданро меомӯзанд.

Қоидаи сеюм – «эҳсос накунад» - табиатан аз дуи аввал бармеояд. Он чизе, ки бо онҳо рӯй медиҳад, метавонад дардовар, ифлос, шармовар ва ноумед бошад. Аммо ба ҷои он ки ин дарди шадидро эҳсос кунанд, одамони хурдсол тарзи кунд қардани онро меомӯзанд. Онҳо маҷбур мешаванд, ки пинҳон қардан, инкор қардан ё нодида гирифтани эҳсосоти худро омӯзанд. Кӯдакон дар синни мактабхонӣ аз ҳиссиёт ва фикрҳои худ дар бораи он чизе, ки дар оила рӯй медиҳад, дурӣ мечӯянд, худ ва атрофӣро бовар мекунонанд, ки ҳама ҷиз барои онҳо беҳатар аст. Вале давраи аз ҳама осебпазиртарин дар ин замина барои онҳо давраи наврасӣ мебошанд.

Ба ақидаи қоршиносон, наврас на танҳо аз ҷиҳати майпарастӣ аз ҷониби волидон саҳт ранҷ мебарад, балки аксар вақт кӯшиш мекунад, ки қалиди ҳалли мушкилоти оилавию дар машруботи спиртӣ пайдо кунад. Дар натиҷа, раванди вайроншавии шахсияти ӯ хеле зуд ва шадид ҷараён мегирад, ки аз рӯи зухуроти худ ба вайроншавии саломатии психикӣ (хусусан, бо

баъзе шаклҳои шизофрения) монанд аст. Наврас нисбат ба одамони наздиктарин бераҳм, бадбин мешавад, рушди эмотсионалии ӯ ба таври шадид боздошта мешавад, бепарвой, бепарвой, бепахамиятӣ, хоҳиши кор кардан, ба чизе талош кардан ва дар айнаи замон хашмгинӣ, майл ба амалҳои зиддичамбиятӣ, бемасъулиятӣ ба вучуд меояд.

Табиист, ки тағйироти характери дар боло зикршуда дар шахсияти кӯдак ва навраи фавран пайдо намешаванд, балки тадричан таҳти таъсири тарзи ҳаёти оилаи истеъмолкунандаи машруботи спиртӣ ва хусусиятҳои рафтори волидони майпарасти ташаккул меёбанд. Таҷрибаи кории психологҳои амалӣ бо чунин оилаҳо ва кӯдакони дар онҳо тарбияёфта нишон дод, ки ихтилофҳо дар рушди равонӣ ва ташаккули шахсияти кӯдак асосан аз фазои умумии оилавӣ вобастагӣ дорад. Бо иродаи худ ӯ ба ҳалли бисёр мушкилоти оилавӣ ҷалб карда мешавад ва дар якҷоягӣ бо калонсолон барои он чизе, ки дар хона рӯй медиҳад, масъул аст. Ҳамаи ин наметавонад ба хусусиятҳои ҷаҳонбинӣ, ҳиссиёт ва рафтори ӯ таъсир расонад.

Муаллифони хориҷӣ, ки бо омӯзиши мушкилоти кӯдакони оилаҳои спиртӣ машғуланд, як қатор шароити оилавиро (компонентҳои сохтори портрети психологии кӯдак аз оилаи спиртӣ) ҷудо кардаанд, ки ба хусусияти ташаккули шахсият бештар таъсир мерасонанд. Мо чунин мешуморем, ки чунин ҳолатҳо (тарзи ҳаёт) ба оилаи рус бо аъзои вобаста ба машрубот хос аст. Аз ин рӯ, биед ба тавсифи онҳо муфассалтар диққат диҳем.

1. «Сирри дахшатноки оила.» Дар оилаи майпарасти волидон кӯшиш мекунанд, ки ҳама чизҳои бадро, ки бо мастӣ алоқаманданд, аз фарзандон пинҳон кунанд, гарчанде ин кор ба қадри кофӣ душвор аст. Аз ин рӯ, тамоми оила маҷбур аст, ки нақши қомилан муваффақро иҷро кунад, пинҳон кардани мушкилоти оилавӣ ба тарзи ҳаёт табдил меёбад. Дар натиҷа, кӯдакони қурбони стандарти дуқарата мешаванд: аз як тараф, онҳо воқеан дар оилаи худ ҷӣ рӯй дода истодаастро мебинанд ва мефаҳманд, аз тарафи дигар метарсанд, ки дар бораи вазъии воқеии чизҳо ва мушкилоти худ на танҳо бо одамони атроф, балки бо наздикон ошкоро сӯҳбат кунанд. Гарчанде сирри оила бо мурури замон ошкор мешавад, кӯдакони аллақай дар ҷаҳони беҳбудии ҳаёли зиндагӣ мекунанд ва ҳақиқатро намебинанд, зеро ҳеҷ кас ба онҳо таълим намодааст, ки ба мушкилот ва эмотсияҳои худ ошкоро бошанд.

2. «Зиндагӣ дар паноҳгоҳ». Вақте ки кӯдакони қалон мешаванд, онҳо дарк мекунанд, ки одамон дар бораи майпарасти ва хусусан волидони машруботи спиртӣ истеъмолкунандаро маҳкум мекунанд. Аз ин рӯ, онҳо бо тамоми қувва кӯшиш мекунанд, ки шарми оилаи худро аз ҳамсояҳо ва ҳамсолони худ пинҳон кунанд, наметавонанд масъалаҳои мавриди таваҷҷуҳи онҳоро бо дӯстон ва муаллимони муҳокима кунанд, зеро метарсанд, сирри дахшатноки оилавӣ ба бисёриҳо маълум хоҳад шуд. Одатӣ пинҳон кардан зарурати ноҳақиқати гирифтани воқеиятро ба вучуд меорад. Дар ин шароит махфият, фиреб ҷузъҳои ҷудонопазири ҳаёт мешаванд, қашфи алоқа на танҳо дар оила, балки берун аз он ҳам аз байн меравад. Шубҳанокӣ ва бадҳоҳӣ ба аъзоёни оила имкон намедиҳад, ки таҷрибаҳои мусбии худро ошкоро нишон диҳанд, аз ин рӯ, дар ин гуна оилаҳо муносибатҳои эмотсионалӣ амал намеkunанд, дар он ҷо ғаму шодии ҳақиқиро намедонанд, дастгирӣ ва муҳаббати тарафайн вучуд надорад. Ба ҷои ин, ихтилофоти абадӣ, нобоварӣ шубҳа, ҳасад ва рашкро ба вучуд меоранд. Ҳар қадаре ки махфият бештар бошад, ҳамон қадар ошӯфтагӣ, гунаҳкорӣ, мубориза, низоъ ва ҷанҷол, ҷудошавии аъзои оила, ҷудоии равонӣ ва танҳойи зиёдтар мешавад. Кӯдаке, ки маҷбур аст дар чунин муҳит зиндагӣ кунад, ба ин шарҳ намедиҳад ва аз ин рӯ, ба ҷои амниятӣ қанолат додашуда, худро дар ҳонаи волидон беҳатар ҳис мекунад.

3. «Ҷӣ воқеият дорад». Кӯдак аз хурдсолӣ бояд номувофиқатии байни он чизе, ки дар хона рух медиҳад ва он чизе, ки қалонсолон ба ӯ мегӯянд, мушоҳида кунад. Чунин зиддият ба ҳама чизи атроф ва ба худ нобоварӣ меорад. Хоҳиши ба тартиб даровардан, тасалли бахшидан дар оила ва бо он эҳсоси эътимодноки ва амният таҷассуми воқеии худро ба даст намеорад. Кӯдак нотаъвонии худро ҳис мекунад ва роҳи ҳалли вазъиятро намебинад, тарс, изтироб, эҳсосоти ҳатанокро эҳсос мекунад ва ба ҳолати ноумедӣ меафтад.

Адабиёт:

1. Мельников А.В. Алкоголизм: Руководство по выздоровлению для пьющих людей и их близких. – М.: Познать, 2004. – 191 с.
2. Сафонова Л.В. Содержание и методика психосоциальной работы. – М.: Академия, 2006. – 224 с.
3. Соловиченко В.И. Алкогольные напитки. – М., 2008. - №8. – С.3.
4. Соловиченко В.И. Вредная привычка или смертельная болезнь. – М., 2009. - №2. – С.2.
5. Соловиченко В.И. Мифы и реальность алкогольной зависимости. – М., 2008. - №9. – С.2.
6. Соловиченко В.И. Во что превратилась женщина. – М., 2008. - №9. – С.2.
7. Социальная работа: учеб. Пособие / под. ред. В. И Курбатова. – Ростов н/Д.: Феникс, 2003. – 427 с.
8. Урсулов А.Д. К обществу без алкоголя: Социальные проблемы утверждения трезвого образа жизни. – Кишинев: Штиинца, 1989. – 272 с.

Калимавожаҳо: *майпарастӣ, омилҳо, вобастагӣ, мушкилӣ, маируботи спиртӣ.*

Аннотация

ОБЩИЕ ПРОБЛЕМЫ АЛКОГОЛИЗМА В СЕМЬЕ

В этой статье автор отмечает, что термины пьянство и пьянство иногда используются как синонимы и представляют собой неограниченное и регулярное употребление алкогольных напитков. Пристрастие к алкоголю приводит к длительной стрессовой ситуации в семье и причиняет страдания всем членам семьи. В этом отношении особенно уязвимы дети. Общим для всех алкоголиков является то, что они испытывают трудности с принятием любых решений, склонны ко лжи, отличаются низкой самооценкой, плохо развитым чувством психики, испытывают трудности в сексуальных отношениях. Но все они пытаются плыть по течению и процессу, вести себя как все, адаптироваться к своему окружению. Они не контролируют ситуацию, но становятся их рабами.

Ключевые слова: *алкоголизм, факторы, зависимость, осложнения, алкоголизм.*

Annotation

COMMON PROBLEMS OF ALCOHOLISM IN THE FAMILY

In this article, the author notes that the terms drunkenness and drunkenness are sometimes used synonymously and represent unlimited and regular consumption of alcoholic beverages. Addiction to alcohol leads to a long-term stressful situation in the family and causes suffering to all family members. Children are particularly vulnerable in this regard. What all alcoholics have in common is that they have difficulty making any decisions, are prone to lying, have low self-esteem, a poorly developed sense of the psyche, and have difficulties in sexual relationships. But they all try to go with the flow and the process, behave like everyone else, adapt to their environment. They don't control the situation, but they become their slaves.

Keywords: *alcoholism, factors, dependence, complications, alcoholism.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Сангова Х., донишҷӯи соли чоруми факултети психологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: Ибрагимова З.

Сведение об авторе: Сангова Х., студентка четвертого курса факультета психологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна.

Научный руководитель: Ибрагимова З.

About the author: Sangova H., is a fourth-year student of the Faculty of Psychology of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ainy.

Scientific supervisor: Ibragimova Z.

ЧУДОШАВИИ БАРВАҚТИ КӮДАК АЗ МОДАР ВА ОҚИБАТҲОИ ОН

Чудошавии волидайн бо мушкилоти зиёди солимии психологӣ ба кӯдакон ва наврасон алоқаманд аст. Наврасоне, ки волидони ҷудошуда доранд, нисбат ба ҳамсолоне, ки дар оилаҳои ҷудошуда бо ду волидайн зиндагӣ мекунанд, хавфи мушкилоти эмотсионалии рафторӣ ва паҳншавии вайроншавии психологӣ доранд.

Гузашта аз ин, ин фарқиятҳо бо кӯдакӣ маҳдуд нестанд, аммо одатан дар ҳаёти калонсолон низ боқӣ мемонанд, ки ин яке аз роҳҳои ҷудошавии волидайн ва рӯйдодҳои номусоиди зиндагӣ ба солимии психологии кӯдакон таъсиррасон мебошад. Ҷудошавии волидайн метавонад ба якҷанд омилҳои стресси оилавӣ, аз қабилӣ мушкилоти солимии равонии волидайн, мушкилоти молиявӣ ва муноқишаҳои оилавӣ оварда расонад. Чунин стрессҳо инчунин метавонанд кӯдаконро ба рӯйдодҳои ҷиддии манфии ҳаёт, аз қабилӣ садамаҳо, зӯрварӣ ва марг таҳдид кунад. Ҷудошавии волидайн бо мушкилоти зиёди солимии равонӣ дар кӯдакон ва наврасон алоқаманд аст. Наврасоне, ки волидони ҷудошуда доранд, нисбат ба ҳамсолоне, ки дар оилаҳои ҷудошуда бо ду волидайн зиндагӣ мекунанд, хавфи мушкилоти эмотсионалӣ ва рафторӣ ва паҳншавии вайроншавии психологӣ доранд.

Тибқи маълумотҳои пешниҳод кардаи Алберт Лиханов, президенти ассотсиатсияи Байналмилалӣ фондҳои кӯдакон, ҳоло дар Русия 800 000 кӯдаки یتим зиндагӣ мекунанд. (Лиханов, соли 2009). тибқи маълумоти ташкилоти Ҷамъиятии «Ҳукуқи кӯдак» дар соли 2023 зиёда аз 120 ҳазор یتими нав пайдо шуданд.

Шумораи мушкилоти волидайн ҳам дар یتимхонаҳо ва ҳам дар оилаҳои фарзандхонд карда шуда, хеле зиёд аст. Бо мақолаи худ ман мехоҳам диққатро ба ду нуктаи асосӣ ҷалб кунам, ба назари мо. Аввалан, дар мамлакат то ҳол тасмим нагирифтаанд, ки дар кучо бехтар тарбия кардани кӯдак - дар یتимхонаҳо ё дар оилаи фарзандхонд шуда яъне тарбиягиранда бехтар аст. Маълум шудааст, ки барои аксари психологҳо далели таҷрибавӣ, ки ҳанӯз соли 1946 аз ҷониби Рене Шпиц исбот карда шудааст, ки тарбияи берун аз оила ба ҳар як кӯдак, новобаста аз «потенсиали биологӣ» зарари калон мерасонад, аксари одамоне, ки бо ин масъала сару кор доранд, далели аниқ наёфтаанд. Дуюм ин ки, дар мамлакат ақидаи васеъ паҳн шудааст, ки дар хонаи кӯдакон- кӯдаконе ҳастанд, ки баъзе «камбудииҳои генетикӣ» ё «ирси» доранд, ки бо таваллуд дар оилаи номутаносиб аз модарони номутаносиб вобаста аст. Ин мушкилот одатан барои фаҳмонидани он истифода мешавад, ки кӯдак дар хонаи кӯдакон, дар шароити зеботарин, дар рушди худ аз ҳамсолони худ ақиб мемонанд. Ин аст, ки шумораи зиёди кӯдакони фарзандхондшуда аз оилаҳо ба хонаи кӯдакон бозгардонида мешаванд. Ҳамин тавр, шарҳи нодуруст дар решаи худ мавҷудияти худӣ системаи тарбияи кӯдаконро берун аз хона, берун аз оила мустаҳкам ва асоснок мекунад ва рушди ҳама шаклҳои фарзандхондӣ ва сарпарастиро бозмедорад.

Ин ақидаҳо дар байни кормандони хонаи кӯдакон ва инчунин дар байни одамони бомаърифат ва зехнии ихтисосҳои гуногун, ки дар сатҳҳои гуногун бо мушкилот машғуланд, паҳн шудаанд. Ман фикр мекунам, ки то он даме, ки мо ин тавр хато мекунем, ҷомеаи мо на танҳо барои кӯдакони бепарастор, балки барои ҳамаи кӯдакон дар маҷмӯъ муҳити номусоид ва ҳатто хатарнок хоҳад буд, зеро ин ғояҳо қувваи қавии зидди инсонӣ доранд.

Бо маълумотҳои дар мақола овардашуда, мехоҳам таваҷҷуҳро ба он ҷалб намоям, ки агар кӯдак дар рӯзҳои аввали ҳаёт дар хонаи кӯдакон гузошта шавад, пас ақибмонӣ дар ҳама соҳаҳо аллакай дар моҳи чоруми берун аз оила буданаш, новобаста аз шароити хуби нигоҳубини иҷтимоӣ ва нигоҳубини тиббӣ ба амал меояд. Таъхири рушд ба ҳеҷ ваҷҳ ба ирсият алоқаманд нест, балки натиҷаи маҳрумияти пурқуввати психикӣ хангоми нигоҳубин мебошад.

Оқибатҳои равонии ҷудошавии барвақти кӯдак аз модар. Аввалин маълумотҳои психоаналитикии кӯдакони аз модарон ҷудошуда аз ҷониби Маргарет Риббл соли 1938 гузаронида шуд. Сипас Рене Шпиц солҳои 1945 ва 1946 ва аз ҷониби Анна Фрейд солҳои 1943 ва 1945 феноменологияи тағироти воқеан драматикиро дар ҳаёти рӯҳии кӯдаконе, ки дар хонаи кӯдакон дар давраи ҷанги дуҷӯи ҷаҳонӣ тарбия ёфтаанд, пешниҳод карданд, ки Шпиц онҳоро депрессияи анаклитикӣ номида мешавад-ин ҳолест, ки вобастагии байнишахсӣ алоқаманд аст ва одатан дар кӯдаконе пайдо мешавад, ки аз волидони худ ҷудо шудаанд. Ин ҳолат метавонад дар

калонсолон низ рух диҳад. Вайронкуниҳои ошкор кардаи олим хеле ҷиддӣ буданд ва аксар вақт ба марғи кӯдакони бепарастор оварда мерасонданд.

Ба ақидаи Чон Боулби рушди некӯахлоқии психикии кӯдак бевосита аз сифати нигоҳубини модар вобаста аст ва инчунин кӯдакон дар соли аввали ҳаёт аз модар ҷудо шуданро бо душворӣ паси сар мекунанд, алахусус агар бо ӯ робитаи зичи эмотсионалӣ барқарор карда шуда бошад (Боулби, 1979). Маргарет Малер исбот кард, ки барои рушди бомуваффақияти муносибате, ки вай онро «симбиотикӣ» номидааст, то чӣ андоза муҳим аст ва вайронкуниҳои онро, ки дар сурати шикастани бармаҳали робитаи зич байни модар ва кӯдак ба вучуд меоянд, тавсиф кард. (Mahler, 1975). Муносибатҳои симбиотикӣ ҳамзистии мутақобилан судманди организмҳои гуногун мебошанд. Чунин муносибатҳо барои намудҳои дорои эҳтиёҷоти хеле гуногун ҳосанд, онҳо якдигарро бомуваффақият пурра мекунанд. Таснифи якҷанд намуди чунин муносибатҳо:

1. Амалиёти прото. Ин муносибатест, ки барои ҳарду организм ғоидаовар буда, дар он якҷоя зиндагӣ кардан ҳатмӣ нест.

2. Мутуализм. Ин ҳамзистии ҳатмии мутақобилан судманди организмҳои гуногун мебошад.

3. Симбиоз. Ин ҳамзистии ҳатмии мутақобилан судманди ду намуд аст.

Ҷудошавии тӯлонӣ аз модар боиси аз даст додани қобилияти шинохти муваффақона бо волидайн мегардад. Таъхири махсуси рушди психологиро, ки барои тарбиятгирандагони ҳонаи кӯдакони аз 6 то 8-сола ҳос аст. Дар аксари кӯдакон тафаккури тасвирӣ хуб инкишоф наёфтааст, ташаббуси худро надоштаанд, қобилияти заифи банақшагирии амалҳои худ, кафомондагӣ дар рушди нутқ, навиштан, ҳондан, ҳисоб ва тасаввуроти фазоӣ қайд карда шудааст. Кӯдаконе, ки дар ҳонаи кӯдакон тарбия ёфтаанд тасвири ялқухти ҳодиса, вазъиятро тасаввур карда наметавонанд ва қобилияти рамзгузорӣ дар онҳо вайрон шуда аст. Онҳо дар бораи қобилиятҳо ва хоҳишҳои худ тасаввуроти заиф доранд, худбаҳодиҳии паст доранд, ки аз баҳои атрофиён вобастагии зиёд доранд, ба роҳнамоӣ ва тасдиқи доимии муаллимон ва парасторон ниёз доранд. Барои тарбиятгирандагони ҳонаҳои кӯдак воқунишҳои экстрапунитивӣ, инчунин нотаҳои мустақилона пайдо кардани роҳи ҳалли низоъ, нотаҳои масъулият ва хоҳиши ба дӯш гирифтани он ба атрофиён ҳос аст. Чунин кӯдакон ҳамчун иштирокчиёни фаъоли ҳодисаҳои бо онҳо рӯйдода душворӣ ҳис мекунанд. Дар нутқи чунин кӯдакон феълҳои шахсии якумро хеле кам истифода мебаранд ва аксар вақт мутақобилати таркибро истифода мебаранд, ки маҳалли берунии назоратро дорад.

Адабиёт:

1. Баженова, О.В.. Диагностика психического развития детей первого года жизни в норме и патологии. Дисс. канд. психол. наук. – Москва, 1986.
2. Беленев Г. Год семьи обернулся 120 тысячами новых сирот. Независимая газета, 13.01.2009.
3. Лиханов А. Выступление на радиостанции «Эхо Москвы». – М., 2009.
4. Матейчек З., Лангмейер Й. Психическая депривация в раннем возрасте. – Прага: Авиценум, 1984.
5. Поляков Ю.Ф., Солод К.В.. Развитие собственной инициативы у детей 1 года жизни в условиях материнской депривации. – Москва: Вопросы психологии, №4, 2000. – С.9-18.

Калимавожаҳо: *ҷудошавии волидайн, солимии психологӣ, вайроншавии психологӣ, мушкilotи эмотсионалӣ, мушкilotи молиявӣ, муноқишаҳои оилавӣ.*

Аннотация

РАННЕЕ РАЗЛУЧЕНИЕ РЕБЕНКА С МАТЕРЬЮ И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ

В этой статье автор отмечает, что развод родителей связан со многими проблемами психологического здоровья детей и подростков. Подростки с разведенными родителями имеют более высокий риск эмоциональных поведенческих проблем и более распространенного психологического расстройства, чем их сверстники, которые живут в разлученных семьях с двумя родителями.

Развод родителей может привести к нескольким факторам семейного стресса, таким как проблемы с психическим здоровьем родителей, финансовые проблемы и семейные конфликты. Такой стресс также может подвергнуть детей риску серьезных негативных жизненных событий, таких как несчастные случаи, насилие и смерть. Развод родителей связан со многими проблемами психического здоровья у детей и подростков.

Ключевые слова: *развод родителей, психическое здоровье, психологические расстройства, эмоциональные проблемы, финансовые проблемы, семейные конфликты.*

Annotation

EARLY SEPARATION OF A CHILD FROM HIS MOTHER AND ITS CONSEQUENCES

In this article, the author notes that parental divorce is associated with many problems of psychological health of children and adolescents. Teenagers with divorced parents have a higher risk of emotional behavioral problems and a more common psychological disorder than their peers who live in separated families with two parents. Parental divorce can lead to several family stress factors, such as parental mental health problems, financial problems, and family conflicts. Such stress can also put children at risk of serious negative life events such as accidents, violence, and death. Parental divorce is associated with many mental health problems in children and adolescents.

Keywords: *parental divorce, mental health, psychological disorders, emotional problems, financial problems, family conflicts*

Маълумот дар бораи муаллиф: Сулаймонова Шоҳидабону, донишҷӯи соли чоруми ихтисоси психологияи педагогии факултети психологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Сведение об авторе: Сулаймонова Шоҳидабону, студентка четвертого курса кафедры педагогической психологии факультета психологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.

About the author: Sulaymonova Shohidabonu, a fourth-year student of pedagogical psychology at the Faculty of Psychology of the Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Ainy.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ОМУЗИШИ РОБИТАИ ХУДБАХОДИҲӢ ВА АГРЕССИВИИ ШАХС ДАР НАВРАСӢ

Синни наврасӣ марҳилаи муҳимтарини ҳаёт аст, ки тақдири инсонро аз бисер ҷиҳатҳо муайян мекунад. Дар ин давраи синну сол якчанд давраҳои мавҷуданд, ки ба бӯҳрони синну сол наздик мешаванд. Омилҳои зиёде ба ин таъсир мерасонанд: муносибат бо волидон, мақоми иҷтимоӣ дар коллективи ҳамсолон, муваффақияти таълимӣ, рушди соҳаи маърифатӣ, ташаккули манфиатҳои эҷодӣ ва ҳатто хусусиятҳои физиологӣ мебошанд.

Агар фаъолияти пешбарандаи мактаббачаи хурдсол дарсҳо бошанд ва тағйироти ҷиддӣ дар рушди психикӣ бо он алоқаманд бошад, пас дар наврас нақши асосӣ ба системаи муносибатҳои муқарраршуда бо атрофиён тааллуқ дорад. Маҳз системаи муносибатҳо бо муҳити иҷтимоӣ самти рушди психологӣ онро муайян мекунад. Хусусияти рушди наврас дар он аст, ки ӯ ба системаи нави муносибатҳо ва муошират бо калонсолон ва ҳамсабақон дохил шуда, дар байни онҳо ҷои намоёнро ишғол мекунад, вазифаҳои навро иҷро мекунад, ки аксар вақт аз муҳити атроф вобаста аст.

Синни наврасӣ бо таваҷҷуҳи махсуси шахси калонсол ба худ, ба намуди ботинии худ хос аст, худшиносии шадид ба амал меояд. Кӯдак торафт бештар ба калонсолон монанд мешавад, рафтори ӯ дар назари атрофиён, хусусан дар назари ҳамсолон, бетаъхир менамояд: мустақилияти қасдан, псевдовкамолият ва ғайра пайдо мешавад. Дар муошират бо волидон, намуди муносибатҳои кӯдакон ва калонсолон метавонад то муддате боқӣ монад, аммо ба зудӣ дар ин соҳа низ вайронкуниҳо ба амал меоянд.

Муҳите, ки дар он кӯдак ба воя мерасад ва тарбия мегирад, ҳамчун омиле мебошад, ки ба ташаккули шахсияти наврас таъсир мерасонад.

Синну сол категорияе, ки бо мақсади муваққатан нишон додани хусусиятҳои рушди инфиродӣ хизмат мекунад. Дар муқоиса бо гузашти вақт синну соле, ки давомнокии мавҷудияти шахсро аз лаҳзаи таваллудаш муайян намуда, мафҳуми синну соли психологӣ дараҷаи сифатан хоси рушди онтогенетикӣ, аз рӯи қонуниятҳои ташаккули организм, шароитҳои ҳаёт, таълим, тарбия ва дорои маъноӣ пайдоиши таърихӣ мушаххас ифода мекунад.

Гузариш ба наврасӣ вобаста ба физиологияи организм, рушди равандҳо ва қобилиятҳои маърифатӣ, инчунин муносибатҳо, ки дар наврасон бо калонсолон ва ҳамсолон ба таври назаррас ҷамъ шуда, тағйироти амикро ба вучуд меоранд.

Дар айни замон, қорҷубаи наврасӣ дақиқ муайян карда нашудааст. Вақте ки кӯдаки дирӯза ба вазъияти сифатан навузгарад рушд, дар он муносибати қаблан ташаккулёфтаи ӯ ба ҷаҳон ва ба худ тағйироти хос ба амал меояд, вайрон мешаванд ва аз нав сохта мешаванд, потенциали мутобикшавӣ дар ташаккули шахсияти наврас нақши муҳим мебозад.

Ҳар як синни психологӣ бо чунин хусусиятҳо ва нишондиҳандаҳо тавсиф карда мешавад: вазъи иҷтимоӣ рушд; фаъолияти пешбаранда; асосӣ ташаккулёбии нав.

Муҳити иҷтимоӣ фарҳангии атрофи кӯдак ба синну сол таъсири мустақим мерасонад: эҳтиёт, манфиатҳо, идеалҳо ва ғ. Дар ин давра ҳаёти инсон ба рушди инъикос ва худшиносӣ ҷудо карда мешавад. Тағйирот инчунин дар доираи тасаввурот, тафаккур, ки дар оянда наврасро ба сатҳи олии мебарад соҳаи фаъолияти зеҳнӣ ҳам ба вучуд меояд. Дар ҳамин давра инчунин ивазкунии фаъолияти пешбар ошкор мешавад ва маҳз, муоширати маҳрамона ва шахсӣ бо ҳамсолон (наврас) иваз карда мешавад ва фаъолияти таълимӣ-касбӣ давраи ҷавонии барвақтӣ рушд мекунад. Наврас кӯшиш мекунад, ки аз атрофиён мустақилияти худро ба атрофиён нишон диҳад. Наврас ба балоғатрасии худро ба ҳар роҳе нишон медиҳад. Чунин шакли рафтори хоси наврасӣ аз ҷониби олимони номгӯзорӣ шудааст ва намудҳои калонсолиро ба намудҳои зерин ҷудо кардаанд:

- тақлид ба аломатҳои берунии калонсолӣ-тамоқукашӣ, бозӣ кардани қорҷо, луғати махсус ва ғайра;
- баробар кардани писарони наврас ба сифатҳои марди ҳақиқӣ- далерӣ, ҷасурӣ ва ғ.;
- камолоти иҷтимоӣ, ки дар шароити ҳамкорӣ ба вучуд меояд калонсолон ва наврасон, ки дар он ҷо наврас ҷои ёрдамчиро ишғол мекунад;
- камолоти зеҳнӣ-хоҳиши наврас барои донишҷӯи чизе.

Марҳилаи давраи гузариш аз хоҳиши амалӣ кардани худ иборат аст аз захираҳо барои расидан ба ҷои муайян дар ҷомеа; низоъ ин аст, ки ҳанӯз имкони ишғол кардани ин ҷой вучуд надорад; ташаккули нав, ки дар ин марҳилаи синну сол ба вучуд омадааст, худмуайянкунӣ мебошад. Худмуайянкунӣ ин дарки наврасро дар бораи имкониятҳои эҳтимолии худ ифода мекунад ва таърифи дақиқи роҳи минбаъдаи ҳаётро муайян мекунад. Чунин ташаккулебии нав на ба тасаввур-и оддӣ, балки ба дарки манфиатҳо ва хоҳишҳои мушаххасе, ки наврас ба онҳо афзалият медиҳад, асос ёфтааст. Синни наврасӣ ва ҷавонӣ ҳамчун лаҳзаи асосӣ барои ҳалли масъалаи худмуайянкунии инфиродӣ, ба даст овардани якхелагӣ муайян карда шудааст. Назари дигар дар бораи самти фаъолияти асосии давраи наврасӣ фаъолияти ройғони барои ҷомеа муфид, аз ҷониби ҷомеа эътирофшуда ва тасдиқшуда дар рушди психикии кӯдакон аҳаммияти муҳим дорад. Вазифаҳои просоциалӣ метавонанд ҳамчун таълимӣ-маърифатӣ, истехсолӣ-меҳнатӣ, ташкилию ҷамъиятӣ, бадеӣ ё варзишӣ пешниҳод карда шаванд, аммо муҳимтар аз ҳама эҳсоси аҳаммияти воқеии ин фаъолият аз ҷониби инсон аст. Далели фаъолияти муфиди наврас аз ҷиҳати иҷтимоӣ масъулиятнок ва мустақил будан аст. Ҷамъовариҳои таҷриба дар намудҳои гуногун фаъолияти ба ҷомеа ғоиданок зарурати наврасонро дар ба даст овардани эътирофи ҳуқуқҳои онҳо, дар татбиқи онҳо дар ҷомеа, ба шарте ки иҷро карда шаванд нақши муҳим ва муайян мебошад. Навраси 14-15-сола меҳодад худро нишон диҳад имкониятҳо, мавқеи муайяни иҷтимоиро ки ба он зарурати худмуайянкунӣ ҷавобгу аст, қабул мекунад. Фаъолияти муҳими иҷтимоӣ ҳамчун намуди асосии фаъолият дар ин давра бояд ба таври муназзам бунёд карда шаванд. Ташкилоти махсус, сохтори махсуси фаъолияти ғоиданоки ҷамъиятӣ ба сатҳи дигари ҳавасмандкунӣ, ташкили муносибати наврас ба системаи ман ва ҷомеа, таҷассум намудани шаклҳои гуногуни муошират, аз ҷумла шакли олии тамос бо калонсолон дар асоси ҳамкориҳои ахлоқӣ дар назар дошта мешавад. Таҷдиди ҳавасмандкунӣ дар синни гузариш ва системаи мотивҳо инчунин тағйирот ба амал меояд. Ангезаи бевосита ба миён меояд, вобаста ба ҳаёти оянда ва тағйироти эҳтимолий, ки бо интиҳоби касби оянда алоқаманданд. Пас, вазъи иҷтимоии рушд дар наврасӣ: инъикоси худ, дигарон, дар маҷмӯъ ҷомеа. Акнун акцентҳо ба таври дигар тартиб дода мешаванд: оила, мактаб, ҳамсолон маъно ва маъноҳои нав пайдо мекунанд. Барои наврас дар миқёси арзишҳо тағйирот ба амал меояд.

Талаботи асосии психологӣ инсон дар ин синну сол-саъйи муошират бо баробариҳо, хоҳиши ҷудошавӣ мустақилият, ҷудошавӣ аз ҷаҳон аз калонсолон, ба мутобиқати ҳуқуқҳои худ аз ҷониби одамони дигар. Эмотсияи камолот ин нишондиҳандаи пурқуввати психологӣ вуруд ба давраи гузариш аст. Ҳисси камолот ин пайдоиши нави фаҳмиш аст, ки тавассути он наврас худро бо дигарон: калонсолон ё ҳамсолон муайян мекунад, барои омӯзиш намунаҳо пайдо мекунад, робитаҳои худро бо одамони дигар ташкил мекунад, фаъолияти худро аз нав барқарор мекунад. Навраси давраи ҷустуҷӯи шаклҳои зухуроти қуввати худ, энергияро, ки бо суръати камолоти ҷисмонӣ меафзояд, аз сар мегузаронад, ин на танҳо қувваи ҷисмонӣ, балки қувваи ҳудуди ман, ки дар ин синну сол дар қобилияти ҳамгиро кардани зухуроти гуногуни ҳаёт зоҳир мешавад.

Хулоса, наврасӣ ин як навъ купрук ва ё гузаргоҳ аз кӯдакӣ то камолот аст. Он бо ноустувории эмотсия, ҷаҳиши шадиди рӯҳия тасвир карда мешавад. Талаботи асосии психологӣ наврас талош барои тамос бо ҳамсолон, шиддат ба мустақилият ва озодӣ, ҷудошавӣ аз калонсолон, қабули ҳуқуқҳои худ аз ҷониби одамони дигар. Бисере аз равшанӣносон қайд мекунанд, ки худбаҳодихӣ таҳсилоти хеле дер аст ва оғози ташаккули воқеии он маҳз дар синни наврасӣ ба қайд гирифта шудааст. Дар робита ба фаҳмиши назариявии хусусияти худбаҳодихӣ дар давраи омӯхтамон мурочиат кунем.

Адабиёт:

1. Аверин В.А. Психология детей и подростков. Учеб.пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1998. – 379 с.
2. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО – Пресс, 1999. – 512 с.
3. Башкатов И.Л. Притеснение: обидчики и обиженные // Социс, 2002. - №12.
4. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. – СПб.: Питер, 2001.
5. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь – справочник по психодиагностике. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 528 с.
6. Бэррон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб.: Питер, 1999. – 352 с.
7. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми: Пер. с нем. – М.: Педагогика, 1991. – 144 с.
8. Годфруа Ж. Что такое психология. В 2-х т. Т.1. – М.: Мир, 1996. – 496 с.

Калимавожаҳо: марҳила, омилҳо, хусусиятҳои физиологи, тавачҷуҳ, ғаъолият, ботинии худ.

Аннотация

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ВЗАИМОСВЯЗИ САМООЦЕНКИ И АГРЕССИВНОСТИ ЛИЧНОСТИ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

В этой статье автор называет подростковый возраст самым важным этапом жизни, который во многих отношениях определяет судьбу человека. На основе материалов автор статьи выделил множество факторов, влияющих на этот возраст: отношения с родителями, социальный статус в коллективе сверстников, успеваемость, развитие познавательной сферы, формирование творческих интересов и даже физиологические особенности время. Следует подчеркнуть, что примером этого материала как модели ведущей деятельностью маленького школьника являются занятия и с ним связаны серьезные изменения в психическом развитии, тогда в подростковом возрасте главная роль принадлежит системе установившихся отношений с окружающими подростковый возраст характеризуется особым вниманием взрослого человека к себе, к своему внутреннему облику, происходит острое самосознание. Ребенок все больше и больше становится похожим на взрослого.

Ключевые слова: фаза, факторы, особенности физиологии, внимание, активность, самоанализ.

Annotation

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR STUDYING THE RELATIONSHIP BETWEEN SELF-ESTEEM AND PERSONALITY AGGRESSIVENESS IN ADOLESCENCE

In this article, the author calls adolescence the most important stage of life, which in many ways determines a person's fate. Based on the materials, the author of the article identified many factors affecting this age: relationships with parents, social status in a peer group, academic performance, cognitive development, formation of creative interests, and even the physiological characteristics of time. It should be emphasized that an example of this material as a model of the leading activity of a small schoolboy is classes and serious changes in mental development are associated with it, then in adolescence the main role belongs to the system of established relationships with others adolescence is characterized by special attention of an adult to himself, to his inner appearance, acute self-awareness occurs. The child is becoming more and more like an adult.

Keywords: phase, factors, features of physiology, attention, activity, introspection.

Маълумот дар бораи муаллиф: Чумазода Фарзона, донишҷӯи соли чоруми ихтисоси психологияи иҷтимоии факултети психологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: Ибрагимова З.

Сведение об авторе: Джумазода Фарзона, студентка четвертого курса социальной психологии факультета психологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини.

Научный руководитель: Ибрагимова З.

About the author: Jumazoda Farzona, is a fourth-year student of social psychology at the Faculty of Psychology of the Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini.

Scientific supervisor: Ibragimova Z.

ТАНҲОЙ ВА ТАЪСИРИ ОН БА ИНСОН

Танҳой-ин ҳолати вазнини психикии бо таъби нохуш, ғаму андуҳи зиёд ва депрессия пайгиришаванда мебошад. Одамони танҳо одатан хело бадбахтанд, шахсони наздик-дустон надоранд, алоқаҳои инсонии қаноатмандкунандашон хело кам аст, робитаи онҳо бо муҳити беруна маҳдуд ё умуман аз он маҳруманд. Ҳолати танҳоеи ҳақиқӣ дар сурати дуру дароз давом кардани одатан боиси вайроншавии психикӣ мегардад, ки дар шакли асабоният, беҳудӣ ва бегонагии бо ҳиссиёти негативии баръало зоҳиршаванда мушоҳида мешавад. Воқеан, ҳолати танҳой ба ҳар шахс бо тарзҳои гуногун таъсир мерасонад: баъзе одамони танҳо онро дар шакли ғамгинӣ, дуюмиҳо дар шакли тарсу ваҳм ва сеюмиҳо дар шакли қаҳру ғазаб аз сар мегузаронанд.

Номгӯии ҳолати эмотсионалии шахсони танҳо ҳам ҳолатҳои мутаассиркунанда мебошанд. Ноумедӣ, ғам, бетокатӣ, бечорагӣ, тарс, ваҳм, дилтангӣ, руҳафтодагӣ, зикӣ, маъюсӣ, талхкомӣ, афсурдахотирӣ, аз даст додани орзуи умедҳо, эҳсоси ба касе лозим набудан, асабоният, бепаноягӣ ва ғ. рӯйхати нопурраи ҳолатҳои азсаргузаронидаи одамони пурсидашуда вобаста ба таҳлили ҷавобҳои онҳо мебошад.

Муддате, ки шахс худро танҳо эҳсос мекунад, ба синну соли ӯ алоқаманд нест: ҳам кӯдак, ҳам шахси миёнасол ва ҳам солхӯрда худро танҳо ҳис карда метавонанд. Ин ҳолат аз хусусиятҳои инфиродии одамон низ хело кам вобастагӣ дорад. Масалан, одамонро ба гуруҳҳои аз ҳолати танҳой зиёд ё кам мутаассиршаванда ҷудо кардан ғайриимкон аст. Одамони ҳолати танҳоеро азсаргузаронанда метавонанд қобилиятнок ё ноқобил, бочуръат ё бечуръат, яъне хусусиятҳои гуногун дошта бошанд. Баъзан барои пайдоиш ва вусъатёбии ҳисси танҳой мавҷудияти ифротӣ (аксентуатсия) характери одам замина шуда метавонад. Агар гуруҳбандии хусусиятҳои ифротии К. Леонгардро ба инобат гирем, пас маълум мешавад, ки шахсони дорои хусусиятҳои дистимӣ, изтиробнок ва пурваҷд буда, бештар гирифтори чунин ҳиссиёт мешаванд.

Танҳой ба шахсият ва рафтори одамон таъсири манфӣ мерасонад. Одами ҳолати танҳоеро азсаргузаронанда худро ба мисли дигарон ҳис намекунад, у худро диққатҷалбкунанда, дилкаш, шавқовар, хушсурат намеҳисобад, фикр мекунад, ки бо ӯ муошират намудан шавқангез нест, бинобар ин, аз одамон дурӣ мечӯяд. Ба у чунин менамояд, ки ӯро ҳеҷ кас дуст наметарад ва ҳурмат намекунад. Бо чунин андешаҳо ӯ аз муошират намудан бо одамон канораҷӯй мекунад.

Одамони ҳолати танҳоеро азсаргузаронанда назар ба одамоне, ки ҳиссиёти танҳой надоранд, ноумеду маъюс менамоянд. Бо гузашти айём дар онҳо ҳиссиёти зиёди раҳму шафқат ба шахсияти худ, худбинӣ ва худпарастӣ пайдо мешавад. Дар чунин вазъият қарор дошта, онҳо аз атрофӣён фақат нохушӣ ва аз оянда ягон чизи бадро интизор мешаванд. Дар бисёр мавридҳо зиндагии худ ва дигаронро бемаъно ҳисоб менамоянд. Камсухан, ором буда, кӯшиш мекунанд, ки назарногир бошанд. Дар бисёр мавридҳо симояшон мондашуда ва ҳоболуд ба назар мерасад.

Ҳисси ҳолати танҳой вобаста ба табиати психологӣ худ зухуроти ягона нест. Ҳисси ҳолати танҳой дар намудҳои гуногуни зерин падида меояд: қушнашуда, вазъиятӣ ва гузаранда. Ҳисси ҳолати танҳоеи қушнашуда-ин ҳисси мунтазаму тағйирнаёбандаи танҳоест, ки одамро доимо фаро мегирад. Вай ҳангоме падида меояд, ки одам дар муддати тулонӣ бо сабабе ба шахси наздики худ, ки бо у муошират кардан мехоҳад, робита барқарор карда наметавонад ва фикр мекунад, ки ин амал барои у дигар муяссар намегардад. Ҳисси ҳолати танҳоеи вазъиятӣ ҳолатест, ки одам онро фақат дар вазъиятҳои ҷудогонаи махсус аз сар мегузаронад.

Танҳой ин азсаргузаронии ҳолати дуршавии шахс аз ҷомеа мебошад. Ба ақидаи Э.Фромм, ин ҳолатро метавон ҳамчун азсаргузаронии устувор ва умумӣ ки ба ҳама шахсиятҳо дар ҳамаи марҳилаҳои инкишоф рӯй дода метавонад, меҳисобад. Ба ақидаи дигар муҳаққиқон ҳолати танҳой ҳиссиёти муваққатӣ аст ва бинобар ин набояд онро падидаи хусусияти умумидошта ҳисоб кард. Ин на танҳо аз он иборат аст, ки дар шумораи мардон ва занон каме номутаносибӣ вучуд дорад, балки инчунин дар муносибатҳои ҳамсарон таҷрибаи манфӣ дошта, шахс барои оғоз ё ҷод кардани муносибатҳои нав кӯшиш намекунад. Пас аз ҷудошавӣ, вазъияти нави худро эҳсос карда, мардон ва занон аз тағир додани чизе худдорӣ мекунанд, он чизеро, ки рӯй дода буд, ба таҷрибаи қарқард мекунанд ва аллақай ҳаёти танҳой барқарор мекунанд, аз муносибатҳои устувор ва дарозмуддат канорагирӣ мекунанд.

Амиқтар омӯхтани мушкilotи танҳой ба мо кӯмак мекунад, ки ба саволҳои зиёди ҷолиб ҷавоб пайдо кунед ва аз танҳоеи дардовар канорагирӣ кунем. Агар танҳой дар марҳилаҳои аввали пайдоишаш бошад, нагузорем, ки танҳой кашол ёбад, зеро... одам ба нодуруст фаҳмидани сабабҳои он шуруъ мекунад, ин нофаҳмӣ метавонад ба он оварда расонад, ки вай ҷиҳатҳои нодурусти мавқеи худро дар ҷамъият, ки зарур аст, тағйир диҳад ва ё ҳатто аз ҳар гуна кушиши тағйир додани ҷизе даст кашад. Бартараф кардани таъсири манфии танҳой ба шахс ва истифодаи неруи мусбати он барои рушди шахсият боиси:

- ташаккул додани муносибати мутаваззинтар ва бошууруна нисбат ба танҳой;
- дарки нақши мусбати танҳой дар ташаккули шахсият ва дарёфти сабабҳои (ангезаҳои) дохилии интиҳоби танҳой, дарёфти мувозинати байни танҳой ва нигоҳдории муносибатҳои байнишахсӣ;
- қобилияти дақиқ муайян кардани хислатҳои шахсият (хусусиятҳои характер), ки ба рушди танҳоеи доимӣ «моилӣ» мекунад, аломатҳои берунӣ, ки майл ба танҳой доранд.

Адабиёт:

1. Алешина Е.Ю. Удовлетворенность браком и межличностное восприятие в супружеских парах с различным стажем совместной жизни. – М.: Просвещение, 1985. – 192 с.
2. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Академия, 2005. – 363 с.
3. Андреева Т.В., Кононова А.В. Распределение ролей в молодой семье, // Ананьевские чтения-2002. Психология и политика. – СПб., 2002. – 98 с.
4. Андреева Т.В. Семейная психология. – СПб.: Питер, 2004. – 244 с.

Калимавожаҳо: *вусъатёбии ҳисси танҳой, қобилиятнок, маҳдуд, робита, вайроншавии психикӣ, алоқаҳои инсонӣ.*

Аннотация

ОДИНОЧЕСТВО И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ЧЕЛОВЕКА

В этой статье автор рассказывает об одиноких людях и о том, как они страдают психическими расстройствами из-за длительного одиночества. Одинокие люди, как правило, очень несчастливы, у них нет близких друзей, у них очень мало удовлетворяющих человеческих контактов, их контакты с внешней средой ограничены или вообще отсутствуют, а эмоциональное состояние одиноких людей также является аффективным, отметил он. Следует подчеркнуть, что люди, страдающие от состояния одиночества, могут быть способными или некомпетентными, импульсивными или импульсивными, то есть иметь разные характеристики. Иногда фоном для возникновения и обострения чувства одиночества может служить наличие крайностей (акцентуаций) характера человека.

Ключевые слова: *обострение чувства одиночества, одаренность, ограниченность, связь, нарушение психики, человеческие связи.*

Annotation

LONELINESS AND ITS IMPACT ON A PERSON

In this article, the author talks about lonely people and how they suffer from mental disorders due to prolonged loneliness. Lonely people tend to be very unhappy, they have no close friends, they have very few satisfying human contacts, their contacts with the external environment are limited or nonexistent, and the emotional state of lonely people is also affective, he noted. It should be emphasized that people suffering from loneliness can be capable or incompetent, impulsive or impulsive, that is, have different characteristics. Sometimes the background for the emergence and exacerbation of feelings of loneliness can be the presence of extremes (accentuations) of a person's character.

Keywords: *exacerbation of loneliness, giftedness, limitation, connection, mental disorder, human connections.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Сухробова Маҳҷуба, донишҷӯи соли чоруми ихтисоси психологияи умумии факултети психологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Сведения об авторе: Сухробова Махдҷуба, студентка четвертого курса кафедры общей психологии психологического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ.

About the author: Suhrobova Mahjuba, is a fourth-year student of general psychology, Faculty of Psychology, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ainy.

РАВИШИ ТАДРИС

*Кенчаева Саида Маҳмадзарифовна,
магистранти соли аввали факултети педагогика*

ИСТИФОДАИ МАҲОРАТ ВА МАЛАКАҲОИ ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲОИ МАТНӢ ДАР КУРСИ МАТЕМАТИКАИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Вазифаи таълими курси математикаи синфҳои ибтидоӣ ташаккул додани мафҳумҳои математикӣ ва дар онҳо маҳорату малакаҳои ҳал карда тавонистани масъалаҳои матнӣ дар раванди дарси математика мебошад. Аз ин лиҳоз, дарси ташаккули маҳорату малака ва татбиқи дониш дар амал аз ҷузъҳои зерин таркиб меёбад:

- ✓ амиқ кардани мазмун ва мақсади масъала;
- ✓ намунаи иҷрои масъала;
- ✓ иҷрои масъала;
- ✓ ҷамъбасти масъала;
- ✓ супориши вазифаи ҳонагӣ.

Ҳалли масъалаҳои матнӣ асоси фаъолияти хонандагонро дар таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ ташкил медиҳад ва барои азхудкунии донишу татбиқи он, тақвият додани тафаккури фикрӣ ва инкишофи маҳорату малакаи амалии хонандагони синфҳои ибтидоӣ мусоидат менамояд [4].

Барои ташкил кардани ҳалли масъалаҳои матнӣ дар синфҳои ибтидоӣ омӯзгори синфҳои ибтидоӣ пешақӣ онҳоро интиҳоб менамояд. Сохт ва навъҳои масъалаҳои гуногун вобаста ба мақсади истифодабарӣ интиҳоб карда мешавад. Роҳи ҳалли масъалаҳо бошад, вобаста ба навъи масъалаҳо аз қисматҳои зерин иборат мебошад:

- ✓ хондани шартӣ масъала ва муайян кардани ҳодисае, ки дар шарт инъикос ёфтааст;
- ✓ навишти кӯтоҳи шартӣ масъала бо ишоратҳо, тасвир кардани расм, нақша, схема, ҷадвал;
- ✓ таҳлили мазмуни масъала бо мақсади муайян кардани моҳияти математикии он ва водор кардани хонандагони синфҳои ибтидоӣ барои ошкор кардани ҳодиса ва ё ин ки ҳолати ашёе, ки дар шартӣ масъала гузошта шудааст;
- ✓ методи ҳалли масъаларо муайян кардан;
- ✓ ёфтани ҳалли умумии масъала;
- ✓ таҳлили ҷавоби масъала ва хулосахое, ки аз ҳалли он бармеоянд.

Маълум аст, ки тартиб додан ва усулҳои ҳалли масъалаҳо ба навъи масъалаҳои матнӣ ва мақсаду мавқеи истифодаи онҳо вобаста аст. ҳалли масъалаҳои матнӣ ба мақсади ташаккул додани донишу маҳорату малакаи хонандагони синфҳои ибтидоӣ ҳамчун дарси алоҳида ташкил ва гузаронида мешавад. Усулҳои ҳалли масъалаҳои матнӣ ҳам барои назария ва ҳам барои амалии фанни таълимӣ ниҳоят муҳим аст, зеро ин ба омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ имкон медиҳад, ки ӯ имкониятҳои ҳам таълимӣ ва ҳам тарбиявии масъалаҳои матнӣро ба эътибор гирифта бо мақсад истифода намояд. Аз баски масъалаҳои матнӣ аз яқдигар аз рӯйи мазмун ва аз рӯйи мақсадҳои дидактикӣ ба кулӣ фарқ мекунанд, онҳоро чунин тасниф намудан мумкин аст:

- ✓ аз рӯйи мазмун;
- ✓ аз рӯйи ифодаи шарт;
- ✓ аз рӯйи методикаи ҳал [6, с.56].

Аз ин рӯ, чунин таснифоти масъалаҳои матнӣ дар курси математикаи мактабӣ пурра ва то охир пайи ҳам шуморидан нашоад, чунки баъзан ҳамон як масъаларо вобаста ба аломатҳое, ки аз рӯйи онҳо таснифот мегузаронанд, ба навъҳои гуногун шомил кардан мумкин аст.

Маълум аст, ки дар таълими курси математикаи синфҳои ибтидоӣ барои ҳосил намудани мафҳумҳои математикӣ, муқаррар кардани ҳосиятҳо, ошкор сохтани алоқамандии байни компонентҳо ва ғайра, ки ба масъалаҳои матнӣ дар курси математика синфҳои ибтидоӣ мансубанд аксар мавридҳо аз методҳои гуногуни таълимӣ истифода мебаранд. Бо ин мақсад омӯзгори синфҳои ибтидоӣ силсилаи масъалаҳои матнӣ махсус интиҳобшударо ҳал кунонида, хонандагонро водор месозанд, ки далелҳои дар шартӣ онҳо инъикосёфтаре муоина намуда, алоқамандии байнашонро ошкор намуда, моҳияти ҳосият ва қонуниятҳои математикиро фаҳманд

ва натиҷаҳои зарурӣ бароранд. Аз ин лиҳоз, муайян намудани мавқеи масъалаҳои матнӣ дар системаи таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб меравад.

Агар масъалаҳои матнӣ барои пайдоиши маҳорату малакаҳои зарурӣ хизмат намоёнд, он гоҳ вай асосҳои назарияи математикаи синфҳои ибтидоиро ба вучуд оварда, барои ба амалия татбиқ намудани онҳо низ имконият фароҳам меорад. Аз ин рӯ, дар таълими курси математикаи синфҳои ибтидоӣ аз методҳои гуногуни ҳалли масъалаҳои матнӣ ҳамаҷиҳа истифода бурдан ба мақсад мувофиқ аст.

Мувофиқи талаботи нави методикаи таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ мазмунӣ масъалаҳои матнӣ дар курси математикаи синфҳои ибтидоӣ муассисаҳои таҳсилоти таълимӣ як қатор тағйиротҳо дароварда шудааст. Ҳар як масъалаҳои матнӣ пешниҳодгардида, дар қатори мустаҳкамкунии маводи назариявӣ пештара, боз масъалаҳо гузошта шудааст. Масъалаҳои матнӣ бояд сабабгори фикркунии хонандагонии синфҳои ибтидоӣ гардида, барои ҳосил кардани мафҳумҳои нав замина тайёр намоёнд. Он бояд боиси кашфи мустақилонаи қоидаву қонунҳои нав, вобастагиҳои байни бузургҳо шуда, ба таълими ҳамгиро асоси бозғамӣ гузорад ва ниҳоят, мисолҳо, машқҳо ва масъалаҳои матнӣ бояд барои яқини табиӣ раванди азхудкунии назария ва ба вучуд овардани маҳорату малакаҳои зарурии амали бевосита хизмат карда тавонад. Ин талабот омӯзгорони синфҳои ибтидоиро вазифадор месозад, ки дар навбати аввал ҳар як мисол, машқ ва масъалаҳои матнӣ китобҳои дарсиро аз нуқтаи назари танқидӣ эҷодӣ муоина намуда, ба қадом мақсад гирифта шудани онҳоро ҳубтар фаҳмида гиранд. Аз тарафи дигар, омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ бояд донанд, ки дар таълими курси математикаи синфҳои ибтидоӣ афзоиши мавқеи назарияи мафҳуми маҷмӯъ ва амалҳо бо онҳо, мувофиқат ва амалҳо бо онҳо, элементҳои комбинаторика, тасдиқҳои математикӣ ва сохти онҳо, баёнотҳо ва амалҳо бо онҳо, исботҳои математикӣ ва алгоритмҳо, элементҳои мантиқи математикӣ, адади натуралӣ ҳамчун натиҷаи ҳисобкунии бузургҳо, системаи ҳисоб, тақсими ададҳо, ададҳои рационалӣ, вобастагиҳои байни бузургҳо, истифодаи методҳои илмӣ – таҳқиқотӣ, индуксия, дедуксия, таҳлил, таркиббандӣ ва ғайра ба сифати методи таълим истифода бурдани намунаҳои гуногуни масъалаҳои матнӣ нақши муҳимро мебозад. Ба ин дурусттар сарфҳам рафта, дар давраи ҳозира масъалаи аз системаи муайяни мисолҳо ва масъалаҳои матнӣ бештар истифода бурдан ва дуруст ҳал кардани онҳо донанд.

Мувофиқи барномаи нави таълими математика хонандагонии синфҳои ибтидоӣ дар баробари рақамҳо, ҳарфҳоро низ истифода менамоянд, ки ин қор онҳоро барои дар шакли умумӣ ҳал намудани мисолу масъалаҳои матнӣ тайёр менамояд.

Дар таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ аҳамияти истифодаи маҳорат ва малака мавриди ҳалли масъалаҳои матнӣ хело муҳим аст. Ҳангоми ҳалли масъалаҳои матнӣ хонандагон донишҳои нав мегиранд ва ба фаъолияти амалӣ тайёр мешаванд. ҳалли масъалаҳои матнӣ ба инкишофи фикри мантиқии хонандагонии синфҳои ибтидоӣ мусоидат мекунад. Бинобар ин, омӯзгор бояд дар бораи ҳалли масъалаҳои матнӣ ва сохтори он тасаввуроти амиқ дошта, онҳоро бо методҳои гуногун ҳал карда тавонад.

Омӯзиши ҳал кардани масъалаҳои матнӣ қараёни хело мушкил буда, муваффақиятнокӣ он аз дуруст интихоб кардани масъалаҳои матнӣ ва дар ҳама марҳалаҳо ҳал кардани онҳо ба дуруст гузоштани таълим вобаста мебошад [3, с.67].

Хонандагонии синфҳои ибтидоӣ фақат дар ҳама вақт масъалаҳои матнӣ дуруст ҳал карда метавонанд, ки агар шартҳои онро дарк карда тавонанд. Бинобар ин, пеш аз ҳал кардани масъалаҳои мураккаби матнӣ, онҳо бояд ба шартҳои масъала дуруст аҳамият диҳанд. Ҳал кардани масъалаҳои матнӣ, ки яке аз масъалаҳои асосӣ ба ҳисоб меравад, бо ҷоннокшавии машғулиятҳои математикӣ, фаъолгардонии донишҳои хонандагон ва ба инкишофи тафаккури онҳо ёри расонида метавонад.

Асосан ин намунаи масъалаҳои матнӣ барои хонандагон ғоиданок аст, ки онҳо ба фанни математика шавқу ҳавас пайдо менамоянд. Дар қараёни таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ вазифадор аст, ки барои ҳар як масъалаҳои омӯзонидашуда воситаҳои дидактикӣ ба тариқи васеъ истифода намоёнд, чунки дар таълими масъалаҳои матнӣ масъалаҳои содаю таркибӣ заминаи асосӣ мегузорад.

Ба ақидаи мо, маҳорату малакаи ҳал карда тавонистани масъалаҳои матнӣ сатҳи донишҳои математикӣ хонандагонии синфҳои ибтидоиро муайян менамояд. Хонандагонии синфҳои ибтидоӣ дар вақти ҳалли масъалаҳои матнӣ таҳлилу ҷамъбастанӣ, муҳокимаронӣ ва

хулосабарориро меомӯзанд ва ба низом даровардану ба ҳамдигар пайвастанӣ далелу донишҳои алоҳидаро машқ мекунанд.

Масъалаҳои математикӣ барои ҳалли худ татбиқи ин ё он амалро металабад ва микдори амалҳо барои ҳалли масъалаҳои матнӣ зарур буда, яке аз тавсифоти асосии масъалаҳои математикӣ мебошад.

Ҳамин тавр, ҳалли масъалаҳои матнӣ аҳамияти муҳим дорад, мо бо ёрии онҳо системаи донишҳои математикӣ ва маҳорату малакаҳои заруриро ташаққул медиҳем.

Ба ақидаи таҳқиқотчи, малакаю маҳорати ҳал карда тавонистани масъалаҳои матнӣ дар синфҳои ибтидоӣ сатҳи дониши математикӣ хонандагони синфҳои ибтидоиро ташаққул медиҳад. Аз ин лиҳоз, тарзи якҷанд ҳалли масъалаҳои матнӣ нишон медиҳем:

Масъала 1. Ду баста матои навъи якхела хариданд. Дар ҳарду баста 30 метр матоъ ҳаст. Барои харидани бастаи якум 90 сомонӣ ва барои матои бастаи дуюм 60 сомонӣ доданд. Дар ҳар як баста чанд метрӣ матоъ буд?

Ҳал: 1. $90+60=150$ сомонӣ арзиши ҳарду баста;

2. $150:30=5$ сомонӣ арзиши 1 м матоъ;

3. $90:5=18$ м матоъ дар бастаи якум;

4. $60:5=12$ м матоъ дар бастаи дуюм. **Ҷавоб:** Дар бастаи якум 18 м ва дар бастаи дуюм 12 м матоъ будааст.

Масъала 2. Ба ду фабрикаи дӯзандагӣ 900 м атласро чунон тақсим карданд, ки 12 ҳиссаи атласи фабрикаи дӯзандандагӣ якум ба 8 ҳиссаи атласи фабрикаи дӯзандагӣ дуюм баробар аст. Ҳар як фабрика чанд метрӣ атлас гирифтааст?

Ҳал: 1. $12+8=20$ ҳисса;

2. $900:20=45$ метр дар ҳар як ҳисса;

3. $45 \times 12=540$ метр атлас барои фабрикаи дӯзандаи якум;

4. $45 \times 8=360$ метр атлас барои фабрикаи дӯзандаи дуюм. **Ҷавоб:** Фабрикаи дӯзандаи якум 540 метр ва фабрикаи дӯзандаи дуюм 360 метр атлас гирифтааст.

Масъала 3. Хоҷагии ҷангалпарвар аз як майдон 680 сентнер писта ҷамъоварӣ кард, ки ин аз пистаи майдони дуюм ҷамъовариқарда 90 сентнер кам аст. Хоҷагии ҷангалпарвар аз ду майдон чӣ қадар писта ҷамъоварӣ кардааст?

Ҳал: 1. 680 сентнер – майдони якум;

2. $680+90=780$ сентнер – майдони дуюм;

3. $680+780=1460$ сентнер – ҳар ду майдон. **Ҷавоб:** Хоҷагии ҷангалпарвар аз ду майдон 1460 сентнер писта ҷамоварӣ кардааст.

Масъала 4. Дар 3-кутӣ 98 кг себ аст. Дар кутии якум нисбат ба дуюм 12 кг кам, дар кутии сеюм бошад нисбат ба дуюм 16 кг кам аст. Дар кутии дуюм чӣ қадар себ будааст?

ҳал: Микдори себхоро дар кутии дуюм бо x (кг) ишорат мекунем, бо $x-12$ ва $x-16$ мувофиқи шартӣ масъала $(x-12)+x+(x-16)=98$ мешавад. Аз ин ҷо $3x-28=98 \Rightarrow 3x=98+28 \Rightarrow 3x=126 \Rightarrow x=126:3 \Rightarrow x=42$. **Ҷавоб:** Дар кутии дуюм 42 кг себ будааст....

Чӣ тавре ки мебинем яке аз омилҳои тавоноии ташаққули фикрию мантиқӣ ва мустақилона донишомӯзии хонандагони синфҳои ибтидоӣ ин тартиб додани масъалаҳои матнӣ мебошад. Аз ин лиҳоз, мо ба хонандагони синфҳои ибтидоӣ омӯзондани масъала тартибдиҳиро яке аз роҳҳои ташаққули маҳорат ва малакаи баланд бардоштани самаранокии дарс ва сифати таълими фанни математика мешуморем.

Ҳамин тавр, бо назардошти аҳамияти хеле зиёд, муҳим ва аз ҷиҳати таълимӣ – методӣ доманаи васеи истифодобарии ин усули навъи таълими математика мо кӯшиш намудем, ки то дараҷае бошад ҳам усулҳои истифодаи маҳорат ва малакаҳои ҳалли масъалаҳои матнӣ дар курси математикаи синфҳои ибтидоӣ, инчунин мустақилона тартиб додани масъалаҳои математикӣ аз тарафи омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ ва методистон қор карда баромада шавад.

Адабиёт:

1. Бегимов Ҳ.Ҳ., Иззатуллоев К., Пирназаров А., Раҷабов Т. Маҷмуи масъалаҳо аз математика. – Душанбе, 2020. – 295 с.
2. Бегимов Ҳ.Ҳ., Рабиев С., Раҷабов Т.Б., Файзуллоев А.М. Методикаи таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ. – Душанбе, 2023. – 375 с.
3. Бегимов Ҳ.Ҳ., Раҷабов Т.Б., Сайёдов И.Д. Ҳалли масъалаҳои типикӣ. (Дастури таълимӣ). – Душанбе, 2013. – 98 с.
4. Бурҳонов Қ.Т., Юсупова Н.Қ. Маҷмуи мисолу маъалаҳо доир ба методикаи таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ. – Хучанд, 2020. – 84 с.

5. Осимов Қ.У., Фридман Л.М. Методҳои ҳалли масъалаҳои математикӣ. – Душанбе, 1987. – 207 с.
6. Нуралиева Г.В. Методика обучения математике в начальных классах: Учебное пособие для учащихся школьных отделений педагогических училищ. – Ставрополь, 1999. – 304 с.
7. Пойа Д. Как решать задачу. – М., 1959. – 207 с.
8. Демидова Т.Е., Тонких А.П. Теория и практика решения текстовых задач. – М., 2002. – 288 с.
9. Фройденталь Г. Математика как педагогическая задача: Пособие для учителей. – М., 1982. – 208 с.
10. Хуторской А.И. Современная дидактика. Учебник для вузов. – Питер, 2001. – 544 с.

Калидвожаҳо: таҳсилот, таълим, тарбия, дониш, малака, маҳорат, ташаққул, дарс, масъала, ҳалли масъала, масъалаҳои матнӣ, сохтори масъала, навъҳои масъала, алоқамандии байни компонентҳои масъалаҳо, математикаи синфҳои ибтидоӣ, хонандагони синфҳои ибтидоӣ, омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ, муассисаҳои таҳсилоти таълимӣ.

Аннотация

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАВЫКОВ РЕШЕНИЯ ТЕКСТОВЫХ ЗАДАЧ В КУРСЕ МАТЕМАТИКИ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

В данной статье изучается и анализируется использование навыков и умений решать текстовые задачи в курсе математики младших классов.

Важно отметить, что обучение использованию умений и решению текстовых задач в курсе математики начальной школы является одним из условий эффективности методов решения задач в зависимости от типа текстовых задач, цели и способа их использования. Решение текстовых задач организуется и проводится как отдельное занятие с целью развития знаний, умений и навыков учащихся начальных классов.

Таким образом, решая текстовые задачи, учащиеся получают новые знания и готовятся к практической деятельности, что способствует развитию интеллектуального мышления младших школьников. Поэтому учитель должен хорошо представлять себе решение задач текста и его структуры и уметь решать их разными методами.

Ключевые слова: образование, обучение, воспитание, знания, умения, навъки, образование, урок, задача, решение задач, текстовые задачи, структура задачи, виды задач, взаимосвязь между компонентами задач, математика начальных классов, ученики начальных классов, учителя, начальных классов, образовательное учреждение.

Annotation

USING TEXT PROBLEM SOLVING SKILLS IN A PRIMARY CLASS MATHEMATICS COURSE

This article studies and analyzes the use of skills and abilities to solve word problems in a primary school mathematics course.

It is important to note that teaching the use of skills and solving word problems in a primary school mathematics course is one of the conditions for the effectiveness of problem solving methods, depending on the type of word problems, the purpose and method of their use. Solving word problems is organized and conducted as a separate lesson with the aim of developing the knowledge, skills and abilities of primary school students.

Thus, by solving word problems, students gain new knowledge and prepare for practical activities, which contributes to the development of intellectual thinking of younger schoolchildren. Therefore, the teacher must have a good understanding of solving problems of the text and its structure and be able to solve them using different methods.

Key words: education, training, upbringing, knowledge, abilities, skills, education, lesson, task, problem solving, word problems, task structure, types of tasks, relationship between task components, primary school mathematics, primary school students, teachers, primary classes, educational institution.

Маълумот дар бораи муаллиф: Кенчаева Саида Махмадзарифовна, магистранти соли аввали факултети педагогика, ихтисоси таҳсилоти ибтидоии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 917885550.

Рохбари илмӣ: номзоди илмҳои педагогӣ, дотсент Бегимов Ҳ.Ҳ.

Сведения об автор: Кенджаева Саида Махмадзарифовна, первого курса педагогического факультета, специальность начального образование Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини. Телефон: +992 917885550.

Научный руководитель: кандидат педагогических наук, доцент Бегимов Х.Х.

About author: Kenjaeva Saida Mahmadzarifovna, first year masters of the faculty pedagogical and law specialty primary education, Tajik Pedagogical University name after Sadrididdin Aini. Phone number: +992 917885550.

Scientific director: ccandidate of ppedagogical sciences, associate professor Begimov H.Kh.

*Ахмедзода Парвина,
магистранти соли аввали факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ*

ИСТИФОДАИ САМАРАБАХШИ ҶАҶОЛИ ДАР ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ДАР МУАССИСАҶОИ ТАХСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ

Ташаккули шахсияти муташаккил бидуни ҷаҷолият дар азхудкунии дониш имконнопазир аст. Дар ин ҷо бисёр чиз ба маҳорати муаллим вобаста аст. Вазифаи ӯ аз он иборат аст, ки намунаҳои шавқангези шаклҳои ғайристандартӣ таълимиро кор карда барояд, то ки диққатро ба худ ҷалб намуда, ҷаҷолияти хонандагонро пурзӯр гардонида, онҳоро ба фикру андеша ва ҷустуҷӯ водор кунад.

Истифодаи корҳои ҷаҷодӣ дар дарси забони англисӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, воситаҳои муосири техникаӣ, усулу шаклҳои нави таълим ва муносибати нав ба раванди таълим ба раванди ҷаҷонишавӣ вобаста аст, ки он на танҳо ба стандартизатсия, ягонагии ҷомеаи шаҳрвандӣ, ҳаёти иқтисодии тамоми кишварҳо мусоидат мекунад, балки зарурати зиндагӣ ва таҳсилро дар ҷомеаи гуногунфарҳангӣ (дар натиҷаи ин раванд) низ ба вуҷуд меорад. Талаботи нави замон, пеш аз ҳама, ба зиммаи субъектҳои раванди таълиму тарбия, муаллимон, хонандагон ва падару модарони онҳо ҳамчун намоёндагони ҷамъият уҳдадорҳои муайян мегузорад [1, с.12].

Мақсади асосии таълими забони англисӣ ташаккул ва рушди фарҳанги муоширати хонандагон ва таълими амалии азхудкунии он мебошад. Ба гуфтаи Н.В. Задарожная, вазифаи муаллим иборат аз он аст, ки барои дар як талаба азхудкунии амалии забон шароит фароҳам оварад ва чунин усулҳои таълимиро интихоб кунад, ки ба ҳар як талаба қобилияти ҷаҷодии худро нишон диҳад. Дар баробари ин, вазифаи асосии таълими дискурси забони хориҷӣ маҳз ҷаҷол гардондани ҷаҷолияти маърифатии хонандагон мебошад [3, с.96].

Ба ҳалли ин масъала, бештар ҷаҷолияти ҷаҷодӣ дар дарси забони англисӣ мусоидат мекунад. Ҷаҷолияти ҷаҷодӣ ба татбиқи равиши ба талаба нигаронидашудаи таълим кӯмак мерасонад, фардикунонӣ ва тафрикаи омӯзишро бо назардошти қобилияти кӯдакон, сатҳи дониш, майл ва ғайраҳо таъмин менамояд.

Имрӯз компютеркунонии ҷомеа идома ёфта истодааст. Ин раванд тамоми соҳаҳои ҷаҷолияти инсон, алаҳхусус маорифро фаро мегирад. Раванди компютеризатсия ба ҷамъоварӣ, таҳлил, коркард, нигоҳдорӣ ва интиқоли иттилоот бо истифода аз технологияҳои компютерии иттилоотӣ асос ёфтааст. Технологияҳои нав ба тақмили методологияи раванди таълим, интихоб ва пешниҳоди мундариҷаи таълим, гуногун шудани усулҳои таълим, ҷолибу пурмазмунии дарсҳо мусоидат мекунад.

Барои омӯзиши забони англисӣ, хусусиятҳои технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ (ТИК) имкон медиҳанд, ки барномаҳои санҷишӣ ва арзёбиро таҳия ва истифода барем, ба ташаккули малака ва малакаҳои ҷаҷолияти мустақил мусоидат мекунад, ки ҳавасмандии хонандагонро дар раванди омӯзиши забони англисӣ зиёд мекунад [2, с.30].

Истифодаи дурусти компютер дар дарси забони хориҷӣ мувофиқ ба назар мерасад, зеро ҷузъи асосии мундариҷаи таълими забони хориҷӣ таълими намудҳои гуногуни ҷаҷолияти нутқ, аз ҷумла гуфтор, гӯш кардан, хондан, навиштан мебошад, ки ба хонанда имкон медиҳад маълумоти зарурии дорои хусусияти истинод, талаффузи ибораҳо ба забони хориҷӣ дар микрофон, инчунин иҷрои машқҳои грамматикӣ, тамошо ва таҳлили видеоро ба роҳ монанд. Зиёда аз он, маҳз бо ёрии компютер ташкил намудани кори мустақилонаи хонандагон ҷӣ дар синф ва ҷӣ берун аз синф осонтар аст.

Истифодаи технологияҳои компютерии информатсионӣ дар самти кор оид ба гӯш кардан ва хондан – навъҳои ресептивии ҷаҷолияти нутқ – дар асоси технологияи тафаккури интиқодӣ дар ташаккули шахсияти барҷаста инкишофёфта саҳми арзанда мегузорад. Дар ин бора М.А. Бовтенко менависад. Маслиҳат дар китоби худ оид ба муаллими забони хориҷӣ қайд кардааст, ки китоб рушди ҷаҷолияти ҷаҷодӣ, мустақилияти хонандагон, ташаккули характери бошуурона, созанда ва дигаргунсозанда, ҷаҷолияти онҳо, маҳорати кор дар коллектив, тарбияи муносибати мусбат ба ҷаҷолият пешниҳод менамояд [4, с.42].

Тамоми ҷузъҳои таркибии китоби дарсӣ ба вазифаҳои таълиму тарбияи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ тобеъ карда шудаанд, ки моҳияти таълимиро инъикос мекунад. Дар баробари ин, таъини машқҳо ва усулҳои таълим интихоби озоди ҷаҷодӣ ва имкони аз нав дида

баромадани таълими забон, ба низом даровардани чизҳои дар дастур зикршуда ва донишу малакаи худ дар таълими забони хориҷӣ мебошад. Дар китоб маводҳо оид ба нав кардани мазмуни таълим, инчунин оид ба тартиби гузаронидани имтиҳон дохил карда шудаанд.

Омӯзиши забони хориҷӣ бо истифода аз фаъолияти эҷодӣ як қатор афзалиятҳо дорад:

- шавқу рағбатро ба раванди таълим афзоиш дода, барои омӯзиш ҳавасмандии мусбӣ (берунӣ ва дохилӣ) ба вучуд меорад;

- таъмини робитаи мустақим (муаллим - хонанда - муаллим);

- меъёри баҳодиҳии объективӣ;

- машқ ва омӯзиши такрорӣ ва «сабр» [3, с.18].

Яке аз навъҳои эҷодии кор дар дарси забони хориҷӣ истифодаи ТИК мебошад. Дар раванди таълими забони хориҷӣ технологияҳои информатсионӣ ва компютерӣ истифода мешаванд: презентатсияҳо дар Power Point; китобҳои дарсии электронӣ, дастурҳо, энциклопедияҳо ва маълумотномаҳо; таҷҳизоти видео ва аудио; барномаҳои санҷишӣ; захираҳои интернетӣ; тахтаҳои интерактивӣ [2, с.22].

Омӯзиши забони хориҷӣ бо истифода аз ТИК ба кӯдакон имкон медиҳад, ки дар тестҳо, викторинаҳо, озмунҳо, олимпиадаҳо, ки дар Интернет баргузор мешаванд, бо ҳамсолони дигар кишварҳо мукотиба кунанд, дар чатҳо, видеоконфронсҳо ва ғайра ширкат кунанд [5, с.30].

Китобҳои электронии дарсӣ, ки бо истифода аз компютер ва проектори мултимедиявӣ намоиш дода мешаванд, дорои афзалиятҳои китобҳои электронии дарсӣ мебошанд: якум, дастрас будани онҳо дар натиҷаи пайдоиши Интернет, дуҷум, ҳаракатнокӣ, осонии истифода, сеҷум, зарурати гирифтани иттилооти мувофиқ дар робита бо талаботи барнома, ки ба стандартҳои муосир ҷавобгӯ аст. Илова бар ин, эҷоди китобҳои дарсии электронӣ ба ҳалли чунин мушкилот, аз қабили мунтазам нав кардани маводи иттилоотӣ мусоидат мекунад. Онҳо инчунин метавонанд миқдори зиёди машқҳо ва мисолҳоро дар бар гиранд, ки дар динамикаи намудҳои гуногуни иттилоот ба таври муфасссал тасвир шудаанд.

Илова бар ин, бо ёрии китобҳои дарсии электронӣ назорати дониш - санҷиши компютерӣ гузаронида мешавад.

Тахтаи интерактивӣ экрани сенсорӣ мебошад, ки ба компютер пайваست карда шудааст, ки проектор аз он тасвирро ба тахта интиқол медиҳад. Якҷоя онҳо як маҷмааи интерактивӣ мебошанд. Бо вучуди ин, имкониятҳои истифодаи тахтаи интерактивӣ назар ба экрани сенсорӣ барои намоиш додани презентатсияҳо ва ҳама намуди баромадкунандагон хеле бойтаранд. Илова бар ин, вазифаҳои гуногун мавҷуданд, ки мо метавонем бо ҳама гуна ашё дар тахта самаранок кор кунем: гурӯҳбандӣ кунем, ҳаракат кунем, сабти видеои дарс ё порчаҳои онро созем, паси парда пинҳон кунем [5, с.42].

Хонандагон инчунин аз як қатор бартариҳои тахтаи интерактивӣ баҳра мебаранд:

• дарсҳо шавқовар мешаванд ва ба омӯзиши забони англисӣ ҳавасманд мегарданд;

• осонтар фаҳмидани маводи мураккаб дар натиҷаи муаррифии равшантар, муассиртар ва динамикӣ;

• малакаҳои тафаккури эҷодӣ ташаккул ва инкишоф меёбанд;

• имконияти ислоҳ ва тағйир додани чизе дар экран, мустақилона нусхабардорӣ кардан ва буридани объектҳо аз экран, бекор кардан ва такрор кардани амалҳо мавҷуд аст [3, с. 65].

Бо вучуди ин, тахтаи интерактивӣ камбудии худро дорад: тахтаҳои интерактивӣ нисбат ба тахтаҳои оддии сафед ё проектори дорои экран хеле гаронтаранд.

Smart Notebook ин барномаест, ки ба мо имкон медиҳад слайдҳо, тасвирҳо, сахнаҳо, порчаҳои алоҳидаро на танҳо бо тартиби дуруст иваз кунем, балки ба шумо имкон медиҳад, ки онҳоро иваз кунем, ҳама намуди тағйиротро дар дохили ҳуди расм ворид кунем ва ғ.

Ғайр аз ин, ҳатто объектҳои муайяно бевосита дар вақти дарс сохтан мумкин аст. Имкониятҳои барнома бениҳоят васеъанд - роҳҳои зиёде мавҷуданд, масалан, интиқол додани презентатсия дар барномаи Smart Notebook ба системаи анъанавии муаррифӣ дар Power Point.

Агар мо кор дар тахтаи интерактивиро бо иҷрои ҳамон вазифаҳо дар компютер муқоиса кунем, метавон қайд кард, ки ҳангоми кор дар барномаи Smart Notebook, мо ҳамон қореро, ки дар компютери муқаррарӣ иҷро мекунем, на танҳо бо муш, балки бо маркер ё қалами электронӣ иҷро мекунем.

Аммо барномаи Smart Notebook, пеш аз истифода аз он, бояд дар компютери фардӣ насб карда шуда, аз ҷониби омӯзгор бодикқат омӯхта шавад ва танҳо пас аз он, хонанда бевосита дар тахтаи интерактивӣ кор кардандаро дар ин барнома ёд гирад. Smart Notebook ба мо имкон

медихад, ки амалҳои махсусро ба мисли гурӯҳбандии объектҳо, сабти видео, сояфканӣ ё равшан кардани экрани проектор ва ғайра иҷро кунем [2, с.92].

Ҳамин тавр, омӯзгори забони хориҷӣ метавонад аз тахтаи интерактивӣ дар ҳамаи марҳилаҳои дарс самаранок истифода барад: ҳангоми кор карда баромадани фонетика – оид ба машқҳои фонетикӣ, кор карда баромадани лексика – мустаҳкам намудани маводи лексикӣ омӯхташуда ва муаррифии маводи нав, инчунин ҳангоми омӯзиши сохторҳои грамматикӣ. Илова бар ин, агар мо малакаҳои ҷобачогузори видеоро азхуд кунем, мо инчунин метавонем бо ғӯш қардан - дарки нутқи хориҷӣ машғул шавем. Дар натиҷа, барои фаъолияти эҷодии талабагон майдонҳои кушод — мувоҳисаҳо, баромадҳо, бозиҳо, викторинаҳо, баромадҳо дар мавзӯҳои кишваршиносӣ ва адабӣ кушода шуда, дарсро пурсамар ва шавқовар мегардонанд.

Ниҳоят, омӯзгори забони англисӣ бояд донанд, ки кор бо тахтаи интерактивӣ имкон медиҳад, ки дониши хонандагон бевосита дар дарс дар речаи интерактивӣ санҷида, назорат ва таҳқиқ карда шаванд, ки ин вақти қори тайёри ва санҷиширо хеле кам мекунад.

Яке аз навъҳои эҷодии кор дар дарси забони англисӣ ва яке аз шартҳои баланд бардоштани ҳавасмандии хонандагон дар дарси забони англисӣ ин тағйир додани намудҳои фаъолияти нутқ бо ҷалби воситаҳои техникӣ мебошад, ки метавонад тамошои видео бо таҳлили лингвистии минбаъдаи онро анҷом диҳад.

Технологияҳои компютерӣ имкон медиҳанд, ки усулҳои гуногуни таълими забон дар асоси истифодаи филм ё клипҳои видеои истифода шаванд.

Ба мақсад мувофиқ будани тартиб додани модели махсуси ташкили қори муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ аз рӯи маводи забонии филми бадеиро қайд қардан лозим аст. Якум, ташаккули малакаҳо дар ҳама намудҳои фаъолияти нутқ вучуд дорад. Дуюм, ташкили махсуси фаъолияти таълимӣ пешбинӣ шудааст: фароҳам овардани шароити мусоиди таълим, ки дар он ҳар як хонанда муваффақияти худро ҳис мекунад, пайвастагии зехнӣ, иштирок дар раванди таълимиро таъмин мекунад.

Истифодаи қори эҷодӣ дар дарси забони хориҷӣ дар зинаи миёнаи таҳсилот имкон медиҳад, ки дарс пурмазмуну пурмазмун ва барои хонандагон дар шакли осон ва аёнӣ азхуд намудани материал гардад. Дар доираи ин қори ниҳии таҳассусӣ, хусусиятҳои истифодаи баъзе супоришҳо ва машқҳои эҷодӣ дар дарси забони хориҷӣ, инчунин усулҳои кор бо коллаж ва тахтаи интеллектуалӣ дар дарсҳо ҳамчун усулҳои фаъолияти эҷодӣ аз забони хориҷӣ дарсҳо, ба назар гирифта мешаванд.

Адабиёт:

1. Алиев С.Н. Методикаи умуми таълими забони хориҷӣ. // Вазити таълимӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олий. - Душанбе, 2003. – 340 с.
2. Бовтенко М.А. Компьютерная лингводидактика. // Учебное пособие. - Москва: Флинта, 2005. – 155 с.
3. Задорожная Н.В. Повышение качества подготовки учащихся в педвузах. // Иностраные языки в школе. - Москва, 2007, № 4. – С.96.
4. Усмонов К., Бойматов А. Методика преподавания английского языка. // Вазити таълимӣ. - Душанбе: Нури маърифат, 2009. – 268 с.
5. Эмомов И.Б. Интиҳоби истилоҳоти соҳавӣ дар таълими забони англисӣ барои донишҷӯёни факултети физика. Паёми Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон. Бахши илмҳои педагогӣ ва психологӣ. - Душанбе 2023.-№4(18).-С.107-118.

Калидвожаҳо: забон, фарҳанги муошират, нутқ, дарси забони англисӣ, фаъолияти эҷодӣ, қобилияти эҷодӣ, ташкили раванди таълим, шавқу ҳавас, талаботи муносири таълими забони хориҷӣ, продуктивӣ, репродуктивӣ, технологияҳои компютерӣ, ташаккули малакаҳо.

Аннотация

ПРОДУКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КРЕАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В СРЕДНЕЙ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Данная статья посвящается проблеме использования креативной деятельности при преподавании английского языка в средней общеобразовательной школе, разработанной с коммуникативной точки зрения, состоящей из различных фонетических, лексических, грамматических аспектов, таких как язык, речь, беседа, диалог, монолог, вопрос, ответ,

утверждение, интонация, ситуация, письменная речь, устная речь, которые рассматриваются с целью улучшения устной речи учеников на уроках английского языка.

Автор также подчеркивает роль использования различных форм компьютерной технологии для развития коммуникативных умений учеников на уроках английского языка.

Ключевые слова: язык, культура общения, речь, урок английского языка, креативная деятельность, креативная способность, организация учебного процесса, мотивация, современное требование преподавания иностранного языка, продуктивный, репродуктивный, компьютерная технология, развитие навыков.

Annotation

PRODUCTIVE USING OF CREATIVE ACTIVITY IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE AT A SECONDARY SCHOOL

The article deals with the problem of productive using of creative activity in teaching English language at a secondary school, working out from the communicative point of view, consisted of different phonetic, lexical and grammatical aspects such as, language, speech, conversation, dialogue, monologue, question, answer, affirmative, intonation, situation, written speech, oral speech, which are investigated for improving conversational speech of the pupils at the English lessons.

He also emphasizes the role of using different kinds of computer technology for the development of communicative skills of the pupils at the English lessons.

Keywords: language, communicative culture, speech, an English lesson, creative activity, creative ability, organization of academic process, motivation, modern requirements for teaching a foreign language, productive, reproductive, computer technology, skills development.

Маълумот дар бораи муаллиф: Аҳмедзода Парвина, магистранти соли аввали факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Тел.: +992 988036950

Рохбари илмӣ: номзоди илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири кафедраи методикаи таълими забони англисии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни Эмомов Исмадулло Боронович

Сведение об авторе: Аҳмедзода Парвина, магистрантка первого курса факультета английского и восточных языков Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Тел.: +992 988036950

Научный руководитель: кандидат педагогических наук, доцент, заведующий кафедрой методики преподавания английского языка Таджикского педагогического университета имени Садриддина Айни Эмомов Исмадулло Боронович

About the author: Akhmedzoda Parvina, the master of the 1st year of the Faculty of English and Eastern Languages Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni. Tel.: +992 988036950

Supervisor: candidate of pedagogical sciences, associate professor, head of the English teaching methodology of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni Emomov Ismatullo Boronovich

*Илёсзода Шоҳина Муталиб,
магистранти соли аввали факултети химия*

РОҲҲОИ ТАШАККУЛ ДОДАНИ СИСТЕМАИ МАФҲУМҲОИ АСОСИИ ХИМИЯВӢ

Мафҳумҳо якҷоя бо далелҳо, қонунҳо ва назарияҳо унсурҳои асосии сохтори донишҳои илмӣ мебошанд. Аз нуқтаи назари фалсафӣ [9, с.513] ба истилоҳи «мафҳум» чунин тафсир пешниҳод карда мешавад: «Мафҳум фикрест, ки дар шакли ҷамъбасти ашё ва ҳодисаҳои воқеият ва робитаи байни онҳоро бо роҳи муайян кардани аломатҳои умумӣ ва хос инъикос менамояд, ки ба сифати онҳо хосиятҳои ашё ва ҳодисаҳо ва муносибатҳои байни онҳо баромад менамоянд». Дар ҳар як мафҳум мазмун ва ҳаҷмро фарқ мекунонанд. Яъне ҳама гуна мафҳум, аз як тараф, бо ҳаҷми худ, яъне бо шумораи объектҳои, ки ба зери ин мафҳум меафтанд, аз тарафи дигар, бо мазмуне, ки амикии дарк кардани ин объектҳо ва ворид гаштан ба моҳияти онҳо, яъне маҷмуи хусусиятҳои асосии онро инъикос мекунад, тавсиф мешаванд [1, с.70].

Маълум аст, ки мазмуни курси ибтидоии химия чун ба амалияи химиявӣ асос ёфтааст, одатан ба чор системаи асосии мафҳумҳои марбут ба моддаҳо, элементҳои химиявӣ, реаксияи химиявӣ ва истеҳсолоти химиявӣ ҷудо карда мешавад. Аз нуқтаи назари дидактикӣ ҳар як мафҳум бо хусусияти истифода - фаҳмиши таърихӣ, инкишофдиҳӣ ва шинос намудан фарқ мекунад. Мафҳумҳои инкишофдиҳанда ва таърихӣ ба ташаккули мафҳумҳои асосӣ ёри мерасонанд. Аз ин рӯ, методистони пешқадами соҳаи таълими химия ба муҳимияти аз тарафи хонандагон бошуурона аз худ намудани ин системаи мафҳумҳо ҳамфикр баромадаанд, зеро бе онҳо пешравии маърифатии хонандагон дар ин фан ва мустақилона омӯзиши он дар оянда имконнопазир аст [7, с.155].

Вобаста ба он ки дар қисмати ибтидоии курси химия нақши асосиро мафҳумҳои «модда», «элементи химиявӣ» ва «реаксияи химиявӣ» мебозанд, мо дар ин мақола хусусиятҳои роҳҳои ташаккули ҳар як системаи ин мафҳумҳоро мухтасар тавсиф менамоем. Аммо барои беҳтар дарк сохтани ташаккули мафҳумҳо, алоқа сохтани ин мафҳумҳо ва кушода додани мафҳуми «модда» ва мафҳуми «пайваستاгии химиявӣ» мо аввал мафҳуми «реаксияи химиявӣ» ва «элементи химиявӣ»-ро баррасӣ менамоем.

Маълум аст, ки системаи донишҳо дар бораи реаксияҳои химиявӣ мураккаб буда, дар барномаи курси химияи мактабӣ яке аз ҷойҳои асосиро ишғол мекунад. Онҳо дар худ мафҳумҳои гуногуни дараҷаи умумидошта ва мафҳумҳои абстрактиро ҷой додаанд. Муҳимтарини онҳо шароит ва аломатҳо, самарани гармӣ, суръати реаксия, энергияи ғаёл, қобилияти реаксионӣ, механизми реаксия, катализ, мувозинати химиявӣ, идораи равандҳо ва таснифи реаксияҳо мебошанд [4]. Ташаккули мафҳуми «реаксияи химиявӣ» одатан аз ҷудо намудани фарқи байни равандҳои марбут ба ҳодисаҳои физикавӣ ва химиявӣ оғоз меёбад. Аммо омӯзгорон барои ҳарчи зудтар пеш рафтани кушиш менамоянд, ки ин одатан ба он оварда мерасонад, ки хонандагон маҷбур мешаванд, танҳо нишонаҳои берунии ин равандҳоро ба хотир гиранд. Сатҳи навбатии пешрафт дар мафҳум бо тарзи соддатарин ба ҳама ҷудокунӣ реаксияҳои химиявӣ (мувофиқи шумора ва таркиби моддаҳои дар реаксия иштироккунанда) ва минбаъд ба тағйирёбии дараҷаи оксидшавии атомҳои моддаҳои дар реаксия иштироккунанда алоқамандӣ дорад.

Ташаккули мафҳуми элементҳои химиявӣ, каме душвортар буда, дар фарқият аз моддаҳо ва реаксияҳои химиявӣ мавҷудияти элементҳои химиявиро хонандагон объективона тавассути бевоситаи узвҳои ҳис ва тавассути мушоҳида ё муқоисаи мустақим маълум карда наметавонанд. Ҳамин тариқ, вазифаи ташаккул додани мафҳум дар бораи элемент аз сабаби дар воқеияти атроф мавҷуд набудани тасаввуроти эҳсосию аёнӣ, ки ба мазмуни ин мафҳум мувофиқ аст, мураккаб мегардад: аломатҳои элементҳои химиявӣ ба баъзе объектҳои табиӣ бевосита мувофиқат намекунанд. Барои ҳалли ин масъала ба омӯзгорон методистон Д.М. Кирюшкин ва В.С. Полосин пешниҳод менамоянд, таҷрибаи «нигаҳдории» атомҳои мисро дар пайваستاгҳои он, ки ба синфҳои гуногуни моддаҳои содда (миси металлӣ) ва мураккаби ғайриорганикӣ (оксид, гидроксид, намак) мансубанд, ҳангоми баамалбарории табдилёбии пай дар пай, истифода баранд. «Ба хонандагон душвор аст, бовар намоёнд, ки дар ҳамин моддаҳои аз нигоҳи беруна ба ҳамдигар монанд набуда, ҳама як атомҳои мис мавҷуд мебошанд» [6, с.243].

Дар баробари ин тахмин кардан мумкин аст, ки дар сурати пурқувват гардонидани самти ғаёлияти таълим ташаккули мафҳуми элементҳои химиявӣ хеле сермаҳсул гашта метавонад. Масалан, ҳуди ҳама таҷрибаро метавон аз таҷрибаи намоишӣ ба таҷрибаи проблемавӣ

гузаронида, ёфтани ҷавоби мустакилонаи хонандаро ба савол дар бораи сабабҳои тарзи усулан нави «аз нав ба вучуд овардан»-и ҳар як моддаи силсилаи генетикии додашуда аз ҳама гуна моддаи дигари ҳамон силсила (дар як ё якчанд марҳилаҳо) барангехт. Чунин муносибат ба ташаккули мафҳуми «элементҳои химиявӣ» ба хонандагон имкон медиҳад, ки дар марҳилаи хеле барвақт робитаи байни мавҷудияти (набудани) элементи муайяни химиявӣ дар модда ва хосиятҳои химиявии он муқаррар карда шавад. Ҳамин тавр, алоқаи байни ташаккули ин мафҳум ва системаи мафҳумҳо дар бораи реаксияи химиявӣ таъмин карда мешавад.

Б.М. Кедров [5] асоснок менамояд, ки тафсири муносири элементи химиявӣ ҳамчун «навъи муайяни атомҳо» наметавонад нуктаи ибтидоӣ дар таълими хонандагон бошад, чунки дар ин сурат як қабати бузурги аслии таърихи химия, ки бо фаҳмиши пеш аз атомии элементи химиявӣ алоқаманд аст, партофта мешавад. Дар робита ба ин, мумкин аст, ки дар раванди таълим дар бораи зарурати «аз нав сохтани» мафҳуми пеш аз атомии элементи химиявиро ҳамчун предмети махсуси баррасии таълимӣ муҳокима намуд.

Ташаккули мафҳуми модда низ яке аз самтҳои асосии курси химияи мактабӣ мебошад. Албатта, асоси омӯзиши химияро дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ боҳамалоқамандии байни истифодаи амалӣ, хосиятҳо ва сохтори модда ташкил медиҳад, яъне сегонаи классикии «таркиб - сохтор - хосият» дар назар дошта мешавад. Ба ақидаи Д.Ю. Добротин [2], дар хонандагон ташаккул ёфтани мафҳум оид ба модда, таркиб, сохт ва хосиятҳои он аз ташаккулёбии усулҳои фаъолияти маърифатӣ худонашаванда аст. Донишҳои илмӣ-табиӣи ҳангоми омӯзиши курсҳои таълимии пеш аз химия ба даст овардаи хонандагон ҳамчун замина барои ташаккули мафҳуми модда баромад мекунад.

Баррасии амиқ ва моҳиятии ҳама гуна мафҳуми асосии химиявӣ наметавонад пурра ба тасвирҳои ҳиссиётии баъзе аломатҳо ва муносибатҳо, ки зоҳиран дарк шавандаанд, бунёд ёбад. Бо чунин тарз дар бораи як қатор хосиятҳои физикавии моддаҳо тасаввуротҳо ба даст овардан мумкин аст, вале роҳи муқаррар намудани таркиби моддаҳо ва муайян кардани хосиятҳои химиявии онҳо куллан дигар аст, яъне мушоҳидаи бепарвоёнаи намунаҳои моддаҳои гуногун ва аз рӯи аломатҳои гуногун муқоиса кардани онҳо воситаи ташаккул додани тасаввурот дар бораи хосиятҳои химиявии онҳо намебошад. Роҳ барои «кашфи» ин дониш ба воситаи таҷрибаҳои мустакилона гузарондани табилии моддаҳо, яъне таҷрибаҳои ҳақиқӣ бо моддаҳо ба амал бароварда мешаванд. Дар ин амалҳо табилии онҳо барои муайян намудани робитаҳо ва муносибатҳо, ки барои мушоҳидаи мустақим дастнорасанд, заминаҳои зарурӣ фароҳам оварда мешаванд [11].

Барои ташаккул додани қатори мафҳумҳо аз химия дар хонандагон санҷидани системаи дарсҳое, ки ба ташаккули мафҳуми асосии ҳамгирошаванда дар курси химияи муосир – «Пайвастагии химиявӣ» нигаронида шудаанд, пешниҳод карда мешавад, ки:

- аз ҷиҳати мазмун нисбат ба мафҳуми «модда» мушаххастар аст;
- бо ақидаҳои ҳозиразамон оид ба даврият, намудҳои банди химиявӣ ва таълимот оид ба равандҳои оксиду барқароршавӣ мувофиқат намуда, барои пешгӯи кардани самтҳои гузариши реаксияҳои химиявӣ имкониятҳои васеъро медиҳад;
- бо мафҳумҳои асосии химия «элементи химиявӣ», «реаксияи химиявӣ» ва «раванди химиявӣ», ки гузариши мувофиқи хонандагонро аз сатҳҳои: ибтидоӣ - сохторӣ - технологӣ таъмин менамоянд, робитаи зичи мантиқӣ ва пурмазмун дорад;
- ба хонандагон барои моделкунонии реаксияҳои химиявӣ дар сатҳҳои гуногуни даркнамоӣ имкониятҳои васеъро фароҳам меоварад [3].

Ҳангоми таҳлили китобҳои дарсии химияи мактабӣ мо муайян намудем, ки мафҳуми «пайвастагии химиявӣ» қариб, ки истифода бурда намешавад ва ё он бо мафҳуми «моддаи мураккаб» мушобеҳ сохта мешавад, ки бо он розӣ шудан мумкин нест. Мо маълум сохтем, ки таърифи зерини ин мафҳум низ истифода бурда мешудааст: пайвастагии химиявӣ системаест, ки сохтори сифатан дигар дорад, ки аз заррачаҳои атомии як ё якчанд элементҳои химиявии бо намудҳои муайяни банди химиявӣ пайвастанд, ба вучуд омадаанд. Мафҳуми «пайвастагии химиявӣ» мафҳуми системасозанда ва марказии раванди омӯзиши курси химияи мактабӣ мебошад.

Сохтори маводи курси химия вобаста бо зарурияти ба хонандагон нишон додани он ки чӣ гуна мақсаднок ва пай дар пай пайдо кардани алгоритми ошкор намудани мантиқи боҳамалоқамандии хосияти пайвастагӣҳо вазифаи таркиб ва сохтори онҳо мебошад, муайян карда мешавад. Марҳилаҳои пешниҳодшудаи ташаккул ва истифодаи мафҳумҳо роҳро аз сатҳи эмпирикӣ, минбаъд ба сатҳи атомӣ-молекулавӣ ва баъд аз он ба сатҳи электронию ядрой

мегузаранд. Асоси марҳилаҳоро мантиқи дохилии рушди мафҳумҳо оид ба пайвастагиҳои химиявӣ ва гузаштани он ба мафҳуми «реаксияи химиявӣ» ташкил медиҳад.

Ташаккули системаи мафҳумии «пайвастагии химиявӣ» метавонад аз панҷ марҳилаи пайдарпай гузарад:

1. Тавсифӣ – ташаккули мафҳумҳо ҳангоми омӯзиши мавзуи «Мафҳумҳои аввалини химиявӣ» дар асоси таълимоти атому молекула ба амал меояд. Дар ин марҳила хонандагон дар бораи мафҳумҳои модда, реаксияҳои химиявӣ, элементҳои химиявӣ, методологияи илми химия, модда ва тағйирёбии он ва амсоли инҳо тасаввуроти аввалинро ҳосил мекунанд, ки тадриҷан рушд меёбанд [4].

2. Пешбинишаванда – ташаккули мафҳумҳо ҳангоми омӯзиши мавзуҳои «Қонуни даврӣ ва ҷадвали даврии элементҳои химиявии Д.И. Менделеев. Сохти атом» дар асоси таълимот оид ба даврият ба амал меояд. Дар раванди омӯзиши ин мавзӯ мафҳумҳои «атом», «массаи атомӣ», «элементҳои химиявӣ», «моддаи сода ва мураккаб», «хосияти физикавӣ ва химиявии моддаҳо», «валент», «амфотерӣ», инчунин маълумот оид ба металлҳо ва ғайриметаллҳо бештар ғаёл ва боз ҳам пурмазмун мегарданд. Элементҳои химиявӣ тавассути хосиятҳои пайвастагиҳои онҳо бавучудоварда тавсиф карда мешаванд.

3. Таҷрибавӣ – ташаккули мафҳумҳо ҳангоми омӯзиши мавзуи «Назарияи диссоциатсияи электролитӣ» ба амал омада, пайвастагиҳои химиявӣ дар назди хонандагон бо сифати нав, яъне ҳамчун электролитҳо бо хосиятҳои хоси худ: диссоциатсия дар об, ҷараёни барқгузаронӣ, реаксияҳои сифатӣ ва ғайраҳо зоҳир мегарданд. Ҳангоми омӯختани диссоциатсияи электролитӣ хонандагон имконият пайдо мекунанд, ки бо вобастагии гузаронидани ҷараёни барқ аз таркиби моддаҳо, механизми раванди ҳалшавӣ ва диссоциатсияи моддаҳо, ки бо бандҳои гуногуни химиявӣ ҳосил шудаанд (инчунин бо сохти гуногун) ва вобастагии ин равандҳо аз табиати ҳалкунанда шинос шаванд.

4. Мушаххаскунӣ – ташаккули мафҳумҳо ҳангоми омӯзиши элементҳои ғайриметаллӣ, металлӣ ва пайвастагиҳои онҳо идома меёбад, ки дар натиҷа мушаххасгардии мафҳумҳо ва истифодаи онҳо ба амал омада, барои ба вучуд омадани маҳорат ва малақаҳои мушаххас ёрӣ мерасонад. Дар ин маврид диққати асосӣ ба дарк намудани хонандагон дар бораи хосиятҳои алоҳидаи (дар ягонагӣ бо умум) пайвастагиҳои химиявӣ ва муқаррар намудани вобастагии онҳо аз хусусиятҳои сохти моддаҳо, дода мешавад. Ҳадафи асосии рушди донишҳо дар ин марҳила баррасии ҳамачонибаи пайвастагиҳои химиявӣ, интиқоли дониш ва маҳоратҳо ба шароитҳои нав ва зуд амал намудан дар истифодаи онҳо мебошад.

5. Банизомдарорӣ-ҷамъбастанӣ – дар қисмати омӯзиши асосҳои химияи умумӣ ба низом даровардан ва ҷамъбастан намудани донишҳои доштаи хонандагон дар асоси назарияҳо ва ҷадвали даврии омӯхташуда сурат мегирад. Дар ин марҳила чунин намудҳои ғаёлияти хонандагон истифода мешаванд, ки тавсифи ҳаматарафаи оксидҳо, асосҳо, кислотаҳо, намакҳо, инчунин робитаи онҳоро таъмин мекунанд. Диққати асосӣ ба мустақилияти шарҳи назариявии ин донишҳо, дар шароитҳои нав истифода бурдани онҳо ва ба муносибати васеъ ба ҷамъбастан ва таҳлили ин донишҳо, нигаронида шудааст. Дар ин марҳила нақши асосӣ ба нақшаҳои таҷрибаӣ, ки сохтори донишҳои системаи мазкурро ошкор мекунанд, дода мешавад.

Адабиёт:

1. Арсеньев А.С. Анализ развивающегося понятия / А.С. Арсеньев, В.С. Библер, Б.М. Кедров. – М.: Наука, 1967. – 360 с.
2. Добротин Д.Ю. Методические особенности формирования понятия «вещество» на пропедевтическом этапе обучения химии: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. – М., 2006. – 197 с.
3. Емельянова Е.О. Организация познавательной деятельности учащихся на уроках химии в 8-9 классах / Е.О. Емельянова, А.Г. Иодко: в 2-х частях. – М., 2002. – 232 с.
4. Зубайдов У.З., Холназаров С. Методикаи таълими химия / У.З. Зубайдов, С. холназаров. – Душанбе, 2016. – 383 с.
5. Кедров Б.М. Эволюция понятия элемента в химии / Б.М. Кедров. – М.: Академия педагогических наук РСФСР, 1956. – 360 с.
6. Кирюшкин Д.М. Методика обучения химии / Д.М. Кирюшкин, В.С. Полосин. – М.: Просвещение, 1970. – 495 с.
7. Кузнецова Н.Е. Формирование систем понятий при обучении химии / Н.Е. Кузнецова. – М.: Просвещение, 1989. – 144 с.
8. Пак М.С. Теория и методика обучения химии. – СПб.: РГПУ им. А.И. Герцена, 2015. – 306 с.
9. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.

10. Чернобелская Г.М. Методика обучения химии в средней школе: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 336 с.
11. Щедровицкий Г.П. Философия. Наука. Методология / Г.П. Щедровицкий. – М.: Школа Культурной Политики, 1997. – 656 с.

Калидвожа: *мафҳум, модда, элементи химиявӣ, реаксияи химиявӣ, пайвастагии химиявӣ, фаҳмиши таъахҳоӣ, таъахқул, омӯзиши, марҳила, фаъолияти хонандагон, рушди дониш, мантиқи дониш.*

Аннотация

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМ ОСНОВНЫХ ХИМИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ

В статье подчеркивается, что понятия является одним из основных элементов структуры научных знаний. В процессе обучения химии, начиная с начального курса, учащиеся ознакомятся с различными по содержанию, по степени сложности, общности и значимости понятиями, формирование которых происходит постепенно и поэтапно. Исходя из содержания курса химии этапы формирования понятий и их последовательность осуществляется одновременно и взаимосвязано. Сущность процесса усвоения химических понятий учащимися заключается в усвоении содержания понятия, его объема и связей с другими понятием в структуре системы химических знаний.

Ключевые слова: *понятия, вещество, химический элемент, химическая реакция, химическое соединения, опорные понятия, формирования, обучения, ступень, деятельность учащихся, развития знаний, логика знания.*

Annontion

WAYS FOR FORMING BASIC SYSTEMS CHEMICAL CONCEPTS

The article emphasizes that concepts are one of the main elements of the structure of scientific knowledge. In the process of teaching chemistry, starting from the initial course, students will become familiar with concepts that differ in content, degree of complexity, generality and significance, the formation of which occurs gradually and step by step. Based on the content of the chemistry course, the stages of concept formation and their sequence are carried out simultaneously and interconnected. The essence of the process of assimilation of chemical concepts by students lies in the assimilation of the content of the concept, its scope and connections with other concepts in the structure of the system of chemical knowledge.

Keywords: *concepts, substance, chemical element, chemical reaction, chemical compounds, supporting concepts, formation, learning, stage, student activity, knowledge development, logic of knowledge.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Илёсзода Шохина Муталиб, магистранти соли аввали факултети химияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 931021116

Рохбари илмӣ: н.и.п., дотсент Алимов С.

Сведение об авторе: Илёсзода Шохина, магистрантка первого курса факультета химии Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни. Адресс: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121. Телефон: +992 931021116

Научный руководитель: к.п.н., доцент Алимов С.

About the author: Iyoyszoda Shohina, 1st year master of the department of chemistry faculty of Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni. Address: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki ave, 121. Phone: +992 931021116

Scientific adviser: с.п.с.docent Alimov S.

УСУЛҲОИ ТАҲЛИЛ ВА ТАШХИСИ КАМХУНӢ

Дар замони муосир камхунӣ яке аз бемориҳои васеъи паҳншуда буда зиёда аз 2,5 млрд аҳолии ҷаҳонро фаро гирифтааст. Гарчанде, дар мамлакатҳои иқтисодиёташон тараққикарда миқдори камхунӣ аз норасоии оҳан кам шуда бошад, ин намуди беморӣ дар байни давлатҳои Осиёи Миёна ва Африқо бениҳоят паҳншуда мебошад.

Таҳқиқотҳои гузаронидашудаи солҳои охир исбот намуданд, ки паҳншавии камхунӣ аз норасоии оҳан дар гурӯҳҳои гуногуни аҳоли нобаробар паҳн шудааст. Ба гурӯҳҳои осебпазир пеш аз ҳама дохил мешаванд занҳои ҳомиладор, занҳое, ки фарзанди худро шир медиҳанд. Талабагонии мактабҳои миёна ва ҷавондухтарони ба балоғат расида дохил мешаванд.

Яке аз дигар сабабҳои асосии паҳншавии камхунӣ аз норасоии оҳан ин аз қабули ғизо вобаста мебошад. Ба ҳамагон маълум аст, ки оҳани дар таркиби ғизои набототи мавҷуд буда, дар канали ҳозима бо душворӣ аз худ мешавад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки қисмати зиёди ғизоро хӯроки набототӣ ташкил медиҳад бинобар ин, яке аз омилҳои ба камхунӣ оварда мерасонанд.

Барои ҷамовари намудани маҳсулотҳо ва маводҳои илми мо дар давоми якҷанд моҳ, мо дар пажӯҳишҳои гастронтерология зиёда аз 1000 истиқомандагони ҷумҳурӣ, ки ба пажӯҳишҳои гастронтерололгия муроҷиат намуданд ихтиёран таҳти санҷиши худ қарор додем.

Аксарияти таҳлилҳои биокимиявиро дар озмоишгоҳҳои ҳамин муассисаи илмӣ таҳқиқотӣ гузаронидем.

Муайян кардани миқдори эритроцитҳо. 0,02 мл хунро гирифта ба найчашишае, ки 4 мл маҳлули 0,9%-и хлориди натрий дорад, илова намуда, омехта намудем. Миқдори эритроцитҳоро бо ёрии камераи Горяев, дар 5 квадрати калон, ки ба 16 квадрати хурд тақсим карда шудааст, ҳисоб мекунам. Миқдори эритроцитҳоро дар 5 квадрати калон ҷамъ карда, аз рӯи формулаи зерин ҳисоб намудем:

$$X = aXB/6Xг,$$

ки дар ин ҷо: X - миқдори эритроцитҳо дар 1 мм² хун; а - миқдори эритроцитҳои дар камера ҳисобшуда; б - миқдори квадратҳои ҳисобшуда; В - серобшавии хун; г - ҳаҷми камера. **Ҳаҷми умумии эритроцитҳо** (Нишондихандаи гемокрит).

Нишондихандаи гемокрит ин таносуби фоизии ҳуҷайраҳои хун ва плазмаи он буда, баъди центрифугакунонӣ ба даст оварда мешавад. Нишондихандаи гемокрит бо ду усул муайян карда мешавад: а) бо ёрии микросентрифуга; б) микрометод бо модификасияи Тадаров И.

Реактивҳо: гепарин 5000 в/д, ки бо об бо таносуби 1: 5 омехта карда мешавад, Трилон Б – 40 г/л.

Таҷҳизот: 1) микросентрифуга; 2) найчаи борики шишагин.

Рафти кор: Найчаи шишагинро бо маҳлули гепарин ё Трилон Б обгардон намуда, меҳушконем. Аз 7/8 ҳиссаи найчаро бо хуни аз ангушт гирифта, пур карда ҳар ду нӯги найчаро бо ҳамираи маҳсус (пластилин) маҳкам мекунем. Найчашишаро дар центрифуга гузошта дар муддати 5 дақиқа бо суръати 8000 гардиш/дақиқа ҷарх мезанонем. Натиҷаҳоро аз рӯи ҷадвал ҷен мекунем. **Ҷенкунии бузургии гемокрит бо усули И.Тадаров.** **Реактивҳо:** монанди усули дар боло нишондодашуда.

Таҷҳизот: 1) центрифуга; 2) найчашиша аз аппарати Панченков (қисми болояш буридагӣ 0-11 см.).

Рафти кор. Найчашишаи бо маҳлули зидди лахташавӣ обгардон ва хушконидашударо то нишонаи болояш (100 ҳисса) бо хун пур мекунем. Нуги поёнии найчашишаро бо ҳамира маҳкам карда дар муддати 30-40 дақиқа бо суръати 3000 гардиш/дақиқа дар центрифуга ҷарх мезанонем. Натиҷаро аз рӯи ҳиссаҳои дар найча нишондодашуда ҳисоб мекунем.

Меъёр: барои мардҳо 40-48% (ё ин ки 0,40-0,48), барои занҳо 36-42% (ё ин ки 0,36-0,42).

Моҳияти клиникӣ. Ин бузургиро барои баҳо додани камхунӣ, ки баъзан то 20-25% паст мешавад, истифода мебаранд. Баландшавии натиҷаи гемокрит то 55-60% ин аломати бемории эритермия мебошад. Болоравии гемокрит то 50-55% барои бемориҳои иллати дил ва норасоии шуш хос мебошанд.

Индекси эритроцитҳо. Дар таҷрибаи сарирӣ усулҳои гуногуни ҳисобкуниро истифода бурда, ҳосияти физикавӣ ва кимёвии эритроцитҳоро ҳисоб намудем. Яке аз ин нишондодҳо ин нишондиҳандаи ранга мебошад.

Нишондиҳандаи ранга (НР). Ин нишондиҳандаи нисбӣ буда, миқдори гемоглобинро дар эритроцит нишон дода, дараҷаи сершавии эритроцитро аз гемоглобин муайян менамояд.

Ҳгем Хэр.

-----:-----

Нгем Нэр

Ҳгем- миқдори гемоглобини муайянкардашуда.

Нгем – миқдори гемоглобини меъёрӣ.

Хэр - миқдори эритроцити муайянкардашуда.

Нэр. – миқдори эритроцити меъёр.

Мисол: агар дар 100 мл хун - 16,7 % гемоглобин ва 5 млн. эритроцит дар 1мкл. хун бошад:

Ҳгем Хэр. Ҳгем х 5 млн.

-----:----- НР=-----

Нгем Нэр Хэр х 16,7

Шакли кутӯҳи ҳисобкунӣ:

Ҳгем х 3

2сифри ав. Хэр.

Меъёр. Дар одамони солим бузургии нишондиҳандаи ранга аз 0,86 – 1,05 мебошад.

Моҳияти клиникӣ. Вобаста ба бузургии нишондиҳандаи ранга камхунӣ се намуд мешавад:

1. Камхунӣ гипохромӣ (НР < 0,86).

2. Камхунӣ нормохромӣ (НР= 0,86-1,0).

3. Камхунӣ гиперхромӣ (НР > 1,2-1,3).

Моҳияти таъхис.. Аз рӯи нишондоди ранга камхунӣ ба 3–гурӯҳ: гипохромӣ, нормохромӣ, ва гиперхромӣ ҷудо мешавад. Камхунӣ гипохромӣ (нишондоди ранга аз 0,86 паст) васеъ паҳн шудааст ва дар бисёри ҳолатҳо хангоми норасоии оҳан, ки бо сабабҳои гуногун ба амал меояд вомехӯрад. Гипохромии дараҷаи вазнин (0,6-0,5), ки норасиҳои оҳанро тавсиф медиҳад баъди хунравии музмин ба амал меояд.

Гипохромияи миёнаи эритроцитҳо (0,7-0,8) хангоми камхунӣ аз норасоии оҳан ҳомиладорон, инчунин дар беморони сироятӣ ва омӯсдор дида мешавад.

Агар камхунӣ гипохромӣ аз норасоии оҳан вобаста набошад, пас синтези гемоглобин вайрон шудааст, ки ин дар натиҷаи захролудшавӣ бо қурғошим ва бо таври ирсӣ вайроншавии синтези порфиринаи дар занҷири глобулинҳо (В-таласемия ва алфа-таласемия) вобаста аст.

Баландшавии нишондоди ранга – гиперхромия аломати ҳоси намӯдҳои гуногуни камхунӣ аз норасоии витамини В₁₂- ва тезоби фолевӣ вобаста мебошад.

Гиперхромияи вазнини эритроцитҳо (1,2-1,3) хангоми хуруҷи камхунӣ Аддисон–Бирмер вомехӯрад. Камхунӣ нормохромӣ хангоми як қатор шаклҳои камхунӣ гемолитикӣ, хунравии шадид, лейкоз ва серози ҷигар мушоҳида мешавад.

Пастшавии нишондоди ранга –гипохромия аломати камхунӣ аз норасоии оҳан мебошад. Ҳассосияти ин нишондоди эритроцитҳо хангоми камхунӣ аз норасоии оҳан 85% мебошад. Баландшавии нишондоди ранга – хангоми камхунӣ макроситарӣ ва мегалоситарӣ дида мешавад. Ҳаҷми эритроцитҳо дар мавриди тағйиротҳои муолиҷавӣ дар ҷигар ва майпарастӣ, таласемия калон мешавад.

Миқдори миёнаи гемоглобин дар эритроцитҳо (MCH – Mean Corpuscular Hemoqlabin).

Ин нишондод миқдори мутлақи гемоглобинро дар як эритроцит бо пиктограмм (пг) нишон медиҳад. Ин нишондод дар натиҷаи тақсими миқдори гемоглобини 1 мкл хун ба миқдори эритроцитҳо дар 1 мкл хун муайян карда мешавад.

Мисол: миқдори гемоглобини хун 12г/100мл, миқдори эритроцит 4 млн. дар 1 мкл. хун.

$12\text{г}\% = 12000 \text{ мг}/100 \text{ мл} = 12 \text{ мг дар } 1 \text{ мкл} = 120\,000\,000 \text{ пг.}$

$1\,120\,000\,000 \text{ пг}$

$(1\text{пг} = \text{-----мг}) \text{ миқд. миёнаи Нв} = \text{-----} = 30 \text{ пг}$

$1\,000\,000\,000\,4\,000\,000$

Моҳияти клиникӣ. Камшавии Нв аз норасоии оҳан, баландшавии он натиҷаи камхунӣ мегалобластӣ мебошад.

Концентратсияи миёнаи гемоглобин дар эритроцитҳо (MCHC – Mean Corpuscular Hemoqlabin Concentration).

Ин нишондиҳанда дараҷаи сершавии эритроцитҳоро аз гемоглобин бо фоиз нишон медиҳад. Ин бузургӣ натиҷаи таносуби гемоглобини хун - г/100мл ба нишондиҳандаи гематокрит ва ба 100 зарб кардани он ба даст меояд.

Адабиёт:

1. Долгов В.В., Луговская С.А., Морозова В.Т., Почтарь М.Е. Лабораторная диагностика анемий: Пособие для врачей. – Тверь: Губернская медицина, 2001. – 239 с.
2. Козинец Г.И., Погорелов В.М. и др. Кровь: Клинический анализ. Диагностика анемий и лейкозов. Интерпретация результатов. Практ. Руководство. – М.: Медицина XXI, 2006. – 197 с.
3. Левина А.А., Цибульская М.М., Щербинина С.П., Романова Е.А., Мамукова Ю.И. Диагностическое значение комплексного исследования показателей метаболизма железа в клинической практике. Гематол. и трансфузиол. 2005. – 395 с.

Калидвожаҳо: камхунӣ, таҳлилҳои биохимиявӣ, эритроцит, камераи Горяев, микрометод, центрифуга, лахташавӣ, бемории сироятӣ, гиперхромия, витамин, лейкоз, гемоглобин, бемориҳои дил.

Аннотация

МЕТОДЫ АНАЛИЗА И ДИАГНОСТИКИ АНЕМИИ

В данной статье проводятся причины и последствие анемии. Связи с этим изученный более эффективные методы и диагностики анемии.

Показано, что эффективным и более точным является биохимический анализ при диагностики анемии. А так же изученный несколько формы данной заболевание.

Ключевые слова: Анемия, биохимический анализ, Эритроцит камера Горяева, микрометод, центрифуга, свёртывание, инфекционные болезни, гиперхромия, лейкоз, гемоглобин, сердечные заболевания.

Annotation

METHODS OF ANALYSIS AND DIAGNOSIS OF ANEMIA

This article discusses the causes and consequences of anemia. In connection with this, more effective methods and diagnostics of anemia have been studied.

It has been shown that biochemical analysis is effective and more accurate in diagnosing anemia. Several forms of this disease have also been studied.

Keywords: Anemia, biochemical analysis, Goryaev's red blood cell chamber, micromethod, centrifuge, clotting, infectious diseases, hyperchromia, leukemia, hemoglobin, heart disease.

Маълумот дар бораи муаллиф: Қобилҷони Мирзомурод, магистранти соли аввали факултети биологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи С. Айни, ш. Душанбе. Хитобони Рудаки, 121. Тел.: +992 919199304

Сведения об авторе: Кобилджони Мирзомурод, магистрант первого курса биологического факультета, Таджикского государственного педагогического университета им. С. Аини, г. Душанбе, проспект Рудаки, 121. Тел.: +992 919199304

About the author: Kobildzhoni Mirzomurod, 1st year master of the Faculty of Biology, Tajik State Pedagogical University. S. Aini, Dushanbe, Rudaki Avenue, 121. Tel.: +992 919199304

УСУЛҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАЪЛИМИ МОРФЕМА ВА КАЛИМАСОЗӢ ДАР СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Забони модарӣ яке аз муҳимтарин фанҳои таълимӣ мебошад, ки дар баробари дигар фанҳо асоси таълими умумии мактаббачагонро ташкил медиҳад. Забони модарӣ бар хилофи дигар фанҳои таълимӣ ду вазифаро иҷро мекунад: вай, аввалан, предмети омӯзиш ва дуюм, воситаи омӯхтани ҳамаи фанҳои дигар мебошад. Аз ин рӯ, муваффақияти донишҷӯён дар азхудкунии ҳуди забони модарӣ ҳам ҳамчун воситаи муошират дар ҳама шаклҳои истифодаи он ва ҳам тамоми фанҳои дигари таълимӣ бештар аз сатҳи таълими он вобаста аст.

Салоҳияти забонӣ ва коммуникатсионии хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар натиҷаи омӯзиши тамоми ҷанбаҳои забон (фонетика, лексика, калимасозӣ, морфология ва синтаксис) ва нутқи (асоси матнии он, навъҳои услубӣ ва ташкили гуфтор)-и он таъмин мегардад. Ҳар ду шакл - даҳонӣ ва хаттӣ, меъёрҳои адабии забон мебошанд. Ҳамаи ин ба талабагон дар нутқи худ бошуурона истифода бурдани забон, асоси худназоратро ҳангоми ба сифати воситаи муошират истифода бурдани забон таъмин менамояд.

Муҳимияти омӯзиши ин мавзӯ дар он аст, ки калимасозӣ ҳамчун як баҳши забони модарӣ барои хонандагон барои ба даст овардани малакаҳои таҳлили таркиби калима ва имло, васеъ намудани захираи луғавӣ ва азхудкунии морфология аҳамияти бузурги назариявӣ ва амалӣ дорад.

Ҳатто дониши ибтидоӣ оид ба калимасозӣ барои талабагон хеле муҳим аст, ки манбаи асосии бо калимаҳои нав пурра кардани забони моро дарк намоянд. Аз он морфемаҳо, аз масолеҳи бинокорие, ки дар забон аллақай мавҷуданд ва аз рӯйи он моделҳое, ки дар системаи маорифи тоҷик таърихан инкишоф ёфта, ҷой гирифтаанд, калимаҳои нав ба вучуд меоянд. Мушоҳидаи калимасозӣ ба талабагон барои муносибати ғаёлона ба калима таъсири мусбат мерасонад, боиси дарки қонуниятҳои инкишофи забон мегардад.

Шиносоӣ бо асосҳои калимасозӣ ба ғайи гардидани дониши мактаббачагон дар бораи воқеияти атроф мусоидат мекунад, зеро калимаҳо бавосита бо ашё, раванд ва падидаҳо алоқаманданд.

Огоҳӣ аз нақши морфемаҳо дар калима, инчунин донишҳои маъноӣ пасоянду пешояндҳо ба ташаккули дақиқи нутқ мусоидат мекунад.

Омӯзиши таркиби морфема барои ташаккули малакаҳои имлоӣ зарур аст. Ин аз он сабаб аст, ки принсипи пешбари имло принсипи морфологии имлоӣ яхелаи реша, пешванд, пасоянд ва пасвандҳо мебошад. Ташаккули малакаҳои имлоӣ истифодаи мақсадноки донишҳои фонетикӣ, калимасозӣ ва грамматикиро талаб мекунад.

Бо вучуди он ки таҳқиқот оид ба омӯзиши морфема ва калимасозӣ чандин аср боз идома дорад, масъала то имрӯз ҳам аҳамият дорад.

Забони модарӣ ҳамчун ҳодисаи илмӣ системаест, ки ҳамаи ғаслҳои он бо ҳам алоқаманданд. Ҳар як баҳши забон ба як сатҳ баҳшида шудааст, ки яке аз паҳлӯҳои ин муҳимтарин обзори тафаккур, гуфтор ва амали инсонро баррасӣ мекунад. Сатҳи забонҳо аз воҳиди хурдтарин - садо (дар шакли шифохӣ) ва ҳарф (хаттӣ) то ҳадди аксар - матн (даҳонӣ ва хаттӣ) сохта мешаванд.

Таркиби калимаро морфема - як баҳши забоншиносӣ баррасӣ мекунад, ки намудҳо ва сохтори қисмҳои муҳими калима - морфемаҳо, муносибати онҳо бо ҳамдигар ва умуман калима меомӯзад.

Морфема хурдтарин ҷузъи маъноии калима аст. Ба инҳо дохил мешаванд: реша, морфемаи асосӣ дар калима ва аффиксҳо -морфемаҳое, ки дар реша мебошанд: пешванд, пасванд, анҷом, интерфикс (садоҳои пайваस्तкунанда).

Ҷузъи калимае, ки пасвандҳои пасоянд ва шаклдиҳанда надоранд, поя меноманд. Асоси калимаро маъноӣ луғавӣи он ташкил медиҳад. Пасвандҳои шаклсоз категорияҳои грамматикӣи ҳоси калимаи муайяно нишон медиҳанд: масалан, пасванди -е- замони гузаштaro дар шакли феъл, пасванди -ак - феъли шахси 3-и танҳо ро ифода мекунад. Соат дар замони ҳозира ё оянда. Мисол: замоне, даврае ва ғ.

Аз мисолҳо маълум мегардад, ки саргузашти анғезанда дорад, яъне маъноӣ асосиро, ки аз ҷамъи маъноӣ морфемаҳои ба он дохилшуда иборат аст, муайян кардан мумкин аст. Пойгоҳи

ҳосила то даме вучуд дорад, ки асоси ҳосилавӣ вучуд надорад. Ҳамин ки асоси ғайриҳосилӣ аз кор меравад, ҳосилаи қаблӣ ғайриҳосила мешавад. Масалан, чуб афтода, курсӣ шикаста, гурба хобида ва ғайра.

Асоси тавлидкунанда ҳамонест, ки бо ёрии он калимаҳои нав ба вучуд меоянд. Масалан, чӯб - чӯбча. Асос дар вожаи «зан» тавлидкунанда аст, зеро аз он бо ёрии пасванди -ак- калимаи нав - «зана» сохта мешавад.

Реша қисми асосӣ ва муҳими калима аст, ки маънои умумии калимаҳои дорои як реша ро дар бар мегирад. Онро бо муқоисаи калимаҳои якхела фарқ кардан мумкин аст: гузар, муқаррарӣ, сатр, қатор, паҳлӯ ба паҳлӯ. Дар калимаҳои мураккаб 2 - 3 реша буда метавонад масалан, «рафтуомад, гуфтушунид, пурсупос».

Дар решаи калима ивазшавии таърихӣ садонок ва ҳамсадоҳо мушоҳида мешавад. Масалан, моҳ – маҳ, гуноҳ-гунаҳ, роҳ-рах ва ғ.

Ба морфемаҳои хидматӣ пешванд ва пасвандҳо дохил мешаванд.

Пасвандҳо як морфемаи хидматӣ пас аз реша омада ва пешвандҳо як морфемаи хидматӣ пеш аз реша меояд, ки барои ташаккули калимаҳо ва шаклҳои нави калима хидмат мекунад.

Дар замони имрӯза пасванди **-ак** на танҳо шаклсоз, балки дар калимасозии забони адабии тоҷикӣ ва дар ташаккули воҳидҳои луғавии шеваҳои забони тоҷикӣ ғайраро мекунад. Муҳаққиқ С. Хоркашев зимни баррасии хусусиятҳои калимасозии пасванди мазкур дар забони тоҷикӣ доираи истифодаи қаринаҳои онро аз лиҳози теъдод муайян кардааст. Муҳаққиқи мазкур бо истифода аз адабиёти илмӣ забоншиносӣ муайян мекунад, ки теъдоди вариантҳои пасванди **-ак** дар забон як ҳел нестанд ва «агар дар забони адабии тоҷикӣ вариантҳои -ак (-ака) кам ба назар расад, дар забони тоҷикӣ ҳеле зиёд аст. [Хоркашев, 2010, 34-35].

Маълум мегардад, ки дар забони тоҷикӣ пасвандҳои **-ак** ва **-ча** дар вазифаи шаклсозӣ бо исмҳои ифодагари ҳайвоноту наботот, ашёи рӯзгор, узви инсон, шахс, номи амал, макон, топонимҳо, исмҳои маънӣ ва ҷайра омада, ба онҳо семантикаи хурдӣ, навозиш, дӯстдорӣ бахшида, яқҳо бо вариантҳои савтиаш ғайро аст. Вале бояд зикр кард, ки дар забони адабии тоҷикӣ барои ифодаи хурдию навозиш дар баробари пасванди **-ак** морфемаи **-ча** низ хизмат мекунад, ки гоҳо метавонанд ҷойи ҳамдигарро иваз намоянд. Ин ҳолат асосан дар забони адабии тоҷикӣ ба мушоҳида мерасад.

Адабиёт:

1. Абдуллоев И., Абдуллоев З., Б.Боронов, Дорғабеков З. Забони модарӣ (барои синфи 3). – Душанбе, 2012.
2. Зиёев М., Олимова Ф., Золишоева Б., Зубайдова Ҷ. Забони модарӣ (барои синфи 4). – Душанбе: Маориф, 2018.
3. Лутфуллоев М. Асосҳои ибтидоии таълими забони модарӣ. Нашри 2. – Душанбе: Собириён, 2007.
4. Хоркашев С. (Раҳматуллозода С.). Истилоҳоти калимасозӣ. – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айни, 2012.
5. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). – М.: Сов. энциклопедия, 1969. Ҷ. 1. 951 с. Ҷ. 2. 1904 с.

Калидвожаҳо: пасванд, забони адабӣ, реша, пешванд, калима, калимасозӣ, грамматика, морфология, синфҳои ибтидоӣ, асос, морфема ва сохтор.

Аннотация

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ МОРФЕМАМ И СЛОВООБРАЗОВАНИЮ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Оказывается, в таджикском языке существительные, обозначающие животных и растения, предметы быта, части человека, лица, названия действий, мест, топонимы, осмысленные существительные и т. д., соединяются в таджикском языке, придавая им семантику детства, ласка и дружба активны со своими возможностями. Однако следует отметить, что в литературном таджикском языке наряду с суффиксом -ак морфема -ча служит также для выражения малости и ласки, которые иногда могут заменять друг друга. Такая ситуация наблюдается преимущественно в таджикском литературном языке.

Ключевые слова: суффикс, литературный язык, корень, предлог, слово, словообразование, грамматика, морфология, начальные классы, основа, морфема и структура.

Annotation

**THEORETICAL METHODS OF TEACHING MORPHEMES AND
WORD FORMATION IN PRIMARY GRADES**

It turns out that in the Tajik language, nouns denoting animals and plants, household items, parts of a person, faces, names of actions, places, toponyms, meaningful nouns, etc., are combined in the Tajik language, giving them the semantics of childhood, affection and friendship are active with with your capabilities. However, it should be noted that in the literary Tajik language, along with the suffix -ak, the morpheme -cha also serves to express smallness and affection, which can sometimes replace each other. This situation is observed mainly in the Tajik literary language.

Keywords: *suffix, literary language, root, preposition, word, word formation, grammar, morphology, primary grades, stem, morpheme and structure.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ризоева Малика Нуралиевна, магистранти соли аввали факултети педагогикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: Юсупова С.

Сведение об авторе: Ризоева Малика Нуралиевна, магистрантка первого курса педагогического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айны.

Научный руководитель: Юсупова С.

About the author: Rizoeva Malika Nuralievna, First-year master's student at the Faculty of Pedagogy of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini.

Scientific supervisor: Yusupova S.

*Саиди Ҷалолуддин,
магистранти соли аввали факултети забонҳои хориҷии
Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров*

НАҚШИ ВОСИТАҲОИ ТЕХНИКӢ ДАР ТАЪЛИМИ ГРАММАТИКАИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Грамматика дар баробари лексика ва таркиби садой асоси моддии нутқро ифода мекунад. Грамматика нақши ташкилкунандаро мебозад. Мақсади асосии таълими грамматика ташаккули додани малакаҳои грамматикӣ хонандагон ҳамчун яке аз муҳимтарин ҷузъҳои малакаҳои нутқии гуфтор, гӯш кардан, хондан ва навиштан мебошад (Соловова Е.Н.). Мувофиқи таърифи доктори илми филология профессор В.Г. Гака грамматика як бахши забоншиносӣ аст, ки қонуниятҳои тағйирот ва омезиши калимаҳоро меомӯзад, ки ҷумлаҳо ё ихтисоротӣ пурмазмунро ташкил медиҳанд [3, с.43-44].

Қобилияти дуруст ба ҳам пайвастанӣ калимаҳо ва иваз кардани ибораҳо вобаста ба он чизе, ки шумо дар айни замон гуфтан мехоҳед, яке аз шартҳои муҳимтарини истифодаи забон ҳамчун воситаи муошират мебошад. Азҳуд кардани грамматикаи забони омӯхташаванда на танҳо барои инкишоф додани малакаҳои самаранок дар нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ, балки барои фаҳмидани нутқи одамони дигар ҳангоми шунидан ба онҳо ва хондани матолибашон аҳамияти калон дорад.

Ҳангоми таълими забонҳои хориҷӣ ақалияти фаъол ва passiivi маводи грамматикиро ҷудо мекунад. Маводи фаъол инкишофро барои истифода дар намудҳои истисноии фаъолияти нутқ дар бар мегирад ва маводи ғайрифавол танҳо барои шинохтан ҳангоми хондан ва гӯш кардан хизмат мекунад. Интиҳоби маводи фаъоли грамматикӣ ба принсипи бартарии истифодаи он дар нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ асос ёфтааст. Чун қоида, грамматикаи фаъол дар мактаби миёна ва падидаҳои мураккаби грамматикӣ дар синфҳои болоӣ омӯхта мешаванд.

Ба андешаи муҳаққиқ Е.Н.Соловова донишҷӯи грамматика маънои донишҷӯи шакл, маъно, тарзи ифтифодабарӣ, вазифаи нутқии ин ё он падидаи грамматикиро дорад.

Дар зинаи болоии таълим дар муассисаҳои таълимӣ чун қоида, онҳо усули дедуктивиро истифода мебаранд, зеро:

- сатҳи саводнокии забонӣ ва малакаи таълимӣ аллакай хеле баланд буда, имкон медиҳад, ки чи дар дарс ва чи ҳангоми кори мустақилона аз адабиёти махсуси маълумотӣ самаранок истифода бурда шавад;

- сохторҳои грамматикӣ, ки дар сатҳи олӣ омӯхта шудаанд, хеле мураккабанд ва онҳоро мустақилона фаҳмидан душвор аст ва ҳатто агар имконпазир бошад, сармоягузори вақт хеле калон хоҳад буд;

- ба рушди минбаъдаи мустақилияти хонандагон, ташаккули малакаҳои мустақилона баргараф намудани душвориҳои ба вукӯмада, гузаронидани баҳодиҳии худ ва ислоҳи донишу малакаҳои гирифташуда диққати махсус дода мешавад.

Азҳудкунии грамматика на он қадар дониши қоидаҳоро дар бар мегирад, балки қобилияти ба осонӣ амалӣ кардани онҳо дар раванди муоширати шифоҳӣ мебошад. Аз ин рӯ, дар баробари машқҳои сирф таълимӣ оид ба грамматика, барои мустаҳкам намудани малакаҳои грамматикӣ аз машқҳои шартӣ коммуникативӣ ва воқеии коммуникативӣ истифода бурдан зарур аст. Ба назар чунин мерасад, ки беҳтарин роҳи ҳалли ин масъала, истифода намудан аз воситаҳои техникӣ ва бозӣҳои гуногун дар раванди дарс мебошад. Аз намоиши маводи нави грамматикӣ, масалан, бо истифода аз проектор (слайдҳо бо матн маводи грамматикӣ ва тасвирҳо, видеоҳое, ки истифодаи сохтори грамматикиро дар вазъиятҳои нишон медиҳанд (фарқи байни Present Indefinite ва Present Continuous)) ё аудио бо мисолҳо (монологҳо ва диалогҳо) барои беҳтар фаҳмидани маводи пешниҳодшуда кӯмак мекунад ва истифодаи намудҳои гуногуни бозӣҳо (ташкिल додани мисолҳои худ ё муколамаи байни донишҷӯён, дар асоси видео ё аудио) барои мустаҳкам кардани мавод хизмат мекунад [2, с.57].

Ҳангоми омӯзиши грамматика яке аз воситаҳои самаранокӣ техникӣ истифодаи видео, лаҳзаӣ кӯтоҳи филм, ки 10-15 минут давомнокӣ дорад ташкил медиҳад.

Дар омӯзиши грамматика видео имкони нишон додани он ҷиҳатро дорад, ки ҷи гуна грамматика ва нутқ ба ҳам пайванданд ва ҷи гуна сохторҳои грамматикӣ аз ҷониби

соҳибзабонон мавриди истифода қарор мегиранд. Инҳо метавонанд мунозираҳои кӯтоҳ оид ба мавзуи гузашта, барои мисол фарқияти Present Indefinite аз Present Continuous бошанд.

Намоиши вазифаҳои нутқӣ ва воситаҳои баёни онҳо дар зерматни дуруст ва дар ҳолатҳои гуногуни муошират баргузор мешаванд ва бо иҷроиши чунин машқҳо пайгирӣ карда мешаванд:

- такрори намунаҳои мухталифи нутқӣ, ки имкон медиҳанд ин вазифаро бо танаффус пас аз баромадкунанда амалӣ карда шаванд (дар ин ҷо метавон ҳам маводи аудиоӣ ва ҳам видеоиро истифода намуд);

- интиҳоби рӯйхати пешниҳодшудаи он василаҳои забонӣ, ки инъикоси ғазифаҳои онҳоро дар лаҳзаи видеоӣ во хӯрдан мумкин аст;

- ҷавоби муносиб ба ҳолати дар видеосужа овардашуда бо истифода аз «доштани кадр»:

«Ин қаҳрамон дар ин ҳолат чӣ меғӯяд/метавонад гуфт»

Ҷаҳолгардонии маводи грамматикӣ дар суҳанронии пас аз тамошои лаҳза ба миён меояд.

Дар ин ҳолат вазифагузорӣ сурат мегирад:

- шарҳ диҳед, ки чаро ин ва ё он баромадкунанда бахусус чунин сохтори грамматикиро истифода намуд;

- намунаҳои ҷумлаҳои ҳудро тартиб диҳед (кори индивидуалӣ);

- мунозира ташкил намоед (аз 2 то ба 4 нафар) ва дар назди синф баромад намоед;

- муҳтавои филмро шарҳ диҳед;

- пурра намудани ҳолат (барои мисол: барқарор намудани суҳбати телефонӣ);

- баёни ҷавобҳо;

- тартиб додани навиҳои мухталифи саволҳо ба муҳтавои филм ё худ барои суҳбат бо қаҳрамони асосии филм ё филмноманависи он;

- накли муҳтавои видеолаҳза дар доираҳои мухталифи грамматикӣ.

Ҳамчунин бархе аз ҷавобҳои дурустро барои машқ ва тестҳо метавон дар шакли видео пешниҳод намуд.

Барои мустаҳкам намудани мавзуи гузашта метавон ба хонандагон тамошои ягон филм ё гӯш додан ба сабти аудиоиро пешниҳод намуд ва дар асоси он ягон вазифае ироа кард: муайян намоед, ки кадом қаҳрамон ба ҳатогӣ роҳ дод, онро ислоҳ намоед.

Ё худ метавон чунин вазифае пешниҳод намуд: тестҳоро кор кунед, албатта дар компютерҳои хеш ба таври фардӣ, ё худ тавассути нишон додан бо проектор барои ҳамаи синф [1, с.351].

Ҳамин тавр, мо метавонем тавсияҳои зеринро оид ба истифодаи воситаҳои техникӣ ва инчунин бартарҳои онҳоро ҳангоми таълими грамматика таъкид кунем:

- ҳангоми пешниҳоди маводи нави грамматикӣ бояд воситаҳои техникӣ истифода шаванд (диаграммаҳо ва ҷадвалҳо, ҳамоҳансии овозӣ (талаффузи мисолҳо бо забони хориҷӣ)), дар ҳоле ки мавод осонтар ва тезтар дарк мешавад ва омӯзгор вақтро сарфа мекунад – дар чунин ҳолат навиштани мавод дар тахтаи синф нолозим мешавад.

- зарур аст, ки ин презентатсияро ҳуди омӯзгор тартиб дода, намунаҳои тарҷумаро ба забони модарӣ муттаҳид намояд, зеро ин барои беҳтар дарк ва намудан ва рушди қобилияти муқоисаи шаклҳои грамматикӣ ду забони гуногун ва интиҳоби ҷавоби дуруст кӯмак мерасонад;

- ҳангоми муаррифӣ бояд воситаҳои техникӣ на бештар аз 20 дақиқа истифода шаванд;

- пас аз муаррифӣ, шумо бояд видеои кӯтоҳи омӯзиширо бо намунаи истифодаи маводи нави грамматикӣ дар шакли муқолама (ё муқоламаи аудиоӣ) пешкаш кунед ва супориш диҳед, ки байни худ муқолама эҷод кунед;

- барои коркарди донишҳои андӯхташуда аз ҳамаи намудҳои воситаҳои техникӣ ба таври самаранок истифода бурдани компютери фардӣ барои ҳар як хонанда зарур мебошад, ё агар ин имконнопазир бошад, бояд проектори графикӣ бо супоришҳо ва ҷадвалҳо барои хонандагон иҷро карда шавад.

- бо истифода аз воситаҳои техникӣ дар асоси барномаҳои тестӣ сатҳи инкишофи малакаҳои грамматикиро назорат кардан ва таъминоти маълумотӣ ва иттилоотӣ (маълумотномаҳои автоматии грамматикӣ, системаҳои ошкор намудани ҳатогиҳои грамматикӣ дар сатҳи морфологӣ ва синтаксисӣ) имконпазир аст.

Адабиёт:

1. Каджаспирова Г.М., Петров К.В. Технические средства обучения и методика их использования. – М.: Академия ИЦ, 2008. – 158 с.
2. Ляховицкий М.В. Методика преподавания иностранных языков. – М.: Высшая школа, 1981. – 159 с.
3. Соловова Е.Н. Методика обучения ИЯ (базовый курс лекций). – М.: Просвещение, 2002. – 239 с.
4. Усмонов К., Бойматов А. Методикаи таълими забони англисӣ. –Хучанд: Нури маърифат, 2009. – 230 с.

Калидвожаҳо: *грамматика, забони англисӣ, методи дедуктивӣ, сохтори грамматикӣ, проектор, слайдҳо, воситаи техникӣ.*

Аннотация

РОЛЬ ТЕХНИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В ОБУЧЕНИИ ГРАММАТИКИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В данной статье обсуждается вопрос обучения грамматике с использованием технических средств обучения. В статье подчеркивается, что в процессе обучения грамматическим правилам полезно использование технических средств и различных игр. Например, презентация нового грамматического материала с помощью проектора (слайды с текстом и изображениями грамматического материала, видеоролики, демонстрирующие использование грамматической конструкции в ситуациях (отличие Present Indefinite от Present Continuous)) или аудио с примерами (монологи и диалоги) для совершенствования помогает понять изложенный материал.

Более того, при изучении грамматики одним из наиболее эффективных технических средств является использование видео – короткого 10-15-минутного видеоклипа.

Ключевые слова: *грамматика, английский язык, дедуктивный метод, грамматическая структура, проектор, слайды, техническое средство.*

Annotation

THE ROLE OF TECHNICAL TOOLS IN TEACHING ENGLISH GRAMMAR

This article discusses the issue of teaching grammar using technical teaching aids. The article emphasizes that in the process of teaching grammatical rules it is useful to use technical means and various games. For example, the presentation of new grammatical material using a projector (slides with text and images of grammatical material, videos demonstrating the use of grammatical structures in situations (the difference between Present Indefinite and Present Continuous)) or audio with examples (monologues and dialogues) for improvement helps to understand the presented material.

Moreover, when studying grammar, one of the most effective technical means is the use of video - a short 10-15 minute video clip.

Keywords: *grammar, English, deductive method, grammatical structure, projector, slides, technical means.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидаи Чалолуддин, магистранти соли аввали факултети забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров, Тел.: +992 937886160

Сведения об авторе: Саидаи Джалолудин, магистранка первого курса факультета иностранных языков Худжандского государственного университета имени Бобочон Гафурова. Тел.: +992 937886160

About the author: Saidai Jaloluddin, 1st year master student at the Faculty of Foreign Languages of the Khujand State University named after academic Bobojon Ghafurov. Tel.: +992 937886160

МЕТОДИКАИ ТАШКИЛИ РАВАНДИ ТАЪЛИМИ НУТҚИ ШИФОҲӢ БО ИСТИФОДА АЗ УСУЛҲОИ ФАӢОЛ ДАР ЗИНАИ ПОӢНИИ ТАДРИСИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Яке аз масъалаҳои муҳиме, ки фанни методикаи таълими забони англисӣ ҳаллу фасл менамояд, ин салоҳияти коммуникативӣ ва роҳҳои ба он ноил гардидан мебошад. Ноил гардидан ба салоҳияти коммуникативӣ бо забони англисӣ, бе сафар кардан ба ин давлатҳо мушкил мебошад. Аз ин рӯ, яке аз вазифаҳои муҳими муаллими забони англисӣ барпо намудани вазъиятҳои нутқии воқеӣ ва тасаввурбахш хангоми дарс, бо истифодаи методҳои гуногуни таълим мебошад. Дар ҳалли ин масъала усулҳои самарабахши нутқи шифоҳии хонандагон ба воситаи тақлидкорӣ ва усулҳои фаъоли таълимӣ нақши калон мебозанд. Ба воситаи онҳо муаллим метавонад бо хонандагон якҷоя фаъолият намуда, шавқу рағбати онҳоро нисбати мавзӯ зиёд гардонад.

Дар гули ҳаёти ҷамият, инсоният доимо таҷҳизотҳои меофарид, ки барои гирифтани натиҷаи сермаҳсул бе харҷи қувваи зиёдатӣ равона мегардид. Тараққияти техникаӣ дар пахлуҳои гуногуни ҳаёти инсон таъсири худро расонд, маҳз дар раванди таълим. Феълан, агар муаллим назарияи таълими забони хориҷиро надонад, муқаррароти назарии методикаи таълимиро бо фарогирии ҳуди забони хориҷӣ таъҷам сохта натавонад, ба гумон аст, ки дониш ва маҳорату малакаҳои устод дастраси шогирдон гардад. Назарияи таълими забони хориҷӣ, ки дастовардҳои илм дар заминаи он қарор дорад, амалияро пурмаҳсул инъикос карда, роҳҳои беҳтарини пешрафтро ба сӯи мақсади дарпешистода нишон медиҳад. Аз ин рӯ, амалияи бо назария таҳкимнаёфта нишонрас ва натиҷабархш буда наметавонад. Бинобар ин, таълими забони хориҷӣ дар мактаб танҳо ҳамон вақт натиҷаи хуб дода метавонад, ки ба сатҳи талаботи раванди имрӯзаи равишу усулҳои таълим мувофиқ бошад [1, 139].

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки ҳоло ба самаранокӣ таълими забони хориҷӣ, аз ҷумла забони англисӣ дар мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ эътибори калон дода мешавад. Мактаб вазифадор аст, ки барои таълими забонҳои хориҷӣ, аз он ҷумла забони англисӣ аз усулу методҳои фаъол ва муосир истифода барад, то ки омӯхтани забон натиҷабархш гардад. Раванди таълими забони англисӣ дар мактаби ибтидоӣ бояд дар асоси нутқи шифоҳӣ қарор гирад, ки таълими тамоми намудҳои фаъолияти забониро дар бунёди нутқи дахонӣ муайян месозад.

Синни хурди мактабӣ дар инкишофи шахсияти инсон яке аз давраҳои муҳим ба шумор меравад. Бачаҳо дар ин синну сол аз ҷиҳати ҷисмонӣ ва равонӣ тараққӣ ёфта, худро нисбатан озод ҳис мекунанд ва ба таҳсил омода буданашонро зоҳир менамоянд. Ё бояд дар симои муаллим модар ва падари худро тасаввур намояд ва ҳамеша ба он така намояд. Муаллим бояд шароитҳои педагогӣ-психологӣ баланд бардоштани самаранокӣ омӯзиши забони англисиро барои синфҳои поёнӣ, ки зинаи нахустини омӯзиши забон ҳисоб меёбад хуб донад. Дар ин марҳила гуфтори якҷониба ва дуҷониба нақши муҳимро мебозанд.

Гуфтори якҷониба, ки тавассути ҷумлаҳои алоҳида ҷараён мегирад, аз се зина иборат аст. Ин гуфтор бештар дар синфҳои ибтидоӣ истифода мегардад, зеро дар ин давр овардани матнҳои тематикӣ имконнопазир аст. Сабаб дар он аст, ки захираи луғавӣ ва малакаҳои грамматикӣ хонандагон ҳале маҳдуд ва танг мебошад [2, 138].

1. Дар зинаи аввал гуфтани як ҷумла омӯзонида мешавад. Масалан, муаллим мегӯяд:

«Ман фаҳмидам, ки дар синф чанд кас саводи компютерӣ дорад. Боз доништан мехоҳам, ки компютер ҷӣ аҳамият дорад».

Т-яқум - I like to play computer games.

Т-дуюм - I like to listen to music on a computer.

Т-сеюм - I like to learn English by means of a computer.

Т-чорум - I like to type on a computer.

Т-панҷум - The computer helps me to improve my English.

Т-шашум - The computer helps me to find new friends.

Т-ҳафтум - The computer helps me to send letters.

Т-ҳаштум - The Computer helps me to relax.

Т-ноҳум - The computer helps me to discover the world.

Дар зинаи дуюм бо ду-се ҷумла ифода кардани фикри хонанда омӯзонида мешавад. Ба сифати мисол вазъияти зеринро овардан мумкин аст:

«Бачаҳо, дар бораи компютер кӣ ду ҷумла гуфта метавонад?». Дар бораи ягон филми хиндӣ ё филми тасвирӣ, детективӣ ду ҷумла гӯед- чӣ? Ки дар хусуси боду ҳавои Тоҷикистон дусе сухан гуфта метавонад? Дар зинаи сеюм, доир ба ин ё он мавзӯ мустақилан чанд ҷумла гуфтан омӯзонида мешавад. Мисол, метавон аз хонанда талаб кард, ки ақидаи худро доир ба зарурати саводи компютерӣ доштан изҳор кунад. Ё худ хонандаро бояд водор кард, ки ба дӯсти аз Англия омадааш дар хусуси боду ҳавои Душанбе дар зимистон нақл карда диҳад.

Нутқи дучониба бошад, муколамаи байни ду ё зиёда шахсон аст ва аз лиҳози забонӣ вижагиҳои худро дорос! Чунин нутқ ҳатман ба шахси мушаххас нигаронида мешавад. Аз ин рӯ, вай хосияти дутарафа дорад. Нутқи шифоҳӣ чун дар синфҳои 3-5 мундариҷаи асосии дарси забони хориҷиро бояд ташкил кунад. Дар синфҳои 6-8 хонандагон малака ва маҳорати нутқи хориҷии худро дар асоси маводи нави забонӣ инкишоф медиҳанд. Гуфтори якҷониба ва дучонибаи хонандагон бояд пурмазмун бошад ва характери муоширатӣ гирифта, аз лиҳози грамматикӣ ва лексикӣ бенуксон гардад [3, 4].

Дар зинаи ибтидоӣ барои синфҳои поёни нутқи диалогӣ ба муаллим имконият медиҳад, ки маводи навро фаҳмонад ва бо воситаи сӯҳбат мустақкам намояд. Дар зинаи миёна бошад, омӯзиши нутқи дучониба ва якҷониба бояд, баробар сурат гирад. Дар зинаи болоӣ бошад, нутқи якҷониба то он замоне омӯхта шавад, ки хонандагон дар муҳокимаҳо озода иштирок кунанд ва фикру ақидаҳои худро оид ба объекти додашуда баён карда тавонанд.

Ин ду шакли нутқ, ки барои пешравии хонандагон дар омӯзиши забони хориҷӣ бисёр муҳиманд ва талаффузи онҳоро инкишоф медиҳанд, бояд дар як сатҳ омӯхта шаванд. Сӯҳбат аз ҷиҳати психологияи нутқ хусусиятҳои зеринро дорос: Пеш аз ҳама, ин гуфтори ду шахс буда, рафти он аз иштирокчиён вобаста аст. Аз ин рӯ сӯҳбатро бар ҳилофи нақл пешакӣ ба нақша гирифтани имконнопазир аст, зеро он якбора ва саривақт тавлид мешавад. Дар муколама (сӯҳбат) гӯянда ва шунаванда алоқамандона ба гуфтори ҳамдигар нутқ мекунанд, яъне дар чараёни чунин нутқ гӯянда мустақилияти комили ҳарфзанӣ надорад. Ё бояд дар гуфтори худ андешаҳои мусоҳибро ба инобат гирад, онро тасдиқ ё инкор кунад ё худ вобаста ба мундариҷаи сухани мусоҳиб гуфтори худро тағйир диҳад.

Дар рафти муколама ҳар ду иштирокчиё метавонад баробар ташаббускор бошанд, ё худ яке аз иштирокчиён ташаббус нишон дода, пурсиш мекунад ва мусоҳибаш ба пурсишҳои ӯ ҷавоб мегӯяд. Яке аз хусусиятҳои асосии чунин нутқ характери ситуативӣ доштани он аст [5, 78].

Муколамаи падару писар:

Son: - Look, Daddy, I can climb this wall.

Father: - Don't fall, Bill.

Son: - Oh, I am quite safe. I've done it thousands of times before.

Father: Be careful.

Son: Mummy always let me do it. I can stand on one leg.

Хусусияти психологӣ ва методии хонандагонро ба инобат гирифта метавон гуфт, ки дар сӯҳбат омилҳои экстралингвистӣ, мисли имою ишораҳо, инчунин суръат ва лаҳни нутқ мавқеи калон мебозанд. Муколама хусусияти эҳсосотӣ низ дорад, ки ин аз иброи ҳайрат, завқу шавқ, шодӣ, таҳсин, ғазаб ва нафрат иборат аст. Инро ҳам қайд кардан лозим аст, ки дар муколама на танҳо ду кас, балки аз ин ҳам зиёд шахсон метавонанд иштирок намоянд. Вале, ин ба чараёни таълими забони англисӣ таъсире надорад, зеро моҳиятан ҳамеша гӯянда як фард аст, шунаванда бошад, метавонад дахҳо ва садҳо шахсон бошанд ва дар вазъияти зарурӣ танҳо яке аз онҳо ба сифати гӯянда фаъолият мекунад.

Яке аз хосиятҳои барҷастаи марҳилаи аввали таълим – ин зарурати ташаккули малака ва маҳорати нутқи шифоҳии хонандагон мебошад. Ин талабот чунин маъно дорад, ки маводи забонӣ бояд асосан шифоҳан азбар қунонида шавад. Хонанда ин ё он ҳодисаи фонетикӣ, грамматикӣ ё қолибҳои муоширатро бояд аввал шунида дарк намояд ва минбаъд тавассути машқҳои гуногун доир ба фаҳмиш ва истифодаи онҳо малакаи зарурӣ пайдо намояд [7, 124].

Иброз намудан қобили қайд аст, ки дар муҳити ғайри англисӣ азбар кардани забони англисӣ ба интиҳоби матнҳо зич алоқаманд мебошад, зеро малакаҳои зарурии муоширатӣ ва талаффузи дурусти калимаҳо танҳо дар ҳолати танзим ва истифодаи системаи матнҳои мувофиқ доир ба ташаккул ва тақомули ин ё он рукни фаъолияти муоширатӣ ба даст меояд. Матнҳои мувофиқ дар омӯзиши забони хориҷӣ нақши калонро мебозанд ва мунтазам гузаронидани онҳо натиҷаи таъсирбахш медиҳад. Инчунин, гузаронидани онҳо дар дарсҳои забонҳои хориҷӣ шавқовар мебошад. Тавассути гузаронидани матнҳои мувофиқ малакаҳои нутқӣ, маҳорати нутқи дахонӣ, маҳорати гуфтугӯӣ ва маҳорати талаффузи хонандагон аз забонҳои хориҷӣ

такмилу сайқал меёбад. Озмоишхое, ки мо дар синфҳои ибтидоӣ ва миёнаи муассисаҳои таълимии ш. Турсунзода гузарондем, гувоҳи онанд, ки машқҳои фонетикӣ барои ташаккули додани малакаҳои нутқӣ ёри расонида, дар вақти азбар намудани матн имконияти нутқи гуфтугуиро васеъ мегардонанд.

Адабиёт:

1. Алиев С.Н. Методикаи умумии таълими забонҳои хориҷӣ. – Душанбе, 2013. – 139 с.
2. Аракин Д.В. Методика Преподавания английского языка в старших классах. Академия педагогических наук РСФСР. – М., 1958. – 138 с.
3. Баграмова Н.В. Коммуникативно – интерактивный подход как способ повышения овладения иностранным языком. – Москва, 1998. вып.18. – С.3-6.
4. Бим И.Л. Подход к проблеме упражнений с позиции иерархии целей и задач. В жур. Иностр. языки в школе. 1979. №4.
5. Верещагина И.Н., Притыкина Т.А. Обучение английскому языку в 3 классе четырехлетней начальной школы// Иностранные языки в школе, 1998, №3. – С.78-81.
6. Гез Н.И., Ляховицкий М.В., Миролубов А.А. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М., 1982. – 456 с.
7. Пассов Е.И. Метод обучения, как категория методики. Проблема коммуникативного метода обучения. – Воронеж, 1980. – 124 с.
8. Рауфов М. Технологии таълими забони хориҷӣ. – Хучанд: Хуросон, 2008. – 18 с.

Калидвожаҳо: *Иртиботи байни фанӣ, нутқи шиғоҳӣ, усулҳои фаъоли таълим, ташаккули ёрии инкишофи бошуурона, дарки устуворӣ, маводи забонӣ, фаъолияти оқилона, фаъолияти муоширатӣ.*

Аннотация

МЕТОДЫ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ УСТНОЙ РЕЧИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ НА НАЧАЛЬНОМ УРОВНЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Практика образования доказывает тот факт, что изучение иностранного языка имеет возможность создания предметных связей, уровней и направлений, которые могут быть различными. Он обеспечивает непрерывное образование, сознательное развитие и прочное понимание языкового материала для учащихся младших классов. Изучение иностранного языка в учебных заведениях очень интересно, особенно изучение обучения чтению с его сравнениями, с использованием устной речи учащихся и активного метода их обучения показывает большую мотивацию.

В связи с этим учителям необходимо искать эффективные методы повышения качества и эффективности уроков. Устная речь с использованием лингвистического материала в учебном процессе считается основным элементом четырех столпов коммуникативной деятельности. В частности, опыт ученика может положительно повлиять на развитие навыков чтения. Также в образовательных учреждениях устную речь следует обучать с использованием активных методов обучения, которые чаще используются в общении.

Ключевые слова: *междисциплинарность, устная речь, активные методы обучения, формирование, развитие сознания, устойчивость понимания, языковой материал, разумная деятельность, коммуникативная деятельность.*

Annotation

METHODS OF ORGANIZING THE PROCESS OF TEACHING ORAL SPEECH USING ACTIVE METHODS AT THE INITIAL LEVEL OF TEACHING ENGLISH LANGUAGE

The practice of education proves the fact that studying a foreign language has the opportunity to create subject connections, levels and directions, which can be different. It provides lifelong learning, conscious development and a strong understanding of language material for primary school students. Studying a foreign language in educational institutions is very interesting, especially the study of learning to read with its comparisons, using students' oral speech and the active method of their learning shows great motivation.

In this regard, teachers need to look for effective methods to improve the quality and effectiveness of lessons. Oral speech using linguistic material in the educational process is considered the main element of the four skills of communicative activity. In particular, student experiences can positively influence reading development. Also, in educational institutions, oral speech should be taught using active learning methods, which are more often used in communication.

Keywords: *interdisciplinary, oral speech, active teaching methods, formation, development of consciousness, stability of understanding, language material, intelligent activity, communicative activity.*

Маълумот доир ба муаллиф: Тилякова Назира, магистранти соли аввали факултети забони англисӣ ва забонҳои шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни. Тел.: +992 988287855

Рохбари илмӣ: Эмомов И.Б.

Сведение об авторе: Тилякова Назира, магистрантка первого курса факультет английского и восточных языков Таджикского государственного педагогического университета им. С. Айни. Тел.: +992 988287855

Научный руководитель: Эмомов И.Б.

About the author: Tilyakova Nazira, the master of 1-st year of English and eastern language faculty, Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni. Tel.: +992 988287855

Supervisor: Imomov I.B.

Ба чопаш 19.05.2024 имзо шуд.
Андозаи қоғаз 60x84 1/16. Қоғаз офсетӣ.
Ќузьи чопӣ 4. Адади нашр 50 нусха.
Супориши №126

Матбааи ДДОТ ба номи С.Айнӣ,
ҳиёбони Рӯдакӣ, 121.